This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

HARVARD LAW LIBRARY
3 2044 059 364 372

HARVARD LAW SCHOOL
LIBRARY

HUNGARY

2239 50

MARTINOVICS.

Nyomatott Bécsben, Fischer J. C. és társánál.

MARTINOVICS

ÉS TÁRSAINAK

ÖSSZEESKÜVÉSE.

IRTA

FRAKNÓI VILMOS.

BUDAPEST.
KIADJA RÁTH MÓR.
1880.

HUN
964
FRA

Forty
F

JAN 4 1933

ELŐSZÓ.

Hazánk újabbkori történelmében a leghomályosabb lapok egyike az, mely a Martinovics-féle összeesküvésről szól.

Az udvar a titok leplébe burkolta ezen eseményt. A vizsgálati és per-iratokat a legrejtettebb levéltárakban helyezé el. Mindazokat, a kik állásuknál fogva a történtekről tudomással bírtak; majd utóbb az összeesküvés részeseit is, kik büntetésöket kiállva, szabadságukat visszanyerték, hallgatásra kötelezé. És feltünő, hogy bár a beavatottak száma elég nagy volt, indiscrét leleplezésekre egy sem hagyta magát csábíttatni.

Már 1800-ban megjelent e tárgyról egy röpirat („Der Majestäts-process in Ungarn"); de ez inkább az udvar ellen intézett vádirat, mint történeti elbeszélés; és írója csak a forgalomban levő hírek és conjecturák kútforrásaiból merített.

Ellentétes álláspontot foglal el, mert az udvar eljárását igazolni törekszik, Szirmay Antal udvari tanácsosnak („Historia Jacobinorum in Hungaria" című) kéziratban maradt emlékirata (1809), mely irányza-

tossága, hézagos tartalma és kútforrásainak kétes értéke miatt, szintén nem felel meg a történeti kritika igényeinek, és kielégíttetlenül hagyja az olvasót.[1]

Kazinczy Ferencz (1810), rövid jegyzetekben helyreigazítá Szirmay némely tévedéseit és ferdítéseit; egyúttal érdekes vonásokkal jellemezi azon férfiakat, kik mint az összeesküvés részesei vád alá helyeztettek. Mindazáltal ezen iratában, sőt fogsága naplójában és önéletrajza többrendbeli földolgozásaiban is, óvatosan kerüli az ügy lényegét, a titkos társaságok és az ezek által terjesztett iratok megismertetését.[2]

Bár a Martinovics-féle összeesküvés a közönség érdeklődésének mindenkor kiváló tárgyát képezé, a homály eloszlatására senki sem vállalkozott. A történetírónak, még a legújabb időben is, Szirmay és Kazinczy emlékiratai felhasználására kellett szorítkozni.[3]

Az 1876-ik év nyarán történt, hogy a királyi tábla Martinovics két társának, Hajnóczy- és Laczkovicsnak, a királyi cúria levéltárában őrzött könyveit és iratait a M. N. Múzeum könyvtárának engedte át. Az iratok átvizsgálása alkalmával,

[1] Az emlékirat kézirati példánya a M. N. Múzeum könyvtárában is feltalálható.

[2] „Kazinczy Ferencznek jegyzései Szirmay Antalnak a magyar Jakabinusokra vonatkozó históriai munkájára“ nem láttak még napvilágot. Kézirati másolatokban terjedett el. (A M. N. Múzeum könyvtárában is vannak példányai.) Fogságának naplója először 1848-ban az „Emlékkönyv“-ben jelent meg. Önéletírását („Pályám emlékezete“) legújabban Abafi Lajos bocsátotta közre.

[3] Még Horváth Mihálynak is, mikor 1873-ban Magyarország Történelme legújabb kiadásának VIII. kötetét kiadta.

különösen Martinovics levelei vonták magokra figyelmemet, és arra ösztönöztek, hogy élettörténetének megírására kisérletet tegyek. Dolgozatom, mely a „Századok“ 1877-iki évfolyamában jelent meg, váratlanul némi föltünést keltett, és mivel Martinovics jellemét a hagyományos felfogástól lényegesen eltérő világításban mutatá be, több oldalról megtámadásoknak vala kitéve.[1]

Ezek és barátaim buzdításai arra késztettek, hogy a megkezdett kutatásokat folytassam, és a Martinovics-féle összeesküvés egész történetére terjeszszem ki. Csakhamar jelentékeny anyagkészlet állott rendelkezésemre. Míg az egykori magyar udvari cancellaria és a helytartótanács ügyiratai azon kor politikai állapotaira és szereplő egyéniségeire meglepő világosságot árasztottak; a királyi cúria levéltárában lappangott lepecsételt csomagokból Martinovics és társainak vállalatára vonatkozó fontos irományok kerültek napvilágra.

Tanulmányaimat a „Századok“ 1878- és 1879-diki évfolyamaiban bocsátottam közre; és előadásom az összeesküvés részesei ellen indított felségsértési per kezdetéig ért el.

Azóta — a jelen év tavaszán — újbb eredmények jutalmazák nyomozásaimat. Az egykori

[1] Csak nagynevű hazánkfia Kossuth Lajos nyilt levelére utalok, mely a „Századok“ 1877-ik évi folyamában (771. lapon) jelent meg, és a melyben egyebek között „psychologiai lehetetlenségnek“ mondja, hogy Martinovics oly jellemű ember volt, a minőnek czikkeim feltüntették.

osztrák rendőrministerium levéltárában Martinovics- és hat társának, a bécsi vizsgáló bizottság előtt tett, összes vallomásai jutottak kezeimbe.[1] A „bécsi jakobinusok" periratai — melyek a hadügyministerium és az osztrák legfőbb törvényszék levéltárában őríztetnek — Martinovics viszonyát a bécsi összeesküvéshez derítették fel. A császári államtanácsnak, a kabineti levéltárban található, fölterjesztései szintén több nevezetes adalékot nyújtottak.

Az ekként feltárult új kútforrások immár képesítettek tanulmányom befejező részének megírására; de egyúttal szükségessé tették a már megjelent részek átdolgozását; mert — bár felfogásom és ítéleteim helyessége felől mindjobban meggyőztek — a czikkek tartalmát tetemesen kiegészítették.

Nyomozásaim — melyekben a nagyméltóságú m. kir. belügyminister és a vallás- s közoktatásügyi minister urak, nem különben Pápay István udvari tanácsos úr, Fournier Ágost úr, az osztrák belügyministerium levéltárának igazgatója, és tisztelt barátom Pauler Gyula, országos levéltárnok, hálára kötelező készséggel támogattak — csak egy irányban valának erdménytelenek. A királyi cúria előtt lefolyt per irományait nem sikerült fölfe-

[1] Ezen levéltár, legújabb időben, az osztrák belügyminsterium levéltárába kebeleztetett. — A vallomások legnagyobb részét leमásoltattam, és a másolatokat a M. N. Múzeum könyvtárának ajánlottam fel.

dezni.[1] Nagy mértékben sajnálatra méltó, hogy ezen iratokat nélkülöznünk kell. Mert csak azokból ismerkedhetnénk meg a per tárgyalásának részleteivel.

Mindazáltal az összeesküvés megalakulásáról és szervezetéről, vezéreinek jelleméről és működéséről, a kormány és a törvényszék magatartásáról, a per folyamáról és áldozatainak viszontagságairól már most is hű és teljes képet nyerhetünk.

Ezt kívánja nyújtani a jelen munka; kimutatva egyszersmind a helyet, mely Martinovics- és társainak actióját a kor mozgalmaiban és a nemzet politikai fejlődésének történetében megilleti.

[1] A magyar cancellár 1795. június 18-iki fölterjesztésében kifejtette, hogy a periratokat nem tanácsos a cúria levéltárában hagyni, mivel ott könnyen lemásolhatná valaki a periratokban foglalt forradalmi tervet, és ezt olyanokkal közölhetné, kik azután a terv valósítását megkisérlenék; azt ajánlá tehát, hogy a periratokat a nádor őrizetére kell bízni. Az államtanács helyeselte ezen javaslatot. De a király nem fogadta el; Sándor főherczeghez ily rendeletet intézett: „Sie werden mir diese Processe, damit selbe in meinem Kabinete aufbewahrt werden, seiner Zeit unterlegen." (A fölterjesztés, az államtanács votumjaival és a kir. resolutióval a kabineti levéltárban.) 1801 tavaszán a periratok, tanulmányozás végett, Bécsből Budára küldettek; de innen nem sokára ismét Bécsbe szállíttattak. Már 1836-ban, mikor a Lovassy-féle felségsértési per tárgyaltatott, és a k. cúria a Martinovics-féle periratok közlését kérte, ezeket nem tudták megtalálni.

TARTALOM.

Lap.

Előszó V

AZ ÖSSZEESKÜVÉS ÉS ELŐZMÉNYEI.

Bevezetés. A nyugat-európai eszmék hatása Magyarországban. — A franczia irány feltünése és terjedése. — József császár uralkodása. — A József halálát követő mozgalmak. — A demokratikus irány képviselői. — Gróf Batthyányi Alajos rőpiratai. — II. Lipót trónralépte. — Politikai jelleme 1

I. Fejezet. Martinovics családja. — A szent Ferencz rendjébe lép. — Tanárrá neveztetik a budai kolostorban. — Áthelyeztetése Bródra. — Elégületlensége és kétségbeesése. — Táborí lelkésznek megy Bukovinába 22

II. Fejezet. Martinovics külföldi utazása. — Lembergben tanár. — Irodalmi munkássága. — Saecularisátiója. — Vegytani kisérletei. — Tudományos jelentősége. — Polémiája Kratterrel . . 37

III. Fejezet. Martinovics népszerü physiologiai munkája. — Egyik tanártársa fölött tartott halotti beszéde. — Vallási és politikai álláspontja. — „József császár politikai végrendelete" czímü munkája 52

IV. Fejezet. Martinovics családja nemesi czímert kap. — A pesti egyetemen a physika tanszékeért folyamodik. — Az egyetem mellőzi. — A tanszék elnyerése érdekében a kormánynál és az udvarnál lépéseket tesz 60

V. Fejezet. Martinovics cs. k. tanácsossá, udvari vegyészszé nevezetik. — Politikai megbízatást nyer. — Állása Magyarország irányában. — Két politikai rőpirata 68

VI. Fejezet. Laczkovics János ifjúsága. — Katonai pályája. — Első irodalmi kisérletei. — A magyar ezredek kérvénye az országgyüléshez. — Laczkovics üldöztetése. — Elhagyja a katonai szolgálatot. — Lépéseket tesz újból alkalmaztatásáért. — Összeköttetése Martinovicscsal. — Lipót király kegyelmébe fogadja. — Politikai rőpirata 77

VII. Fejezet. Hajnóczy ifjúsága. — Gróf Forgách Miklós titkára. — Gróf Széchenyi Ferencz ügyvéde. — Történelmi kutatásai. — Hivatali pályája József császár alatt. — Helyzete a császár halála után. — Politikai rőpiratai. — Viszonya Kovachichhoz. 98

Lap.

VIII. Fejezet. Martinovics apáttá neveztetik. — Lipót halála. — Martinovics állása Ferencz udvaránál. — A szent-ferencz-rend megtámadja Martinovics saecularisátiójának érvényességét. — Az ezen ügyben folyt tárgyalások. — A király Martinovics javára dönti el az ügyet 121

IX. Fejezet. Martinovics politikai szerepe Ferencz trónralépte után. — Ujabb politikai röpirata. — Az udvar szakít Lipót szabadelvű irányával. — Martinovics sikertelen lépései hivatal elnyeréséért. — Titkos szolgálatai 134

X. Fejezet. Martinovics igyekezetei Laczkovicsnak katonai rangját visszaszerezni. — Laczkovics magyar történelme. — Sikertelen lépései hivatal elnyeréséért. — Hajnóczy kamarai titkárrá neveztetik 141

XI. Fejezet. A franczia forradalom visszahatása Ferencz király belpolitikájának irányára. — A szabadelvű sajtó üldöztetése. — A politikai röpiratok elkobzása. — Verseghi és Bacsányi üldöztetése. — A vármegyék magatartása 152

XII. Fejezet. Martinovicsnak a censura ellen írt röpirata. — A császárhoz czímzett nyilt levele. — Ennek terjesztése. — Vizsgálat írójának kinyomozására 171

XIII. Fejezet. A szabadkőmüvesek Magyarországban. — Szentmarjay Ferencz. — A közszellem Zemplénmegyében. — Szabadságfák állítása. — Gyurkovics Ferencz tervei. — Martinovics tartózkodó állása 186

XIV. Fejezet. A franczia convent segítséget ajánl az európai népeknek. — Martinovics megbízást kap forradalom létesítésére Ausztriában és Magyarországban. — A politikai hangulat Ausztriában. — A forradalmi elemek Bécsben. — Báró Riedel. — Hebenstreit főhadnagy. — A bécsi összeesküvés 198

XV. Fejezet. A titkos társaságok megalakítása Magyarországban. — A reformátorok társasága. — A szabadság és egyenlőség társasága. — A polgár és ember katekizmusa. — Az igazgatók. — A tagok fölvétele. — Forradalmi iratok terjesztése. — A bécsi összeesküvés fölfedezése. — Martinovics elfogatása. 210

A PER ÉS KÖVETKEZMÉNYEI.

XVI. Fejezet. A bécsi vizsgáló bizottság összeállítása. — Martinovics első vallomásai. — Magyarországból érkező tudósítások. — Martinovics őszinte vallomást tesz. — Fölfedezi magyarországi társainak neveit. — Ezeknek elfogatása 239

XVII. Fejezet. Hajnóczy, — Szentmarjay, — Sigray — és Laczkovics írásban benyújtott nyilatkozatai. — Kihallgattatásuk a bécsi vizsgáló bizottság által 250

XVIII. Fejezet. Martinovics kihallgatásának folytatása. — Emlékiratai a franciák diplomatiai terveiről. — Vallomásai a franczia conventtel való viszonyáról és magyarországi összeköttetéseiről. 266

XIX. Fejezet. Barkó tábornok jelentései Budáról. — Bikkesy és Meszár vallomásai. — Bacsányi és Szolárcsik elfogatása. — Vallomásaik a bécsi vizsgáló bizottság előtt 278

L.ap.
XX. Fejezet. A vizsgáló bizottság jelentése. — A Verhovácz zágrábi püspök ellen emelt vádak. — Martinovics nyilatkozatai. — A püspök védirata 288
XXI. Fejezet. Az elfogatások hatása az országban. — A megyék feliratai, a foglyoknak magyarországi törvényszék elé állítása tárgyában. — A királyi válasziratok. — A foglyoknak Budára szállítása 299
XXII. Fejezet. Tárgyalások a per módozatai iránt. — A királyi személynök. — A királyi táblának szóló utasítások. — A királyi ügyigazgató. — A vádlevél. — A per kezdete. — Ujabb elfogatások. — Kazinczy Ferencz. — Két öngyilkossági eset 306
XXIII. Fejezet. A foglyok kihallgatása. — Kazinczy Ferencz nyilatkozata. — Ujabb elfogatások. — Többen visszanyerik szabadságukat. — A vádlottak ügyvédeket választanak. — A védő ügyvédek eljárása 326
XXIV. Fejezet. A királyi tábla álláspontja. — A per tárgyalásánál követett eljárása. — Az ítéletek. — A per a hétszemélyes tábla előtt. — A hétszemélyes tábla által hozott ítéletek 346
XXV. Fejezet. Az elítéltek kegyelemért folyamodnak. — Martinovics ajánlatai. — A halál-ítéletek megerősítése. — Martinovics degradátiója. — Az elítéltek végnapjai. — Martinovics és a négy igazgató kivégeztetése. — Kazinczy és tíz társa kegyelmet nyer. — Öz és Szolárcsik kivégeztetése 368
XXVI. Fejezet. Egyéb felségsértési perek. — Sándor főherczeg halála. — Az országbíró és a személynök elmozdíttatása. — József főherczeg mint királyi helytartó. — A szabadelvű tanárok üldöztetése. — A zemplénmegyei események 392
XXVII. Fejezet. Az összeesküvés bécsi részesei ellen indított perek kimenetele. — A magyarországi foglyok viszontagságai. — A királyi kegyelem 411
Függelék. Franczia catechesis 427

AZ ÖSSZEESKÜVÉS

ÉS ELŐZMÉNYEI.

BEVEZETÉS.

A nyugat-európai eszmék hatása Magyarországban. — A franczia irány feltünése és terjedése. — József császár uralkodása. — A József halálát követő mozgalmak. — A demokratikus irány képviselői. — Gróf Batthyányi Alajos röpiratai. — II. Lipót trónralépte. — Politikai jelleme.

I.

Magyarország, úgy politikai mint műveltségi fejlődését tekintve, mindenkor szoros kapcsolatban állott a nyugati Európával, a honnan az uralkodó eszmék áramlatai és a forradalmak viharai eljutottak, bár rendszerint jóval később és gyengébben, hozzánk is.

A középkor társadalmi és állami szervezetét, eszméit és ízlését feltaláljuk intézményeink- és törvényeinkben, irodalmi és mű-emlékeinkben.

És alig jelentkezik a XV. század elején az új culturai irány: a renaissance, az Alpeseken innen nemzetünk karolja fel legelsőbben, és hozza legszebb virágzásra.

Később a reformátió és az ellenreformátió küzdelmei hazánkban is elfoglalják a szellemeket; az egyház férfiai és az irodalom munkásai, majd a politikai pártok körében is.

Mikor tehát, a XVIII. század közepe táján, Franciaországban végzetteljes harcz indúl meg, a középkor eszmevilága: vallási meggyőződései és tudományos vívmányai, állami és társadalmi szervezete ellen, e mozgalom hullámcsapásai szintén elérik hazánkat.

Ez időben a franczia nyelv, irodalom és divat uralomra jutott egész Európában. Az udvari és írói körök, Szentpétervártól Nápolyig és Londontól Madridig, befolyása alatt állottak. Bécsben, főleg a lotharingiai Ferencz, Mária Terézia férje, által honosult meg. Csakhamar elterjedett hazánkban is, melynek aristokratiája ekkor már otthonosnak érzé magát a császári udvar légkörében.

E mellett a franczia nyelv és irodalom ismerete nem maradt a főrangú körök kiváltsága. Minden osztályban találkozunk művelőivel. Katholikus szerzetesek és protestáns prédikátorok, katonatisztek és falusi nemesek magyarra fordítják remekműveit.

Ezeknek termékenyítő és ébresztő, mondhatnók felriasztó hatásuk vala. Nagy mozgalmak élesztőjét viselték magokban. Míg a költői szépségek és az előadás varázsa lebilincselik, a hirdetett új eszmék magokkal ragadják a szellemeket. Egyszerre szembetünővé teszik irodalmi és politikai hátramaradásunkat; egyszerre felköltik a vágyat nemzeti irodalmunk emelésére és politikai intézményeink reformjára.

E kettős hatást világosan feltünteti b. Orczy Lőrincz, a franczia iránynak Magyarországban legelső irodalmi képviselője. „Valamint a francziák — így ír 1761-ben — nyelvöket kipallérozták egy század esztendőnél fogva, a mi magyarjaink is fogják követni. Megvallom, én egész czélom ez volt ezen zavart írásomban, miképen felébreszthetném nemzetünket írásra".

Verseiben a szabadságot dicsőiti, bár arról különös fogalmai vannak; csak a Sveiczban és Magyarországban találja fel; az észak-amerikai szabadságharczot alacsony czélokért indított háborúnak tartja. De egészen az újkor emberét ismerjük

fel benne, mikor a népről szól, melyet alacsony sorsából kiemelni óhajtana. Hirdeti, hogy a nép nem kevésbbé fontos elem az államban, mint a főrendek osztálya; sőt fontosabb, mert alapját képezi. Kortársai bizonyára meglepetve olvastak egy főúr munkájában a néphez intézett ily szavakat:

„Te vagy országoknak ki súlyát viseled,
Bőség- s dicsőségét egyedül te hinted!“ [1]

És midőn élte alkonyán az abaúji főispáni tiszttől megválva, búcsúbeszédében alkotásait felsorolja, szükségesnek látta különösen kiemelni, hogy a megye házával, mely az ő kormányzása idejében épült, nem büszkélkedik. „Tudom én — úgymond — hogy az ilyetén nagy és czímeres épületekre sok ezer szegénynek véres verejtéke vagyon tapasztva . . . És azért, ha ilyen szemmel nézem ezen jeles épületet, inkább szomorú mint dicséretes látszatot mutathat“.[2]

Minden tekintetben követője: Bessenyei György. Magyar tudós társaság felállításáért buzgolkodik, és gyakrabban hangoztatja, hogy a nemzetet csak saját nyelvén lehet művelni. Ugyanakkor drámáiban a szabadságért elvérző hősöket szerepeltet; sőt egy lépéssel tovább haladva, mestere, Voltaire elveit a vallási kérdések tárgyalásánál is alkalmazza. A vallás meghódolását a társadalom érdekei előtt követeli. „Valamely dogma — így szól egy helyen — az emberi nemzetnek nyugodalmával és társaságbeli boldogságával ellenkezik, egy sem igaz e világon.“ [3]

---

[1] Figyelemre méltó az is, hogy e sorok gróf Barkóczy primáshoz intézett ajánló levelében fordúlnak elő.

[2] E beszédet 1789. október 14-én tartotta.

[3] A „Természet világa“ czímü munkájában.

Körüle az írók és fordítók lelkes csoportja sorakozik: Ányos Pál, Báróczy Sándor, Barcsay Ábrahám, gr. Haller Sándor, b. Naláczy József és mások, a kik a franczia eszméket már Mária Terézia uralkodása alatt a magyar nemzet művelt osztályainak közbirtokává tették.[1]

E szerint József császár, mikor az egyház hatalmának és a nemesi kiváltságoknak hadat izen, nem egészen készületlenül találja a közszellemet. Úgy az aristokratia, mint a közép-nemesség soraiban jelentékeny volt azoknak száma, kik fellépését örömmel üdvözölték, és készséggel felajánlották támogatásukat.

Az a felfogás, hogy József császár törekvéseivel elszigetelve állott, és az egész nemzet az ellenséges táborban sorakozott, nem felel meg a valóságnak.

Hivatalos nyilatkozatokra, alkalmi költemények dicsőítéseire nem szabad nagy súlyt fektetni. Mindazáltal figyelmet érdemel, hogy a hazafias szellemű és a magyarságért lelkesülő báró Orczy Lőrincz, fényes gyülekezet előtt, így szólhatott: „József oly nagy fejedelem, kinek nagy erkölcsein művelt s vad népek egyaránt csodálkoznak; ki elhomályosítja az ókor Caesarjait; kit mindenek, itt nemzet apjának, ott Tiberiusnak, amott Salamonnak, de legtöbben emberi nemzet szeretőjének neveznek . . . Boldog, ki ezen fejedelemnek országlása alatt él".[2]

Még nagyobb bizonyító ereje van annak a ténynek, hogy a nemzet legfényesebb neveit és

[1] Ezen kor irodalmi mozgalmaira nézve nagyérdekű Ballagi Aladár munkája: „A m. kir. testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére". Pest 1872.

[2] 1782. november 15-én tartotta e beszédet, gróf Teleki Józsefnek az ugocsai főispáni székbe iktatása alkalmával.

legjelesebb fiait találjuk a tisztviselők soraiban, a kiket József maga választott meg, és a kiktől követelte, hogy intentióit ellenmondás nélkül és öntudatos buzgalommal hajtsák végre. Ezek nem távoznak oldala mellől uralkodásának utolsó esztendejében sem, mikor műve be volt fejezve, az ősi magyar alkotmány teljesen fel volt forgatva.

A legfőbb zászlós méltóságokat gróf Zichy Károly, gróf Balassa Ferencz, gróf Jankovics Antal viselik.

Az udvari cancellária élén gróf Pálffy Károly, gróf Majláth József, gróf Teleki Sámuel állanak.

A főispáni székeket: Batthyányi, Eszterházy, Graszalkovics és Pálffy herczegek; Almásy, Batthyányi, Brunszvik, Csáky, Erdődy, Eszterházy, Győry, Hadik, Haller, Illésházy, Károlyi, Keglevich, Majláth, Nádasdy, Niczky, Pálffy, Sigray, Sztáray, Teleki és Zichy grófok; Bornemissza, Orczy, Prónay, Splényi és Wesselényi bárók foglalják el.

A császár által kinevezett alispánok ugyanazon családokból kerültek ki, melyek a nemesség bizalmából századokon át állottak a megyék élén: a Beliczay, Bernáth, Fáy, Ghiczy, Gyürky, Hertelendy, Jankovich, Justh, Majthényi, Máriássy, Marich, Muslay, Palocsay, Péchy, Pongrácz, Radvánszky, Ragályi, Reviczky, Simonyi, Szentiványi sat. családokból.

A közigazgatási és rendőrségi, törvénykezési és kamarai hatóságok összes rangfokozatain jó hangzású magyar nevek birtokosaival találkozunk.[1] Már pedig nem lehet föltenni, hogy a hivatalt

[1] Az 1789. évi „Hof-Schematismus" alapján.

pusztán kenyérkeresetnek tekintve, készek lettek volna segédkezet nyújtani oly rendeletek végrehajtására, melyek meggyőződésök szerint veszteljesek nemzetökre.

Bizonyára a legtöbben közülök belátták az őseiktől örökölt intézmények tarthatatlanságát; és mert jól tudták, hogy a törvényes tényezők, különösen a köznemesség nagy tömegének, ellenszegülésén a reform-kisérletek hajótörést szenvednének, megnyugodtak a törvényes formák mellőzésében. Arról is megvoltak győződve, hogy a császár szándékai és az általa meghonosított eszmék logikai következményei kizárják az absolut kormány megszilárdulásának lehetőségét; hogy tehát előbb-utóbb az alkotmányos intézmények, tisztult alakban, vissza fognak állíttatni.

Ha II. József trónraléptekor nem volt hiány kiváló férfiakban, kik fájdalom nélkül látták egymásután romba dőlni az ősi alkotmány védfalait és épületeit: uralkodása alatt számuk mindinkább szaporodott. Személyes hatása és institutióinak szelleme, a felszabadított sajtó és a külföldről akadálytalanul beözönlő irodalmi termékek, a híveivel benépesített tanszékek és a már előbb meghonosult szabadkőművesek páholyai: mind közreműködtek a század eszméinek terjesztésében.

Irodalmunk nem elégszik meg többé a szabadság dicsőitésével; az egyenlőség elveit kezdi hirdetni. Leghatározottabban a hírlapok: a „Magyar Kurir“ és melléklapja, a „Magyar Músa“, teszik ezt.[1] A franciaországi mozgalmak iránt leplezetlen rokonszenvet mutatnak, és következetesen ostro-

[1] 1787 óta Bécsben jelent meg.

molják az aristokratiát. 1787 elején „Bécsnek tüköre“ czím alatt a székvárost ismertető czikksorozat jelent meg, mely a társadalmi állapotok jellemzésére is kiterjeszkedik. Gúnyosan szól arról az időről, mikor „a legaranyosabb öltözet és a legfényesebb libéria“ volt a legnagyobb érdem. „Ezek az idők — úgymond — már oda vagynak. A régi pergamének és az új köntösök nem nyerik meg többé a monarcha előtt való kedvességet, nem formálnak just a tisztségekhez, és nem támasztanak a köznépben felborzasztó tiszteletet“. Majd elmondja mennyi alkalma van Bécsben „a született gavallérnak“, hogy magát kimüvelje. „Ha mindezek mellett is semmirekellőnek nő fel, valósággal méltó jussa vagyon az embernek, hogy az ilyen embert megútálja“, minélfogva „a valóságos nemesek sokkal többre becsülik a városi tudósokat, mestereembereket, kereskedőket, mint a haszontalan nemeseket“.

Még irányzatosabb egy másik czikk (1787. aug. 4-én), a melyben „A közönséges nemes ember testestől lelkestől megvizsgáltatik“. A katekizmusok alakjában, melyet ez időtájt gyakran használnak politikai eszmék terjesztésére, van szerkesztve. Azon kérdéseket veti fel: hogy a nemes ember mit hisz, mit remél, mit szeret? A feleleteket szenvedélyes gyülölet sugalmazza. Arra vannak hivatva, hogy a nemességet az alsó néposztályok előtt gyülöletessé tegyék. E szerint a nemesek hiszik, hogy „az ő erekben másforma vér foly, mint a közönséges emberekben“; remélik, hogy „ha az ő jószágaikban levő parasztnak böröket lehúzzák is, ismét más nő helyébe“; szeretik „az olyan tiszttartókat, kik az ő jószágaikban a parasztokkal minden könyörületesség

nélkül bánnak", és „jobban szeretik paripájukat mint szolgájukat".

A szépirodalmat, melynek a bécsi „Magyar Músa" mellett, leginkább a kassai „Magyar Muzeum" nyit tért, szintén erősen átlengi a kor eszméinek fuvalma. Ettől a classicai iskolához tartozó Virág sem marad érintetlenül. Gyakran alkalmat keres, hogy az őseinek érdemeiben büszkélkedő aristokratiát megrójja. „Vitéz gróf Nemes dicséretére" (1789) írt költeményében, miután hősét dicsőité, rangtársai ellen fordúl:

„A sok vitéztelen vitéz őseibe
Kérkedett szüntelen örökségibe.
Óh dicsőségtelen dicsőség! Kész csúfság,
Mihelyt erre fakad a nemes ifjúság!
Az érdemek szülik a szép dicsőséget,
S azokból is vesz az igaz fényességet,
Egy kézből másikba nem száll örökségül".[1]

Verseghy, a ki néhány év múlva a „Marsellaise"-t fogja lefordítani, most Voltaire befolyása alatt írja a „Teremtésről" szóló tankölteményét.[2] És bámulatát iránta egyáltalán nem titkolja. Mikor a „Henriade" magyar fordítása megjelent, Péczelihez költői levelet intéz, melyben lelkesülve beszéli el, hogy valahányszor ama könyvet kezébe veszi, „titkos tűz lángja lobog" szemeiben, és mint zápor hullanak könnyei. Majd így fohászkodik:

„Bölcs természet, szülj ily okos Voltéreket,
Bár eretnek lész is, csak ily eszüeket! . . .
A Helikon hegye nálunk is zöldüljön,
Az igaz bölcseség a tetején üljön."[3]

---

[1] „Magyar Muzeum" I., 353. l.
[2] Az első ének a „Magy. Muzeum" II. kötetében jelent meg.
[3] A kezdő betükkel (V. F.) jelölt költemény a „Magy. Músa" 1787. julius 4-iki számában jelent meg.

Ányos, az önmagával meghasonlott szerzetes, a mélabús költő, megfeledkezik lelkének kínjairól, hogy a szabadságot énekelje meg, melyben a természet elidegeníthetetlen adományát látja. „Egy jó barátjához" intézett költői levélben (1781) kárhoztatja Julius Caesart, mert a köztársaság megbuktatására használja fel hatalmát, és Cromwellt, ki csak azért szabadítá fel Angliát II. Károly zsarnoksága alól, hogy „önnön békóján lássa polgárait". Elkeseredésében így kiált fel:

„Óh arany szabadság, hogy szülsz ily fiakat,
Kik ellened merik szegezni karjokat?
Hiszen a természet kit-kit pályájára,
Szabadon helyeztet élet piaczára . . .
Ki foszthat meg tehát szívünk ily kincsétől,
Hogy éltünk függjön másnak kegyelmétől?
Ha csak a természet szentelt törvényeit
Össze nem tapodja, végzések rendeit!" [1]

Erőteljesebb és szenvedélyesebb a hang, melyen Bacsányi szól. Művei visszatükrözik a franczia forradalom legelső fellobbanásait. Valószínűleg a Bastille ostromáról érkező hírek hatása alatt írta a „Francziaországi változások" című versét:

„Nemzetek, országok! kik ma kelepczében,
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében;
S gyászos koporsóba döntő vas igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhattátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyotoknak felszentelt hóhéri,
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!" [2]

Prózai írataiban is élénk rokonszenvvel nyilatkozik a francziaországi eseményekről. „Láttuk — így szól egy helyen — a letapodott franczia népet

[1] A „Magyar Muzeum"-ban, I. k., 350. l.

[2] A „Magyar Muzeum" II. kötetében 1791-ben jelent meg, de 1789-ben íratott, mint a vers czíméhez helyezett évszám mutatja.

becstelen álmából felébredni, a philosophiának világító szövétneke által, méltatlan bitangoltatásán szemeit felnyitni, s gyalázatos lánczait széjjel tépni.“

E sorok egy nyilt levélben fordúlnak elő, mely gróf Forgách Miklóshoz van intézve[1], a ki, szintúgy mint az aristokratiának számos más tagja, összeköttetésben állott a szabadelvű írókkal, és törekvéseiket anyagi áldozatokkal támogatta. Épen a „Magyar Muzeum“, mely az idézett költemények tartalmazza, lelkes pártfogóra talált Széchenyi Ferenczben, a ki a folyóirat költségeinek fedezésére ajánlkozott, mikor kiadói már meg akarák szüntetni.[2]

És Széchenyit, valamint vele együtt Balassa Ferencz, Batthyányi Alajos, Fekete János, Illésházy István, Sztáray Mihály és Török József grófokat; a Podmaniczky és Prónay bárókat; Balogh, Bedekovics, Beöthy, Bezerédy, Izdenczy, Latinovics, Pogány és Szulyovszky tanácsosokat; Márjássy, Spissich, Szatmáry és Szily alispánokat a legradicálisabb írók mint rokonszellemű férfiakat mutatják be.[3]

II.

Ekkép II. József uralkodásának végszakában az aristokratiának, a magasabb képzettségű középnemességnek és az irodalom munkásainak nagy része meg volt hódítva a kor szelleme által.

---

[1] 1790. junius 20. „M. Muzeum“, II. k., 162. l.

[2] A „Magyar Muzeum“ kiadóinak 1791. sept. 21-én közrebocsátott „Tudósítás“-a.

[3] A Martinovics és Laczkovics által kiadott „Status Regni Hungariae Anno 1792“ 23. l. és „Discussio Oratoria“ 23. l.

De a köznemesség tömege akkor is az volt, a mi egy félszázaddal később, mikor a „Nem adózunk“ jelszó nagyobb csáberőt gyakorolt rá a haladás követeléseinél és az ország érdekeinél. Azon nagy kérdések felől, melyek világszerte foglalkoztatták a szellemeket, sejtelme sem volt. Az ősi alkotmány sánczai között egészen jól érezé magát. Nem tudta belátni, hogy miért kellene onnan kivonúlnia, vagy másokat oda befogadnia. Szentségtelen merényletnek tekinté azon jogok és kiváltságok érintését, melyeket őseik vérökkel szereztek, és a szent királyok megerősítettek. A zajos megyegyűléseket a legtökéletesebb politikai intézményeknek tartá. És úgy hitte, hogy a szabadság netovábbját érte el, ha jobbágyait kedve szerint zaklathatja, kihágásai büntetlenek maradnak, és pereit évtizedeken át húzhatja.

Igen természetes, hogy ezen tömeg József császár minden újításainak ellene szegült. Mindazáltal ezt talán leküzdheti.

Azonban József császárnak nem az vala egyetlen szerencsétlensége, hogy oly intézményeket honosított meg, a melyek a nemzet múltjával és tényleges állapotaival összhangzásban nem állottak. Ez az idealista tévedése, és koráé is, mely a historiai fejlődés következményeivel jelenkező bajokat úgy hitte orvosolhatni, ha e fejlődéssel teljesen szakít.

A császár ezenfelül túltette magát a politika legegyszerűbb szabályain.

Túlbecsülve az eszmék hatalmát, nem kímélte senkinek érdekét és senkinek meggyőződését. Megtámadta azoknak meggyőződéseit, kik talán készek lettek volna feláldozni érdekeiket; és sértette azok érdekeit, kiknek nem voltak erős meggyőződéseik.

A német nyelv meghonosítására czélzó törekvései épen azokat ingerelték fel leginkább, kik a szabadelvű haladás legbuzgóbb hívei valának, de egyúttal a magyar nemzetiség ügyéért lelkesedtek.

Ehez járul az is, hogy Magyarországban, hol a kath. clerus oly hatalmas és művelt, a tömeg annyira vezethető és műveletlen vala: a clérus ellenére lehetséges volt fölülről a rombolás művét keresztül vinni, vagy alulról forradalmat idézni elő; de nem lehetett állandó alkotásra, vezető vagy egészséges fejlődést biztosító mozgalmat indítani.

A clérus, mely egyházát jogaiban és a fejével való kapcsolatban megtámadva, sőt Voltaire tanítványai által alapjaiban fenyegetve látta: azonosítá magát az ősi intézményekkel. Mindíg dynastikus volt. Ezentúl conservativ is lett.

Mikor II. József, néhány nappal halála előtt, összes újításait — a vallási tűrelemre, a jobbágyok felszabadítására és a lelkészségek rendezésére vonatkozó intézkedései kivételével — visszavonta: ezen eseményt az ország minden részeiben kitörő lelkesedés üdvözlé, mely több megyében a köznemesség elfojtott haragjának vad kitöréseivé fajúlt. A császár által felállított hivatalok irományaiból máglyát raktak. Hivatalnokait és azokat, kik nem siettek letenni a német ruhát, szitkokkal és bántalmakkal halmozák el.

E hatalmas mozgalommal a szabadelvű irány hívei óvakodtak szembeszállani. Úgy látszik, nem ismerték fel horderejét. Nem hitethették el magokkal, hogy József császár reformjainak visszavonása egyértelmű a korábbi állapotok helyreállításával. Nem gondolhatták, hogy épen azon pillanatban, mikor Francziaországban egy új kor eszméi diadalt

aratnak: Magyarország a középkor intézményeihez tér vissza.

Az új uralkodó személye bizalmat keltett bennök. Ismerték azt a nagyszabású reformtevékenységét, melyet II. Lipót mint Toscana nagyherczege, fejtett ki.

Semmi sem zavarta meg tehát a közörömet, melylyel a szent korona visszaküldése, a megyék alkotmányos jogkörének visszaállítása és Lipót első kormánynyilatkozatai az országot eltölték. Gyéren és szerényen hallatszott néhány intő szó.

Például, az üdvözlő vers, mely „Abaújmegye örömünnepére" íratott, figyelmeztette a karokat és rendeket:

„Szemfüles vigyázás kövesse hívséged,
Hogy el ne ragadjon régi hevességed!"

Egy másik költő pedig egyetértésre inti őket.

„De még hajnalodunk, messze vagyon delünk,
Nyissuk fel szemeink, mert nagyot eshetünk. . .
Mind e győzedelem semmi, ha nem tudunk,
Versengvén, élni okosan gyümölcsivel.
Egyes szívvel azért: pap, nemes, úr, paraszt,
Egy lélekkel! . . ."[1]

Bacsányi és társai csakugyan élni akarnak a győzelem gyümölcseivel. Sürgetni kezdik a magyar nyelv országos használatának elfogadását, és a magyar tudós társaság felállítását. „Most van az ideje — így szólnak, — hogy atyáinknak hibájokat kipótoljuk, és a mit ők elmulasztottak, vagy talán akkor még nehezen cselekedhettek, helyre hozzuk; hazai nyelvünket a maga méltóságába helyheztessük, és ez által hazánk örökös boldogságának talpkövét

[1] Az egyik vers B., a másik Sz. kezdő betűvel van jelölve. „M. Múzeum". II., 57. l.

megvessük. Az egek, kik szomorú sorsunkon valahára szánakodni látszatnak, olyan fejedelmet adának, ... ki a maga népének nem nyomorgató ura, hanem a törvénynek értelme szerint való igaz kormányzója, jóltevő atyja lenni akar... Most, vagy talán sohasem!"[1]

Élénk és mozgalmas politikai élet indúlt meg. Mivel pedig az időszaki sajtó a politikai kérdések megvitatására sem elegendő sem alkalmas tért nem nyújtott: úgy a szabadelvű irók, mint ellenfeleik nagyszámú röpiratokban terjesztették eszméiket, és védelmezték álláspontjukat.[2] Politikai pártok hazánkban most küzdenek először a sajtó fegyvereivel.

Az első, ki II. Lipót trónralépte után, az ősi intézményekkel szemben, a szabadság és egyenlőség eszméinek védelmére a küzdterén megjelent, egy főúr volt: gróf Batthyányi Alajos. Személyéről alig tudunk egyebet, mint azt, hogy akkor 37 éves volt, és az országgyülésen a förendek tábláján néhányszor felszólalt. Egyébiránt, úgy látszik, közhivatalt soha sem viselt, és életét visszavonúltságban töltötte. 1818-ban bekövetkezett halálakor, csak azt jegyzik fel róla a nekrológok, hogy „deák és német nyelven kiadott elmés munkáival különös tekintetetet szerzett magának".[3]

Munkái sorában legnagyobb fontossággal azon négy röpirat bir, melyeket „Ad amicam aurem" czím alatt, (1790—1) névtelenül közrebocsátott.

---

[1] Bacsányinak 1790. junius 20-án gróf Forgách Miklóshoz intézett nyilt levele.

[2] Az 1790-94 közötti években megjelent politikai röpiratok száma meghaladja a háromszázat. Legteljesebb a M. N. Múzeum könyvtárának gyüjteménye.

[3] Nagy Iván. Magyarország Családai l. 252. l. A „Tudományos Gyüjtemény" 1818-iki folyamában megjelent rövid nekrolog.

A szabadelvű párt valóságos programmját tartalmazta. A külföldi irodalomból kölcsönzött még ki nem forrott eszmék és emelkedett aspiratiók, paradox tételek és helyes nézetek, czélszerű javaslatok és impraktikus tervek sajátszerű vegyülete. Nem rendszeresen kidolgozott munka. Rhapsodikus gondolatokat nyújt a kor összes politikai kérdései felől. Az iró mindegyikre kiterjeszkedik, egyet sem tárgyal kimerítően. És miként a tartalomban következetesség, úgy a formában az összefüggés gyakran hiányzik.

A népfelség elvéből indúl ki. A főhatalom — szerinte — eredetileg a nép kezei között volt. A papok gondolták ki azt, hogy a királyok hatalma Istentől ered. Az állam és a fejedelem egyenrangú hatalmak; de ha összeütközésbe jönnek egymással, a fejedelem köteles meghajolni a közakarat előtt, melynek érvényesülését vétója nem gátolja meg; de a fejedelem, ha törvényes hatalmában támadtatik meg, feloszlathatja a nemzetgyülést.

A fejedelem legfőbb kiváltsága az, hogy nem vonható felelősségre. Törvénytelen intézkedéseiért a kormányférfiak felelősek.[1] Ezen fölfogással mégis meg tudja egyeztetni azt a nézetét, hogy a nép föl van jogosítva a fejedelem túlkapásainak erőszakkal ellenszegülni, és visszaállítani a „kezdetleges államformát."[2] A köztársaságot érti ez alatt, bár nem mondja ki világosan. Erős rokonszenvet érez ezen államforma iránt. És figyelmezteti a népeket, hogy ha megszabadúlnak a monarchikus kormányformától, minden áron meg kell akadályozniok az aristokratia uralomra jutását.

[1] Non principi sed illis qui potestatis exequentis administri sunt.
[2] I., 22. l.

A franczia forradalmat intő például állítja az uralkodók elé, kik népeiket elnyomják. Ezek ellen — úgymond — nem találhatnak oltalmat a katonaságban. Továbbá azt ajánlja a fejedelmeknek, hogy szünjenek meg katonák lenni; a mihez azt a különös hangzású tanácsot csatolja, hogy kereskedők legyenek;[1] a mivel talán azt akarja mondani, hogy inkább a kereskedés elömozdítására, mint a hadsereg fejlesztésére irányozzák figyelmöket. Egyúttal kívánja, hogy a hadsereg az államnak, és ne a fejedelemnek, legyen esküvel lekötelezve; a hadparancsnokokat a nép válaszsza.

A tisztviselők választásánál is döntő befolyást igényel a nép számára. És egy különös választási módozatot ajánl, t. i. az országgyülés azok közül, kiket valamely hivatalra alkalmasoknak ítél, sorsolás utján, hármat terjeszszen a fejedelem elé. A kitüntetéseket, rendjeleket az országgyülés adományozza.

A nemességben a barbár őskor maradványait, a kiváltságokban „a zsarnokok rút találmányait“ látja. Mindazáltal az egyenlőség elvét csak annyiban véli valósíthatónak, „a mennyiben a kormányforma megengedi“. Feltétlenül követeli a közterhek arányos megosztását az összes polgárok között; továbbá a nem-nemesek képesíttetését minden hivatal elnyerésére és nemesi birtokok szerzésére. A javak egyenlő felosztására nem gondol; de a majorátusok, fiúsítások és más hasonló intézmények megszüntetése által elő kell mozdítani a nagy birtokok feldarabolását. A tulajdon iránti tisztelete annyira megy, hogy a jobbágyok

[1] Principes militis personam exuant et mercatoris induant.

tartozásainak megszüntetését sem sürgeti. Megelégszik azzal, hogy szabadon költözködhessenek, és tartozásaikat egyesség útján válthassák meg, vagy szabályozhassák.

Részletesen adja elő javaslatait és terveit az országgyűlés, igazságszolgáltatás, népnevelés, közegészség- és szegény-ügy rendezéséről, az ipar és kereskedés emeléséről, stb.

Több helyen szól a vallási kérdésekről. A vallás, — szerinte — a köz- és magánboldogság alapja. Ha csak egy vallás van valamely államban, a közbéke biztosítása végett, meg kell akadályozni más vallások behozatalát. De ha már tettleg több vallás honosodott meg, az állam ne avatkozzék ügyeikbe, és semlegesen viselje magát mindegyik irányában.

Ily előzmények után sajátszerűen hangzik az a követelése, hogy a püspökök „mondjanak le ultramontán tévelyeikről", és ne fogadjanak engedelmességet a pápának. De ez nem elégítené ki. Megtámadja a papi nevelést, a coelibatust, szerzetesi fogadalmakat, böjtöt, tizedet, a szent-székek hatóságát. Végre az egyházi birtokokat állami javaknak nyilvánítja.

Batthyányi ezen művének feltünő sajátsága, hogy Magyarországra, különleges viszonyaira és szükségeire nincs tekintettel. A négy füzetben alig egy-két lapon találjuk Magyarországot megérintve. Mindent általános elvekben fejez ki. És röpiratait Lissabonban csak úgy meg lehetett volna írni, mint Pozsonyban.

A XVIII. századbeli magyar reformerek át voltak hatva attól meggyőződéstől, hogy hazájok jogi állapotai ellentétben állanak az ember termé-

szetes jogaival, meg nem egyeztethetők a társadalom czéljaival, és veszélyeztetik az állam fennállását. De nem a felett elmélkednek, mikép lehetne ezeken a bajokon segíteni. Azon törték fejöket, mily intézmények állanak leginkább öszhangzásban az ember jogaival, a társadalom czéljaival, az állam érdekeivel. Magyarország sorsának javítása helyett egy idealis államrend létesítése lebegett szemeik előtt.

Tanítványai azon politikai iskolának, mely általános érvényü doctrinákban és chablonszerű alkotmány-chartákban kereste a társadalom elévült betegségének gyógyszerét.

III.

II. Lipót nagy részben birta bátyjának jeles tulajdonait, hibái nélkül.

Ő is lelkesedett népeinek javáért. Ő is korának színvonalán állott. Montesquieu tanítványának vallotta magát. És az újkor uralkodójának legszabatosabb programmját találjuk fel Mária Krisztina főherczegnőhöz intézett egyik nevezetes levelében.

„Azt hiszem — így ír — hogy a végrehajtó hatalom a királyt illeti; a törvényhozás a népet és képviselőit.... Azt hiszem, hogy az uralkodó se közvetetlenül se közvetve nem avatkozhatik az igazságszolgáltatás menetébe... Azt hiszem, hogy az uralkodó kötelezve van, a pénzügyekről évenkint teljes számadást adni a népnek; hogy nincs joga új adókat vagy bármely terhet róni a népre; ezt csak maga a nép teheti, miután az uralkodó a közszükségeket előadta, és javaslatait képviselői által megbirálván, helyeseknek találta... Azt hiszem, hogy az uralkodó minden rendszerváltozáshoz, minden új törvény megállapításához, nyugdíjak és

jutalmak engedélyezéséhez a nép hozzájárulását eszközölje ki, csak ez által emelkedhetnek a rendeletek törvény erejére. A katonaság csak az ország védelmére fordíttathatik; sohasem a nép elnyomására. Bárkit csak illetékes bírájának szabad elfogatni, csak a törvényes formák megtartásával szabad elítélni; soha önkényes rendelet alapján, még ha az uralkodótól jönne is. Végre azt hiszem, hogy az uralkodónak kötelessége a törvények értelmében kormányozni".[1]

A felvilágosodott király ezen eszméinek valósításában nagy mérséklettel és óvatossággal járt el. Tisztelni tudta mások jogait és meggyőződéseit; kímélni mások érdekeit, sőt előítéleteit is. Így történt, hogy Toscánában gyökeres átalakítást vitt keresztül, erőszak felhasználása nélkül. Tisztelet és áldás kísérte őt őseinek örökségébe.

Új országainak állapotát jól ismerte. A magyarországi viszonyok körül is teljesen tájékozva volt. Azon elhatározással ragadja meg a kormányt, hogy a törvényes formákat tiszteletben tartva, meg fogja nyugtatni a felháborodott nemzetet. De szilárdúl el volt tökéllve a szükséges reformokat törvényes úton vinni keresztül. Erélyt mérséklettel párosított.

Midőn az országgyűlés oly hitlevelet akart vele elfogadtatni, mely Józsefet császárt törvénytelen uralkodónak nyilatkoztatta, és a jobbágyokat még a Mária Terézia által biztosított előnyöktől is megfosztotta volna: határozottan kijelenté, hogy azon hitlevéltől, melyet elődei fogadtak el, semmiben sem fog eltérni.

---

[1] Az 1790. január 25-én kelt levelet közli Wolf, „Briefwechsel der Erzherzogin Maria Christina". II., 50. lap.

Másfelől országgyülési propositiója, a reformok körében, szerény igényekkel lépett fel. Jól tudta, hogy — miként utóbb Széchenyi hangoztatá — „legfontosabb az első rést ütni az ősi kiváltságok sánczaiba". A közteherviselés elvének és a nem-nemesek hivatalképességének elfogadtatására nem gondolhatott. Csak annyit kivánt az országgyülléstől, hogy az adó-ügy rendezése által az adózó nép terhein könnyítsen; a jobbágyoknak a személyes szabadságot és a szabad rendelkezést javaikkal biztosítsa; végre a kamarai tisztségeket és a kormányszékek alsóbb hivatalait a nem-nemesek előtt is nyissa meg.

És csakugyan eszélyes mérséklete nem maradt üdvös hatás nélkül. Az 1790/1-iki országgyülés alkotásai, igaz, nagyon távol állanak a Batthyányi által hangoztatott elvektől; de a rendek nem zárkóztak el a reformok szükségességének felismerésétől. A királyi kivánatokat készséggel teljesítették. Egyúttal a közélet minden térein keresztülviendő reformok tanúlmányozására országos bizottságokat küldöttek ki.

A szabadelvű irány vezérei megelégedtek ezzel az eredménynyel. Nem akarták, erőszakosan többet követelve, a keveset is koczkára tenni. A deputatiók kiküldésében sokat igérő vivmányt láttak; annál inkább, mert ügyes taktikával a legfontosabb bizottságoknak oly összeállítását vitték ki, mely nekik túlnyomó befolyást biztosított.

A közjogi reformok kidolgozásával megbizott deputatió elnökévé gróf Batthyányi József bibornok választatott. Ez megnyugtatta a clerust és a conservativeket. De előre lehetett látni, hogy az agg főpap, koránál, magas rangjánál és egyházi

elfoglaltságánál fogva, a hosszas tanácskozásokban nem veend részt, és azok vezetését gróf Zichy Károlynak, a József császár által kinevezett országbírónak engedi át. Ennek elnöklete alatt találjuk gróf Forgách Miklóst, báró Prónay Lászlót, Baloghot, Bedekovicsot és Pogányt, a kiket a szabadelvű írók elvtársaik közé sorozzák.

Az úrbéri, magánjogi és tanúlmányi bizottságok összeállítása szintén előnyösen ütött ki a szabadelvű pártra.

Ezen eredményt bizonyára a király támogatásának lehetett köszönni. II. Lipót egyúttal azon volt, hogy a jövő országgyűlésig a szellemeket a reform eszméinek megnyerje, és így ezek szerencsés keresztülvitelét előkészítse.

Ezen szempontból kellően tudja méltányolni és felhasználni a sajtó és a titkos szövetkezések hatalmát. Munkatársaiúl hívja meg a szabadelvű írókat. Így jut körébe és a közélet mezejére Martinovics is.

I. FEJEZET.

Martinovics családja. — A szent Ferencz rendjébe lép. — Tanárrá nevezteték a budai kolostorban. — Áthelyeztetése Bródra. — Elégületlensége és kétségbeesése. — Tábori lelkésznek megy Bukovinába.

Martinovics Ignácz azon nemes albániai családok egyikéből származik, melyeket a XVII. század végén Csernovics Arzén pátriárka telepített meg hazánkban.

Atyja, Mátyás, katonai szolgálatba lépett, és mikor kapitányi ranggal nyugalomba vonult, Pestet választá lakhelyül. Öt fia és két leánya volt.

Az elsőszülött, János, Veröczemegyében élte le napjait, és 1788-ban mint szolgabiró halt meg. Vincze atyjának pályáját választá, már a hétéves háborúban kitünteté magát, de szintén csak kapitányi rangra emelkedett. Tamás pappá lett, és sok éven át Rácz-Mileticsen működött. Márk, a legifjabb, orvossá képezte ki magát, mint Bácsmegye főorvosa műveltsége és ügyessége miatt jó hírben állott.[1]

Ignácz a negyedik volt fivérei között. Pesten 1755. julius 20-án született. Atyját gyermekkorában elveszté. Anyjának vezetése alatt gondos neveltetés-

[1] Ezen részleteket a Martinovics testvéreknek 1790-ben II. Lipóthoz intézett folyamodásukból és Martinovics Ignácznak 1794. julius 29-én a bécsi vizsgáló bizottság előtt tett vallomásából merítjük. (Az első a magy. országos, a második a bécsi belügyminiszteri levéltárban.)

ben részesült, és anyanyelve, a rácz mellett a magyar, német és tót nyelvet is elsajátítá. Hihetőleg az anyai befolyás bírta rá, hogy miután a gymnasium alsó osztályait elvégezte, szerzetbe óhajtott lépni. A szent Ferencz-rendnek capistranói Jánosról czímzett provinciájára esett választása.

A kitünő tehetségü ifjút készséggel fogadta be a Budán székelő tartomány-főnök. Újonczévét a bácsi kolostorban tölté el. 1773. április 24-én, tizenhét éves korában tette le a szerzetesi fogadalmakat, a mely alkalommal a Domonkos nevet kapta.[1]

A bölcsészeti tanfolyamot Baján végezte. Már itt kezdődnek viszontagságteljes pályájának első küzdelmei. Elégületlenné lett helyzetével és hivatalával. Mily okok hatása alatt történt ez? nem tudjuk. De kétségtelen, hogy nélkülözé az alázatosság és önmegtagadás szellemét, mely egyedül adhat megnyugvást a kolostorok lakóinak. Szenvedélyes és nagyravágyó, hiú és bizalmatlan férfiú vált belőle. Ezen tulajdonságok csírái már az ifjúnak kebelében is megvoltak, és tűrhetetlenné tették reá nézve a szerzetesi életet.

1774 nyarán a rend római főnökének küldötte jött a bajai kolostor megvizsgálására. Martinovics felhasználta ezen alkalmat, hogy folyamodványt nyújtson be, melyben szerzetesi fogadalmai érvénytelenségének kinyilatkoztatását kérte, mivel kényszerítve tette le azokat.

A rend előljárói nem szívesen engedték volna körükből távozni a nagy reményekre jogosító fiatal szerzetest. Spaics László, a tartományi főnök, mindent megtett, hogy őt hivatásával kibékítse. Az

[1] A rend budai kolostorában őrzött jegyzőkönyvek alapján.

ingatag jellemű, mindíg a pillanat benyomásai által vezetett ifjúnál, könnyen czélt ért. Október 1-én kiállított nyilatkozatában kérvényét, melyet — úgymond — „kétségbeesésében és felháborodásában“ írt, visszavonja, fogadalmait érvényeseknek ismeri el, és igéri, hogy holtiglan meg fogja tartani; ha pedig azok ellen véteni fogna, előre aláveti magát „a nyugtalan és fegyelmetlen szerzetesekre“ szabott büntetéseknek.[1]

Egy időre, úgy látszik, visszaköltözött lelkébe a nyugalom. Szorgalmasan folytatta tanúlmányait. A hittudományi tanfolyamot a budai egyetemen végezte (1775—1779), és időközben (1778. október) áldozárrá szenteltetett.

Elöljárói, méltányolva kitünő képzettségét, a tanári pályát jelölték ki neki működési térül. Az 1779-ik év őszén a buda-vízivárosi kolostorban elhelyezett szerzetes növendékek tanárává nevezték ki. A bölcsészettudomány és a mennyiségtan valának tantárgyai.

Egész lélekkel szentelte magát kötelességeinek. És tanítványai, kikkel az iskola falain kivül is sokat foglalkozott, kiváló előmenetelt tettek vezetése alatt.

Különös előszeretettel művelte a mennyiségtant. Az egyenletekre vonatkozó tanúlmányainak eredményeit (1780. tavaszán) önálló munkában, sajtó utján közrebocsátotta.[2]

---

[1] A hét tanú által aláírt nyilatkozat egykorú másolata az országos levéltárban.

[2] A könyv czíme: „Theoria aequationum omnium graduum, novis illustrata formulis, ac iuxta principia sublimioris calculi finitorum deducta. Auctore P. Dominico Martinovics AA. LL. Philosophiae necnon SS. Theol. Doctore et Phil. ac Matheseos Prof. ordinario ex Ordine min. obs. Prov. S. Joannis a Capistrano. Superiorum facultate. Budae, typis R. Univ. Anno 1780.“ A budai kolostor könyvtárának katalogusában be van jegyezve ily czímű munka is: „Martinovics Mathesis

Időközben megszerzé a tudóri rangot, úgy a bölcsészet-, mind a hittudományból. Ezzel valódi tudományos szellemet kapcsolva össze: jogosúlt igényei valának arra, hogy a magasabb tanintézeteken érvényesítse képességeit.

Azonban kitünő tulajdonaira homályt vetett elbizakodottsága. Müveltsége és tudománya által túlszárnyalva szerzetestársait, megszokta túlbecsülni magát, éreztetni másokkal valódi vagy képzelt fölényét, és ellenségeket látni mindazokban, kik nem méltányolták úgy, mint várta. Mindez mindjárt nyilvános pályája küszöbén elkeseredéssel tölté el, és egész életére a szerencsétlenségek forrásává lett.

Ez időben szerveztetett a nagyváradi akadémia. Martinovics a mennyiségtan tanszékére pályázott, és megjelent a vizsgáló bizottság előtt. Dugonics András, az „Etelka" szerzője, mint a tudományszaknak egyetemi tanára, vezette a vizsgálatot, melynek lefolyását emlékirataiban elbeszéli. „Kezdettem őtet — úgymond — azon tudományból faggatni; hanem szerencsétlenségére épen olyan kérdéseket tettem neki, melyekre ő nem felelhetvén, oly nagy hangosan beszéllett mégis a Mathesisnek dicsőségéről, hogy azon Excellentiás Urakat . . . egészben a maga részére vonta. Én ellenek szegeztem magamat, és mégis vakmerőségét (mert mit akart azon haszontalan hangos szavakkal) az urak eleibe adtam. Velem tartott Makó Pál is. . . Nagy nehezen verhettük le azon Excellentiás Urakat, kik annyira bele bolondúltak, hogy egy akadémiát megcsúfítani akartak egy tudatlannal".[1]

pura. Budae 1780. in 8°." Sajnos, a könyvet nem lehetett feltalálni. Egyébkint lehetséges, hogy ez és a fentebb jelzett munka ugyanaz.

[1] Az emlékirat kiadatlan kézirata

A tanszéket nem nyerte el. Kevéssel utóbb újra szerencsét probált; és pedig hittudományi pályázatban vett részt; dicsérettel állotta ki, Batthyányi bibornok jelenlétében, a vizsgálatot.[1] Azonban czélját most sem érte el.

Ez annál élénkebb fájdalmat okozott neki, mert élete a kolostorban kellemetlené kezdett lenni. Rendtársaival, kiket lenézett, és elöljáróival, kiknél a rend-hivatalokra érdemesebbnek tekintette magát, gyakran összeütközései valának.[2] Majd Budáról a bródi kolostorba helyeztetett át, a hová, a budai kolostorban tervezett építkezés miatt, a növendékpapok egy része küldetett, míg a többit a dunaföldvári kolostor fogadta be.

Martinovics szomorú szívvel távozott Budáról, hol ambitióját kielégíthetni reménylé, és tevékeny szelleme kellő foglalkozást talált. Bródon, az alig 2000 lakost számító városkában, úgy érezte magát, mintha száműzetésben élne.[3]

Szerzetes társai itt még kevésbbé feleltek meg igényeinek. Az iskola sem nyújtott sok örömöt. Négy tudatlan növendék volt gondjaira bízva, kiknek hanyagsága meghiúsítá minden igyekezeteit.

---

a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

[1] 1780. deczember 10-ikén, így ír tartományi főnökéhez: „Concursum feci utrumque; quaerat a cordatis viris, quin vel maxime ab Archiepiscopo, quomodo in Theologia substiterim.“

[2] Dugonics írja: „Martinovics a maga képzelete szerint a barátoknál legtanultabb és minden szerzetbéli tisztségekre legalkalmasabb ember, azt gondolá, hogy őtet Budán guárdiánnak, azután nemsokára provinciálisnak is teendik. Szerzetes társaival hetykén bánt, ugyanazért semmire sem mehetett. Mindent ellenére látván a klastromban, azon iparkodott, hogy a barátok társaságától megszabadulván. . .“ A provinciális későbbi leveleiből is kitűnik, hogy Budán kellemetlenségei voltak. („Tantum recogitet miserias Budae habitas. . .“ stb.

[3] Martinovics száműzöttnek nevezi magát 1780. deczember 10-iki emlékiratában.

Levert hangulatban, elégületlenül élte napjait. Ezen lelki állapotban a legkisebb kedvetlenség kétségbe ejtheté, és szélsőségekre ragadhatá. Ilyen következménye vala egy Budáról jött levélnek, melyben azt írták neki, hogy tulajdonképen büntetésül küldötték Bródra, mert a budai kolostorban nem fognak építeni, sőt Dunaföldvárról a bölcsészeti osztályt vissza fogják hívni.

Ezen tudósítás hatása alatt, mély elkeseredés hangján írt levelet rendfőnökéhez. „Szívem — úgymond — meg van sebezve, és csak főnököm gyógyíthatja meg ... A gonosz ármányok elszomorítanak; kínoztatva és zaklattatva, mint Jób, a szentek ellen szitkozódom". Mint minden hiú ember, ő is azt gondolja, hogy az irígység áldozata, és azt hiszi, hogy ügye mindenkit érdekel. Azzal fenyegetődzik, hogy „az egész világ elé terjesztendi", mikép bántak vele. Mielőtt azonban e végső eszközhöz nyúlna, békefeltételeket szab. Fölkéri a tartományi főnököt, hogy a szerzetes-növendékeket, kik a múlt esztendőben tanítványai voltak, mielőbb küldje Bródra; a Dunaföldváron elhelyezett bölcsészeti osztályt pedig ne hívja vissza Budára. Ha kívánatait nem teljesíti, „törvény útján fog elégtételt követelni, mert jó hírének oltalmazására a természet törvényei kötelezik".[1]

Türelmetlenül várta a választ, és mivel rögtön meg nem jött, csakhamar egy második iratot — melyet apologiának czímez — indított útnak.

Nem haboz nyiltan kimondani, hogy elöljárói „rászedték", mikor az építkezés ürügye alatt, Budáról eltávolították. Azt képzeli, hogy a tudományos

[1] A levél eredetije a budai zárda levéltárában.

körökben, sőt még a nép között is roszat beszélnek felőle; hogy „hiú, botrányos és vallástalan embernek van megbélyegezve“. És mindez onnan van, mert előljárói hitelt adtak ellenségeinek, kik az általa kivívott csekély dicsőségért irígykednek reá. Talán tudóri címe is neheztelést keltett. De annak elnyerését sem a kánoni törvények, sem a rend szabályai nem tiltják. Wadding nagy munkájából tudja, hogy a szerzet számos tagja tudóri fokozatokat nyert el. Elbeszéli, mily fényes eredménynyel állotta ki a szigorlatokat, mily sikerrel tanította a szerzet növendékeit; mily becsületet szerzett kiadott munkájával a rendnek. És jutalma a számüzetés!

Előbbi levelében a szenvedő Jóbhoz, most szent Pálhoz hasonlítja magát, a ki szintén kérkedett érdemeivel, és a kivel bízik, hogy „fenn van tartva neki az igazság koronája“. De ezzel nem elégszik meg. Kijelenti, hogy mivel szerzete nem szolgáltat neki igazságot, feljogosítva érezhetné magát, a világi hatósághoz folyamodni. E jogot a miletusi és chalcedoni, a párisi és frankfurti zsinatok biztosítják az egyháziaknak; szent Athanáz, aranyszájú szent János, a főpapjuk által kiközösített egyiptomi szerzetesek éltek e joggal. De ő nem veszi azt igénybe, és maga vesz magának elégtételt. Lemond tanári hivataláról és tudóri címéről, felhagy tudományos folglalkozásával. Legközelebb Budára küldi könyveit, csak breviariumját és Antoine kézikönyvét tartja meg. „Koldúlni és orgonálni fogok — úgymond — hogy békességben élhessek. Talán csak azért bocsátotta reám Isten ez üldözést, hogy a fensőbb dolgok körül tudatlanságban maradjak, és így lelkem üdvösségét biztosíthassam“.

Azonban bármennyire erőteljesen hangzanak nyilatkozatai, megérteti a tartományi főnökkel, hogy ha visszahívja Budára, és így helyreállítja becsületét, ő is eláll határozatától. De ha ez nem történik meg, kéri a felmentést tanári hivatalától. „Ime — kiált fel zársoraiban — vége munkásságomnak!“ Csak az a gondolat nyújt neki vigasztalást, hogy „Jobb sors várakozik reá Istennél“.[1]

Alig küldötte el ezen iratot, mely a szerzetesi szellem teljes hiányát tünteti fel, megérkezett első levelére a tartományi főnök válasza.

Jakosics József viselte most e hivatalt. A rend kitünőbb tagjaihoz tartozott. Magas műveltségéről és tudományos szelleméről tanúskodik az irodalom minden ágaiból összeállított gazdag könyvgyüjtemény, melylyel a budai központi kolostor könyvtárának alapját megveté. Itt található ma is az általa szorgalmasan összeírt lajstrom; és a könyvek tábláin, a rend czímere alatt, ott áll neve és jelszava: „Vitam impendere vero“.

Jakosics felismerte Martinovicsban a kiváló tehetség jeleit. Rokonszenvet érezett iránta, és pártfogásában részesité. Most is, kitöréseivel szemben, a jóakaró barát álláspontját foglalta el, ki lecsillapítani akarja felháborodását, nem a szigorú elöljáróét, a ki a szerzetesi engedelmesség és önmegtagadás ellen elkövetett sérelmet megtorolhatná.

Levelének bekezdő soraiban mentegeti magát azért, hogy későn válaszol, a mi egyáltalán nem tartozik a rendfőnökök hivatalos irályának saját-

[1] „Apologia Dominici Martinovics Philosopho-Theologi, subditi minoris, ad A. R. ae. Ex. P. Josephum Jakosics superiorem suum, data die 10 decembris 1780.“ Így czímezi maga az emlékiratot, mely a budai kolostorban őríztetik.

ságaihoz. Csodálkozását fejezi ki a fölött, miként láthat becsületsértést Bródra történt áthelyeztetésében. Hiszen köztudomású, hogy a szerzetesek működési helyét s körét elöljáróik belátásuk szerint szabják meg. Budai tanítványait nem küldötték vele Bródra, mert magok kérték, hogy más tanár alá rendeltessenek. Ezt kiméletből hallgatá el eddig. A budai kolostorban csakugyan tervezett építkezéseket, de közbejött akadályok miatt el kell halasztania. Mivel pedig a bölcsészeti osztályt Dunaföldváron nem hagyhatja, és az aradi kolostor, a hová küldeni akarta, a rendnek még nem adatott át, ismét Budán kell elhelyeznie. Mindazáltal ebből reá a legkisebb gyalázat sem háramolhat. Ezekután inti, hogy legyen türelemmel: „Ha Isten éltet — úgymond — legközelebbi látogatásom alkalmával hasznos dolgokat fogok önnel, kedves Domonkosom, közölni. Én önnek s mindazoknak, kik a tudományt kedvelik, és kitünnek társaik közül, mindíg barátja voltam, az fogok maradni ezentúl is".[1]

A nemes szellemű rendfönök levele nem tette Martinovicsra a várt hatást. Ez válaszában hálát mond ugyan „atyai jóságáért", de nyilatkozatait nem tartja megnyugtatóknak. Egész életén át — így szól — siratni fogja, hogy szégyenteljes módon kellett Budáról távoznia. Ha bünt követ el, vagy érdemesebb embert rendelnek helyére, békésen türné sorsát. De így, az irányában követett eljárás ellenkezik a természetjoggal, melynek érvényét a szent-ferencz-rendű szerzetes is köteles elismerni.

Megújítja lemondását a tanári állásról. „Nem azért léptem a rendbe, hogy tanár legyek, hanem

[1] A levél dátumnélküli fogalmazata ugyanott.

lelkem üdvösségének biztosítása végett. Ezt minden hivataltól menten is elérhetem". Többé kisérletet se tegyenek, hogy határozatától eltérítsék. Csak sebeit szakítanák fel; még akkor sem érnének czélt, ha azt igérnék, hogy egy hónap múlva a rend generálisává teszik. Néhány heti határidőt tűz ki, addig elvárja a tartományi főnök rendelkezését, hogy melyik kolostorba menjen. „Ha jóakaróm, teljesíteni fogja kérelmemet; ellenkező esetben rövid idő múlva hallani fogja, hogy egy más világra költöztem el".

Ezen utóbbi megjegyzésével vagy azt akarta mondani, hogy kétségbeesésében öngyilkosságot fog elkövetni, vagy azt, hogy a bánat vet véget életének. De valósággal az előbbire nem gondolt, az utóbbitól nem tartott; mert ugyanazon levelében ismét kijelenti, hogy ha a kitűzött határnapig nem rendelkeznek vele, maga megy el, és nem bánja, bármi történjék vele azután. „Elvesztettem becsületemet, és búcsút vettem hivatalomtól; kész vagyok Istenért a börtön iszonyait is eltürni".[1]

Ezen újabb kifakadások és oktalan nyilatkozatok sem merítették ki a provinciális türelmét. Válaszában egy kemény szó sem fordúl elő. Értesíti, hogy lemondását a rend tanácsának hozzájárulása nélkül nem fogadhatja el. Ismételten biztosítja, hogy a történtek nem ejtettek hirnevén csorbát. Őszintén járt el irányában; ármányokról szó sem lehet. Jövő tavaszszal csakugyan megkezdi Budán az épitést, és a dunaföldvári bölcsészeti osztályt Aradra küldendi, hol időközben a rend átvette a Mária Terézia által adományozott kolostort.[2]

[1] Dátumnélküli (1780. deczember kozepetáján írt) levele ugyanott.

[2] A levél dátumnélküli fogalmazata ugyanott.

A tartományi főnök közleményei lefegyverezték Martinovicsot. Kibékült helyzetével. Lemondásról, kétségbeesés sugallta lépésekről nem volt többé szó. Nyugodtan folytatta tanári és irodalmi tevékenységét. 1781 elején egy természettani értekezést adott ki.[1] És a provinciálistól engedélyt eszközölt ki, hogy bölcsészettani kézikönyvét kinyomathassa.

A kész készirattal, az 1781-ik év közepetáján Eszékre utazott, s ott sajtó alá adta.[2] Itt azonban egy újabb összeütközés háborította fel lelki nyugalmát. Az eszéki kolostor főnöke, Jezik László, kinek vendégszeretetét vette igénybe, nem tartozott jóakarói közé. Roszúl fogadta, és felhívta, hogy mutassa elő a provinciális rendeletét, melynek alapján Eszékre jött. Martinovics csak arra az engedélyre hivatkozhatott, hogy munkáját Eszéken kinyomathatja. Ezzel Jezik nem elégedett meg. Hűtelen szökevénynek nevezte, és fenyegetődzött, hogy ha vissza nem tér Bródra, meg fogja fenyíteni.[3]

Martinovicsot ezen incidens visszaveté előbbi elkeseredett hangulatába. Szenvedélyes hangon írt levélben elégtételt kér a provinciálistól. „Hírnevemnek védelmére kelek — így szól többi között — ha halált is kellene szenvednem... Isten a tanúm, hogy ekkorig nem követtem el kihágást, és nem

[1] Martinovics egy későbbi levelében említi, hogy 1781. január havában Eszékre ment „pro imprimenda una physica dissertatione". Ebből, sajnos, egy példányt sem birunk, sőt még czímét sem ismerjük

[2] Martinovics dátumnélküli (1781 nyarán) Jakosicshoz intézett levelében említi, hogy a munka czíme: „Systema Universae Philosophiae". Martinovics későbbi munkáiban gyakran hivatkozik rá. Különös, hogy könyvtáraink egy példányát sem őrizték meg.

[3] Ezt maga Martinovics beszéli el. Előadása természetesen nem tekinthető objectivnek.

is fogok elkövetni. Tanulmányaimon kivül semmi sem nyújt nekem örömöt".[1]

Újra fölébredt lelkében a vágy: szabadúlni a szerzetesi élet bilincseiből.[2]

A szabadúlásra csakhamar útat nyitottak neki rokonai. Testvérbátyja Vincze, a Barkó-ezrednél hadnagy és egyik nagybátyja, a Preisach-ezrednél őrnagy, kiknek ez időszerint Bukovinában volt állomásuk, ezen tartomány főparancsnokánál, Enzenberg tábornoknál és Keckert Wenzel helyettes tábori főpapnál kieszközölték, hogy Martinovics mint tábori lelkész alkalmaztassék. Ez 1781. julius első napjaiban felhívást kapott, hogy a bukovinai gyalog-ezredek egyikénél megüresedett lelkészi állomást foglalja el. Nagybátyja ezenfelül kilátásba helyezé, hogy mathematikai ismeretei a katonai mérnök-karnál is fognak neki alkalmazást szerezni.[3]

Martinovics nem habozott elfogadni a meghívást, mely kiszabadítá tűrhetetlen helyzetéből, és egyúttal alkalmat nyújtott — mint maga megjegyzi — „tapasztalatokat gyűjteni és világot látni". Rögtön útra kelt. Szerzetesi kötelességeivel nem gondolva, főnökétől a távozásra nem kért engedélyt. Csak utólag jelentette be, és az elbocsátásról szóló bizonyítványt Kassára, Szebenbe vagy Csernowiczba kérte küldetni. Egyébkint kijelenté, hogy miként ekkoráig, ezentúl is becsületére fog válni szerzetének, és erről soha sem fog megfeledkezni. Az erős önérzet ezen nyilatkozata után, oktalan ajánlatokkal fordúl

[1] Dátumnélküli levele a budai zárdában.

[2] 1781-ik julius 9-iki levelében szerzetestársai ellen panaszkodik. Később, augusztus 18-án panaszkodik, hogy társai „spurcam actionem contra me posuerunt".

[3] Enzenberg tábornok iratának másolata és Martinovicsnak julius 9-én a provinciálishoz intézett levele a budai kolostorban.

a tartományi főnökhöz. „Nagyontisztelendőséged — úgymond — bármikor bizalommal fordúlhat hozzám. Gázsimon felül mintegy 40 forint zúlágom lesz. Mindenkor készséggel fogom segíteni és meggyőzni arról, hogy becsületes ember vagyok, és távolról sem olyan, a milyennek ellenségeim lefestettek".[1]

Bródról távozván, letette szerzetesi öltönyét, és a tábori lelkészek ruháját vette fel. Így jött Budára. És bár a provinciálist nem találta itt, az elbocsátási iratot sem kapta meg, folytatá útját.[2]

Augusztus közepén ért Csernowiczba. Lelkészi állomása mellett a mérnök-karnál is kapott némi foglalkozást; minélfogva a „cs. k. mathematikus" különös czímének használatára érezte magát feljogosítva.

Mindazáltal új életpályája küszöbén nyugtalanítá az, hogy főnökétől az elbocsátási irat nem érkezett meg. Ennek megküldését újra kérte, és tüzetesen előadta távozásának indokait; t. i. egy éven át hamis vádak keseríték szívét, és megfelelő alkalmazást nem remélhetett. Igéretekkel ezen levele sem fukarkodik: mindíg Isten dicsőségeért, a rend és a saját becsületéért fog dolgozni, soha sem feledkezik meg a segítségről, melyben a rend részesítette; ha Isten kedvező helyzetbe hozza, a budai zárdában physikai muzeumot fog felszerelni.[3]

Ezen levélre sem jött válasz. A provinciális komolyan neheztelt rá, és nem volt hajlandó eltűrni a súlyos vétséget, melyet távozása által a rend

[1] 1781. julius 9-iki levele.
[2] Útját 1781. szeptember 27-iki levelében részletesen leírja.
[3] 1781. augusztus 18-iki levele ugyanott.

szabályai és a szerzetesi fegyelem ellen elkövetett. A császári hadsereg főpapjához, Kerencz németújhelyi püspökhöz fordúlt. Emlékezteté néhány év előtt tett igéretére, hogy szerzeteseknek csak főnökeik engedelmével fog alkalmazást adni, és felhívta, hogy Martinovics kineveztetését vonja vissza.

A tábori főpap méltányosnak ítélte e követelést, és bukovinai helynökét, Kalatait — ki később nagyváradi püspök lett — utasítá, hogy ha a provinciális előadása alapos, Martinovicsot bocsássa el a hadi szolgálatból.[1]

Ez értesülvén a történtekről, keserű panaszokra fakadt újabb üldöztetése miatt. A provinciálishoz írt levelében csodálkozását fejezi ki a felett, mikép tekintheti őt szökevénynek, a ki távozása előtt áldását kérte, társaitól búcsút vett, bármikor kész visszatérni szerzete körébe, és ott óhajt meghalni. De ezen contestátiók után ismét más hangon kezd szólani. Isten előtt felelőssé teszi azért, hogy így üldözi. Naponkint kéri Istent, hogy csillapítsa le ellenségeinek haragját. Mivel azonban megengedi, hogy zaklassák, kétségkivül próbára akarja tenni. Istenért mindent szívesen tűr el; azon reményben, hogy jobb idők is fognak jönni. És bár mind a katonai főparancsnok, mind Kalatai felajánlották közbenjárásukat, ő nem fogadta el. Meg akarja mutatni, hogy nem szökevény. Visszatér és engedelmeskedni fog. Ha mindazáltal — teszi hozzá fenyegetődzve — visszatérte után is mint szökevénynyel akarna vele bánni, majd talál törvényszéket, mely védelme alá veszi.[2]

[1] Ezen részleteket a provinciálisnak egy későbbi (1792) leveléből tudjuk.

[2] 1784. szeptember 27-iki levele ugyanott.

Martinovicsnak esze ágában sem volt visszautasítani pártfogóinak közbenjárását, vagy visszatérni a kolostorba. Enzenberg tábornok csakugyan írt a provinciálishoz, a ki erre haladék nélkül megküldötte Martinovicsnak az engedélyt, hogy állomásán maradhasson. Ugyanakkor szelíd, atyai hangon írt neki. Úgyszólván mentegetődzik előbbi lépéseiért. Szerényen tesz szemrehányásokat azért, hogy engedély nélkül hagyta el állását, és fogadott el mást. Végre inti, hogy másokról ne tegyen fel roszakaratot, és magát gyakorolja az alázatosság erényében.[1]

[1] 1784. november 6-ikán kelt levelének fogalmazata ugyanott.

II. FEJEZET.

Martinovics külföldi utazása. — Lembergben tanár. — Irodalmi munkássága. — Saecularisatiója. — Vegytani kisérletei. — Tudományos jelentősége. — Polémiája Kratterrel.

Martinovics most már zavartalan maradhatott volna állásán. De az nem elégíté ki sem szellemét, sem ambitióját. Csak útnak tekinté, melyen a kolostorból szabadúlhat. Alig félévet töltött Csernowitzban.

Itt megismerkedett gróf Potocky Ignáczczal, a kinek bizalmát és rokonszenvét annyira megnyerte, hogy az, hosszabb utazásra készülvén, társul hívta meg. Útjok két évet vett igénybe. Európa nagy részét bejárták.[1]

Visszatérte után, az 1782. év elején, Lembergbe ment, hová az a kilátás vezeté, hogy az egyetemen, melynek felállítása terveztetett, tanszéket fog nyerni.

Potocky gróf ajánlólevelei megnyitották előtte a tudományos köröket és előkelő házakat. Megnyerő módora és sokoldalú műveltsége csakhamar barátokat és pártfogókat szerzett neki. Néhány hét múlva az akadémiai csillagda távollevő segédjének és időnkint a mennyiségtan hírneves tanárának, Liesgangnak, helyettesítésére hivatott fel. Kriveczki főtörvényszéki ülnök gyermekeinek a mennyiség- és mértanból adott órákat. Gallenberg, tanulmányi főigazgató pedig kilátásba helyezte, hogy az új egye-

[1] Ezt 1794. julius 29-iki vallomásából tudjuk.

temen az ó-szövetségi szent írás tanárává fog kineveztetni.

Szerzetesnek, hogy hittudományi tanszéket foglalhasson el, főnökének engedélyére van szüksége. Martinovics tehát Jakosics atyához fordúlt. Levelében feltétlen meghódolást színlel. Egészen reá bízza sorsát. Ha visszahívja — úgymond — engedelmeskedni fog; ha beleegyezésével elnyeri a tanszéket, a legközelebbi szünidő alatt Budára megy, hogy újra fölvegye szerzetének öltönyét, melyet mint tábori lelkész letett volt. Végczélja nem más, mint „előmozdítani a tudomány ügyét és Isten dicsőségét, a maga és szerzetének becsületét".[1]

A provinciális megadta az engedélyt, intvén őt, hogy hivatásáról sohase feledkezzék meg, és igyekezzék úgy Istennek mint embertársainak tetszését kiérdemelni.[2]

De az egyetem felállítása soká késett. És Martinovics két esztendeig mint magán-tanító tartotta fönn magát. Időközben élénk irodalmi tevékenységet fejtett ki.

1782-ben kiadta a szivárvány és fénysugár természetéről szóló tanulmányait.[3] Newton elméletét a fényről és színekről a tapasztalati tünemények alkalmazta; de — a mint az előszóban kiemeli — új adalékokkal is járúl az elődei által gyűjtött ismeretanyaghoz.

Úgy látszik, ezen munka szerzé meg neki a harlemi akadémia részéről a tagsági oklevelet.[4]

---

[1] 1782. jan. 16-iki levele ugyanott.

[2] Dátumnélküli fogalmazat u. o.

[3] Czíme: „Dissertatio phisica de iride et halone ab Ignacio Dom. Martinovics, Ord. Min. Obs. S. Theol. ac AA. LL. et Philosophiae Doctore conscripta anno 1781. Leopoli typis viduae Josephi Piller." 4-r. 51 lap és 2 tábla. Példányai nem ritkák.

[4] 1783-ban már a harlemi akadémia tagjának czímezi magát. — A pesti

A siker által buzdíttatva, a következő évben (1783) a leydeni akadémia által kihirdetett pályázatban kisérlé meg szerencséjét. A pályakérdés a következő volt: „Mily módon magyarázhatni meg legvilágosabban, hogy a világon létező sok rosz nincs ellenmondásban Isten jóságával?“

Ezen kérdéssel a régi és újabbkori hittudósok sokat foglalkoztak. Számos érvvel bizonyítgatták, hogy a rosznak létezése és Isten jósága nem ellenmondó fogalmak.

Az általok követett eljárást Martinovics nem tartotta kielégítőnek. Úgy vélekedett, hogy positiv úton is szükséges bebizonyítani, hogy Isten jósága és a rosznak létezése között teljes összhangzás van. Kiindúlási pont gyanánt, Isten létét az ismeretes bölcsészeti érvekkel bizonyítja. Azután kimutatja, hogy a világon található jó és rosz között a legszorosabb kapcsolat áll fönn; egyiket a másik nélkül gondolni sem lehet. Ennélfogva lehetetlen volt a világot tisztán anyagi és erkölcsi jóból állítani elő. Főérve a következő: a jóság fogalma föltételezi ellentétét, a roszat; ha nem léteznék rosz, nem birnók a jónak fogalmát, nem juthatnánk a legfőbb jó fogalmának birtokába, és nélkülöznünk kellene a vallást és a társadalmat, mely a legfőbb jónak megismerése nélkül nem is képzelhető; és így Isten hiába ruházta volna fel az embert észszel; mivel pedig Isten czél nélkül semmit sem teremthetett, szükségkép létre kellett hozni a roszat is.

---

bölcsészeti kar 1792. szept. 2-iki felterjesztésében említés van téve a harlemi akadémia titkárának leveléről, melyben Martinovicsot értesíti, hogy taggá választatott és jutalmat is nyert. Vajjon említett munkájával nyerte-e? nem tudjuk.

Tagadhatatlanúl sok elmeél nyilatkozik e fejtegetésekben. De helyenkint sophismák, cselfogások és kétértelmű tételek gyengítik a logikai következtetések meggyőző erejét.

A pályamunka nagy irodalmi tájékozottságról tanúskodik, a franczia és német irodalom kiváló termékeit sűrűn idézi; de alapos gyanút támaszt, vajjon Martinovics nem tartozik-e azon irókhoz, kik oly munkák idézésével szeretnek kérkedni, melyeket soha sem láttak.

A munkát, Bielavszki Péter lembergi görögkath. püspök anyagi támogatásával, kinyomatta, és így küldötte meg a leydeni akademiának.[1]

Azonban a jutalmat nem ő nyerte el. Honfitársának, Fogarasi Pap Józsefnek, itélték oda.

A lembergi akadémiánál 1783 nyarán, néhány nappal a tanév megnyitása előtt, a természettan tanára nyúgdíjaztatott. Addig, míg a tanszék szabályszerű pályázat útján betöltetik, József császár Martinovicsot, „a nagy hírnevű szent-ferencz-rendű atyát", nevezte ki helyettes-tanárrá, 500 forint évi fizetéssel.[2]

És három hét sem múlt el, már is „tekintettel különféle dolgozataiban kitüntetett tudományosságára" rendes tanárrá neveztetett ki.[3] Főleg

[1] Dissertatio de harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata, ad celeberrimam Hollandiae Academiam Leidensem transmissa, et nunc primum elucubrata, ab Ign. Dom. Martinovics Min. Obs. S. Theol. et Art. LL. et Phil. Doctore, Eruditae Scientiarum Societatis Harlemensis Membro Honorario. Anno 1783. Leopoli. 4-r. 53 l. Bielavszkit az ajánlólevélben „maecenas munificentissimus"-nak nevezi. A ritka munka egy példánya meg van a Nemzeti Muzeum könyvtárában.

[2] Az 1783. szeptember 29-ikén kelt udvari rendelettel (melyben Martinovics „der so sehr angerühmte Franciscaner-Pater" neveztetik) a lembergi egyetem levéltárában.

[3] Az 1783. október 17-én kelt cs. decretum a lembergi egyetem levéltárában.

Van Swietennek, ki miként nagynevű atyja az udvari tanügyi bizottság elnöke vala, köszönheté ezen eredményt.[1]

Ekként biztos és független állást elnyerve, legbensőbb óhajtása ment teljesedésbe. De most megfeledkezett rendfőnökének tett igéreteiről; sőt azon volt, hogy szerzetét végkép elhagyja, és a világi papság soraiba lépjen.

Czélját könnyen elérheté. A szerzetesi fogadalmaktól csak a pápa menthet fel, és korábbi időkben ritkán, kivételes esetekben adták meg a felmentést. De József császár, a ki egyfelől a szerzetesi intézmények ellensége volt, másfelől a szentszék befolyását birodalmának egyházi ügyeire korlátozni igyekezett, mindenképen előmozdította a szerzetesek saecularisatióját, és a püspököket útasította, hogy a nálok jelentkező szerzeteseket lelkészi állomásokra alkalmazzák.

Midőn tehát Martinovics (1784 elején) a lembergi érsekhez azon kérelemmel fordúlt, hogy őt egyházmegyejébe fogadja, ez nem kívánta, hogy Rómába folyamodjék; az előéletére vonatkozó irományok bemutatását sem követelte. Megelégedett azon egyszerű állítással, hogy a szerzetesi fogadalmakat kényszerítve tette le, és azoktól főnökei felmentették; bár az állítás első fele kétséges, a másik valótlan volt. A püspök Martinovicsot, „tekintettel tiszta életére, jó erkölcseire és egyéb kitünő tulajdonaira", a lembergi egyházmegye papjainak sorába fölvette.[2] Bár ezen tény a kánoni jog

[1] Ezt következtetem Martinovicsnak 1789. decz. 26-án Van Swietenhez írt leveléből, melyben említi, hogy mikor hat év előtt először tisztelkedett nála, szerencsés volt kegyelmének bizonyítványaiban részesülhetni. (A levél a bécsi udvari könyvtárban.)

[2] Az 1784. márczius 22-én kelt okiratban kijelenti, hogy Martino-

szempontjából incorrect és érvénytelen volt; azt megtámadni József uralkodása alatt senkinek sem jöhetett eszébe. Azonban a császár halála után kellemetlen bonyodalmak forrásává lett.

Kevéssel utóbb a lembergi akadémia egyetemmé alakíttatott át.[1] Szervezeti szabályai értelmében a négy kar mindegyikének élére dékán helyeztetett, a ki egyúttal a tanulmányi igazgató hatáskörét nyerte. Ezen tisztet a rendes tanároknak, évenkint felváltva, kineveztetésök sorrendjében, kellett viselniök. Az első dékánokat kivételesen a császár, és pedig két esztendőre nevezte ki. A bölcsészeti karban Martinovicsra esett választása.[2]

Ezen hivatal és rendes tanszékének sokféle teendői mellett, még arra is talált időt, hogy a mennyiségtan tanszékét helyettesi minőségben betöltse.[3]

És ugyanakkor tudományos munkásságát mind nagyobb mérvekben folytatta. Gépészeti és vegytani kisérletekkel is foglalkozott, melyeknek több jelentékeny eredményök vala.

1784-ben, Ertl kormánytanácsos közreműködésével, oly mikrometert szerkesztett, mely egy hüvely-

---

vicsot „nuper familiae s. Francisci cooptatum, ab hac religione, tamquam coacte et involuntarie suscepta, superiorum respectivi sui ordinis oraculo liberum a vinculis, quibus abinde obstrictus tenebatur, pronuntiatum . . . . Clero Archidiecaeseos nostrae adscribimus". (Hiteles másolata a magyar országos levéltárban.) Később (1792. jan. 11-én) a lembergi érsek kiemeli, hogy Martinovics „produxit mihi quaedam (de quorum verritate fidem facere nequeo) documenta", melyekkel állítását bizonyítá. Egyúttal említi, hogy kedve ellen és kényszerítve vette fel Martinovicsot. (E levél a primási levéltárban.)

[1] 1784. október 21.

[2] Az 1784. október 25-én kelt kormányszéki decretum, ugyanott.

[3] Martinovics 1787. julius 2-án a kormányszékhez remuneratióért folyamodik. Kérvénye Schneider úr lembergi kéziratgyűjteményében.

ket közel hárommillió pontra osztott. Ezen műszert Pesten nyomatott értekezésben ismerteti, kimutatván a gyakorlati előnyöket, melyeket úgy a köznapi életben, mind a csillagászatban biztosít.[1]

A következő évben, több természettudósnak a sugártörésre vonatkozó észleteteit tanulmányozva, a légkör magasságának kiszámítására új módszert talált fel.

Ezen dolgozata a berlini akadémiában felolvastatván, elismeréssel fogadtatott.[2]

Ekkortájt adta ki értekezéseit a szögmérésről és a kör tulajdonságairól,[3] úgyszintén több gépet és műszert tökélesbített. Az általa szerkesztett dohányvágó-gépet a lembergi gyárban, cséplőgépét több lengyelországi uradalomban sikerrel használták. A légszivattyút alkalmassá tette arra, hogy a légmentes tért chemiai kisérletekre lehessen felhasználni. Léghajók készítésével és felbocsátásával mulattatá a lembergi közönséget.[4]

---

[1] A munka czíme: „Dissertatio de Micrometro, ope cuius unus digitus gometricus divitur in 2,985.984 puncta quinti ordinis. Ab Ign. Martinovics Presb. Archidioec. Leopoliensis, S. Theol. et AA. LL. ac Phil. Doctore etc. in Reg. ac Celeb. Scient. Univ. Leopoliensi Physices Prof. P. O. conscripta 1784. Pestini apud J. M. Weingand et J. G. Koepf." 4-r. 20 lap és két tábla.

[2] „Ign. Jos. Martinovics... Dissertatio Physica de altitudine atmospherae ex observationibus astronomicis determinata et anno 1785. edita, Leopoli Typis Pillerianis." 4-r. 20 lap és egy tábla. A berlini akadémiának van ajánlva.

[3] Midőn 1791-ben a pesti egyetemen a természettani tanszékért folyamodott, beküldötte ily czímű dolgozatát is: „Mathematische Abhandlung über einige besondere Eigenschaften des Kreises." Pasquics tanár birálatában igen kicsinylőleg szól róla; azt mondja, hogy ő képes, évenkint néhány száz ily „tulajdonságot" ismertetni. Továbbá Martinovics ez alkalommal folyamodásában felsorolta munkáit, ezek között egy ily czímű is fordúl elő: „De correctione angulorum ad centrum stationis." (Sinopsis libellorum supplicum, az országos levéltárban.)

[4] Imént idézett folyamodásában kiemeli „Inventa a se esse: 1. Machinam ad conscindendam Tabacam. 2. Machinam tritura-

Miután ekként több éven át, az elmélet és gyakorlat terén tevékeny vala, képesnek érezte magát arra, hogy a természettan rendszeres kézikönyvét dolgozza ki. Mióta ugyanis a használatban levő tankönyvek közrebocsáttattak, a természettudományok számos nagyfontosságú találmánynyal és fölfedezéssel gyarapodtak, melyek a korábbi felfogást részint egészen halomra döntötték, részint módosították; ennélfogva új tankönyvre múlhatatlanúl szükség vala. Egy ilyennek szerkesztésére vállalkozott. Mindazáltal megtartotta a régi felosztást. Munkájának első része a testekről általában, a második a testek közös és a harmadik sajátos tulajdonságairól értekezik. Az első kötetet 1787 elején Lembergben bocsátotta közre, gróf Lamberg Miksának, „örök barátsága zálogául" ajánlva. Még ugyanazon évben követte a második rész. De a harmadik kéziratban maradt.[1]

Mert a munkát a szakférfiak nem fogadták egészen kedvezően. Előnyös ismertetések is jelentek meg,[2] de nem maradtak el a szigorú bírálatok. Horváth János, a pesti egyetemen a természettan tanára, a „Merkur von Ungarn" című folyóirat-

toriam. 3. Novam Antliam pneumaticam". A dohányvágógép tervrajza megvan a helytartótanács levéltárában. Hogy azt a lembergi dohánygyárban használták, Martinovics későbbi folyamodványaiban gyakran kiemeli. A légszivattyút egy értekezésében (Über eine Luftpumpe, um den volkommen luftleeren Raum auch in chemischer Rücksicht anzuwenden), mely Crell folyóiratában jelent meg, ismerteti. (Beiträge. IV. 2.)

[1] A munka címe: „Praelectiones Physicae Experimentalis". Az I. kötet 8-r. 351 lapot és két táblát, a II. 224 lapot foglal magában. A második kötetből hazai könyvtárainkban egy példányt sem találtam. A harmadik kötetet Martinovics 1791-ben, mikor a pesti tanszékért folyamodott, kéziratban csatolta kérvényéhez.

[2] Martinovics imént említett kérvényében hivatkozik Brugnatellinek valamely olasz szakközlönyben megjelent magasztaló bírálatára.

ban tüzetesen kimutatta, hogy a tárgyalt kérdések megválasztásában nem jár el helyesen, erőtlen érveket, hibás és kétértelmű kifejezéseket használ, téves tantételeket állít fel, és többször ellenmondásba jő önmagával. A munkáról nincs egy elismerő szava sem. Csak a szerkesztő jegyzi meg röviden, hogy a munka dicséretes szorgalom- és olvasottságról tanúskodik.[1]

Minthogy Martinovics kézikönyvét a lembergi egyetemen is használni akarta, alá kellett vetnie az udvari tanúlmányi bizottság birálatának. Ez (1790 nyarán), a tankönyv használatba vételét megengedte, de a szerzőnek kötelességévé tette, hogy a második kiadásnál a birálók észrevételeit vegye tekintetbe.[2]

Ez alatt Martinovics, miután előbb figyelmét a természettudományok több része között osztotta meg, különös előszeretettel fordúlt a vegytan felé. Jól berendezett laboratoriuma volt, s abban többi között egy általa szerkesztett kemenczét állított fel, melyet parabolikus tükörrel hozott kapcsolatba. Sokféle kisérletet tett: savakkal, durraranynyal, kőolajjal és rothadó testekkel. E mellett azon fáradozott, hogy a villanyos folyamot az üvegen, hő közvetítése nélkül, vezesse keresztül.

Tanulmányainak eredményeit szívesen közlék a német szakfolyóiratok.[3]

Dolgozatai által Martinovics neve a tudományos körökben ismeretessé lett. La Grange,

---

[1] Az 1787. évfolyam VI. füzetének 116—124. lapjain.

[2] A gallicziai kormányszék 1790. julius 1-én kelt leírata, a lembergi egyetem levéltárában.

[3] Crell: „Chemische Annalen", „Beiträge zu den Chemischen Annalen"; Göttling: „Taschenbuch für Scheidekünstler".

Crell és más tudósok hízelgő levelekben fejezték ki elismerésöket. Több tudós társaság tagjai sorába vette fel. A harlemit követték a hessen-homburgi, müncheni, stockholmi és szent-pétervári akadémiák.[1]

Azonban mindez nem szolgálhat mértékül munkássága tudományos értékének meghatározásánál. Miként a közélet, úgy a tudomány terén is, a siker nem csalhatatlan ismertető jele az érdemnek.

Martinovics kétségkivül nem mindennapi tünemény. Könnyü felfogással és éles elmével megáldva, csakhamar otthonosnak érezé magát minden tudományban, melylyel foglalkozni kezdett. Lázas tevékenységével tájékozást szerezett magának az egész világirodalomban. De hiányzik benne a komolyság és lelkiismeretesség. Felületes ismeretekkel elégedett meg, és semmit sem tanúlt meg alaposan.

Sokat és sokfélét akart írni, alkotni. Még mielőtt akár csak az alapfogalmakban jártasságot szerezhetett, a legnehezebb kérdések eldöntésére vállalkozik. A forrásidézetek egész halmazával födi el a saját szegénységét; nem haboz mások tudományos vívmányait magának tulajdonítani; jelentéktelen eredményeket nagy fölfedezések gyanánt mutat be.

Így vakította el a szakférfiakat is, kik saját feladataikkal elfoglalva, gyakran legkevésbbé érnek rá, hogy az új jelenségeket behatóan tanúlmányozzák.[2]

---

[1] 1785-ben a bajor, hessen-homburgi és svéd tudós társaságok tagjának czímezi, 1791-iki évi kérvényében a szent-pétervári akadémia tagjának is mondja magát.

[2] Midőn 1791-ben Martinovics a pesti egyetemen megüresedett physikai tanszékért pályázott, itt három tanár szoros bírálat alá vette munkáit. Ezek kimutatták lényeges, gyakran feltünő botlásait és teljes tájékozatlanságát. (Ezekről alább tüzetesen fogunk

Míg némelyek érdemén felül kitünteték, mások közönséges szédelgőnek bélyegezték.

Ezekhez tartozik Kratter, egy éles tollú pamphlet-író, ki irodalmi munkásságában, botrányok által keltett feltünést. 1785-ben hosszab ideig tartózkodott Lembergben, és tapasztalatait önálló munkában írta le.[1]

Minthogy egyik barátja magasztaló kifejezésekkel szólott előtte Martinovics felől, sokféle tudományban egyaránt jártas férfiúnak mondá, a ki fontos fölfedezéseket tett, egyházias magaviselettel felvilágosodott szellemet egyesít, e mellett mulattató, szellemdús társalkodó; Kratter élénken óhajtotta, hogy ily kitünő férfiúval megismerkedjék.

Azonban mindjárt első megjelenésével ellenszenves benyomást tett rá, a melyet társalgása még inkább megerősített. Folytonosan magáról, tehetségei- és érdemeiről beszélt. „Dicsekedése — úgymond — a szemtelenségig ment".

Kratter szerint, a legfurcsább dolgokat beszélték róla. Hogy azzal dicsekszik, miszerint mindenhez ért; a hittani, jogi, bölcsészeti és orvosi tudományokban egyaránt jártas. Hogy mások által írt hírneves munkák — többi között a Febronius álneve alatt megjelent egyház-politikai könyv — szerzőjének hirdette magát; mások által elnyert pályadíjakat magának tulajdonított. Hogy mikor

szólni.) Kérésemre több szakférfiú — b. Eötvös, Kruspér, Szily és Wartha egyetemi tanár úrak szívesek voltak úgy M. munkáit, mint a bírálatokat áttekinteni. Az ő véleményökre támaszkodik imént kifejezett itéletem.

[1] „Briefe über den jetzigen Zustand von Gallizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkentniss." 1786, Lipcsében jelent meg. — A lembergi egyetem minden tanáráról szól. Martinovics jellemzésének 16 lapot szentel.

Mongolfier első kisérletei a léghajóval nagy feltünést keltettek, Martinovics kijelentette volna, miszerint még tökéletesebb, kormányozható léghajót fog készíteni, s azzal Lembergből Londonba utazik; meg is kisérlette volna léghajóját felbocsátani, de ez szétrobbant, midőn még alig emelkedett néhány lábnyi magasságra; minek következtében az egybegyült néptömeg bántalmazásai elől alig tudott menekülni.

Kratter ezután tüzetesen bírálja a leydeni pályamunkát. És jellemzését azzal fejezi be, hogy Martinovics úgy nyomtatott munkáiban, mind iskolai előadásaiban botrányos tudatlanság jeleit adja; és hogy Lembergben alig van ember, a ki tisztelettel és bizalommal viseltetik iránta.

A Kratter által megtámadott tanárok szintén önálló röpiratban védelmezték magokat. Martinovics arra utal, hogy két ellensége szolgáltatta az adatokat. Soha sem mondotta, hogy munkája jutalmat nyert; az erre vonatkozó közlés tudta nélkül, tévedésből, jelent meg a lapokban. A Febronius-féle munka szerzőjének azért sem adhatta ki magát, mert a mikor az megjelent, ő még gyermek volt. Léghajót háromszor bocsátott fel Lembergben; és csak egy ízben történt baj, mikor tanítványainak vigyázatlansága következtében meggyulladt.

„Mennyi sértés, rágalom, merész hazugság foglaltatik néhány sorban! Ha másféle ember volna ellenfelem, és nem Kratter, talán haragudnám. Így azonban rosz feje és még roszabb szíve csak szánalmat kelt".[1]

[1] An Kratter den Verfasser der Schmähschriften über Gallizien. Wien. 1786. — A 41—48 lapokon áll Martinovics nyilatkozata.

Kratter ezután is fentartotta állításait, melyeknek forrásai gyanánt „általánosan elterjedett híreket", és „tisztes férfiakat" jelölt meg; a nélkül, hogy bárkit megnevezne, vagy bármit bebizonyítana.[1]

A Martinovics ellen felhozott vádak nagy része, első pillanatra, koholmánynak tünik fel. De a mit öntelt elbizakodottsága és megférhetetlen természete felől mond, összhangzásban áll egészen megbízható kortársainak előadásával.

Feszler Aurél, a hírneves történetíró, ki 1784-től fogva szintén a lembergi egyetemen tanárkodott, Martinovicsot úgy jellemezi, mint féktelen nagyravágyás és ki nem elégíthető bírvágy által vezetett embert; mint határozott atheistát, a ki a legszélsőbb politikai nézetekhez fanatismussal ragaszkodik.[2]

Társaival gyakran valának összeütközései, melyek a legfőbb udvari hatóságok közbevetését tevék szükségessé, és megfoszták hatalmas pártfogójának, Van Swietennek kegyeitől.[3] Ez soká érezteté vele neheztelését. Leveleit rendesen válasz nélkül hagyta.[4]

Ambitiója sem engedte nyugodni. 1787 elején a bölcsészeti kar igazgatói hivataláért folyamodott, és ajánlkozott, hogy az ország összes népiskolái felett is elvállalja a felügyeletet.[5]

---

[1] Kratters Bescheid an einige Herrn Professoren an der k. k. Universität in Lemberg. 1788.

[2] Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. 116. l.

[3] Ezt maga említi 1789. deczember 26-án Van Swietenhez írt levelében, mikor egy újabb feladás ellen kell magát védenie. „Man hat mich doch vor 5 Jahren auf die unschuldigste Art bei Euer Excellenz verschwärzt, und verlor dahero die Gnade, deren Beweise ich ... vor 6 Jahren ... von E. Exc. gehabt habe..." (A bécsi udvari könyvtárban.)

[4] „Ohne Antwort", írta fel Van Swieten M. leveleire.

[5] 1787. január 3-án Van Swieten hez intézett levele ugyanott.

A következő évben pedig lépéseket tett, hogy a bécsi egyetemen a természettan tanszékét elnyerje. Többen támogatták pártfogásukkal. Legmelegebben gróf Lamberg Miksa, a ki Van Swietenhez intézett leveleiben barátjának nevezé, és magasztalásokkal halmozá el.[1]

Mindazáltal Martinovics csakhamar tudomására jutott annak, hogy nem fog czélt érni, mert az irányadó körök azt tartják, hogy a német nyelvben nem elég jártás. „Megindúlva értesülök arról — így ír ekkor az udvari tanügyi bizottság elnökéhez — hogy állítólagos járatlanságom a német nyelvben megfoszt a szerencsétől, Bécsben a természettan tanára lehetni. Sajnálatra méltó vagyok azért, hogy nem születtem német szülőktől; de biztosíthatom Excellentiádat, hogy képes vagyok hiba nélkül tartani német előadásokat. E szerint minden igyekezeteim és gyűjtött érdemeim nem elégségesek, hogy egy bécsi tanszéket elnyerjek; mert azt hiszik hogy született német szükségkép jobban beszél németül, mint én; a nélkül hogy ez be volna bizonyítva. Arra kérem tehát Excellenciádat, hogy azon esetre, ha egyébkint előnyben vagyok a többiek felett, egy esztendőre próbára alkalmazzanak. Ha becsülettel meg nem állok, önmagamat fogom száműzni, síratva a magyar sorsát, a ki meg nem tanúlhatta a német nyelvet, bár más nyelveket, a francziát, olaszt és angolt hihetetlen rövid idő alatt elsajátította".[2]

[1] Gróf Lambergnek 1788. május 5- és julius 11-én Van Swietenhez írt levelei ugyanott. Az utóbbiban egyebek közt írja: „L'amitié toute particuliére que j'ai pour l'abbé M... me porte a faire une seconde tentative... Phisicien consommé, savant a plus d'un titre, possedant les vertus necessaires au savoir..."

[2] 1788. július 18-án. Ugyanott.

Kérését meg nem hallgatták. Ideiglenesen sem alkalmazták. Pedig helyzete Lembergben mind kellemetlenebbé lett. Az 1789-iki év végén azon vádat emelték ellene, hogy tanári kötelességeit hanyagul teljesíti. Védiratában — mint rendesen — kissé túlságosan enged kifejezést önérzetének. „Ismerem — úgymond — értékemet, mely minden más egyetemen, melyet a cselszövény, kolostori szellem és uzsoráskodás meg nem mételyezett, köztiszteletet biztosított volna nekem. . . Mióta tanszékemet elfoglaltam, többet tettem, mint összes szaktársaim a többi egyetemeken". Felsorolja az általa szerkesztett gépeket, kiadott és készülő munkáit. „Lehetetlennek és hihetetlennek tartom, hogy Excellentiád, egy boszúvágyó ember elhamarkodott följelentése miatt, érdemeimre és értékemre nem lesz tekintettel". Végül azon óhajtását fejezi ki, hogy személyesen adhassa elő a lembergi egyetem állapotát és az üldöztetést, melynek ki van téve.[1]

[1] 1789. deczember 26-án Van Swietenhez. Ugyanott.

III. FEJEZET.

Martinovics népszerű physiologiai munkája. — Egyik tanártársa fölött tartott halotti beszéde. — Vallási és politikai álláspontja. — „József császár politikai végrendelete" című munkája.

A szorosan tudományos tevékenység nem elégítheté ki Martinovicsot. Nagyravágyása a hatalmasok elismerése, hiúsága a nagy közönség tapsai után áhítozott.

Emiatt népszerű dolgozatok közrebocsátására határozta el magát.

Szándéka volt, a természettudományok új eredményeinek világánál, közérdekű kérdéseket tárgyalni, és a materialismus iskolájának, melyhez egészen csatlakozott, nézeteit terjeszteni.

Első kisérlete e téren az emberről szóló physiologiai tanulmánya volt,[1] melyet német nyelven írt, és kétségkivül több, hasonló irányú dolgozatnak kellett volna követni.

A dolgozat tulajdonképeni tárgyát és feladatát nehéz kijelölni. A felölelt kérdések között nincs összefüggés. Az egyes kérdések fejtegetésében hiányzik a világosság. Minden elárulja, hogy a szerzőnek titkos utógondolatja van, melyet nem bír elhallgatni, és nem mer előtérbe helyezni.

[1] „Physiologische Bemerkungen über den Menschen. St. Petersburg, 1789." 8-r. 71 lap. Egy példánya megvan a N. Muzeum könyvtárában.

Abból indúl ki, hogy vegyészeti tanulmányai közben, gyakran kisérlé meg a természettani hypothesisekkel magyarázni meg az emberek szenvedélyeit és más változásokat, melyeknek alá vannak vetve. Arra az eredményre jutott, hogy a mozgás az emberi élet főelve, a test ingerlékenységének és érzéseinek alapja.

Elég felületesen, általánosan ismert részleteket adva, ismerteti az érzéseket, indulatokat és szenvedélyeket; továbbá a barátságot, az alvást és az álmokat; végre az emberi természet különféleségeit.

Előadása zavart, és közhelyekben bővelkedik. Egyszerre, mint Deus ex machina, előáll panaszaival a „Jesuiten- und Kirchen-metaphysik" ellen. Panaszkodik, hogy az emberek a komoly bölcsészeti tanulmányoktól idegenkednek, és szívesebben olvasnak regényeket. Szidja a nagy természetbúvárokat, kik nem merik elveiket a metaphysikában alkalmazni; Newtont, a ki mester volt a természet- és mennyiségtudományban, de gyermeknek mutatja magát a philosophiában; Leibnitzot, a ki halhatatlan nevet vívott ki magának a mennyiségtudományban, de bölcsészeti elméletei hiú álmodozások; Linnét, a ki a helyett, hogy tételeiből a következtetéseket vonná le, Dávid zsoltáraiból vett idézetekkel üti el a kérdést. Mások ellenben, kik alapos természettudományi ismeretek nélkül szűkölködnek, vakmerő tételeket állítanak fel, és üres abstractiók terére tévednek, vagy pedig mindenre a materialismus bélyegét sütik.

És azután, minden átmenet nélkül, Mohamedről kezd szólani, ki Mekkát fontos kereskedelmi várossá tette, és a jezsuitákról, „kik mérget terjesztenek az emberek között". Végre a következő

tételt állítja fel: „minden ember azt cselekszi és tartja jónak, a mire organismusa készteti".

Az utolsó fejezet az emberek által elérhető legnagyobb boldogságot fejtegeti. „Az embert — úgymond — boldoggá semmi egyéb nem teheti: mint elméjének kifejlesztése és a tudományok művelése". Nem veszi észre, hogy ezzel az emberiség legnagyobb részét, mely elméjének kifejlesztésére kevés időt fordíthat, és a tudományok művelésére épen nem képes, a boldogságból kizárja. De ő még tovább megy. „Hogy az ember — úgymond — a lehető legnagyobb boldogságot élvezhesse, ifjúkorában a mennyiségtudománynak legalább alapelveit kell elsajátítania, hogy elméjét a bizonyításban gyakorolja. Ha pedig arra az alkalom hiányzik, azt tanácsolom, hogy a történelemmel foglalkozzék, a görög és római classicusokat olvassa".

Az utógondolat, mely a confusus és értelmetlen elmefuttatások mögött lappang, nem más, mint az a felfogás, hogy az ember szellemi szervezetének megmagyarázására és a legnagyobb boldogság elérésére csak a tudomány tesz képessé, míg a vallás teljesen fölösleges.

Merészebben, de nem több szellemmel, hirdeti ezt, két évvel utóbb, azon ünnepélyes alkalommal, mikor egyik tanártársa, De Capuano Alajos orvostudór sírja felett gyászbeszédet tartott.[1]

Miután bevezetésül a halál hatalmáról nagy phrásisokat állított össze, kiemeli, hogy a halhatatlanság utáni vágyat, mely lelkünkbe van oltva, jeles tettek és halhatatlan érdemek által kell kielé-

[1] Megjelent Lembergben, 1791. Huszonegy lapra terjed.

gíteni. Ily érdemeket szereznek azok, kik a tudományokat művelik, a földművelés és kereskedés felvirágoztatásában közreműködnek, és azon fáradoznak, hogy az erkölcsök „a rút fanatismustól és a kolostori szennytől megtisztúljanak".

Ily halhatatlanságnak örvend Plato. De az ó-kor ezen nagy alakjától, különös ugrással, XIV. Lajoshoz jut el, a kit — úgymond — az uralkodók örökké magasztalni fognak, mert ő tanította őket nagy hadseregek tartására, a melyekre támaszkodva, a polgárokkal úgy bánhatnak el, mintha gépek volnának. Majd II. Frigyest is a halhatatlanok közé sorolja, azzal a sajátszerű indokolással, hogy politikai és hadászati elvei „iszonyú példát szolgáltattak a királyoknak, államaik kormányzására". II. József ellenben, gyorsan keresztülvitt reformjai által, a bölcseleti kormányzás terén emelt magának örök emléket. Végre megemlíti Franklint, kit az angolok, Mirabeaut és Lafayettet, kiket a francziák örökké dicsőitendenek, mert a „demokratiko-monarchikus kormányforma megingathatatlan alapját vetették meg".

Mily boldog volna — így folytatja — mily messzire haladt volna az emberiség, ha mindenki előmozdítaná a közjót. De ezt meghiúsítják az uralomvágy, a társadalmi osztályok között fennálló különbségek, a kiváltságok, és az ezekből származó bűnök és előítéletek. A fejedelmek fiai trónra jutnak, habár gyakran földműveseknek teremtette őket a természet; míg nagy szellemű férfiak, kik egész nemzeteket boldogíthatnának, homályban töltik életöket. „A mennyire tőlünk telik, hassunk ezen egyenlőtlen osztályozás megszüntetésére; legyünk azon, hogy mindenki a testi szervezetével

összhangzó tevékenység által biztosíthassa magának a halhatatlanságot".

A bölcsészet magaslatán álló ember ment a nép előítéleteitől, melyek szerint „csillagokban, mitrákban és keresztekben találja gyönyörűségét, mint a gyermek a képecskékben". Ily bölcs ember volt az elhúnyt tanártárs is, kinek mint haldoklónak, a midőn az élettől búcsút vesz, ily szózatot ád ajkaira: „Én átmegyek már abba az életbe, melyet Plato, és utána a vallások alapítói halhatatlannak mondottak; ellenben Demokritos, Epikur, Timeus, Sextus Empiricus, Ocellus, Lucanus, Lucretius, Pomponatius, Tindal, Hobbes, Spinoza, Lamettrie, Helvetius és Mirabeau mulandónak hirdettek".

A szónok kétségkivül nagy hatást várt ezen mondásától. Nem vette észre, hogy az értelemnélküli szóhalmaz. A felsorolt bölcsészek azt állították, hogy a halállal megszűnik az élet; nem pedig azt, hogy a sírontúli élet mulandó.

Azon modor, a mint Platoval és a „vallások alapítóival" a bölcsészek hosszú sorozatát szembe állítja, nem hagy fönn kétséget az iránt, hogy a szónok kikhez csatlakozik.

Martinovics, míg irodalmi művei ellentétbe helyezék egyházának felfogásaival és szellemével, titkos társaságok tagjává is szegődött, melyek az egyház hatalma és befolyása elleni küzdelmet tűzték ki egyik célul.

Már 1781-ben, mikor Potocky gróffal Párisban tartózkodott, avattatá be magát az illuminátusok társaságába; majd néhány évvel utóbb, Lembergben a szabadkőművesek páholyába vételét fel magát.[1]

[1] Maga beszéli el 1791. julius 29-én a bécsi vizsgáló bizottság előtt.

Ezen előzmények politikai felfogására is döntő befolyást gyakoroltak.

Már 1787-ben, egyik tanártársának közreműködésével, franczia nyelven röpiratot dolgozott ki, mely „Isten és állam, királyok és kormányok ellen“ szállott síkra. Párisban készült azt sajtó alá tadni.[1]

Ezen tervet nem valósíthatá. De három évvel utóbb, csakugyan Párisban és franczia nyelven, terjedelmes munkát bocsátott közre, az európai államok politikai fejlődéséről és az új társadalmi elméletekről.

Hogy figyelmet keltsen, és talán azért is, hogy kiadót találjon, úgy mutatta be munkáját, mintha az József császár politikai végrendelete volna.[2]

A múlt század végén politikai írók gyakran éltek ily fogásokkal. A művelt közönséget nem vezetheték tévedésbe. De munkáik a könyvpiaczon kapósabbakká lettek, mintha a szerző kevéssé ismert nevét viselik homlokukon.

Martinovicsnak sem volt szándéka elhitetni a világgal, hogy a könyv tartalma József császártól származik. Igényt tartott a szerzőségre. És munkájával szívesen dicsekedett ismerősei előtt.

[1] Ezt Feszler beszéli. „Rückblicke.“ 116 l.

[2] „Testament politique de l'Empereur Joseph II. Roi des Romains. Vienne et chez les principaux libraires de l'Europe. 1791.“ — 8-r. két kötet, 564 és 530 ll. (A M. N. Muzeum könyvtára két példányt bir; az egyiket gr. Széchenyi Ferencz, a másikat Hajnóczy könyvtárából.) Ekkorig senki sem tulajdonítá Martinovicsnak. 1794. deczember 17-iki vallomásában maga mutatja be magát ezen munka szerzőjének: „Me quoque nonnullos libros conscripsisse, uti sunt: Testament politique de l'Empereur Joseph II, duo tomi, qui anno 1790 Parisiis prodierunt“. Az iránt, vajjon nem jogtalanúl tulajdonítá-e magának a szerzőséget, fölmerülhet ugyan kétség; mivel azonban állítása ellen positiv adatokat nem hozhatok fel, azt hazugságnak bélyegezni nem érezem magamat feljogosítva.

A munka első részében a politika kifejlődésének történetét vázolja. A társadalom megalakulásáról és fejlődési menetéről értekezik. Vizsgálja az ember természetes jogait. Jellemezi a társadalmi fejetlenség állapotát, a mint az a különböző kormányformák alatt beáll. E tárgy alkalmat nyújt, hogy a társadalmak romlottságát és az állami életben feltünő kóros állapotokat ismertesse. Fejtegeti Rousseau ismeretes elméletét (contrat social) a társasági ős-szerződésről, melynek megsértésében látja minden bajnak kútforrását. Tárgyalja a kezdetleges társadalmak szervezetét, és kiigazítja az ős-állapot felől uralkodó téves nézeteket. Ezután magyarázza a szabadság fogalmát, kiterjedését és korlátait.

Végül a következőkben foglalja össze a politika alapelveit: a törvények és hatóságok nélkülözhetetlenek; a társadalmak jóléte vagy szerencsétlensége a törvényektől függ; a polgárok kötelesek engedelmeskedni a hatóságoknak, ezek pedig a törvényeknek; a társadalmakat meg kell óvni a szenvedélyektől.

A mily kevéssé merítik ki ezen tételek az állami élet igényeinek összegét, és részben üres szólamokból állanak; annyira felületes előadása az egyes európai államok politikai viszonyairól, melyekkel a második kötet foglalkozik. Kedvencz-thémája: a korlátlan monarchia és az aristokratikus kormányforma ostorozása. Ezt még gyülöletesebb színekkel ecseteli, mint amazt. Ellenben a pápaságról és világi hatalmáról feltünően enyhe ítéletet mond. Élénk rokonszenvet táplál Anglia iránt. De a legnagyobb magasztalásokkal a franczia forradalmat halmozza el, melytől az emberi jogok diadalát, az erény uralomra juttatását várja.

Az államokban tapasztalható bajok fejtegetése arra a kérdésre vezeti: vajjon a bölcsészet nem nyújt-e útmutatást, mikép kell az államokat a tökélyhez, polgáraikat a boldogsághoz közelebb hozni? Erre nézve Martinovicsnak ismét néhány általános maxima áll rendelkezésére. Úgymint: a fejedelem fordítsa minden erejét a fösvénység és nagyravágyás kiirtására; a szenvedélyeknek és a közvélemény hatalmának szegüljön ellen(!); a törvényeket hozza összhangzásba a nép jellemével; enyhe büntetések állapíttassanak meg; a halálbüntetés eltörlendő.[1]

Miként ezen szabályok oly általánosságban vannak formulázva, hogy azok kimondása az állam átalakításának és a társadalmi bajok orvoslásának nagy munkáját meg nem könnyíti, mert minden attól függ, mikép értelmezik és alkalmazzák e szabályokat; úgy az egész munka a fölvetett kérdések egyikét sem hozza közelebb a megoldáshoz.

A szerző szelleme el volt telve a franczia irodalom eszméivel, a mint azokat a legkülönbözőbb színezetű írók hirdették; de nem volt képes azoknak benső összefüggését és érvényességét megítélni. Hódol Montesquieunek és Rousseaunak is. Egyaránt lelkesül az intézményekért, melyeket amaz ismertet, és az elvekért, melyeket ez hirdet. Az eszmék természetében rejlő ellenmondásokat nem képes fölismerni. Oly hiba, mely politikai pályájának későbbi szakaiban is feltünik.

De most még egészen higgadt és tárgyilagos. Minden tekintetben az elmélet embere. Concret czélok nem lebegnek előtte. Valószínűleg csak azért ír, hogy magára vonja a figyelmet.

[1] A munka végén, függelék gyanánt, közli az észak-amerikai államok 1783-iki alkotmányát.

IV. FEJEZET.

Martinovics családja nemesi czímert kap. — A pesti egyetemen a physika tanszékeért folyamodik. — Az egyetem mellőzi. — A tanszék elnyerése érdekében a kormánynál és az udvarnál lépéseket tesz.

Martinovics tíz esztendeig tartózkodott Lembergben. A viszony, melyben tanártársaihoz állott, mindinkább kellemetlenné tette helyzetét. És a nagy világ mozgalmaitól távoleső galicziai város egyhangúsága sem felelt meg nyugtalan természetének.[1]

Visszavágyott Magyarországba. Nem a hazaszeretet érzelmei vonzották. Annak jelét soha sem adta. De bizonyára azzal a reménységgel kecsegteté magát, hogy ott könnyebben érvényesítheti tehetségeit és tudományát; biztosabban számíthat politikai szerepre és az egyház dús javadalmaira.

Kétségkivül ez lebegett szemei előtt, mikor néhány héttel a föntebb ismertetett gyászbeszéd elmondása előtt, a melyben demokratikus érzületével kérkedik, testvéreivel, a magyar nemességért, illetőleg nemesi czímer adományozásáért folyamodott, a mely kérvény csakhamar kedvező elintézést nyert.[2]

[1] 1791. május 25-én Van Swietenhez írt levelében írja, hogy el van határozva, Lembergből távozni. Azzal indokolja, hogy a lembergi levegő hátrányos egészségére, és hogy ott a tudományos segédeszközök megszerzése nagy nehézséggel jár.

[2] 1791. január 19-iki folyamodásukban kiemelik, hogy őseik mindig

Kevéssel utóbb (1791 tavaszán) a pécsi tanulmányi kerületben megüresedett főigazgatói hivatal elnyeréséért tett lépéseket. Minthogy azonban, korábbi királyi határozat értelmében, a tankerületi főigazgatóságok betöltése, az új tanulmányi rendszer életbeléptetéseig, függőben hagyatott, folyamodását nem lehetett tekintetbe venni.[1]

Ugyanakkor a pesti egyetemen a physika tanszéke üresedett meg. A hírneves Horváth János tanár sürgetni kezdé, hogy tekintettel előhaladott korára, vagy kanonoki javadalmat adományozzanak, vagy nyugdíjt rendeljenek neki. A tárgyalások egy évig húzódtak el, végre a király akként intézé el az ügyet, hogy Horváthnak, míg kanonoki javadalmat fog elnyerni, évi 1200 forint nyugdíjat engedélyezett,[2] és egyidejűleg utasította a helytartótanácsot, hogy a pályázat kihirdetését rendelje el.[3]

Martinovics Pestre sietett, hogy folyamodását személyes megjelenésével támogassa. Összesen nyolczan pályáztak. Folyamodásaikat a helytartótanács julius 29-én küldötte meg az egyetemi tanácsnak, hogy kijelölését, a bölcsészeti kar javaslatai alapján, tíz nap alatt, terjeszsze fel.[4]

Ekként az ügy a különböző fórumokon szokatlan gyorsasággal ment keresztül.

A bölcsészeti kar augusztus 6-án tette meg a hármas kijelölést. A következőket candidálta: Domin József áldozárt, a pécsi akadémia tanárát,

élvezték a nemesi előjogokat. A czímet adományozó oklevél 1791. február 24-én állíttatott ki.

[1] A cancellárnak 1791. junius 9-ikén kelt fölterjesztése, Ferencz főherczeg resolutiójával.

[2] Az erre vonatkozó irományok az országos levéltárban.

[3] A cancelláriának 1791. május 16-án a helytartótanácshoz, és ennek junius 10-én az egyetemi senátushoz intézett leiratai; Domin József, pécsi tanárnak 1791. május 13-án kelt folyamodása, ugyanott.

[4] A rendelet a budapesti egyetem levéltárában.

ki tizenegy év óta tanította a természettudományokat, és e szakba vágó több munkát bocsátott közre; D'Este Victor áldozárt, kassai tanárt, ki hat év óta volt a physika tanára; végre egy Tomcsányi Ádám nevű fiatal embert, ki csak egy év előtt nyerte el a váradi akadémián a physika tanszékét.

A kar e szerint Martinovicsot elmellőzte, amit azzal indokolt, hogy munkái közül csak természettani kézikönyvének első része jutott el Pestre, és nem részesült kedvező bírálatban; találmányait pedig a kar nem ismeri.

Az egyetemi tanács észrevétel nélkül fogadta el a kar előterjesztését.[1]

Martinovics csakhamar értesült ezen reá nézve kedvezőtlen és megszégyenítő eredményről. Az egyetem eljárása és ítélete nem csak hiúságát sérté, hanem azon veszélylyel is fenyegeté, hogy hivatal és kenyér nélkül marad. Mert biztosan számítván arra, hogy a pesti tanszéket elnyeri, a lembergiről lemondott.[2]

Audientiát kért a főherczeg-nádornál, és önérzetes rövidséggel szerkesztett folyamodásban pártfogását kéri ki.[3] A helytartótanácshoz terjedelmes emlékiratot intézett. Csodálkozását fejezi ki a felett, hogy munkáiról és találmányairól, melyeket

[1] A karnak 1791. augusztus 9-én, az egyetemi tanácsnak augusztus 16-án kelt fölterjesztése az országos levéltárban.

[2] Ezt említi 1791. augustus 28-án Van Swietenhez írt levelében.

[3] „Euer Königliche Hochheit! Da der Unterzeichnete schon seit neun Jahren als öffentlicher Lehrer der Physik und Mechanik auf der Universität in Lemberg gelehret, und sich durch seine Verwendung im Ausland mit seinen Kenntnissen ausgezeichnet hat, so bittet Euer Königliche Hochheit der Unterzeichnete, ihn der hochlöblichen Stadthalterey, als einen gebornen Ungarn, für die Kanzel der Physik und Mechanik auf der Universität anzuempfehlen. Pest den 20. August 1791". (Eredetije az országos levéltárban.)

a külföldön jól ismernek, a pesti egyetem semmit sem tud. Hivatkozik a szakfolyóiratokban megjelent magasztaló bírálatokra és a tudományos testületekre, melyek őt tagjaik sorába fölvették. Európa legjelesebb physikusainak és mathematikusainak leveleit mutatja be, a melyekben elismeréssel nyilatkoznak munkásságáról. Végre arra utal, hogy a pesti tanárok ellenséges indulatot táplálnak személye iránt, és ezért akarják távol tartani hazájától.[1]

Ezen utóbbi pontot világosabban fejtegeté a bécsi udvari körök előtt, melyeknek figyelmét leleményes ügyességgel igyekezett ügyére irányozni. Úgy tünteté fel magát, mint a „jezsuita-párt" áldozatát, mely őt azon oknál fogva is gyülöli, mert az udvari tanulmányi bizottság pártfogásának örvend. „Midőn — írja Van Swietennek — kellő irodalmi okmánymellékletekkel bebizonyítottam, hogy a folyamodók között az elsőség engem illet; a jezsuiták . . . fölemelék szavokat ellenem, felkutatták munkáimat, a melyeket ostobán és rosszakarattal megróttak; azt állították, hogy a külföldi tudósok, La Grange, Brachrach, Crell és mások leveleit kikoldultam magamnak; még a Crell évkönyveiben megjelent vegytani értekezéseimet is bírálgatták, bár a jezsuiták közül egyik sem ért a vegytanhoz; sőt az általam feltalált gépeket elvetették. Úgy látom, ha maga a nagy Newton volnék, még akkor is találtak volna módot, hogy a kormányszékek előtt homályt vessenek rám. Egyebek között, az álnok Makó (a bölcsészeti kar igazgatója) így szólott: Miután a bécsi tanul-

[1] Az emlékiratot nem bírjuk. Tartalmát resumálja a bölcsészeti kar szeptember 2-iki fölterjesztése.

mányi bizottság igája alól felszabadúltunk, azon kell lennünk, hogy azoknak számát, a kik az említett hatóság által csempésztettek az egyetembe, kevesbítsük, ne szaporítsuk. Végre azt is mondják, hogy miután szerzetemet tíz év előtt elhagytam, nem lehetek jó keresztény; és ilyennek kell lenni, véleményök szerint, a physika tanárának az apostoli országban. O miseras hominum mentes, o pectora coeca!"

Hogy az udvari tanulmányi bizottság elnökének kegyeit még biztosabban elnyerje, kiemeli, hogy az országbíró, gróf Széhenyi Ferencz, báró Podmaniczky, Klobusiczky helytartotanácsos és mások — a kiknek pártfogásával dicsekszik — fel vannak háborodva a jezsuiták ellen „és a jövő országgyülésen követelni fogják, hogy Magyarország közoktatási ügyei ismét a bécsi tanulmányi bizottságnak rendeltessenek alá". Ezen megjegyzés merészségét még csak zárnyilatkozata múlja felül: „Ezen ügyben én is mint szónok fel fogok lépni a jövő országgyülésen"; a hol pedig ő helyet semmiképen sem találhatott.[1]

Van Swieten sokkal jobban ismerte a körülményeket és a levélírót, sem hogy szavának súlyt kölcsönözött volna. Válasz nélkül hagyta levelét.

Ellenben a helytartótanácsra Martinovics előterjesztése nem maradt hatás nélkül.

Közlé az egyetemmel, és Martinovics tudományos munkásságáról kimerítő jelentést kért, a melynek megérkeztéig, a tanszék betöltésének ügyét függőben hagyta.

---

[1] 1791. augusztus 28-án Pestről írt levele a bécsi udvari könyvtárban.

A bölcsészeti kar ekkor Martinovics munkáit és irományait, bírálat végett, három tanárnak adta ki. Jelentéseik a lehető legkedvezőtlenebbül ütöttek ki. Pasquich János a mathematikai dolgozatokat bírálta. Úgy nyilatkozott, hogy az alapos tudományos ismeretek hiányát árulják el, és újat nem tartalmaznak. A vegytani értekezésekből Winterle a hibák és botlások hosszú lajstromát állította össze, melyek — úgymond — a vegytani fogalmak és elvek körül tájékozatlanságát és tudatlanságát világosan kitüntetik.

Legsújtóbb volt Horváth János ítélete, épen azé, a kinek utódja kivánt lenni. A természettani kézikönyv első kötetéről nem nyilatkozik; hivatkozva a kevéssé dicsőséges ismertetésre, mely az „Ungarischer Merkur“ hasábjain jelent meg. A második kötettel behatóan foglalkozik. Huszonöt, részben lényeges hibáját mutatja ki. „Életemben — úgymond — ennél rosszabb könyvet nem olvastam“.[1]

A bölcsészeti kar, ezek alapján, kijelenté, hogy a fölterjesztett candidátiótól el nem tér, és Martinovicsot az egyetemi tanszékre képesítettnek nem tarthatja. A folyóiratokban megjelent kedvező ismertetések, a külföldi tudósok udvarias levelei és az akadémiai címek — úgymond — nem bírnak súlylyal; minthogy a kar tagjai saját eszökkel, nem pedig mások eszével ítélik meg az előttök fekvő dolgokat. Egyúttal elhárítják magoktól azt a vádat, hogy a külföldi irodalmak termékeit nem ismerik. A világ összes szakfolyóiratait nem képesek ugyan megrendelni, de többen közülök bírják Crell kiad-

[1] Mind a három bírálat, a bölcsészeti kar fölterjesztéséhez mellékelve, ugyanott.

ványait, sőt egyikök levelezésben áll vele. Végre kijelentik, hogy egyedül az igazság szeretete vezeti őket, és távol van tőlök az a szándék, hogy Martinovics elől az útat, melyen Magyarországba visszatérhet, elzárják.[1]

A helytartótanács indokoltnak találta és magáévá tette a bölcsészeti kar ítéletét. „Ez az ember — így szól Martinovicsról — majd a physikai és mathematikai, majd ismét a csillagászati, vegytani és géptani tudományokba kap; pedig az egész életre van szükség, hogy csak egyben is ki lehessen tűnni; természetes tehát, hogy mivel oly sok külömböző tudomány terén keres hírt és dicsőséget: nem képes újat alkotni, és gyakran jelentékeny botlásokat követ el".

Martinovics ezalatt Bécsbe ment, hogy itt a kedvezőtlen informátiókat megelőzze és ellensúlyozza. Kérvényt nyújtott be a királynak; a ki azonban a magyar cancellár véleményét kérte ki.[2]

A cancellár azt javasolta, hogy bevárandó a helytartótanács fölterjesztése.[3] És mikor ez megérkezett, az egyetem candidátióját pártolólag mutatta be a királynak, az első helyen candidált Domin József kineveztetését ajánlva. Martinovicsra vonatkozólag röviden megjegyzé, hogy az egyetem és a helytartótanács kedvezőtlen ítélete után, nem lehet őt tekintetbe venni.[4]

---

[1] A helytartótanács 1791. szeptember 9-iki fölterjesztése ugyanott.

[2] Martinovicsnak szeptember 1-én kelt folyamodása, királyi signaturával ellátva, 25-én küldetik a cancellárhoz.

[3] A királyi elhatározás e javaslatra így hangzik: „Diese Auskunft dienet in Gewertigung des verheisenen weiteren Vortrags zur Nachricht, nur hätte solche, da sie schon vom 29. Sept. datirt ist, Mir nicht erst unterm 26. Oct. herausgegeben werden. — Leopold".

[4] Az 1791. oktober 27-iki fölterjesztés ugyanott.

A király, — a bölcsészeti kar és az egyetemi tanács, a helytartótanács és a cancellária egyértelmű ajánlatára — Domint nevezte ki a megüresedett tanszékre.[1]

[1] A királyi elhatározás így hangzott: „Ich genehmige in einem und dem andern das Einrathen der Kanzley. Leopold". — A cancellaria 1791. deczember 1-én értesíti Domin kineveztetéséről a helytartótanácsot.

V. FEJEZET.

Martinovics cs. k. tanácsossá, udvari vegyészszé neveztetik. — Politikai megbízatást nyer. — Állása Magyarország irányában. — Két politikai röpirata.

Lipót király nagy előszeretetet tanúsított a természettudományok iránt. Szabad óráiban maga is szívesen foglalkozott vegytani kisérletekkel. Így tehát Martinovics neve és irodalmi munkássága régtől fogva ismeretes volt előtte. Személyes megjelenésekor, önérzetes modorával, bizonyára megerősíté a fejedelmi dilettánst jó véleményében.

A király meg volt győződve, hogy nagy tudós áll előtte, a kinek jelentőségét a szűk látkörű pesti professorok nem képesek felfogni, vagy kicsinyes irígységből nem akarják elismerni. És mivel úgy tünteté fel magát, mint a kit szabadelvű iránya miatt a „jezsuita-párt" üldöz: ezáltal új jogczímet szerzett a király pártfogására.

Martinovicsnak emellett befolyásos barátai valának az udvarnál. Gotthardi kormánytanácsos vezeté őt be a királyhoz. Ez budai származású és Martinovicscsal egykorú volt. Hihetőleg gyermekkoruktól fogva ismerték egymást. József császár alatt, Gotthardi Pesten mint rendőrigazgató működött. Lipót Bécsbe hívta, a nemzeti színház igazgatását bízta rá, nagy fizetést rendelt neki, és titkos megbízatásokra használta fel.[1]

[1] Gotthardi életviszonyairól az elítéltetésére vonatkozó jegyzőkönyvek tudósítanak.

Martinovics, mikor a pesti egyetemen megüresedett tanszék elnyerhetéséről le kellett mondania, Gotthardi közbenjárását oly czélból vette igénybe, hogy Selmeczen bányatanácsosi hivatalt nyerjen el.[1]

Azonban a király a maga oldala mellett kívánta őt megtartani. Udvari vegyészszé nevezte, cs. k. tanácsosi czímmel és 2000 frt fizetéssel.[2]

Hivatalos teendői kétségkivül abban állottak, hogy a királynak vegyészi kisérleteiben segédkezett, és laboratoriumára felügyelt.

Ekként alkalma nyilt gyakran és fesztelenül érintkezni az uralkodóval. Megnyerő modorral, ritka társalgási ügyességgel, és erős önérzete daczára nagy alkalmazkodási képességgel bírt. Csakhamar megnyerte tehát a király bizalmát. És ez meggyőződött, hogy a tehetséges és ambitiósus fiatal papot, kit tudományos szórakozásaiban társul választott, politikai törekvéseiben eszközül használhatja fel.[3]

Lipót király, hogy a közvéleményt a politikai reformokra előkészítse és megérlelje, titkos ügynö-

[1] Martinovicsnak a bécsi vizsgáló bizottság előtt 1794. julius 29-én tett vallomása.

[2] Martinovics 1791. november 3-án a helytartótanácshoz intézett beadványában említi, hogy a király „consideratis literariis meritis . . . dignitatem consiliarii c. r. benique consulerit". 1791. novemberben Spaics atyához intézett levelében említi, hogy udvari chemikussá neveztetett. Több iratban czímezi magát „chemicus aulicus"-nak. Fizetéséről vallomásaiban és Laczkovicshoz intézett levelében szól.

[3] A lipcsei „Latomia, Freimauererische Vierteljahresschrift" 1866. évi XXV. kötetében (Der österreichische Clerus in seinem Verhältnisse zum Freimauererbund) Martinovics életrajzát adja. A névtelen író lehető legsötétebb vonásokkal jellemezi. (. . .Von Haus aus den schlimmsten Instincten einer durch und durch verdorbenen Natur verfallen . . .) Viszonyáról II. Lipóthoz botrányos részleteket beszél el. De előadásában kútforrásokat nem idéz, és egyébkint is a komoly történetíró minden kellékét nélkülözi.

köket fogadott szolgálatába, a kiknek feladatuk vala: a szabadelvű eszméket sajtó útján terjeszteni és a fennálló titkos társaságokban proselytákat toborzani a király czéljainak.[1]

Ily megbízást nyert Martinovics Magyarországra nézve. E miatt, az 1791. év végén, Pestre kellett mennie, hol hosszabb időt szándékozott tölteni.[2]

Magyarországgal Martinovics eddig nem sokat foglalkozott. Történetét és irodalmát nem ismeré. Mindazáltal a genialis férfiú, alig töltött néhány hetet szülővárosában, már is teljesen tájékozva vala a viszonyok körül.

Egyébkint szorosan véve nem is érezte szükségét, hogy alapos ismereteket szerezzen. Az agitátor szerepére vállalkozott. A szenvedélyekhez, a szenvedély hangján kivánt szólani.

És ezen hang teljesen birtokában volt. Már első munkája, melylyel új pályáján föllépett, a szenvedély oly erejét tünteti fel, a milyent előtte magyar író még nem fejtett ki. E munka 1791 őszén az ország rendeihez intézett latin beszéd alakjában, névtelenül, látott napvilágot.[3]

[1] Martinovics ezen megbízatásáról többször szól a vizsgáló bizottság előtt (1794) tett vallomásaiban, melyeket más helyen ismertetünk. Hogy magát kimentse, sok oly olyant mond el, a mi első tekintetre valószínűtlennek mutatkozik. — Néhány nappal Lipót halála után (1792. márczius 2-án) Laczkovicshoz írt levelében említi, hogy a királytól megbízást nyert „executer ses grands projets politiques". Márczius 7-én szól: „des travaux politiques, dont j'etais chargé". Márczius 28-án: „Notre plan est changé. Personne ne fera pas des ambassades et des proselytes". — Kazinczy Ferencz említi, hogy Lipót Martinovicsot „missióval tisztelte meg, és mily missióval!" — De Szirmay elbeszélése, hogy Lipót Martinovicsot Párisba küldé titkos missióval, alapot nélkülöz.

[2] Martinovics 1791. novemb. 28-án Pestről értesíti az udvari kamarát, hogy „seinen Wohnsitz in Pest bei seinen Blutsverwandten gewählt". 1791. deczember 3-án „sein Quiescenten-gehalt" a budai pénztárnál utalványoztatik.

[3] Czíme: „Oratio ad Proceres et Nobiles Regni Hungariae, 1790 idibus Aprilis conscripta Vindo-

A beszéd kiindulási pontja az, hogy minden nép, melyet „a papok romlottsága és a fejedelmek zsarnoksága meg nem mérgezett", a szabadságot tekinti a boldogság legfőbb tényezőjének. A magyar nemzet minden más népnél inkább van arra hivatva, hogy a szabadság ügyét felkarolja. Utal őseire: a scythákra, a hunnokra; és hivatkozik a törökök ellen viselt háborúkra. Felhívja a magyarokat, ragadjanak fegyvert a török hatalom megsemmisítésére. Európa népei tapsolni fognak, és el fogják ismerni, hogy a magyar a leghősiesebb nép, és hogy „híven szereti igazságos királyát".

Ezen bevezető megjegyzéseket — ad captandam benevolentiam — előre bocsátva, rátér tárgyára. A valódi szabadság — úgymond — ott uralkodik, a hol az ország alaptörvényei értelmében, minden néposztály az őt megillető boldogságban részesülhet. Az állam élén a király áll, kinek feladata: a törvények végrehajtása; ezért a népek tisztelete illeti meg. A főrendeknek joguk van kiváló rangra és vagyonra; de csak oly föltétel alatt, ha erények, hőstettek és a közügy érdekében tett szolgálatok által vívják ki a nemességet. A harmadik helyet a nép foglalja el. Mind a három osztály tagjai egyformán szabadok, és egyformán szerezhetnek érdemeket. Egyik osztálynak a másik felett csak annyi joga van, a mennyi a társasági

bonae suppressa, nuncprimum in lucem prodit. Typis Parisinis. Germania". 4-rétű. — A feltűnő tájékozottság a német, franczia, olasz és angol irodalmakban, melylyel a jegyzetek kérkednek; az erőteljes és szónoki szépségekben sem szűkölködő latin nyelv, a szélsőségek, melyekre szerzőt szenvedélye ragadja: mindez kétségtelenné teszi, hogy csak Martinovics lehet a szerző. A traditió is igazolja e föltevést. A budapesti egyetem könyvtára példányának borítékára Toldy följegyzé, hogy Martinovics a szerzője, és Laczkovics fordította magyarra.

szerződés természetéből foly. Ennek következtében helytelenül cselekszik a nép, ha természetes jogát, melylyel törvények alkotására rendelkezik, akár egy fejedelemre, akár a főrendekre ruházza, mert ezek saját hasznukat, nem a közjót fogják szem előtt tartani.

Martinovics ezen előzményes tételekben csak az absolut monarchia jogosulatlanságát és veszélyeit hangsúlyozza; de a következtetéseket, melyeket azokból levon, a monarchikus kormányformára általában kiterjeszti. Szerinte monarchikus államban a nép teljesen nélkülözi a szabadságot és biztonságot; sőt még a szabadság ösztöne is kihal a lelkekből. Még veszélyesebbnek tünteti fel az aristokratia uralmát. „Ezek után — úgymond — az emberekre nézve mindegy, akár a monarchia, akár az aristokratia zsarnoki igája alatt nyögnek. Véleményem szerint, mindkettőt gyökerestől ki kell írtani, hogy az emberi szabadság diadalra emelkedhessék".

Elismeri, hogy a helyesen rendezett államban többféle néposztálynak kell lenni. Ezt a természet maga állapítja meg, mikor a testi és szellemi erőket különbözően osztja szét. „Azonban a társadalmi különbségnek a tehetség és érdem képezze alapját, ne a születés". Helytelen a monarchikus államformában az, hogy a király fia, kit a természet talán földművesnek teremtett, a trónra jut; a főrendek gyermekei, kikből legfölebb jó iparosok válnának, az állam első helyeit foglalják el; ellenben az alacsony sorsban született polgárok, bármily magas szellemi képességgel bírnak, homályban töltik éltöket.

„Ó szerencsétlen emberiség — így kiált fel — miért tűröd az igazságtalanságot, melyet megszün-

tetni tőled függ?! A zsarnokoktól félsz; pedig azok nélküled tehetetlenek... Zúzd szét a gonosz bilincseket. Állíts új állami rendet, az erény és igazság alapjaira. Imádd a philadelphiai gyűlést;[1] magasztald egekig a franczia nép bölcseségét..." És a magyarokhoz így szól: „Vessétek el örökre, úgy a monarchikus kormányformát, mint az aristokratiának még árnyékát is. Szilárdítsátok meg hazátokban, örök időkre, a legjobb törvények egészséges alkotmányát".

Azután felhívja a népet, fordúljon azok ellen, kik felszabadulásának útjában állanak. Első sorban a papokat érti. Munkájának majdnem felerészét a pápák és a papság ellen intézett kifakadások és vádak töltik be. Ezen részletesség és a szenvedélyes hang elárúlja, hogy a szerző a legfőbb nyomatékot helyezi ezek elmondására.

Mindazáltal Magyarország hátramaradásáért, mely szerint közelebb áll „a barbár népekhez, mint a művelt és szabad nemzetekhez", nem egyedül a papságot teszi felelőssé. Főokát a fennálló törvényekben és kiváltságokban keresi. Az ország culturai, közgazdasági és politikai állapotait sötét színekkel ecseteli. Másfelől a magyarok jeles tulajdonait magasztalja. „A magyar — úgymond — bátor és harczias, komoly és szerény, éles elméje van és megfontolva cselekszik, szótartó és vendégszerető, gyűlöli a fösvénységet és kétszínűséget". Végre, dicséretre méltó tulajdonaihoz azt is sorolja, hogy „üldözi az álnok ráczot, és a tótot alig tekinti embernek".

Ily nemzet a múlt idők mulasztásait könnyen pótolhatja. Mindenek előtt nem szabad megszün-

[1] Az észak-amerikai egyesült államok első gyülését érti.

tetni József császár reformjait, melyek a „müveletlen régi alkotmánynál“ üdvösebbek. Új törvényeket is kell alkotnia. „Mi, kik elsők voltunk a harczok mezején, legyünk most elsők a halhatatlan francziák utánzásában, a szabadság visszaállításában“.

Sajnálattal említi, hogy kevesen készek, a francziák példájára, letenni grófi, nemesi czímeiket és megelégedni a polgár czímével. Az emberek még mindíg gyönyörködnek keresztekben, csillagok- és kamarási kulcsokban.

Ebből azután oly következtetést von le, mely előbbi felhívásával teljesen ellentétben áll. Imént arra buzdította a magyart, hogy rázza le a monarchia és aristokratia békóit. Most azt hirdeti, hogy ennek ideje nem jött meg. Őrültség volna — úgymond — ha kisérletet akarna tenni az ausztria uralom kiküszöbölésére, vagy ostromot indítana a monarchia erős falai ellen. Megelégedhetik, ha leküzdve a monarchikus kormányforma iránti gyülöletet, „szelíd és magas politikát karol fel“. Alkosson a nemzet oly törvényeket, melyek a királyi hatalmat erősítik, és ajánljon fel haderőt a török háborúra“. A papoktól el kell venni jószágaikat, az iskolákból kiküszöbölni a jezsuitákat, és helyettök külföldi tudósokat vagy tudós honfiakat alkalmazni. Végre azon felfogás ellen lép sorompóba, mintha az ősök által alkotott törvények kötelezők volnának az utódokra is. És újra felhívja a nemzetet, hogy sértetlenül fenntartva a királyi hatalmat, késedelem nélkül alakítsa át a magyar alkotmányt.

Néhány hónappal ezen munka megjelenése után, 1792 elején, határozottan oly czélból, hogy II. Lipót intentióinak érdekében a közvéleményt

előkészítse, írta Martinovics második politikai röpiratát. Most is a beszéd formáját választá, mely oly czélból mondatik el, hogy Lipótot, a magyarok által ellene emelt vádak- és támadásokkal szemben, megvédje.[1]

Kiindulási pontúl azon tétel szolgál: hogy a természet a biztonság és szabadság megszerzésére irányzott törekvést plántálta lelkünkbe. E miatt a szerződés, melynek alapján a polgári társadalom létrejő, minden polgárt a szabadság és biztonság egyenlő mértékében részesíti. A törvények, melyek ezen társasági szerződéssel ellentében állanak, nem érdemlik meg a törvény nevét; legkevésbbé akkor, ha azok az állam javait a király vagy a főrendek kizárólagos tulajdona gyanánt tekintik, míg a többi polgárok állapota a barmokénál rosszabb. Az örökös kiváltságok okozták azt is, hogy „a pápák és püspökök Krisztusnak és az apostoloknak tanait meghamisították". Felhozza azon vádakat, melyeket ama kor írói az egyház ellen emelni szoktak, és néhány magyarországi esetet is beszél el, annak kimutatására, mily sok csapást hoztak az országra a főpapok és főurak.

A főpapok sorából csak Tomori érseket (kit Corneo-nak nevez!) és püspöktársait emeli ki, a kik, szerinte, a mohácsi vereség okozói valának. A magyar főurak között első helyen Cilleit említi, mert Hunyady János ellen ármánykodott. Főurak voltak, a kik Mátyás halála után, a koronát nem akarták Frigyes császárra ruházni. E szerint bűnül rója fel a magyar aristokratiának, hogy Mátyás

[1] Czíme: „Oratio pro Leopoldo II. ab Hungaris Proceribus et Nobilibus accusato. Germania. 1792." 8-r. 99 l.

halála után nem sietett az ausztriai házat Magyarország trónjára ültetni.

Azután a Verbőczy által formulázott kiváltságok ellen fordúl, mert a nem-nemes osztályokat „a főrendek rabszolgáivá, úgyszólván barmokká alacsonyítják". Ezen kiváltságok birtokosai átkozzák József császárt és gyülölik Lipótot. A József ellen hangoztatott vádak között csak egynek tulajdonít súlyt, hogy önkényesen hozta be újításait; de el kell ismerni, hogy az országgyülés hozzájárulását nem lett volna képes kieszközölni.

Egyébkint Martinovics kijelenti, hogy ő tulajdonképen nem a királyt védi. Arról van szó, hogy Magyarországban üdvös kormányforma hozassék be. Erre nézve II. Lipót toscánai reformjait tünteti fel követendő példányképek gyanánt, és részletesen ismerteti. Végül felhivást intéz a főurak és nemesek soraiból mindazokhoz, a kik a „jezsuita-elvek által nincsenek megvesztegetve", a szegény nemesekhez, az „elnyomott" lelkészek- és szerzetesekhez, végre a protestánsokhoz, hogy a jövő országgyülésen támogassák a felvilágosodott király czélzatait.

VI. FEJEZET.

Laczkovics János ifjúsága. — Katonai pályája. — Első irodalmi kísérletei. — A magyar ezredek kérvénye az országgyülésbez. — Laczkovics üldöztetése. — Elhagyja a katonai szolgálatot. — Lépéseket tesz újból alkalmaztatásáért. — Összeköttetése Martinovicscsal. — Lipót király kegyelmébe fogadja. — Politikai röpirata.

Martinovics nem csak sajtó útján, személyes érintkezés által is igyekezett Lipót király törekvéseinek sikerét előkészíteni. A magyarországi szabadelvű körökben többeket megnyert a király szolgálatának. A legjelentékenyebb Laczkovics János vala.[1]

Előkelő és vagyonos nemes családból származott, mely azzal szeretett dicsekedni, hogy a régi Laczkfiakban bírja őseit. Jószágai Pest- és Temesmegyék területén feküdtek; és mindkét megyében magasabb tisztségeket viseltek a család tagjai. Laczkovics Imre 1757-ben foglalja el Pestmegyében az alispáni hivatalt, és mindaddig viseli, míg 1784-ben, aggkora miatt vissza kell vonúlnia. Egyik fia, György, 1790-ben, József császár halála után, a legelső tisztújításon pestmegyei másodalispánná választatott.[2]

Másik fia, János, a katonai pályát választotta. Mint huszonkét éves ifjú, 1772 végén a magyar testőrségbe lépett; épen azon időben, mikor a

[1] Martinovics leveleiből tudjuk, hogy Laczkovics egyik testvérét és Szily Ádám torontálmegyei főpénztárnokot is megnyerte.

[2] Galgóczy K. Pest, „Pilis és Solt Monographiája". I. k., 51—53. lapok.

Bessenyey körül csoportosuló hadfiakat a magyar nemzetiség és irodalom ügye legmelegebben foglalkoztatá. Ezen kör hatása alatt állott Laczkovics is. Megtanúlta a német, franczia és olasz nyelvet; megismerkedett ezeknek irodalmával. Egyúttal saját nemzete és nyelve iránt lelkében benső szeretet ébredett, melyet magával vitt akkor is, mikor a bécsi várpalota kényelmét a tábori élet nélkülözéseivel és a csaták veszélyeivel kellett fölcserélnie.

1776-ban, mint hadnagy, a Gréven-huszárezredbe osztatván, két esztendőt Oláhországban töltött. Majd részt vett a poroszok ellen viselt hadjáratban, és 1778. szeptember 18-án, Martinovetz mellett, első babérait szerzé, kiszabadítva Miskolczy főhadnagyot a poroszok kezeiből. A békekötés után a csapatok betanítására és begyakorlására használtatott. A reá bízott feladatoknak mindíg kitünő sikerrel felelt meg. Előljáróinak elismerése mellett, a közvitézek ragaszkodását is megtudta szerezni, gyakran éreztetve velők bőkezűségét.

Mikor tehát váratlanúl más ezredbe tétetett át, parancsnoka, nehogy ily derék tisztet el kelljen vesztenie, a rendelet visszavonását eszközölte ki. Mindazonáltal a tiszti rangfokozatokban lassan emelkedett. Tizenegy évi szolgálat után (1786) lett kapitánynyá.

A török háború, melyben (1787) ezrede részt vett, ismételve nyújtott neki alkalmat, úgy taktikai képességeinek, mint rettenthetlen bátorságának kitüntetésére. A Dubicza körül vívott csatákban rendszerint ő vezette az előhadat, és april 25-én az ő százada ejtette az első török lobogót zsákmányul. Mikor a császári sereg Belgrád ostromára indúlva (1789), a Száván átkelt, az

előhad vezetését és az ostrom alatt a legveszélyesebb positiókat ő rá bízták.[1]

De ez a dicsőség nem elégíté ki. A nagy haditényt, Belgrád megvívását, melyben jelentékeny része vala, meg is akarta dicsőíteni. Az esemény közvetlen hatása alatt írta „Belgrád bevétele" czímű versét;[2] a melyen azonban meglátszik, hogy írója jobban értett a kard, mint a lant kezeléséhez. A kritika szigorát csak az enyhítheti, hogy a költő fel van jogosítva, a szó szoros értelmében így szólani:

Kiűztük Belgrádnak roppant városából,
Ősinknek vérivel felépült várából,
Szakállos lakosit,
Holdnak a zsoldosit,
Rabszíjjakra aggattuk,
Mint a csordát hajtottuk.

A katona diadalmámorából csak egy érzelem látszik felszínre emelkedni, a dynasztikus érzület. Mert így szól:

Szerencsés Osztria! nézd győzedelmedet!
Országot hódító villám fegyveredet!
Oroszlán a néped,
Szívében a képed,
Csak egy Laudon vezesse,
És a császár szeresse!

Azonban ezen loyális érzület nem vert mély gyökeret lelkében.

Tanúskodik erről Trenk Frigyes egyik munkájának, „A maczedoniai vitéz"-nek általa készített magyar fordítása, mely a következő évben jelent meg.[3]

---

[1] Katonai pályáját részletesen és elég tárgyilagosan ismerteti ő maga 1791. julius 27-én II. Lipóthoz intézett folyamodásában. (Egykorú másolata az országos levéltárban.)

[2] Megjelent a „Magyar Kurir" 1789. november 4-iki számában.

[3] A Matzedoniai vitéz, melyet tíz esztendő-béli magdeburgi fogságában Méltóságos Báró Friderik Trenk ezerhétszáz hatvanadik

A kalandjai- és viszontagságairól ismert Trenk a magdeburgi börtönben írta e költői művét, melyben II. Frigyes porosz királyt, ki őt fogságba veté, kivánta sújtani. Tartalma a következő.

Mentor utazásában Párisba kerül, és itt meglátja a kerékbe tört Cartouche hírhedt gonosztevő holttestét, mely elrettentő példáúl közszemlére van kitéve. Harpaxtól, a kivel ott találkozik, kérdezi, hogy miáltal érdemelte meg Cartouche iszonyú büntetését. Harpax elmondja bűntetteit. Mire Mentor így szól:

„. . . Ez egy rosz ember volt;
De hogy még egy ember híresebben megholt,
Jut eszemben mostan; s midőn tudakoztam
Tőled, épen akkor e könyvben olvastam,
Szint azt a mit mostan hallottam Kartusról,
Curtius Rufusban olvastam Sándorról."

esztendőben először német nyelvben írt, most penig magyar nyelvre fordította egy magyar nemes lovas regimentben lévő főtiszt s haza fi L K TS JOS. Nyomatattatott 1790. esztendőben". (8-adrétű 59 l.) — Hogy e betűk alatt. Laczkovics rejlik, tudjuk Hajnóczy feljegyzéseiből, ki e munkát az ő neve alatt hozza fel. — Kazinczy Ferencz irományai között Laczkovicsnak ezen munka kinyomatása ügyében 1789. április 30-án írt igen érdekes levelét találjuk: „Sie haben mir versprochen den Ungarischen Macedonischen Held drucken zu lassen; ich sehe schon mit Vergnügen diesem Werke entgegen. Sollte aber nicht möglich gewesen, sein durch die Censur es approbiren zu lassen, so bitte ich sie mir ein solches wisszen zu machen, damit ich es im fremden Lande könne drucken lassen. Doch lieb wäre es mir, wenn sie es selbst ganz zu Werke bringen könnten. Ich bitte sie mir auf diesen Brief eine baldige Antwort geben zu wollen, damit ich weisz was ich zu thun habe, falls Ihnen die Censur in Vienne den Druck nicht erlaubet hätte. Sind sie aber so glücklich gewesen, dasz diese Übersetzung die Preszfreiheit genieszen könne, so machen sie dasz bald gedruckt wird, und ich Ihnen andere Stücke zum Druck übergeben könne. Denn ich habe deren schon drey in Bereitschaft. Aber nicht ein Wort soll in meiner Überzetzung abgeändert werden, sonst mache ich denjenigen der da was ändern soll, zum Spottgelächter, denn es ist kein Wort in der Überzetzung, was nicht seine Kraft, Gewicht und eigene Bedeutung haben soll". (Eredetije a Magy. T. Akadémia kéziratgyűjteményében).

Ekkor azután párhúzamba állítja Cantouchesal Nagy Sándort, a kiben Frigyest helyezi az olvasó elé. Czélja: ezen uralkodó személyében az örökös királyság intézményét gyülölet tárgyává tenni. Többi között így szól:

Gyakran egy Tirannus Néro Urrá lészen,
Mert arra született; és eskűvést tészen
A balgatag elménk, hogy híven szolgállja,
S valamit a Néro akar azt megtartja.
Mért? mert azt mondják, hogy fia nagy vezérnek.
Legyen úgy, de mégis a vitézi névnek
Semmi fényessége benne nem látszatik,
És mégis trónusra büszkén felléptetik.
Ámbár a természet rosz szívvel alkotta,
S minden jóságábul őtet kitagadta . . .
Átkozott álnokság ember romlására,
Hogy első szült magzat lépjen a trónusra! . . .
Való ez, de oka ennek csak mink vagyunk,
Mert mint a szamarak csak úgy gondolkozunk!

Laczkovics figyelmét bizonyára legjobban megragadták Trenk művének azon helyei, a melyekben az uralkodóikért harczoló katonák sorsát írja le:

Mi lehet ostobább mint másnak hiriért,
Mint katona magát életi kedviért?
Testit rongyoltatni harczoló mezőben,
S éltit elveszteni ütközet tüzében!
Csak azért, hogy Ura borostyánt hordozzon,
Másoknak vesztivel nagy hírre hágdozzon?
Csak közember marad, akár meddig éljen,
Nem lészen jutalma akár mit míveljen . . .
Sokkal nemesebben tud mi vitézinknél
Gondolkodni Kartus híres vezérinknél; . . .
Kartus ha valamit a társai loptak,
Azonnal egymás közt mindent felosztottak;
De a katonának a megnyert országbul
Semmie sem marad, rablott prédájábul
Csak a becsülete (mint emberek mondják)
Igenis barátom, azt számodra tartják!

Laczkovics mint az általa lefordított munka megválasztása hirdeti, azokhoz tartozott, kik a fennálló politikai intézményekkel elégületlenek valának. E mellett mély elkeseredés vert gyökeret lelké-

ben a miatt, hogy a magyar elem a hadseregben mellőztetik és háttérbe szoríttatik.

József császár halála után, a magyar ezredekben támadt mozgalmaknak kiváló tényezője vala.

A Szerországban táborozó hét magyar ezred tisztei 1790. május 19-én az országgyűléshez kérvényt intéztek, melyben független magyar hadsereg létesítését sürgetik. A Gréven-lovas-ezred tisztikara nem ment oly messzire. Három kívánatot terjesztett az ország rendei elé:

A magyar ezredek, béke idején, a haza határai között helyeztessenek el. „Ezzel — úgymond — a német regementek óhajtásainak is eleget látszatunk tenni, a kik egyébaránt is a magyarországi levegő-égnek egészségtelenségéről és egyéb alkalmatlanságokról kényesen panaszkodni meg nem szünnek".

A magyar ezredekben a tiszti állomásokra csak magyarokat nevezzenek ki. Mert „ájuló szíveik epesztésével" szemlélték eddig, hogy a főtisztségekre majd mindíg csak idegenek alkalmaztatnak, bár „szülötte nyelvünket, mely a magyar regementeket lelkesíti, nem értik; ... és ha valamennyire a magyar nyelvre kapván, azt ütve, vétve töri s beszéli is, ... közönségesen a nemzetnek természet szerint való gyülölsége és magyarnak titkos üldözése szíve alatt elfedezve fekszik".

Végre a „közönséges szolgálat rende és a parancsolás magyar nyelven folytattatnék; minthogy a német nyelvnek értelme, tanulása és megfogása hazánk kedves magzatinál nehezecskén megyen végbe".

A kérvény kétség kivül Laczkovics tollából folyt. Tagja volt azon küldöttségnek is, mely azt

Pestre hozta. Azonban az ország rendei, kiknek figyelmét a királyi hitlevélre vonatkozó fontos kérdések egészen lekötötték, a kérvény tárgyalását későbbre halasztották. Laczkovics eredmény nélkül tért vissza ezredéhez.

A kérvény benyújtása, miként előre lehetett látni, nagy felháborodást keltett a katonai körökben. Laczkovics, a haditanács elé, Bécsbe idéztetett. Testvéröccse István, temesi alispán, ki az országgyülésen megyéjét képviselé, felhívta ezen ügyre a rendek figyelmét; előadva, hogy a Gréven-ezred azon tisztei, kik „az országnál esedeztek... szabadságuktól megfosztatván, idegen nemzetbeli főtiszteknek vizsgálása s talán a hadi törvény szerint való ítélete alá rész szerint vettettek".

E közlés annál mélyebb benyomást tett az alsó táblára, mert híre ment, hogy gróf Festetich György alezredest, a ki a kérvényt szintén aláírta, bár mint a förendek táblájának tagja, az országgyülés tartama alatt, az immunitás jogát birta, Budán elfogták.

A rendek elhatározák, hogy a királyt felirat útján fölkérendik, hogy a tiszteknek „semmi bántások ne legyen". Sőt pressiót akarván gyakorolni, abban állapodtak meg, hogy „míg ezen dolog jó móddal el nem intéztetik", a királynak az országgyülésre való meghívása függőben marad.

Végzésöket azonnal közlék a förendek táblájával. Az elnöklő országbíró az üzenet tárgyalását a következő napon tartandó ülés napirendjére tűzte ki.

A megyei követek annyira türelmetlenek valának, hogy ezen kis késedelmet is rosz néven vették. Küldöttség által kérdőre vonták az országbírót,

mi jogon és mily oknál fogva nem engedte az üzenetet azonnal tárgyaltatni. Egyúttal Barkó tábornoktól, a budai katonai parancsnoktól, felvilágosítást kértek a kérvény aláíróinak sorsa felől.

Másnap a főrendek a sérelem fölterjesztését nem ellenezék; de azt kivánták, hogy az a király meghívására Bécsbe menendő országos küldöttség útján történjék.

Ez alatt az alsó táblánál felolvastatott Barkó tábornok levele, melyben, gróf Festetich alezredes és Laczkovics kapitány elfogatása tárgyában kijelenti, „hogy nem az országhoz tett folyamodása a regementnek, hanem más dolog forogna fel erántok". Ezen nyilatkozat nem nyugtatá meg a kedélyeket. És így a megyei követek, a főrendek végzése daczára, ragaszkodtak előbbi határozatukhoz. Aczél itélőmester rögtön elkészíté a feliratot, mely a királyt fölkéri, rendelkezzék, hogy azon tiszteket, kik az országgyűléshez intézett kérvényt aláírták, e miatt büntetés ne érje.

A főrendek a további ellenállásról lemondva, némi módosítással elfogadták a feliratot. De a király válasz nélkül hagyta. Mikor pedig, néhány nappal utóbb, az országos küldöttség Bécsben megjelent, a cancellár röviden és szárazon közlé, „hogy ő felsége, a katonatisztek ügyében, az 1655-ik évi VII. és az 1723-ik évi XI. törvényczikk szerint fog eljárni".[1]

Ekkortájt érkezett Laczkovics Bécsbe. Itt szigorú vizsgálatot állott ki. Szeptember 24-én közölték vele a királyi elhatározást, mely szerint büntetés

[1] Az ezen ügyre vonatkozó tárgyalások, végzések és iratok az országgyűlés jegyzőkönyveiben és irományai között találhatók fel.

nélkül maradt ugyan, de ezredétől eltétetvén, a mantuai helyőrséghez osztatott be.

Laczkovics remonstrált, könyörgött, hogy ne kárhoztassák a helyőrségi szolgálatra. Mind hiába. Egyik tábornok világosan értésére adta, hogy egyetlen aláírásával, mely ezredének kérvénye alatt áll, összes katonai érdemeit kitörölte. Ily előzmények után arra a meggyőződésre jutott, hogy a katonai pályán nem számíthat többé előmenetelre. Lemondott tiszti rangjáról, és (1790) október végén hazájába visszatérvén, Pesten telepedett le.[1]

Ezen események elhatározó befolyást gyakoroltak életére. Mély elkeseredés tölté el lelkét. Néhány hónap előtt fényes jövendő álomképei foglalkoztaták, a melyek csakugyan teljesedésbe mennek, ha a kérvényező ezredek czélt érhetnek, és az idegen származású tisztek elbocsáttatnak. Most reményei füstbe mentek; sőt oly tényért, melyet jogosnak tartott, melylyel legjobb meggyőződése szerint hazájának szolgálni kivánt, zaklatásokat és üldözést vont magára El kellett hagyni azt a pályát, melyre valódi hivatás vezeté, melyhez két évtized emlékei és a kivívott sikerek szorosan lánczolák.

Mindazok ellen, kiket e fordúlatért felelősekké tehetett, gyűlöletet érezett; a király ellen, a kiért ifjúságát és vagyonát feláldozta, vérét ontotta és életét koczkára tette, s a ki mindezt nem veszi tekintetbe; a tanácsosok ellen, kik a királyt tévútra vezeték; az ország rendei ellen, kik a kérvényt és az üldözöttek ügyét nem karolták fel a kellő erélylyel.

Barátaival társalogva és levelezve, vad szitkokban tör ki haragja. Oly kifejezéseket használ,

[1] Laczkovics 1791. julius 27-iki emlékirata.

melyekkel mint huszárkapitány élt legényei irányában, és a melyeket az irodalom nem reproducálhat. Ugyanekkor fáradhatatlan kitartással küzd a feltornyosuló nehézségek ellen. Míg a magyar országgyülés együtt van, folytonosan reméli, hogy fel fogja karolni a magyar ezredek ügyét. Emlékiratot készít, melyet a rendeknek benyújtand. „Képzelem magamban — írja egyik barátjának — miként fognak meghökkenni a declarátiónak elolvasása után. Tudom azt, még olyan írás nem igen forgott körmök között".[1]

De az országgyülés, a nélkül hogy ezen ügyet tárgyalta volna, szétoszlott. Laczkovics ekkor az új nádor, Sándor Lipót főherczeg, személyéhez kapcsolja reményeit.[2] Majd a király figyelmét igyekszik magára vonni. „Nagyra vetettem fejemet — olvassuk egyik bizalmas levelében — s ha succedál a dolog, az urak az én bátorság- és emberségemnek tulajdoníthatják a jó kimenetelt. A dolog eddig talán a király előtt forog... Igazat cselekedtem, s ugyan felfacsarodja a németnek az esze, hogy azt elmellőzhesse bőrtelensége nélkül."[3]

Miben állott a „nagy dolog", nem tudjuk. Sikere, hatása nem volt. De Laczkovics még sem csügged. 1791. julius havában Bécsbe útazik, hogy új kisérletet tegyen a király kegyeinek visszanyerésére. Ferencz főherczeg, a trónörökös, tanúja volt a szerbországi hadjárat alatt, vitézségének. Ennek közbenjárását kérte ki. Hibátlan német nyelven írt

[1] 1791. február 14-én Szily Ádámhoz, torontálmegyei főpénztárnokhoz (ki előbb a Gréven-ezrednél hadnagy volt), írt levele az országos levéltárban.

[2] Laczkovics 1791. márczius 22-én értesíti Szilyt, hogy ha a főherczeg megérkezik, tiszttársai élén meg fog előtte jelenni.

[3] 1791. április 26-án Szilyhez intézett levele.

folyamodást intéz a királyhoz. Részletesen elbeszéli katonai szolgálatait, és mentegeti a magyar ezredek kérvénye tárgyában tett lépéseit. Végül előadja kérelmét, oly hangon, mely korábbi és későbbi nyilatkozataival kevéssé összhangzó.

„Felségednek — úgymond — lábaihoz borúlva, legalázatosabban könyörgök, hogy hűséges szolgálatomat, szenvedett káromat, vagyonomnak a legmagasabb szolgálatban történt feláldozását, a hadi szolgálatra még alkalmas koromat és velemszületett buzgóságomat tekintetbe venni kegyeskedjék". Kéri, hogy őt valamelyik huszár-ezrednél őrnagyi ranggal alkalmazza, vagy pedig neki a megillető nyugdíjat útalványozza.[1]

Türelmetlenül várja a királyi elhatározást. És attól tartva, hogy a magyar cancellária kedvezőtlenül fogja a királyt informálni, már előre boszúterveket táplált, és pedig a magyar aristokratia s a nemesség ellen.

„Hogy a mi haza népünk — írja ez időben — hunczfut gazember, azt már régen mondottam és bizonyítottam, s holtig megmaradok mellette. De ezeknek úgy sem fogok adós maradni. Megbecstelenítem őket per omnia saecula saeculorum". És kímélve a király személyét, le fogja leplezni, „hogy csalják a fejedelmet".

Mindazáltal a fejedelem iránt tartozó hódolatról is igen különös fogalmai vannak. Mihelyt nem teljesíti azt, a mit tőle kíván, feljogosítva érezi magát, felmondani az engedelmességet. Úgy okoskodik, hogy ha a király nem szolgáltat neki igazságot, vagyis ha nem teljesíti kérelmét, „akkor

[1] 1791. julius 27-iki kérvényének másolata, melyet a következő évben Pestmegyéhez intézett iratához csatol, ugyanott.

nem jár az úton, a melyen neki mint monarkának járni kell. S akkor aztán én is, regis ad exemplum, arra járok, amerre tetszik. Vagy vagyon törvény, vagy nincs. Ha vagyon, senki azokat át nem hághatja; ha nincs, ki kell dobolni, hogy nincs, és úgy az ember fogja tudni mihez alkalmaztassa magát!" Jogot igényel magának arra, hogy megválogassa, melyik tisztviselőnek engedelmeskedjék, melyiknek nem. „Mink — úgymond — csak egy fejedelmet és egy törvényt, de nem az ő alatta, önnön kedvök szerint uralkodó fejedelmecskéket, kik gyakorta a szamaraktól csak abban különböznek, hogy rövidebbek a fülei, következendőképen eszei is, akarunk látni, hallani".[1]

A haditanács resolutiója nemsokára megjött. Azt tartalmazá, hogy a folyamodó, a ki önként lemondott tiszti rangjáról, sem újabb alkalmaztatásra, sem nyugdíjra nem tarthat igényt.[2]

„Már énnekem tehát punktum a kéréssel — írja most. — Többé tehát nem is alkalmatlankodom a fejedelemnek addig, a míglen bizonyosan elhitethetem ötet, hogy én, ennek a fertelmes nemességnek se barátja, se titkosa, sem véle való egyetértője vagy koholója nem voltam. De ezen infámis embereken ugyan kitöltöm mind boszúmat, úgy hogy egész Európa lássa meg micsoda infámis nemzet, és olyan nemzet, a melynek mindíg egy jó mester kell, ki mindíg ferulázza. Ők tették a mi szerencsétlenségünket. De lehúzom rólok a lárvát. . ."

„Én arrul a szórúl magyar még csak hallani se akarok... Valahol csak lehet a magyar még-

[1] 1791. november 14-én Szilynek.
[2] Kelt 1791. augusztus 16-án, de csak november második felében jő Laczkovics kezeibe.

nást, papot és a nemest földig gyalázza az úr; mert ezek a mi romlásunk, s azon fölül ők akartak a semmi emberek királyokká lenni, és ellenben az igaz fejedelmeknek kezeit megkötni... Infámis emberek; én ugyan kitöltöm rajtok boszumat egy munkában pro aeterna memoria".[1]

A „Maczedoniai Vitéz" fordítójától, a ki az uralkodókat Cartouchenál nagyobb gonosztevőknek tartja, nem kevéssé feltünő, hogy haragja csak az aristokratia és a nemesség ellen irányul.

De épen ezen időre (1791 végén) esik a nagy fordúlat, melyet állásában Martinovics idéz elő. Gyermekkori barátság csatolta őket egymáshoz.[2] És most, mikor mint férfiak találkozának egymással, több óknál fogva benső rokonszenvet kellett egymás iránt érezniök.

Mindkettőt elkeseríté reményeinek meghiúsulása, és gyülölettel tölté el a magyarországi hatóságok eljárása. Mindkettő ellenséges szemmel nézte a fennálló társadalmi állapotokat, és a franczia philosophia tanításainak híve vala.

Irányuk rokonságához csakhamar az érdekek azonossága járult.

Martinovics felhívására, Laczkovics teljes készséggel ajánlkozott, hogy magát a királynak rendelkezésére bocsátja.

Laczkovics két évvel utóbb, részletesen elbeszélé, mint történt kiengesztelődése Lipót királylyal. Martinovics melegen ajánlá őt kegyeibe. A király kezdetben hallani sem akart felőle. „Felség — mondá ekkor Martinovics — az épen az az ember, a kit te a magad nagy czéljaidra óhajtasz;

[1] 1791. november 26- és 30-án Szilynek.

[2] Martinovics 1794. auguszt. 12-iki vallomásában említi.

én felelek érte; ha ő nem való neked, én sem vagyok az, mert minket egy lélek lelkesít, mi elválaszthatlan barátok vagyunk".

A király engedett, és meghívta udvarához. Olasz nyelven sajátkezűleg írt levelet intézett hozzá, mely (az ő saját előadása szerint) így hangzott: „Mio caro Laczkovics! Én kendet nem ismertem s megbántottam; ismerem, s jóvá akarom, jóvá fogom tenni hibámat. Látni akarom kendet, induljon kend mindjárt. Ha pénze nincs, imhol a parancsolat a budai sóházhoz, vegyen annyi pénzt, a mennyire szüksége van; de jöjjön; a bécsi líneákon meg van téve a rendelés hozzám hozása iránt".

Laczkovics útra kelt. A mint Bécs kapujához ért s magát megnevezé, egy rendőrtiszt ült fel kocsijára. Egyenesen az udvarhoz vitte. „Egy titkos grádicson vitetett fel, s a császár jött. Olasz nyelven folyt beszédök. Egy óráig tanácskozott vele a császár, mint kelljen Magyarország iránt való ideáit kivinni. Gondolkozások egy volt. Más órában ismét folytatták a tanácskozást".

Végül fehívta őt a király, hogy kérjen tőle valamely kegyelmet.

„Felséges uram — válaszolá Laczkovics — ha felséged nekem visszaadja előbbi tisztemet, azon grádussal, melyet ott értem volna el azóta, örvendeni fogok, s igyekszem érdemelni".

„Én az ily fejeket — mondá erre a király — nem teszem ki a golyóbisnak; nekem kendre más és nagyobb szükségem van. Vármegyéknél akarom hogy szolgáljon".

„Tegyen bár felséged pesti provinciális commissáriusnak, fogadom, hogy districtusom vármegyeinek gyülésein gyakorta meg fogok jelenni, sőt

egyet sem mulasztok el, s látni fogja felséged, ha megtartom-e amit igérek".[1]

Habár ezen előadásban a hiúság sugalmazásainak nagy része van, bizonyos, hogy Laczkovics 1792 elején Bécsben volt, hol a király kegyesen fogadta, igéré, hogy kerületi biztossá nevezi ki, és egyelőre évdíjt utalványozott neki.[2]

Az első szolgálat, melyet az új pályára lépve tett, Martinovics munkájának átdolgozása vala, a melyet, kitűzött czéljának szempontjából, mesteri ügyességgel végezett.[3]

A magyar „Beszédben" kihagyta a latin eredetinek mindazon helyeit, melyek az örökös monarchiát kárhoztatják és a köztársasági kormányformát dicsőitik.[4] Sőt a fordítás gyakran épen az ellenkezőjét mondja annak, a mi az eredetiben foglaltatik.

Például, Martinovics így szól: „Mikor a fejedelem a törvényhozó és a törvények végrehajtója egy személyben, hacsak véletlenül kegyessége vagy szerencsés véralkata vissza nem tartja, az államot bármikor feláldozhatja ambitiójának, uralomvágyának és zsarnoki dühének". Ezt Laczkovics így

[1] Kazinczy jegyzé fel Laczkovics elbeszélését, melyet 1793-ban Pesten hallott tőle.

[2] Martinovics 1792. márczius 7-én (öt nappal Lipót halála után) írja Laczkovicsnak, hogy Ferencz királyt már informálta „de votre reconciliation avec l'Empereur, comme de celle de votre frère et de M. Vice-Comte Szily. On l'a convaincu, que l'Empereur vous a promis la place d'un Commissaire de Province et une pension de 10 ducats, jusque vous ne serez pas placé".

[3] A munka czíme: „A magyar országgyűlésiben egybengyűlt méltóságos és tekintetes rendekhez 1790. esztendőben tartatott beszéd. Mely most deák nyelvből magyarra fordíttatott. 1791". Kis 8-r. 182 l.

[4] Például ki van hagyva: „Iniquum profecto est in monarchia, regio filio, ad aratrum a natura praeparato, regni cedere gubernacula... Adora Philadelphiae coetum, extolle ad sidera gallorum sapientes cervices!"... stb.

adja vissza: „Az egynél levő hatalomban (monarchia) a királynak tökéletessége, bölcsen ítélő, előrelátó hathatós elméje s buzgósága (pietas) valamennyi polgárokat szerencséssé teszi".[1]

Martinovics egy más helyen így szól: „Ha valamely nemzet, nem ismervén természetes jogait, az alaptörvények alkotásának jogát akár egy fejedelemre, akár a főrendekre ruházza, helytelenül jár el... Ily társadalomban a fejedelem vagy a főrendek az uralomvágy által elragadtatva, sokat fognak a magok, keveset a közjó érdekében cselekedni". E helyett Laczkovicsnál ezeket találjuk: „Az olyan nemzet, mely az ország főrendeit és nemeseit a törvényhozásnak hatalmához kapcsolja, örökös és mindenféle gonoszságoknak... habjai közé veti magát, és az aristokratia dühösködő hatalomnak áldozatjává lészen. Ez ilyen társaságban a mágnások uralkodni való vágyódástól eltátosodván, a királynak az üdvösséges törvények hozásában való legjobb szándékát szüntelen ellenezni fogják, és.... legtöbbet az aristokratiának, nem pedig a közönséges jónak előmozdítására fognak fordítani s hárítani".[2]

Míg ekként a latin eredetinek egyes helyeit, az arisztokratia rovására, megváltoztatja: egész lapokra terjedő elmélkedéseket iktat a szövegbe.[3] A kiváltságos osztályoknak teljes megszüntetését követeli: „A méltóságos Proceres és nemes Rendek által szült különböztetéseket — úgy mond — elkelletik egészen törűlni a végre, hogy a polgári

[1] A latin szöveg 11. és a magyar fordítás 27. lapján.
[2] A latin szöveg 11. és a magyar fordítás 26. lapján.
[3] Például, a magyar fordítás 19—25. lapjainak tartalma az eredetiben hiányzik.

társaság és a király között a békesség és egyesség, harmonia visszatérjen; mert az emberek között lévő említett kétféle méltóságos és nemes rendet a társaságnak egyeztető kötéséből semmiféle módon nem lehet kieredeztetni".

Az európai államokban előforduló zavarok- és forradalmakért az aristokratiát teszi felelőssé. „Soha — úgymond — Francziaországban az a nevezetes zendülés, melyet mai napon egész Európa csudálkozó szemekkel tekint, és már most czéljának végére is jutott támadás, magas kezdetének s pályafutásának végére nem jutott volna, hogy ha a francziának az ő mágnásai a valóságos emberiségnek minden határin keresztül hágó móddal... a népet el nem nyomták volna, és a legjobb fejedelmet... a község ellen fel nem indították volna. Végtére valamennyi a magyar királyok ellen a mi országunkban történt pörlekedések, zendülés és pártütések papoknak, mágnásoknak és a nemeseknek tulajdoníthatják az ő lételeket.... Ha valamely nemzet a tudatlanság sötétes mélységében elmerülvén, a királyok felszentelt személye mellé, gonoszúl, igazságtalanúl és törvénytelenül ilyen szultánokat maga keblében elfogadott, és ezeknek a törvényhozó hatalmak némely részét oda engedte;... ezen rosz mindazonáltal ugyanazon nemzetnek utána később következendő nemzetségét ... nem kötelezheti".

Azonban Laczkovicsot nem elégítette ki a „Beszéd" ilyetén átalakítása és megbővítése; terjedelmes jegyzéseket csatolt hozzá. Ezekben teljesen féket eresztve szenvedélyeinek — erőteljes, de gyakran a vadságig és cynismusig lesülyedő nyel-

ven — megtámadja a nemesi kiváltságokat, a magyar főpapságot, aristokratiát és nemességet.

Idézvén például Verbőczy Hármaskönyvének azon helyét, mely szerint a nem-nemesnek eskűje a nemessel szemben jogerővel nem bír, így szól:

„Gyönyörű privilegium valósággal, egy keresztény hitet követő apostoli Marianum országba, hol a tisztelendő Clérus azon felül még első rendet, status, teszi az országgyülésében. Félre az országbul ez ilyen istentelen törvényekkel, s küldgyétek el ez ilyeneket a Malagrida Girard Loyola követőinek mindenféle istentelenségeket kikoholó műhelyeiben, Goa, Lizabona, Sevilla, Madrid, Domonkos Inquisitió hazáiban, minden gonoszságoknak, kegyetlenségek s törvénytelenségeknek fertelmes barlangjaiban, nehogy ti rólatok mondattassék az, hogy tik vagytok az emberiségnek legocsmányabb meggyalázói, s természet törvényinek legförtelmesebb megtagadói". Hivatkozik az Üdvözítőre, ki szegény emberekkel társalkodott. „És imhol egy nemes ember, ki a Mindenhatónak szintoly alkotmánya mint a nemtelen, a ki ezen utolsótúl, a természetnek és a polgári társaságnak egyeztető kötelezéseiből eredett törvények ellen, nem egyébben különböz, hanem hogy pergaménáján levő nemességinek megbizonyítására czímerül egy bivaly, ökör, szarv, medve, szarvas, vagy övedzésig lemezítelenedett asszony vagyon papirosára festve... s ezen nemes ember, ki a Leges sodalitatis Marianae, Florilegium Forgachianum és Officium Rakoczianum nyelve alatt való pergetéseivel a vértszomjuhozó ördögtül szülött bűbájosságot magában, másban is bégyökerezteti, hogy a józan eszivel annál kevesebbé élhessen, ki a ködöt párolgó Ver-

bőczit pipafüstje között szomorúan olvassa; Bercsényi, Rákóczy, Bezerédy nótáit füleket boszantó tárogató sípon majd zöld vesszŏ, majd pedig csikós gulyásokhoz hasonló fekete ümeg és gatyában, üstökben gombozott, vagy szerteszéjjel kóczosodott hajakkal, kucsmában borított fővel, hogy az esztelensége gyapjas borítékja alól ki ne gőzölögjön, és az aristokratai gőz annál jobban megsüljön, fújja danolja; ki a kancsók között hangos torokkal a legjobb, bölcsebb fejedelmeket szidalmazza; privilegyiumjait, nemességit hányja veti; mint megőrült dühödött ember széles kardját forgatja, mint Don Quixotte a szélmalmokkal viaskodik; arany hegyeket igér s kijózanodása után tökmaggal fizet, s gyakorta egynémelyik egy bolha szökéstől vagy csalhos sallangos subájából gallératlan ingibe mászott tetűmarástúl, a kuczkóban takarodik; kit a természet szintúgy a dologra, munkához, ekéhez, kapa, kaptafához alkota; ki a közönséges jónak előmozdítására vagy ország terheinek hordozására semmit sem cselekszik; a míglen a nemtelen, de hasznos ember szántóföldeit dolgozza, rétjeit kaszálja, kertjeit míveli, kereskedést foltatja . . ."

De midőn így a múlt idők hagyományai ellen küzd, közvetlenül is teljesíti hivatását: előkészíteni a jövőt. Leplezetlenül feltárja a czélt, mely tollát vezeti. Dicsőíti József császárt; ócsárolja azokat, kik reformjainak ellene szegültek, és utódját az ősi alkotmány fenntartására akarják kényszeríteni. Lipót királyt, mint József eszméinek és törekvéseinek örökösét tünteti fel. Értekezik a legsürgetőbb reformokról, melyeknek megvalósítását tőle várhatni. Ezen fejtegetései, melyekben a társadalmi állapotokat gyakran találó vonásokkal jellemezi, és számos

üdvös javaslattal találkozunk, gyakran nyújtanak neki alkalmat arra, hogy a nemzetet Lipót király támogatására hívja fel. „Iparkodjatok ország lakosi — úgy mond egy helyen — ... munkálódjatok azon, hogy a mostani dicsőségesen atyai módon uralkodó második Leopold királyunk az ilyen Áárónok[1] által öntött arany borjukat mint Mojses mentül elébb izzé-porrá törhesse, és bennünket ezen a Kánaán földén, úgy mint a nagy nevezetű második József császár elkezdette, tudniillik nem egyedül a Mágnásokat, Clérust és Nemeseket, hanem mindnyájunkat közönségesen, téjjel s mézzel itasson s tápláljon, és visszahozván az igaz politziát, városi s ország rendtartást, és ország terhinek közönséges viselésit, az aristokrátoknak az ő gonoszságai érdemlett büntetések elnyerése által megszünjenek, ... végtére, hogy bölcs törvényeknek behozásával nem születésünk, hanem érdemeink szerént mindnyájunkat, mint édes atyafiaival szokott tenni, szeressen, jutalmazzon és vezéreljen".

Majd az igazságszolgáltatás terén uralkodó visszaélések jellemzése után, ismét a nemzethez fordúl: „Ébredjetek tehát fel országnak lakosi, esedezzetek a legjobb fejedelemnek második Leopoldnak, hogy ti romlott, híjános, közjónak előmozdításával ellenkező törvényeiteket olyanokra változtassa, melyek által a bíráknak zabolázatlan nyerekedésre czélozó indulatjai megzabolázta tódjanak ... s hogy ez által a himpellér prókátoroknak száma megkisebbedjen, és a manufactúrák felállítására, fabrikáknak számosítására ... és a

[1] Az aristokratákat érti.

szép tudományoknak kipallérozására több ildomos s alkalmatos emberek váljanak".

Élesen kikel azok ellen, kik állítják, hogy a fennálló törvényeket nem lehet megváltoztatni; és hogy e tekintetben a királynak kezeit a koronázási esků megköti. De nem csak azt bizonyítja, hogy a király és az országgyülés a fennálló alaptörvényeket megváltoztathatják. Tovább megy: merészen hirdeti, hogy a koronázási esků érvénytelen. „Nem gondoljátok azt — úgymond — hogy a mostani bölcsen uralkodó fejedelmünk ezen törvényeknek letett esküvéssel való megerősítésére, melyekre tik papok, mágnások és nemesek ötet... minden isteni, emberi természet törvényei ellen kénszerítettétek, megtartására köteles legyen". Sőt kilátásba helyezi, hogy a király csakugyan „ezen úgy is erővel kipréselt esküvésit mentől elébb felbontsa, s atyáskodó rendeléseit mindnyájunknak boldogabbítására fordítsa, mely idvességes szándéki mellett, örökös hálákat és védelmezést utolsó csöpp vérig kívánunk nékie adni".

Laczkovics ezen irata a demokratikus irányú publicisták által közrebocsátott politikai röpiratok között az egyetlen, mely magyar nyelven jelent meg. Belátta, hogy holt nyelv közvetítésével lehet tudományt, műveltséget és ízlést terjeszteni; de nem lehet a népek szenvedélyeit fölébreszteni, és nagy mozgalmakat idézni elő.[1]

[1] Laczkovics el volt határozva, hogy az általa felkarolt elveket más munkákban tüzetesebben és rendszeresen fogja tárgyalni. Zárasoraiban figyelmezteti olvasóit, hogy fejtegetéseit úgy tekintsék „mint kengyel futóit, melyek nem sokára következni fognak, s sarkos fundamentomain felépülve megjelenni fognak". Ezek azonban soha sem jelentek meg.

VII. FEJEZET.

Hajnóczy ifjúsága. — Gróf Forgách Miklós titkára. — Gróf Széchenyi Ferencz ügyvéde. — Történelmi kutatásai. — Hivatali pályája József császár alatt. — Helyzete a császár halála után. — Politikai röpiratai. — Viszonya Kovachichhoz.

Míg Martinovics és Laczkovics érdekeik által vezettettek a politikai irodalom mezejére, és majd a féktelen indulat, majd a szolgaiságig sülyedő loyalitás befolyása alatt állanak; velök egy időben és egy téren, de magasabb indokok által sugalmazva, a tudomány emberének nyugodtságával készíti elő Hajnóczy azon eszmék diadalát, melyeket benső meggyőződésből, lelkesedéssel karol fel.

Hajnóczy József 1750-ben született. Atyja aszódi evangelikus lelkész volt; művelt szellemű férfiú, ki a vidék protestáns mágnásai előtt is nagy tiszteletben állott. Egyetlen fiát gondosan nevelte. Magasabb kiképeztetés végett Pozsonyba küldé, hol az evangelikusok főiskoláján 1771-ben végezte el a jogi tanfolyamot.

A protestáns és nem-nemes ifjú előtt a politikai hivatalok pályája el lévén zárva, ügyvédnek készült. Anyja, mikor a szülői szeretet által táplált phantasiájában fellegvárakat épít gyermekének jövendőjéről, legmerészebb vágyait nem emeli magasabbra, mint odáig, hogy fiából valamelyik királyi

városban „ügyes jegyző, vagy talán tanácsnok váljék".[1]

Azonban őreá a szűkkörű városi hivatalok nem gyakoroltak vonzerőt. Az ügyvédi pályára sem érezett hivatást. Egyenes lelke nem barátkozhatott meg azon visszaélésekkel, melyekre a jogi viszonyok szabályozatlansága kaput nyitott. Atyja hiába küzdött fiának „azon haszontalan előítélete ellen, mintha becsületes ember nem lehetne jó ügyvéd".[2]

Ily körülmények között szívesen fogadá gróf Forgách Miklós ajánlatát, ki őt titkárául alkalmazta. Azonban a Scyllába esett, mikor a Charibdist akará kikerülni. A magas műveltségű, felvilágosodott főúr bizonyára nemesen bánt vele. De a nagykiterjedésű birtokok urának számos bonyolúlt pere volt, melyekkel a titkárnak kelle vesződnie. Ez nem volt kedve szerint való foglalkozás. Rövid idő múlva szabadúlni vágyott e szolgálattól.

Szülei gyakran intik, legyen kitartó, tűrjön pár esztendeig; urából maholnap cancellár lehet, és megalapíthatja szerencséjét.[3] Atyja más tekintetben is befolyást gyakorolt rá, és nem engedé, hogy férfiúvá fejlődött gyermeke emancipálja magát tekintélye alól. Egy alkalommal komolyan inti, hogy tisztább és gondosabb írást sajátítson el;[4] mire Hajnóczy csakugyan órákat vesz a kaligraphiában. Máskor óvja a vallástalan irányoktól:

---

[1] Anyjának 1776. deczember 7-iki levele. — Hajnóczy szüleinek számos levelei (1768—1787) lefoglalt irományaival a kir. tábla levéltárába, és innen (1876) a M. N. Muzeum könyvtárába kerültek

[2] 1781. april 19.

[3] 1776-ban írt levelek.

[4] 1777. november 30.

„Ne légy — úgymond — se naturalista, se deista; azok mind bolondok".[1]

Mindazáltal Forgách gróf sem volt egészen megelégedve titkárával. „Erkölcsi tulajdonairól, melyek tökéletesebbek már nem is lehetnének", meleg elismeréssel nyilatkozik; de nem hallgatja el, hogy a hivatalos teendőkben nagyobb buzgalmat várt volna tőle.[2] Hajnóczy tehát, szüleinek ellenkező tanácsa daczára, elhagyta a grófi udvart, és 1778 tavaszára Pestre ment, hogy a városnál megüresedett aljegyzői hivatalért pályázzon. A gróf pártfogását igéré, és később is, mindvégig úgyszólván baráti jóindulatot tanúsít iránta.[3]

Hajnóczy a hivatalt, melyet keresett, nem nyeré el. Ennek következtében csak urat cserélt. 1779 elején gróf Széchenyi Ferencznél ügyvédi alkalmazást nyert. A huszonöt éves ifjú gróf, ki a hazai közművelődés ügye körül oly nagy érdemeket volt szerzendő, a dunántúli kerületi ítélő táblánál ülnöki hivatalt viselt. Közte és ügyvéde között irányuk rokonsága csakhamar szivélyes viszonyt hozott létre. Mindketten ismerték és élvezték a nyugati irodalmak remek műveit; de a mellett kegyelettel csüggtek a nemzeti múlt emlékein. És alig tévedünk, midőn föltesszük, hogy Hajnóczynak lényeges befolyása volt azon nemes eszme felkarolására, melyet a lelkes gróf egyik életczéljául tűzött ki, és fényesen megvalósított: összegyűjteni történelmünk és irodalmunk szétszórt emlékeit.

---

[1] 1775. november 22.

[2] Landgrafnak, a gróf egyik tisztjének 1778. május 30-án Hajnóczyhoz írt levele.

[3] Tanúskodik erről egy későbbi, alább ismertetendő levele.

Hajnóczy ugyanis a múlt századbeli magyar történetbúvárok között a legbuzgóbbak és legavatottabbak egyike vala;[1] első a világi tudósok közöl, a ki a történeti anyag-gyűjtés terére lép, a melyen a jezsuita történetírók: Hevenesy és Kaprinay, Pray és Wagner halhatatlan érdemeket szerezének. Míg ezek, állásuk természeténél fogva, főleg a kormányszékek és egyházak levéltáraiban kutattak; Hajnóczy előtt, urának összeköttetései által, a megyék és városok, a főúri és nemes családok levéltárai nyiltak meg.

Muzeumunk könyvtárában őrzött oklevél-másolatai feltüntetik tizenhét éven át folytatott búvárlatainak eredményeit, melyeket, azon korban ritka közlékenységgel, szívesen bocsátott a többi gyűjtőknek rendelkezésökre.[2]

Oklevélgyűjtői munkásságának első nyomára 1777. deczember 10-én akadunk, mikor Nyitrán peres iratokhoz csatolt oklevelet másol. Forgách gróf titkára volt ekkor, és a család gazdag levéltárában is kutatott; egyebek között lemásolta Forgách Zsigmond nádori protocollumát.[3]

Utóbb, mikor gróf Széchenyi Ferencz szolgálatában, Horpácson és Kőszegen tartózkodik, Sopron város és több nemes család levéltáraiban bő alkalom nyilik búvárkodási hajlamainak kielégítésére.

A másolást mindíg pontosan és szakavatottan végezi, mire csak külföldi publicátiók szolgálhattak

[1] Hajnóczy tevékenységének ezen iránya történelmi irodalmunkban ekkorig teljesen ismeretlen vala.

[2] A M. N. Muzeum könyvtárába, Széchenyi, Kováchich és Jankovics gyűjteményeibe Hajnóczynak több kézirata került. Lefoglalt irományai között is számos oklevél-másolat találtatik. — A múlt századbeli oklevél-gyűjteményekben gyakran találkozunk másolatokkal „E collectione Hajnoczyana".

[3] Említi 1792. márczius 14-én Kováchichhoz intézett levelében.

mintául. Betűhíven másolja le az okleveleket. Leírja a hártya vagy papir minőségét és a pecsétet. Magyarázza a helyneveket; az előforduló családtani adatokat leszármazási táblákba állítja össze. Végre másolatait rendesen összeolvassa az eredetivel.[1]

Ugyanekkor a grófi könyvtár rendezése is az ő teendőihez tartozott. 1780-ban elkészítette lajstromát.[2]

Négy esztendő telt el ily munkásság közepett. 1783 nyarán gróf Széchenyi Ferencz Horvátországban helyettes-bánná neveztetett. Hajnóczy mint titkár kisérte őt. Horvátországi tartózkodásukat is értékesíték a hazai történettudomány javára. Zágrábban a horvát- és tótországi gyülések végzéseit másolták le.[3] Biszákon, a Draskovich grófok dús levéltárában, Hajnóczy néhány nap alatt száznál több középkori oklevél másolatát iktatja gyüjteményébe.[4]

Két esztendővel utóbb József császár, mikor az országot tíz kormánykerületre osztotta, a pécsi kerületbe királyi biztossá Széchenyit nevezte ki. Ennek előterjesztésére Hajnóczy biztosi titkárrá neveztetett. Ezen állás az akkor hivatalnoki hyerarchiában előkelő helyet foglalt el. Minden oldalról elhalmozák szerencsekivánatokkal. Egykori ura, gróf Forgách Miklós sem maradt el. „Örökké kár lett volna — írja néki — ha nem nyilik alkalom

[1] A másolás és összeolvasás napját rendszerint följegyezte.

[2] A lajstromnak kis töredéke Hajnóczy lefoglalt irományaival a M. N. Muzeum könyvtárába jutott.

[3] Ezeket jogtudományi íróink között Hajnóczy használta fel első. Napvilágot most látnak először a „Magyar Országgyülési Emlékek" köteteiben.

[4] Nagy részben feltalálhatók a M. N. Muzeum ily czímü kéziratában: „Adversaria diplomatica a Josepho Hajnoczy olim digesta".

tehetségeit és kitünő tulajdonait a közjóra gyümölcsözőkké tenni".

Természetesnek találja, hogy a vagyontalan Hajnóczy József a császártól hivatalt fogad el; de Széchenyi grófot ugyanazon tettért erősen megrója.

„A gróf barátai és tisztelői — így szól a Hajnóczyhoz írt levélben — nem győznek eléggé csodálkozni a fölött, mikép vállalhatott el oly méltóságot, melyet az ország törvénye nem ismer. Ha ugyanis mint patrióta jár el, a kinek a törvény ád irányt, elmozdíttatását várhatja, mert nem teljesítheti a császár intentióit. Ha ellenben törvénytelenül és erőszakosan lép fel, hazáját bántja meg, és magának is árt.... Ily esetben sokan azzal nyugtatják meg magokat, hogy szerencse, ha a közhivatalokat oly férfiak viselik, kikben az állam javának előmozdítására alkalmas ismeretek jóakarattal párosulnak. Szép szavak, de nincs értelmök.... Bizonyára ön sem tekinti szerencsésnek azt, ki a polgártársai elnyomására eszközül használtatja fel magát.... A kik belátják, hogy a közbecsülést jó tettekkel, nem czímek és méltóságok által kell kivívni, és mégis, bár szükség nem kényszeríti, hivatalt vállalnak: lelkiismeretök furdalásaitól nem fognak menekülni".[1]

Ezen komoly és nemes észrevételek által Hajnóczy nemcsak főnökét és pártfogóját, önmagát is sértve érezé; mert meggyőződés vezette és nem szükség kényszerítette a császár szolgálatába. Jól

[1] Érdekes ezen német nyelven írt levélben a következő hely is: „Diese Würde thut nicht übereinstimmen mit den schönen durchdringenden und innigstrührenden Versen, welche Graf Széchenyi gemachet". Sajnos, e verseket nem ismerjük. (Az 1785. junius 15-én kelt levél Hajnóczy irományai között.)

átgondolt és szépen írt levélben válaszolt, a mely politikai felfogására is világot vet.

Kiindulási pontja azon tétel, hogy közönyös, akár az egész nemzet, akár pedig egy ember alkotja a törvényeket. Minthogy az emberek soha sincsenek egy véleményben, mindíg az erősebb emeli a magáét érvényre, és szabja meg a törvényeket, melyek, mihelyt más jut túlsúlyra, elvesztik hatályukat. A ki tehát az általa alkotott törvényeket érvényre emeli, ezzel már bebizonyította, hogy a nép többsége az ő részén van. Ezen tény magában a törvények helyességét még nem igazolja; de kétségtelenné teszi, hogy azokhoz kell magunkat alkalmazni.

Ezen általános reflexiók után áttér a magyarországi állapotokra. A felvilágosodott Forgách gróffal szemben nem kellett hosszasan bizonyítania, hogy a magyar alkotmány átalakítása mellőzhetetlen.

Annak kimutatására szorítkozik, hogy a magyar alkotmányt csak hatalmi tény által lehet megjavítani. Az országnak negyvenezer nemes és öt millió nem-nemes lakósa van. Amazok a törvényhozók, ezek rabszolgák. Mikép várhatni, hogy az előbbiek lemondanak jogaikról, melyeket meggyőződésök szerint törvényesen bírnak. A nemesség önként soha sem fogadja el azt az elvet, hogy a természet a nemest és a parasztot egyenlő jogokkal ruházta fel; és hogy az alkotmány szilárdnak csak akkor tekinthető, ha áldásaiban a paraszt is részesül.

Továbbá, a negyvenezer nemest mintegy ötszáz egyén képviseli az országgyűlésen, a kik közől tényleg alig tízen folynak be a törvények alkotására. És ez a tíz ember sem a közjót tartja szem előtt.

Mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy nem arra kell nézni, vajjon az uralkodók vagy az ítélőmesterek szerkesztik a törvényeket; hanem arra, vajjon alkalmasak-e a közjó előmozdítására. És a polgárok jellemét nem a szerint kell megítélni, mily politikai elveket vallanak, és melyik államformát tartják a legjobbnak; hanem a szerint, a mint kötelességeiket teljesítik, és a közjót előmozdítják.

„Ha tehát — úgymond — meggyőződésem szerint, az alkotmány a nemesek és nem-nemesek között gyűlöletet támaszt, és a nemesség soha sem fogja erőszakosan magához ragadott jogait másokkal megosztani: kötelezve vagyok, minden tőlem telhetőt megtenni, hogy embertársaim elévülhetetlen jogaiknak birtokába jussanak. Ily módon emberbarát leszek, a nélkül, hogy megszűnném jó hazafi lenni. De ha e kettőt nem lehetne egymással megegyeztetni, inkább emberbarát, mint patrióta akarok lenni. Ez az én elméletem".

Végre Széchenyi állásáról szól. Azon elhatározására, mely szerint hivatalt vállalt, ő nem folyt be.

Valahányszor tanácsát kérte ki, mindíg arra figyelmezteté, hogy a saját szívének sugallatát kövesse. Egyébkint a gróf bécsi barátaitól azt a biztosítást nyerte, hogy a törvényekkel nem fog összeütközésbe jönni, és elfogadva a hivatalt, több jót tehet mint azelőtt. Nem követett el tehát hazafiatlan vagy törvénytelen cselekedetet. Ha pedig azért, mert kötelességét híven teljesíti, hivatalától elmozdíttatnék, ezt dicsőségének tartaná.[1]

[1] Dátumnélküli fogalmazat Hajnóczy lefoglalt irományai között.

E levél feltárja Hajnóczy szellemi irányát. Rousseaunak, és az ő előfutára- az angol Lockenak tanítványa. Miként ezek, és a franczia forradalomnak az ő nyomaikon járó vezérei, úgy ő is a „közjó“ igényeinek és ezek elsejének, az egyenlőség elvének, kész vala feláldozni a szabadságot, még inkább a törvényes formákat. A loyális hivatalnokban, a ki a törvényes intézmények ellen küzdő uralkodó akaratát törvény gyanánt tiszteli, már lappang a forradalom embere, a ki a törvényes intézmények alapján álló uralkodó ellen conspirálni fog. A „salus republicae“ a főelv előtte; és ez szorosan logikai következményeiben ép úgy lehet a zsarnokság mint a forradalom szülője. Mindkettőnek szentesítésére Hajnóczy még egy más elmélettel is rendelkezik, midőn a bevégzett tények jogosultságát hirdeti.

Kevéssel azután, hogy Hajnóczy gróf Széchenyi Ferencznek hivatalba lépését igazolni igyekezett: a gróf elhagyta (1786) a császári szolgálatot, és a magánéletbe vonult vissza. Hajnóczy nem követé. Szerémmegye alispánjává neveztetett, 1080 forint évi fizetéssel és királyi tanácsosi czímmel.

Mikor most, baráti pártfogójától megválva, megyéjének székhelyén Vukováron, egészen ismeretlen körben, letelepedett, elérkezettnek látá az időt, hogy házi tűzhelyet alapítson. 1786. julius havában Bécsbe megy, hogy házasságra lépjen. De a családi életben nem volt szerencsés. Két év mulva elhalt neje, a nélkül, hogy gyermeket hagyott volna hátra.[1]

[1] Neje Hellmuth Johanna Bécsből. A menyekző alkalmával Hajnóczyt üdvözlő versekkel lepte meg atyja. Neje Bécsben halt meg. A gyógyítására és temetésére tett kiadások H. számadási könyveiben.

Ezalatt hivatalos pályáján buzgó tevékenységet fejtett ki. Egész lélekkel szentelé magát kötelességeinek. A császári rendeletek pontos végrehajtásával nem hitte feladatát megoldottnak. Gyakran beútazta megyéjét, és beható tanulmányokat tett, mikép lehetne a gondjaira bízott terület jólétét és felvirágozását elősegíteni.[1] És mikor 1788-ban attól lehetett tartani, hogy a török háború színhelye kiterjeszkedik Szerémmegye területére, erélyesen gondoskodott lakóinak biztonságáról. Sőt a pétervváradi katonai parancsnoknak azt az ajánlatot is tevé, hogy 2000 emberből álló csapatot szervez, és maga áll élére. „Habár — úgymond — a katonai képességeket nélkülözöm, a hozzáértők rendeleteinek foganatosítása és személyes jelenlétem által, teljesíteném kötelességemet, és bebizonyítanám, hogy az állásra, melyet reám bíznak, nem vagyok egészen méltatlan".[2]

Hivatalos buzgalma nem vonta el tudományos foglalkozásaitól. Sokat olvasott, az európai irodalmak legkiválóbb jelenségeit mind megszerzé.[3] A magyar irodalom minden kitünőségeivel összeköttetésben állott. Horányit többször meglátogatá Zimonyban. Csaplovics, Dugonics, Kercselics, Keresztúry, Péczely, Ráth élénk levelezést folytattak vele. Hasonlólag gróf Batthyányi Alajos, és leginkább gróf Széchenyi Ferencz, kinek czenki gyűjteményét az alsó Duna mellékein talált római pénzekkel és más régészeti emlékekkel gazdagítá; a minthogy a bécsi muzeumokat is — melyeknek

[1] Két ily emlékiratot találtam iratai között.

[2] 1788. október 6-án kelt levele ugyanott.

[3] Tudjuk ezt pontosan vezetett számadási könyveiből. Például 1788-ban 76 forintot fordított könyvek vásárlására.

egyik hírneves őre, Bartsch, Hajnóczy sógora vala — több ízben gyarapítá küldeményeivel.[1]

Hajnóczy a császár intézkedéseinek jogosultságáról és intentióinak helyességéről teljesen meg lévén győződve, alkotásainak állandósága iránt legkevésbbé sem kételkedett. Forgách grófhoz intézett levelében megjegyzé, hogy az új rendszer felől majd csak egy évtized múltával lehet ítéletet mondani.

Annál kínosabb lehetett reá nézve a kiábrándulás, mikor József császár, az események hatalmas nyomásának engedve, újításait maga visszavonta. Egy csapással megsemmisítve látá azon intézményeket, melyeket a közjó biztosítékainak tartott és saját állását is. Az ősi alkotmány visszaállításával el kellett hagynia hivatalát. Megyéjétől az 1790. április 29-én tartott közgyülésen vett búcsút. Önérzetes szavakkal teheté ezt. Bár — úgymond — előkelő származással, vagyonnal, külső előnyökkel nem dicsekedhetik, és a hízelgéshez sem ért: mindíg kivívta előljáróinak elismerését; kiérdemelné jövőre is. Azonban minden jó polgár köteles engedelmeskedni a törvényeknek, habár hátrányosak is reá nézve. Ő tehát meghódol azon törvénynek, mely a nem-nemeseket a hivatalokból kizárja; bár Magyar- és Lengyelországot kivéve, egész Európában hatályon kivül van helyezve. Reméli egyébkint, hogy a megye rendei, vagy legalább azok, kik közelebbről ismerik, nem fogják méltatlannak ítélni a hivatalra, melyet négy éven át viselt.[2]

[1] Mindezt (1788 elejétől elfogatása napjáig terjedő) számadási könyveiből tudjuk, melyeket oly pontosan vitt, hogy minden általa expediált és hozzá érkezett levelet bevezetett.

[2] A beszéd Hajnóczy irományai között.

Hajnóczy ekkép hivatal nélkül, kétes jövőnek küszöbén állott. E csapás kétszeres súlylyal nehezedett reá most, mert ez időben kínos betegségen ment keresztül. Levert lélekkel panaszolja el szomorú sorsát barátjának, Pászthory udvari tanácsosnak. Azonban, a betegség által elgyengített kézzel, Metastasio e szép sorait jegyzé levele végére:

Si la sorte mia tiranna
Non cesserà a perseguitarmi,
Infelice potra farmi,
Ma avilito non mi farà.[1]

És valóban ezen versek az ő jövendőjének programmját tartalmazák. A sors nem szűnt meg őt üldözni, és szerencsétlenné tette. De nem aljasodik le soha. Nem érdek, nem szenvedély vezeti. Az eszmék, melyekért hevül, magasztos czél gyanánt lebegnek szemei előtt; soha sem válnak az ambitió vagy a gyűlölet eszközeivé. És e mellett mindíg bir annyi nemes ízléssel és érzéssel, hogy az eszméket és intézményeket, melyek ellen éles fegyverrel küzd, nem dobálja az utcza sarával.

Mert Hajnóczyra ezentúl a küzdelem kora várakozott. Leszoríttatva a közpályáról, 1790 tavaszán oly elhatározással jött Pestre, hogy az irodalom terén, a magyar alkotmány szabadelvű kifejlesztése érdekében, fog működni.

Politikai irányában, az általa 1785-iki levelében formulázott elv következménye gyanánt, lényeges fordulat állott be. Azt a tételt állítá fel, hogy az uralkodó, a ki törvényeit életbe tudja léptetni, ezzel bebizonyítja, hogy a többség az ő részén van. Mikor József császár kénytelen volt rendeleteit vissza-

[1] A levél Várady József udvari tanácsos úr birtokában.

vonni, Hajnóczynak el kellett ismerni, hogy a többség nincs a császár részén, és a magyar alkotmány álláspontját foglalja el.

Nem habozott tehát elvének minden következményeit elfogadni. A magyar alkotmányról most is abban a véleményben volt, mint öt évvel azelőtt; és „a többséget", mely az ellenkező nézetet vallotta, felvilágosítani, helyesebb útra vezetni: tűzte ki czéljául.

Publicistai munkásságát már Vukovárról való távozása előtt kezdé meg.[1] A régi magyar alkotmányért lelkesülő megyékkel meg akarta ismertetni ennek az alkotmánynak minden gyarlóságait, hiányait és ellenmondásait. 1790. április közepén, a magyar közjog főbb pontjaira kiterjeszkedő emlékiratot dolgozott ki, melyet a megyék figyelmébe kivánt ajánlani, hogy az országgyűlési követek utasításának szerkesztésénél tekintetbe vegyék. Azonban nem nyomatta ki; csak kézirati másolatok útján terjesztette.[2]

Később, az országgyűlés megnyítása után, az alkotmány gyökeres átalakítására vonatkozó javaslataival közvetlenül az ország rendeihez fordúl.

Azon föltevésből indúl ki, hogy az országgyűlés, a koronázás előtt, Lipót királylyal szerződésre fog lépni, mely a kölcsönös jogokat és kötelességeket szabályozandja; hogy továbbá úgy az országgyűlés mint a király csak azt az alkotmányt

[1] Hajnóczy 1790. május elején Vukovárról Ercsibe utazott ott lakó atyjához. Junius 4-én Pestre jött, s itt maradt október 13-ig. Tíz napig Temesvárt tartózkodva, visszatért. Októb. 25-én Bécsbe, innen nov. 6-án Pozsonyba ment, hol 1791. márcz. 9-ikéig maradt.

[2] Czíme: „Propositiones Deputationi fine elaborandae Ablegatis Incliti Comitatus ad Comitia mittendis instructionis exhibendae". Hajnóczy fogalmazata lefoglalt irományai között.

tartja tökéletesnek, mely a nemzet minden osztályainak egyenlő előnyöket és biztosságot nyújt; végre, hogy a király kész a saját jogait és jövedelmeit „a rendekre, vagy jobban mondva, a nemzetre ruházni".

Elismeri, hogy a törvényesen szerzett birtokjogokat csak a törvények által kijelölt esetekben és módokon lehet megszüntetni. De bízik abban, hogy a rendek „a nádortól és primástól kezdve az utolsó szentgáli szabadosig" — saját ingó és ingatlan vagyonuk kivételével — egyéb jogaik- és szabadságaikra nézve az országgyűlésnek szabad kezet engednek; bízik a kath. clérus hazafiságában, hogy, ha a közérdek követelné, feláldozná birtokainak egy részét is.

Kiindúlva ezen föltevésekből — melyek nagy idealismusra és még nagyobb tájékozatlanságra mutatnak — a közjog összes kérdéseit tárgyalja; előadja, mikép rendelkeznek a tényleg fennálló törvények, és mikép kellene azokat megváltoztatni.

Első helyen a királyi méltóságról szól. Azt javasolja, nyilatkoztassa ki az országgyűlés, hogy „a király személye szent és sérthetetlen; a törvények értelmében kormányoz; cselekedeteiért csak Istennek és az utókornak felelős".

Ezen elvek, nézete szerint, nem folynak az állam fogalmából, sőt még a monarchikus állam természetéből sem; mert az, a ki az állam élén áll, felelős lehet az államnak. Azonban Magyarország és más államok története tanúságot tesz arról, hogy a társadalomnak javára szolgál, ha a fejedelem „isteni charakterrel" van felruházva. „A philosophoknak nincs szükségök királyokra. De a tömeget érzékek vezetik. És miért ne adnók meg a

királyoknak a szent és sérthetetlen jellemet, ha van módunk, hogy hatalmokat a kellő korlátok közé szorítsuk".

E szerint elfogadja a monarchikus kormányformát, sőt a királynak, szemben a törvényhozással, a korlátlan veto jogát biztosítja. A pragmatica sanctio ellen sincs kifogása. Elismeri, hogy Magyarországnak érdekében áll, fenntartani kapcsolatát Ausztriával és Csehországgal. De ezen kapcsolat és az abból származó közös ügyek szempontjából, a merev personál-úniót nem tartja kielégítőnek. Fölismeri az országok közvetlen érintkezésének szükségességét. Az érintkezés formájára a magyar történelemben keresve előzményt, a magyarországi rendeknek 1606-ban a szomszéd tartományok rendeivel kötött confoederátiójára utal. E mellett az 1723-ik évi II. törvényczikkből azt a záradékot, hogy Magyarország soha sem fog az örökös tartományok módjára kormányoztatni, mellőzendőnek véli; kétségkivül azért, mert lehetségesnek, sőt talán kivánatosnak is tartja, hogy az egy uralkodó alatt álló országok ugyanazon módon kormányoztassanak.

Hajnóczy egyébkint a történeti alapot lehetőleg fenntartani kivánta. Mutatják ezt az országgyülés szervezetére vonatkozó javaslatai, melyekben az angol alkotmány formái és jogelvei lebegnek szemei előtt.

A törvényhozásra való befolyás jogalapja, szerinte, csak az ingatlan birtok lehet. A főrendi táblánál tehát helyet foglalhatnak: a zászlós urak, a birtokos grófok és bárók; a kath. és görög nem egyesült birtokos megyés érsekek és püspökök. Habár — úgymond — több ok ajánlaná, hogy

a főpapok a törvényhozásból ki legyenek zárva: birtokaiknál fogva joguk van és a közerkölcsiség érdekében hasznos, hogy abban részt vegyenek.

Az alsó táblánál: a megyék, városok és kerületek követei mellett, csak a királyi tábla tagjai nyernének ülést. A követek száma a megyék és városok lakói által viselt közterhek arányában állapíttatnék meg.

Hajnóczy ezen dolgozata szintén nem látott napvilágot.[1] Valószinűleg azért, mivel az országgyűlés első nyilatkozatai, és még inkább a királyi hitlevél felett folyt tárgyalások meggyőzék, hogy a föltevések, melyekből kiindúlt, az alapot nélkülözik. És mivel maga is kijelenti, hogy, ha ezen föltevések nem állanak, javaslatai alól eltünik a talaj: szükségkép be kellett látnia, hogy irata kedvező fogadtatásra nem számíthat.

Mindazáltal munkája nem veszett kárba. A kiadatlan dolgozataiban kifejtett eszmék és felhalmozott történeti készlet anyagot szolgáltattak azon négy közjogi monographiához, melyeket a következő két esztendőben névtelenül bocsátott közre. Ezek: a királyi hatalom korlátairól Magyarországban, — a magyar országgyűlés szervezetéről, — a magyarországi adófizetési viszonyokról, — és a magyarországi kath. clérus viszonyait szabályozó törvényekről szólanak.[2]

[1] Czime: „Ratio proponendarum in Comitiis legum". — Hajnóczy kézirata, lefoglalt irományai között.

[2] A megjelenés sorrendje szerint, első: „Dissertatio politico publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus". 1791. 174 lap. Az előszó kelt: „1. septembris 1789". (Kétségkivül sajtóhiba 1790 helyett.) — A második: „De Comitiis Regni Hungariae, deque organisatione eorundem". 1791. 180 lap. Az előszó kelt 1791. márczius 1-én Pozsonyban. — A harmadik: „Extractus legum de Statu Ecclesiastico catholico in Regno

Mind a négy munkában ismerteti a fennálló törvényeket, levonja következményeiket, és a létesítendő reformokról előadja nézeteit. Ezek mind inkább a radicalismushoz hajolnak. A történeti alapot nem hagyta el még egészen; de nem mindíg építi rá tervezett alkotásait. A monarchikus kormányformának még híve; de az örökösödési elv magyarázatában oly messzire megy, hogy ezen elv teljes feláldozásához közel jut. Elismeri, hogy a polgárháborúk meggátlása végett hasznos, a trónörökösödést szabályozni; de a megállapított rendet a nemzet bármikor megváltoztathatja. Miként az atya nem kötheti meg gyermekei akaratát; egy nemzedék a másikat nem foszthatja meg a rendelkezés szabadságától.

Ezen szempontból, a nagykorúságra, gyámságra és a kormánytárs kijelölésére vonatkozó kérdések szabályozását nem tartja szükségesnek. A nemzet esetről esetre határozzon.

A királyi hatalom túlkapásai ellen, a nemzeti szabadságok leghatályosabb biztosítékát az adó megtagadásának jogában látja, melyet Anglia gyakorol. De ez hazánkban nem gondolható, míg azok fizetik az adót, a kik megszavazására nem folynak be. E miatt sürgeti a közteherviselést és a nemesi jogok kiterjesztését minden osztályra.

Azonban elismeri, hogy a reformokat rohamosan és egyszerre léptetni életbe, veszélylyel jár.

Hungariae latarum 1792.“ 8-r. 213 l. Az előszó kelt: „Ad amnem Ikva 26 aprilis 1792.“ A negyedik: „De diversis subsidiis publicis dissertatio. 1792.“ 8-r. 224 l. Az előszó kelt: „Ad lacum Fertő 4 Maji 1792.“ Feltünő, hogy 1794 nyarán a bécsi vizsgáló bizottság előtt tett vallomásában csak az adóügyről szóló munkát vallja magáénak. Számadási könyveiből is teljesen kétségtelen, hogy mind a négynek ő a szerzője.

Ha — úgymond — meg akarjuk változtatni az alkotmány alapjait, időre van szükség, hogy az új alkotások biztosságot és állandóságot nyerjenek. A nemességtől nem lehet követelnünk, hogy százados előítéleteivel rögtön hagyjon fel. Másfelől pedig, ha a szolgasághoz szokott nép egyszerre teljes szabadságot nyer, félő, hogy minden korláton keresztül tör, és azt hiszi, hogy minden meg van neki engedve.

Emiatt egyelőre megelégszik, ha a megyei házipénztár költségeit ezentúl kizárólag a nemesség viseli; és a jobbágyok részére biztosíttatik az a jog, hogy szabadon költözhetnek, és kötelezettségeik szabályozása iránt földesuraikkal esetről esetre szerződésre léphetnek. A mi a nemességnek a közterhekben való részvételét illeti, kimutatja, hogy az a régi magyar törvényhozás szellemével összhangzásban van. Számos törvényczikket idéz, melyekből következteti, hogy a papság és a nemesség kötelezve van, a közterhekhez járulni.

Az országgyűlés szervezésére vonatkozó javaslatai lényegesen eltérnek azon tételektől, melyeket egy esztendő előtt állított fel. A clérust egészen kizárja a törvényhozásból. A főrendektől is megtagadja a személyes szavazatot. Angliában — úgy mond — egészen más viszonyok vannak; mert ott csak az elsőszülöttek ülnek a lordok kamarájában, míg testvéreik és rokonaik nagy részt mint képviselők az alsóházba jutnak. Mindazáltal azt a kérdést, vajjon az országgyűlés egy vagy két táblából álljon, függőben hagyja; de megoldását előkészíti, midőn minden érvet felhoz, mely az egyik és a másik nézet mellett szól. Határozottan ellenezi, hogy az alsó táblánál a király által kinevezett

hivatalnokok és a távollevő főrendek küldöttei szavazatot nyerjenek. Ellenben a királyi városok száma szaporítandó; mert minél több polgárnak van része a törvényhozásban, annál nagyobb ereje van a törvénynek. Mindaddig, míg a nemzet nagyobb része, a nép, a törvényhozásból ki van zárva, nincs kifogása az ellen, hogy a követeket utasítással lássák el. Kivánatos, hogy Erdély a magyar országgyülésre küldje követeit; valamint Galliczia is, a magyar korona ősi jogai alapján.

Figyelemre méltók Hajnóczy fejtegetései az országgyűlés feladatairól. Első helyre teszi az alaptörvények kidolgozását, melyeket, felfogása szerint, a következőkben kellene megállapítani:

Mindenki szabadon választhatja meg hazáját.

Mindenki gondolatait szóval, írásban, sajtó útján és tények által szabadon fejezheti ki; miből a lelkiismereti- és sajtószabadság foly.

Mindenkinek joga van ingatlan birtokot szerezni, és mihelyt ezzel s a megfelelő szellemi képzettséggel bír, bármely hivatalt viselni.

A jobbágyok földesuraikkal szabadon szerződhetnek.

„A magyar szabadság magna chartája", mely szerint a nemest csak törvényes idézés és ítélet után szabad elfogni, kiterjesztendő az ország összes lakosaira.

A fejedelmet a végrehajtó hatalom és a törvényhozásban a felfüggesztő véto illeti meg, a mely utóbbival akkor él, ha kétségei vannak az iránt vajjon a törvényhozó testület csakugyan a nemzet akaratát fejezi ki; ily esetben a nemzetre appellál.

A nemzet a saját akarata szerint kormányoztatik; minélfogva joga van mindegyik uralkodóval külön szerződésre lépni.

Az állam összes kedvezményei- és terheiben a polgárok egyaránt részesülnek. Az ország függetlensége csak úgy van biztosítva, ha az összes birtokos osztályok a törvényhozásban, a hivatalok és közterhek viselésében egyenlőn vesznek részt.

Mindenki csak oly adó fizetésére kötelezhető, melyet személyesen vagy képviselője által megszavazott. —

Nem kevésbbé radicalis reformokat indítványoz a kath. clérus politikai helyzetének szabályozása tárgyában. Az egyházi javak az állam javainak nyilváníttatnak. A tized eltöröltetik. A clérus a polgári hivatalokból kizáratik. A hiteles helyeket a vármegyék kezelik. A házassági ügyekben polgári törvényszékek bíráskodnak.

Kimondja a vallásszabadság elvét. Arra a kérdésre: melyik az államvallás Magyarországban? azt válaszolja, hogy egyik sem. Ugyanis a vallás nem tárgya a társasági kötésnek. A történeti vizsgálat kideríti, hogy a magyar vezérek vérszerződésében, mely a társasági kötés természetével birt, a vallásról szó sincs. —

Mindezek szembetünővé teszik, hogy Hajnóczy politikai eszméi néhány hónap alatt nagy átalakuláson mentek keresztül. Ezen tény magyarázatát a franczia forradalom eseményeiben találjuk, melyeket ekkor a Rousseau által álmodott ideális világrend megvalósítói gyanánt üdvözöltek.

Különösen érdekes Hajnóczy publicistai munkáiban az a jelenség, hogy midőn a franczia forradalom elveit hirdeti, és vívmányait hazánkba

átültetni igyekszik: kimélni szeretné a magyar alkotmány azon részeit, a melyek amazokkal nem ellenkeznek. Az új alkotásokat beleilleszti a régi keretbe. És soha sem szünik meg kegyeletet táplálni az ősi intézmények iránt, melyeknek eredeti szervezetét és fejlődését gyakran mesteri kézzel tudja reconstruálni. Bármennyi hiányt és hibát talál azokban, a sértő becsmérlés szava, a gúny mosolya soha sem jő ajkaira.

Előnyösen különbözik a franczia forradalom vezérférfiaitól és József császár számos követőjétől, kik a történelemmel egészen szakítottak, és sajnálkozva vagy megvetéssel tekintettek vissza a múltra; azt hivén, hogy abból semmit sem lehet tanulni, és semmit sem tanácsos fenntartani.

Ezen erős történeti érzéket Hajnóczy két forrásból meríté. Az angol irodalmat tanulmányozá, és pedig eredeti forrásaiban.[1] E mellett mikor politikai íróvá lett, történetbúvár maradt. Ez időtájt adta ki a 1618-ik évi országgyűlés irományait.[2] És ugyanekkor újra fölébredt lelkében a kutatás vágya, mely izgalmaival és meglepetéseivel varázshatalmat gyakorol a hivatott szellemekre.

Kovachich Márton Györgynek — a „Vestigia Comitiorum“ halhatatlan érdemű kiadójának — munkatársa vala. Együtt tesznek lépéseket, hogy a Forgáchok levéltárába bejuthassanak. Majd azon

[1] 1790-ben tanult angolul Számadásaiban előfordúl e tétel: „Englischer Sprachmeister zu Wien, 24 Stunden 18 fl.

[2] „Acta Diaetalia Posoniensia. A. 1618. Item electio et coronatio Ferdinandi II.“ Pest. 1790. 8-r. 422 l. Ekkorig nem volt tudomásunk róla, hogy a becses kútforrást Hajnóczy adta ki. 1792. april 15-én Kovachichhoz intézett leveléből tudjuk ezt meg. „Quo ad editionem actorum 1618. et 1619. ne me commemores. Inscio enim eo, cuius Manuscriptum erat, imprimi curavi“.

tanakodnak, hogy Pray György nagybecsű kéziratgyűjteményét megszerezzék. Hajnóczy egyszer Szabolcsból, másszor Győrről és Czenkről küldi az országgyűlési törvénykönyvek és irományok másolatait, vagy lajstromait. Lázas sietséggel dolgozik, hogy munkája gyümölcseit mielőbb tudós barátja felhasználhassa. Egy alkalommal a czenki szolgabíróra bízta egy csomag átadását. Három hét múlva visszakapja, mert a szolgabíró lemondott úti tervéről. Hajnóczy kétségbe esik. „Panaszkodom, kesergek és sírok", írja; mert attól fél, hogy az oklevelek, melyekre nagy súlyt fektet, későn fognak érkezni.

E buzgóságért Kovachich gyakran mond köszönetet leveleiben, és a nyilvánosság előtt is ki akarja fejezni háláját. „Nem keresek — jegyzi meg erre Hajnóczy — kis dolgokban dicsőséget. De álszerénységről sem akarok vádoltatni. Tégy a mint tetszik. Mindazáltal szeretném, ha több érdemet tulajdonítanál a grófnak, mint nekem; mert pártfogása nélkül semmit sem tehettem volna".[1]

A gróf: Széchenyi Ferencz volt, kinek czenki kastélyában Hajnóczy vendégszerető fogadtatást, a gazdag könyvtárban bő foglalkozást talál. Az 1791. év végén és a következő év első felében közel hat hónapot töltött nála.

A gróf egyébkint is pártfogásában részesíté. Rábirta, hogy folyamodást nyújtson be a királyhoz alkalmazásért. Lipót signálta a kérvényt.[2]

---

[1] Hajnóczynak 1791. október 21-, november 20-, deczember 26-; 1792. márczius 1-, 14-, 16-, 26-, április 9-, 15- és május 5-én Kovachichhoz intézett levelei.

[2] Hajnóczy 1792. április 5-én írja Kovachichnak: „Praeterito anno Comes Széchenyi me ad illam instantiam, quam ille ipsi dictavit, porrigendam coegit".

Forgách sem feledkezett meg egykori titkáráról; megőrízte iránta rokonszenvét és becsülését. Egy ízben ajánlatot tett, hogy megszerzi neki a nemességet. Hajnóczy nem fogadta el. Önérzettel mondá: „Wieland és Klopstock nem-nemesek, és nemesekké nem tétették magokat". Tréfásan oda veté: „Szerezzen nekem Excellentiád donátiót, ezt elfogadom, s ezzel nemes is leszek".[1]

A gróf, úgy látszik, komolyan vette a dolgot. Valószínűleg az ő buzdítására adta be Hajnóczy azt a kérvényt, melyben némi kamarai birtokok adományozásáért folyamodik.[2] A szerencse nem kedvezett neki.

Azonban a király bizonyára figyelemmel és jóakarattal viseltetett Hajnóczy iránt. És ha uralkodása tovább tart, őt szintúgy mint Laczkovicsot előkelő állásokra emeli.

[1] Kazinczy Ferencz elbeszélése a Szirmay munkájára írt jegyzeteiben.

[2] A folyamodás kivonata a kamarai levéltárban.

VIII. FEJEZET.

Martinovics apáttá neveztetik. — Lipót halála. — Martinovics állása Ferencz udvaránál. — A szent-ferencz-rend megtámadja Martinovics saecularisatiójának érvényességét. — Az ezen ügyben folyt tárgyalások. — A király Martinovics javára dönti el az ügyet.

Azon néhány hónap alatt, melyet Martinovics az udvarnál töltött, ő sem volt képes a király kegyelmét oly mértékben értékesíteni, a mint ambitiója álmodá.

Csak az első lépést tette meg, mikor (1792. február 21-én) hivatkozva „úgy a tanári pályán, mint irodalmi munkái és a tudományos világ előtt ismeretes vegyészeti találmányai által szerzett érdemeire", a siklósi czímzetes apátság adományozásáért folyamodott.

Lipót már másnap utasítá a magyar cancellárt, hogy az adománylevelet állítsa ki. Azonban a siklósi apátság nem volt üresedésben, és a cancellár a szászvári apátság adományozását hozta javaslatba.[1] Ezen tárgyalások alatt, 1792. márczius 1-én a halál váratlanul elragadta a jeles uralkodót.

Ez súlyos csapás vala a kormánya alatt élő népekre. Alig léptek a rohamos haladás útjairól a természetszerű fejlődés pályájára: egy másik szélsőség veszélyei közé jutottak; a reactió, a tespedés hosszú korszaka várakozott rájok.

[1] Martinovics kérvénye, a királyi kézirat és a cancellár február 27-iki fölterjesztése az országos levéltárban.

Súlyos csapás volt Lipót halála Martinovicsra és barátaira is. Úgy érezé magát — írja ő maga — mintha a villám sújtott volna le reá. „Több volt ő nekem — kiált fel — mint atyám!“

Azonban siet fájdalma könyeit letörölni, hogy derült arczczal, boldog mosolylyal üdvözölje az új uralkodót. Mindent megtesz, hogy kegyeit biztosítsa magának. Audientiát kér. Emlékiratot nyújt be. Igénybe veszi barátai közbenjárását. A ministereknek továbbra is felajánlja titkos szolgálatait.[1]

Minden benyomás iránt fogékony lelkében a kétségbeesés csakhamar helyet enged a reménynek. „Post nubila Phoebus!“ bíztatja magát egyik levelében.

Ferencz császár iránt, ki József udvaránál nevelkedett, bízalommal viseltetett. Néhány hónap előtt azt jósolta róla, hogy a tizenkilenczedik századot „a bölcsészet fáklyájával fogja bevilágosítani“. Most magasztaló kifejezésekben szól „philosophiai neveltetéséről, két nagy uralkodó által kiképzett szelleméről“.

A király első uralkodói tettei igazolni látszanak reményeit. Ferencz kinyilatkoztatá trónraléptekor, hogy az atyja által kijelölt irányban tovább fog haladni. Martinovicsot pedig biztosítá, hogy királyi kegyelmére számíthat.

Csakugyan, habár az atyja által berendezett chemiai laboratoriumot beszünteté, Martinovicsnak meghagyta évdíját, egyelőre a császári cabinetben adott foglalkozást, és kilátásba helyezé, hogy egyik

[1] 1792. márczius 2-án és 7-én Laczkovicshoz intézett levelei. — A vizsgáló bizottság előtt 1795. február 26-án tett nyilatkozata.

cancelláriánál mint udvari tanácsost fogja alkalmazni. Egyúttal felhívta a magyar cancellárt, hogy a czímzetes apátság adományozási oklevelét állítsa ki.[1]

Azonban két nappal előbb, gróf Pálffy Károly cancellár a királyhoz fölterjesztést intézett, melyben előadja, hogy a szent-ferencz-rend és az esztergomi érseki hivatal részéről Martinovics egyházi állása tárgyában komoly nehézségek támasztattak, a melyeknek elhárításáig az adománylevél ki nem állítható.[2]

Martinovics, mióta a lembergi tanszéket elnyerte, szerzetével nem állott összeköttetésben. Úgy látszott, mintha elöljárói és társai teljesen megfeledkeztek volna róla. De mikor 1791 nyarán Pesten megjelent, az egyetemi tanszék elnyerése érdekében tett lépéseivel magára vonta figyelmöket.

Ő ugyanis mint a lembergi egyházmegye papja lépett fel. Ez föltételezé, hogy a saecularisátiót, vagyis a szerzetesi fogadalmaktól való fölmentést kieszközölte volt. Mivel azonban a szerzetes ily fölmentést szabályszerűen csak főnökei hozzájárulásával eszközölhet ki, Martinovics saecularisátiójáról pedig főnökeinek nem volt hivatalos tudomásuk: kétségtelennek látszott, hogy az ügy a törvényes formák és föltételek mellőzésével intéztetett el. Ez esetben, az egyházi törvények szempontjából, saecularisátiója érvénytelen vala, és a rendfőnöknek jogában állott követelni, hogy a szerzet hatósága alá térjen vissza.

Ezen jogot egy mérsékelt szellemű, bölcs rendfőnök óvatosan, erőszak és botrány elkerülé-

[1] Martinovics 1792. márczius 30- és április 19-iki levelei Laczkovicshoz. A márczius 7-én kelt királyi kézirat az országos levéltárban.

[2] 1792. márczius 5.

sével érvényesíti; sőt, ha némi jóakaratot táplál Martinovics iránt, és tekintetbe veszi állását, melyet az udvarnál elfoglalt, maga nyújt neki segédkezet, hogy a saecularisátió utólag törvényesíttessék.

Azonban a rend-tartomány élén most Jezik László állott, ugyanaz, a ki tíz esztendő előtt, mint eszéki házfőnök, sok keserűséget okozott Martinovicsnak. Ellenszenvét, melyet akkor tanúsított iránta, megőrzé; és most felhasználta az alkalmat, hogy újólag éreztesse vele.

Mikor tehát Martinovics Pesten megjelent, Jezik az esztergomi érsek pesti helynökének, Kondé Miklós püspöknek, jelentést tett, hogy az több év előtt „főnökének tudta és engedelme nélkül, titkon Lengyelországba illant", és most világi papnak öltözve „kóborol" Pesten; mivel pedig azt hiszi, hogy „rászedte" azt a püspököt, a ki megyéjébe fogadá: kötelességének tartja „a tévelygő juhocskát, a szent kánonok és a szerzetesi fogadalmak értelmében, aklába visszavezetni"; minélfogva fölkéri a helynököt, hogy hallgassa ki őt, és ha bebizonyúl, hogy törvényes fömentés nélkül hagyta el szerzetét, útasítsa, hogy körébe térjen vissza.[1]

Kondé magához hivatta Martinovicsot, és megkérdezé, hogy mily joggal viseli a világi papok öltönyét? Martinovics azt válaszolá, hogy néhány nap előtt érkezett Bécsből, hol ő felsége tanácsossá és udvari vegyészszé nevezte ki; mint vendég tartózkodik Pesten, és nem érezi magát kötelezve, hogy a kért felvilágosítást megadja.

Azonban szavai nem tették meg a várt hatást. Kondé figyelmezteté, hogy ha nem igazolja

[1] Jeziknek 1791. november 5-én Kondéhez intézett levele az esztergomi érseki levéltárban.

magát, a misézéstől el fog tiltatni; sőt kiteszi magát a veszélynek, hogy a világi hatóság kiszolgáltatja a szerzetnek, melyet elhagyott.

Martinovics ekkor előmutatta a lembergi érsek iratát, melylyel őt egyházmegyéjébe fölveszi. Kondé egyelőre tudomásul vette azt, és barátságosan váltak el egymástól.[1]

Martinovics Kondé magaviseletével meg volt elégedve. De szenvedélyes haragra lobbant a szerzet ellen, mely háborgatni kezdé, és a melynek ármányaiban keresheté az egyetemen szenvedett kudarcz magyarázatát. Lelki állapotát, e váratlan támadás pillanatában, elénk állítja levele, melyet egykori főnökéhez, Jakosics atyához intéz.

Rövid vonásokban vázolja életét, az üldözést, melynek a szerzetben ki vala téve, minélfogva a katonai lelkészet pályájára lépett, „mely fontosabb mint a kolostor tétlen élete". Távozását bejelentette; „de engedélyt kérni oly főnöktől, a ki elnyomta, balgaság lett volna, mihelyt a fejedelemnek szüksége volt reá". Eljárása igazolására oly tételt állít fel, melyben merészség fogalomzavarral párosul. „Az uralkodó placetuma (?) — úgymond — érvényessé tesz minden fogadalmat, esküt; (!) ha tehát valamelyik papot szolgálatra hív fel: azt a püspök, vagy provinciális nem tarthatja vissza, és nem tehet kifogást a király rendelkezése ellen. A pap nem szűnik meg polgár lenni. Az ember mint polgár születik; a keresztség teszi kereszténynyé, a körülmetélés zsidóvá.... A természetes kötelességek Isten és ön-

[1] Kondé jelentése Batthyányi primáshoz 1791. november 15-én. Ezzel megegyez Martinovics előadása Jakosics atyához írt levelében, melyben többi között írja: „Ich und Kondé wurden gute Freunde... und werde seine Höflichkeit überall rühmen wissen".

magunk irányában, első helyen állanak; a polgári kötelességek a másodikon; a szerzetesiek a legutolsón. Ön is így fogná fel a dolgot, ha megszűnnék Isidorus Mercator vagy Bellarmin követője lenni!"

Azután kérdezi: miért nem követelék évek előtt dispensátiójának előmutatását. „Jól tudta, hogy Lembergben, mint tanár, dicsteljesen szolgálok az államnak, és szerencsés voltam kivívni mindenkinek szeretetét, kivéve önt, néhány vén franciscánust és a jezsuitákat". Most lépnek fel, mert látják, hogy „a magyarországi jezsuiták üldözőbe" vették, és hiszik, hogy támasz nélkül áll. „Újra barátöltönybe akarnak bujtatni. Köszönöm jóságukat. Ön és a provinciális bebizonyították, hogy ha tőlök függene, a józan ész és a fejedelmi törvények ellen ép oly roszakarattal küzdenének, mint a németalföldi szerzetesek. Önt és a provinciálist kétségkivül a loyoliták birták rá, hogy engem zaklassanak. Megbocsátok ellenségeimnek; elveim nem indítanak boszúállásra, és becsülöm a jezsuitákat mint tudós férfiakat. Idővel meg fogom őket győzni arról, hogy ártatlanúl szenvedem az üldözést". Végül megnyugtatja őt, hogy „mindezekről kegyelmes uralkodójának egy szót sem fog mondani".[1]

Ez alatt Kondé, a Batthyányi bibornok-primástól vett utasítás értelmében, a lembergi érsektől felvilágosítást kért aziránt, hogy mily módon történt Martinovics fölvétele az egyházmegyébe; és míg ezen ügy tisztába hozatik, Martinovicsot a papi functióktól eltiltotta.[2]

[1] Martinovicsnak Jakosicshoz intézett levele a budai zárda levéltárában. (Dátumja: 1791. októ-5-, hibás. Martinovics november közepe előtt nem írhatta.)

[2] Batthyányinak 1791. november 27-én Pozsonyból Kondéhoz írt levele, ugyanott. — Hogy Kondé a suspensiót Martinovicscsal közölte, kitűnik a primásnak 1792.

Az egyházi suspensió a legmagasabb fokra szította Martinovics haragját. Érintetlenül hagyta a közönyös papot; de mélyen sértette a hiú embert. A királyhoz fordúlt panaszaival, és elégtételt kért. A provinciális vádjait rágalmaknak bélyegezi. Ő nem szökött meg a szerzetből; mert mikor tábori lelkésznek ment, bejelenté távozását. Saecularisátiója a császári rendeletek értelmében ment véghez. Azt kivánta tehát, parancsolja meg a király a provinciálisnak, hogy bocsánatot kérjen tőle; az érseki helynöknek pedig, hogy hagyja őt békességben.[1]

A király a fennforgó ügyben a primástól kért véleményt.[2]

Időközben megérkezett a lembergi érsek válasza. A történteket így adja elő: Martinovics, mikor hozzá folyamodott, azt állitá, hogy szerzetesi fogadalmaitól fel van már mentve, és előmutatta az igazoló iratokat; de ő nem vizsgálta meg azokat. „Kedve és akarata ellen, mintegy kénytelenségből", teljesíté kérelmét, melyet az akkori veszedelmes időben, mikor József császár a kilépő szerzeteseket nagy kedvezésekben részesíté, nem volt tanácsos megtagadni. Végül megérintve, hogy Martinovics Lembergben nem örvend egészen jó hírnek, azt ajánlja az érseki helynöknek, hogy ne gondoljon sokat az ő fölvételi oklevelével, és a saját buzgalmának sugalmazása szerint, úgy bánjék el Martinovicscsal, hogy példáján mások is okuljanak.[3]

---

márczius 26-án a helytartótanácshoz intézett iratából.

[1] Martinovics 1791. deczemb. 13-iki kérvényének eredetije az országos levéltárban.

[2] A cancellár 1791. deczember 27-iki fölterjesztése, a királyi resolutióval, ugyanott.

[3] A lembergi érseknek 1792. január 11-én az érseki helynökhöz, és ennek január 21-én a primáshoz intézett levele, a primási levél-

A primás, miután a ferencz-rendű provinciálistól újabb informátiót nyert, a helytartótanácshoz intézett fölterjesztésében azt javasolta, hogy Martinovicsot „amennyiben hivatalos állása nincs", ki kell szolgáltatni a szerzetnek; ekkor azután igazolja saecularisátiója érvényességét, és ha erre nem képes, a szerzetben nyerjen alkalmazást.[1]

A helytartótanács pártolólag terjeszté fel e javaslatot. Ez Ferencz trónralépte után érkezett fel, a ki helybenhagyta azt.[2]

Martinovics ekkor folyamodást nyújtott be a királynak; a vizsgálat elhalasztását kérte addig, míg a saecularisátiójának igazolására szükséges okleveleket beszerezheti; mihelyt ez megtörtént, akár Bécsben, akár Budán aláveti magát a vizsgálatnak.[3]

Azonban csakhamar megbánta nyilatkozatát. Újabb kérvénynyel fordúlt a királyhoz. Minthogy — úgymond — Magyarországban a jezsuiták és franciscanusok áthathatlan labirinthusba bonyolítanák a vizsgálatot, és pénze sincs az út költségeinek födözésére; kéri, hogy a vizsgálat Bécsben történjék; sőt mindjárt megnevezi azon „pártatlan férfiakat", a kiket a bizottság tagjaivá óhajtaná neveztetni.[4]

Kérését élő szóval is támogatta. Laczkovicshoz írt levelében, dicsekedik, hogy az audientia

---

tárban. Batthyányi primásnak 1792. február 8-án Kondéhoz, Jezik provinciálisnak március 14-én Kondéhoz intézett levele, és Jakosics ex-provinciálisnak március 7-én kelt nyilatkozata, ugyanott.

[1] 1792. március 20-iki fölterjesztés.
[2] 1792. március 27-iki resolutió.
[3] Ezen folyamodásnak és a kir. resolutiónak csak kivonata maradt fenn az országos levéltárban.
[4] 1792. március 15.

alatt „megőrízé egész fenségét, és szíves fogadtatásra talált a királynál, a ki mindent megigért".[1]

Azonban a cancellária határozottan ellenezte kérelmének teljesítését. Kifejté, hogy a szerzetesi fogadalmak körül felmerülő kérdések, úgyszintén a szerzetesek és főnökeik között fennforgó viszályok, a kánoni jog és a királyi rendeletek értelmében, a megyés püspök hatóságához tartoznak; minélfogva Martinovicsot a primás elé kell utasítani.[2]

Ennek következtében a király két hónapi határidőt engedett Martinovicsnak; úgy, hogy annak letelte után a saecularisátiójára vonatkozó okiratokat a primásnak mutassa be.[3]

Ezen királyi rendeletnek különös sorsa volt. Minthogy Martinovics folyamodásán nem jelölte meg lakását, a királyi határozatot tartalmazó levél a magyar cancellária kiadóhivatalában maradt, míg átvételére maga jelentkezik. Ő azonban kedvezőtlen tartalma felől értesülve lévén, nem látta szükségesnek, hogy átvegye.

Hat hét telt el a várakozásban. Ekkor a cancellária az alsó-ausztriai kormányszéknél tett kérdést Martinovics lakhelye iránt. A kormányszék, ügykezelési rendszabályai értelmében, kath. pap ügye forogván fenn, a bécsi érseki hivatalhoz fordúlt. Innen az a válasz érkezett, hogy Martinovicsról semmit sem tudnak, a mit az alsó-ausztriai kormányszék közlött a cancelláriával. Ez azonban egy második átiratban felhívta az alsó-ausztriai kormányszéket, hogy a királyi rendeletet mielőbb

[1] 1792. márczius 30.
[2] 1792. márczius 30.
[3] A cancelláriának Martinovicshoz intézett leirata 1792. április 30-án kelt.

kézbesítse Martinovicsnak, a kit még néhány nap előtt is láttak Bécsben.[1]

És most végre fölfedezték őt. Így azután az április 30-án kelt királyi resolutiót julius 22-én kézbesíték neki.[2]

Ez alatt Martinovics nem maradt tétlen. Jól tudta, hogy a primás környezetében ellenséges érzülettel fog találkozni; és hogy még elfogulatlan bírák is, a kik a kánoni jog álláspontját foglalják el, szükségkép érvénytelennek nyilvánítandják saecularisátióját. Kedvező ítéletet csak oly bíráktól várhatott, a kik József császár szellemétől áthatva, a kánonok szabványain túlteszik magokat.

Ennek következtében új kisérleteket tesz, hogy a primás ítélőszéke alól kivonja magát. Azt vitatta, hogy mint a lembergi egyházmegye papja, a csehországi cancellária illetékességéhez tartozik.[3]

És sikerült kieszközölnie, hogy a király, visszavonva előbbi rendelkezéseit, a csehországi cancellária ítélete alá bocsássa ügyét.

Martinovics sietett ezen hatóság előtt megjelenni, és saecularisátiója érvényességének igazolására három okiratot mutatott be. Az egyikben rokonai bizonyítják, hogy kényszerítve lépett a szerzetbe. A másodikban testvére és Bácsmegye két tisztviselője kijelentik, hogy szerzetét főnökei engedélyével hagyta el. A harmadikat a körösi gör. kath. püspök és Pehem bécsi kánoni jogtanár együttesen állítják ki, és azon véleményöknek adnak

---

[1] A cancellária junius 14-ik átirata; az alsó-ausztriai kormányszék jun. 30-iki jegyzéke; a cancellária jul. 9-iki átirata az orsz. levéltárban.

[2] Martinovics elismervénye az országos levéltárban.

[3] Galliczia a csehországi cancelláriának volt alávetve.

kifejezést, hogy a saecularisátió érvényesnek tekintendő.[1]

Ezen bizonyítványoknak sem tartalmuk, sem az azokat kiállító személyek nem kölcsönöztek súlyt. De ha az utóbbiak ilyenek kiállítására illetékesek és az előadott tények igazak lettek volna is: a saecularisátiónak legföljebb kieszközlésénél tehettek szolgálatot; érvényessége bebizonyítására teljesen elégtelenek valának.

Martinovics jól tudta ezt. Ezért remény és félelem között ingadozott. „Ellenségeim erősek és hatalmasak — írja egyik levelében — a viszonyok is kedveznek nekik; de ügyem igazságos, és két barátom van, a kik megmenthetnek. A király jó és kegyes irányomban; de nyiltan semmit sem fog tenni mellettem". El van határozva, hogy ha ügyét elveszti, külföldre vándorol. „A királylyal — kiált fel elkeseredve — kegyenczei is meghalnak!"[2]

És valóban volt oka aggódnia. A csehországi cancellária a magyarországi cancelláriának véleményét kérte ki. Ez természetesen úgy hangzott, hogy Martinovics okiratai a saecularisátió érvényességét egyáltalán nem igazolják. A cancellária ezután előterjeszté, hogy a király az esztergomi érsekre bízta a vizsgálatot, és ezen intézkedés annál inkább fenntartandó, mert a lembergi érsek ez ügyben nem igényel magának joghatóságot.[3]

Ugyanakkor Martinovicsot is szigorúan felszólítá, hogy minden további kifogást félretéve, hódoljon meg az április 30-iki rendeletnek, nehogy

[1] A csehországi cancellária 1792. julius 4-én kelt átiratában ismerteti a Martinovics által bemutatott okiratokat.

[2] 1792. julius 19-én Laczkovicshoz.

[3] 1792. julius 16.

különben az engedetlenség és konokság vádját is vonja magára.[1]

Ezalatt a csehországi cancellária az ügyiratokat áttette az egyházi ügyek udvari bizottságához. Martinovics végre megtalálta azt a fórumot, a melyet kivánt. Itt a saecularisátiót érvényesnek mondották ki, a mit főleg azzal indokoltak, hogy Martinovics kezdettől fogva ellenszenvet tanúsított a szerzetesi élet iránt, és már nyolcz év óta a szerzet körén kivül él.

Ezen vélemény alapján, a csehországi cancellária kimondotta, hogy Martinovics „mint világi pap zavartalanúl folytathatja életét és élvezheti nyugdíját".[2]

A magyar cancelláriának sikerült ugyan még egyszer a maga illetékességi igényeit a királynál érvényre emelni, és egy leiratot eszközölni ki, mely az eldöntést újólag a primásra bízta;[3] de szeptember 29-én váratlanul egy királyi kézirat ment a cancellárhoz, mely az ügyet véglegesen Martinovics javára eldönté. Ez így hangzik:

„Kedves gróf Pálffy! Martinovics Ignácznak, 1784-ben, Lembergben kieszközölt saecularisátiója tárgyában, meghallgattam az egyházi ügyek udvari bizottságát. Minthogy pedig a saecularisátió érvényessége iránt teljesen megnyugtatott, a további vizsgálat beszüntetendő, és Martinovics megjelenése a primás előtt nem mutatkozik többé szükségesnek. Ezt értésére fogja adni a bibornok-primásnak, oly hozzáadással, hogy ezen ügyet egyszer

[1] A cancellária válaszirata Martinovics julius 22-iki beadványára, a melyben vitatja, hogy nincs alávetve a magyarországi hatóságoknak.

[2] A csehországi cancellária 1792. szeptember 2-iki átirata.

[3] A csehországi cancellária szeptember 3-iki és a magyar cancellária szeptember 10-ik átirata.

mindenkorra befejezettnek tekintem. Egyúttal Martinovics részére a szászvári címzetes apátság adományozásáról szóló oklevelet ki fogja állítani".[1]

És ezzel az ügy csakugyan be volt fejezve. A primás és a szerzet meghajolt a királyi rendelet előtt. A cancellár kiállította az adománylevelet.[2]

Martinovics diadalmaskodott. „A magyar cancellár — így ír ekkor, szokása szerint, mindent túlozva — megrémült, és meg van szégyenítve. Mindenki hízeleg és szerencsét kíván nekem. De én teljes szívemből megvetem őket".[3]

---

[1] A cancellár október 1-én közli a helytartótanácscsal e k. kéziratot. Batthyányi bibornok október 21-én írja helynökének: „P. Martinovics, impetrata Roma sui saecularisatione, Viennae restitit, qua edocta, ab omni ulteriori subsumptione per S. Maiestatem absolutus est." Meghagyja neki, értesítse a budai provinciálist, „quod etsi is, non eo quo debuisset ordine a religione sua exemptus sit, tamen valide exemptus sit." (A Rómából utólag kieszközlött dispensátió felől a hivatalos iratok nem szólanak.)

[2] 1792. október 8. — Martinovics a kincstári díj (428 frt 20 kr.) elengedéséért folyamodott. Ismételve benyújtott kérvényei sikertelenek maradtak.

[3] 1792. októb. 8-án Laczkovicsnak.

IX. FEJEZET.

Martinovics politikai szerepe Ferencz trónralépte után. — Újabb politikai röpirata. — Az udvar szakít Lipót szabadelvü irányával. — Martinovics sikertelen lépései hivatal elnyeréseért. — Titkos szolgálatai.

Martinovics diadala, melyet a saecularisátió kérdésében hatalmas ellenfelei fölött kivívott, mutatja, hogy Lipót halála után is tekintélyes állást foglalt el az udvarnál.

Ideiglenesen a császári cabineti irodában volt alkalmazva. Fontos politikai munkálatokat bíztak rá.[1] E mellett folytatta a Lipót király életében megkezdett titkos szolgálatait és egyúttal irodalmi tevékenységét, melynek hivatása volt, a közvéleményt a reformokra elökészíteni.

A koronázó országgyülés előtt bocsátá közre ily czímü röpiratát: „A magyar állam helyzete 1792-ben".[2]

Onnan indúl ki, hogy a társadalomnak csak úgy mint a tudománynak elvekre kell alapítva lenni. Magyarország alkotmánya, mely előjogok- és kiváltságokból áll, nem alapszik elveken, és

[1] 1792. április 19-én Laczkovicsnak írja: „Je travaille a la nouvelle constitution hongroise, qui fera un bruit brillant". Ezen nyilatkozatnak valódi értelmét nem ismerem. Nem tudjuk, mily alkotmánytervről van itt szó.

[2] „Status Regni Hungariae anno 1792." — A szerző neve, a nyomatás helye és éve nélkül. — Kis 8-r. 32 lap.

teljesen nélkülözi a társasági kötés két alapját: a polgárok egyenlőségét és szabadságát. Ennek következményei a gyakori lázadások. Jól meg kell különböztetni a lázadást (rebellio) a forradalomtól (revolutio). Ez utóbbi a kiváltságok és szabadalmak megszüntetésére irányúl. Az előbbit a szent törvények felforgatására, némely összeesküvők támasztják. A lázadás megmételyezi a társadalmat. A forradalom a társadalom betegségeinek leghatásosabb gyógyszere.

Magyarországban a lázadások gyakoriak; forradalom vagyis üdvös átalakulás csak három volt: Mátyás király alatt, mikor a Habsburg-ház a magyar trónt elfoglalta, és II. József alatt. Magyarországot egy fejedelme sem szerette úgy mint II. József; „a theokratia és aristokratia pestisének kiküszöbölésére" egyik sem lépett fel oly erélyesen mint ő. De e két bajban még mindíg sínlődik az ország. Növelik a jezsuiták és követőik, kik a tudatlanságot terjesztik, a tudományos és hazafias férfiakat elnyomják, az akadémiai tanszékekre tudatlan embereket emelnek, az egyházak szószékeiről a fanatismust szítják. A főpapok és főurak ledér életet élnek, és zsarnoki önkényt gyakorolnak. A szegény nemesek és az alrendű papok nem birják lerázni a tudatlanság igáját; a polgárok és pórok, terheik súlya alatt, alig tekinthetik magokat embereknek.

Mindezeknek az a következménye, hogy a magyarok nem alkalmasak komoly feladatokra. Csekélységekkel bibelődnek, zsinóros ruhákban és hosszú bajuszban találják kedvöket. A koronához beszédeket tartanak, mintha az „a bolondok esztelenségeit értené".

Nagy szükség volna tehát üdvös forradalomra. Ennek létesítése két föltételtől függ: a felvilágosodástól és a nép elnyomott állapotától. Az elsőtől igen távol van Magyarország; bár lassankint közeledik feléje. Az utóbbiról eléggé gondoskodtak a főpapok és mágnások. Mihelyt tehát a műveltség kellő színvonalára emelkedik a nép, be fog állani az átalakulás.

De épen azért, mivel csak a műveltség teheti szabaddá és boldoggá a magyart: a főpapok és mágnások József császár halála után mindent megmozdítottak, hogy újra sötétség borítsa el az országot. Leopoldot véres zavarok rémképeivel ijesztették. Most pedig azon mesterkednek, hogy a nép szava ne hasson el Ferencz füleihez. E miatt magokhoz ragadták és szigorúan gyakorolják a censurát. De nem fognak czélt érni; ha csak ki nem irtanak minden szabad nemzetet, el nem égetnek minden könyvet, és Magyarországot el nem zárják chinai fallal.

Nem hiányoznak kedvező előjelek. A két utolsó országgyűlés már sok világosságot terjesztett. A nemzetiségi és vallási gyülölet csillapodik. Az alsó papság, a polgárok és jobbágyok szövetkezni készülnek, mert tapasztalják, hogy az országgyűlés semmit sem tesz érdekökben. Már is csatlakozott hozzájok több felvilágosodott főúr és nemes. A következőkben állapodtak meg:

Az egyháziak úgy az országgyűlésből mint mindennemű hivatalokból kizáratnak; jószágaikat vegye el az állam, mely minden felekezet lelkészeit fizesse.

A közterheket osztálykülönbség nélkül, arányosan kell kivetni.

Az igazságszolgáltatás menetét gyorsítani kell.

A művészetet, ipart és kereskedést elő kell mozdítani.

A vallásfelekezetek és nemzetiségek egyenjogúságát ki kell mondani.

Azt hiszi, hogy a király „a bölcs Lipót fia, a halhatatlan József tanítványa, teljesítendi ezen kivánatokat, és felszabadítandja a népet a theokratia igája alól". —

Azonban éles látásával csakhamar észre kellett vennie azt a lényeges fordulatot, melynek előjelei már mutatkoztak. A szabadelvű irány hívei mindinkább háttérbe szoríttattak az udvarnál. A reactió szelleme tért foglalt. Leghatalmasabb támaszának Colloredo grófot tartották. „Ez az aggastyán — írja Martinovics egyik levelében — álnok és tudatlan, gyenge elméjü és születési kiváltságaira felfuvalkodott ember, kit vakbuzgósága félénkké is tesz. Lipót és József híveit gyülöli. Ő sugalmazta Telemachusának (Ferencznek) a jelszót: Fide et lege. Ennek értelme az, hogy fanatismussal és törvényszékek által akarja kormányozni népét. Ó mily szomorú jövő várakozik ránk! Látnunk kell, mind törlik el egymásután a törvényeket, melyeket II. József nagy küzdelmek árán életbe léptetett".

Saját jövője tekintetében is aggodalmak töltik el. „Engem — úgymond — elkerülhetetlen rosznak tekintenek. A minister jól tudja, hogy be vagyok avatva a cabineti titkokba, melyek a franczia nemzet ellen alakított szövetségre vonatkoznak. Ezért kiméletet tanúsít és szeretetet színlel irántam. Fél, hogy Franciaországba menekülök, és közhírré teszem a cselszövényeket, melyekkel

a franczia nemzetet újra a zsarnokság bilincseibe akarják verni".[1]

Csakugyan egy pillanatig azzal a gondolattal foglalkozik, hogy kivándorol. „Olyan ember, a milyen én vagyok — így ír — nem ismer félelmet; mert kész bármikor elhagyni hazáját. De sem engedélyt nem kérnék, sem térítvényt nem adnék. Cselekvésem helyességének tudata és philosophikus erényeim igazolnák eljárásomat".[2]

Nemsokára súlyos csapás éri. A király elvonta tőle az 1500 forintnyi évdíjat, melyet Lipót király magánpénztárából élvezett; bár kilátásba helyezte, hogy mihelyt alkalom nyílik, jó hivatallal kárpótolandja. „Én — így szól ezen esetről — nevetek mindezeken, és megingathatatlan maradok. A menynyire tőlem függ, készebb vagyok öt forinttal nyugodtan élni, mint hivatalt vállalni a jelen körülmények között, melyek az elhúnyt király védenczeire nézve annyira kedvezőtlenek".[3]

De kevéssel utóbb hírét veszi, hogy Sloissnigg cabineti titkár államtanácsossá fog előmozdíttatni, és hogy ennek helyére a király öt akarja kinevezni; Colloredo gróf ellenezte volna ugyan, de a király állítólag azt válaszolá: „Martinovics birta atyám bizalmát, és alkalmas e hivatalra".

Október elején bizonyosnak tartotta kinevezetését. A szerencse mosolya teljesen elbizakodottá tevé. „Akár esik reám a király választása — úgymond — akár nem, annyi bizonyos, hogy kegyenczei között a legelsőkhöz fogok tartozni".[4]

[1] 1792. április 19-én Laczkovicshoz.
[2] 1792. junius 1-én ugyanahhoz.
[3] 1792. junius 16-án Laczkovicshoz.
[4] 1792. október 8-án, ugyanahhoz. „On m'assure, que c'est moi qui en sera choisi. Qu'il m'arrive cette choix ou non, je serai cependant un des premiers favoirs du Prince".

És a király kegyeit mindjárt értékesíteni is akarta. Folyamodást nyújtott be a zágrábi nagyprépostságért. De elkésett; a dús javadalom már be volt töltve.[1]

Reményei, a cabineti titkárság elnyerésére, füstbe mentek. Colloredo gróf határozottan ellene volt. Kijelenté, hogy József és Lipót alkalmazhattak demokratákat; de azok most már veszedelmesekké válhatnak.

November végén Martinovics audientiát készült kérni. „Ez lesz — írja — utolsó kisérletem, hogy alkalmaztatásomat kieszközöljem. Ha nem érek czélt, visszatérek a magányba, mely a gondolkodni és elmélkedni szerető embereknek annyira kedves".[2]

Azonban ez nem volt utolsó kisérlete. Nem vonúlt a magányba. Nem tartozott az emélkedni szerető emberek osztályához.

Összeköttetését az udvari körökkel gondosan fenntartotta és ápolta. Azon volt, hogy a bizalmatlanságot, mely személye iránt uralkodott, eloszlassa. Időnként fölkereste a gyülölt Colloredo grófot és gróf Pergen rendőrministert. Közlé velök a franczia forradalom terveibe beavatott barátaitól vett híreket; emlékiratokat nyújtott be az iránt, mikép lehetne a francziák diplomatiai ármányait ellensúlyozni; jelentéseket tett a bécsi és magyarországi szabadelvű körökben mutatkozó mozgalmakról.[3]

[1] 1792. szeptember 7-én kelt folyamodása az országos levéltárban.

[2] 1792. november 30- és deczember 10-én Laczkovicshoz intézett levelei.

[3] Martinovics 1794. julius 29-iki vallomásában említi: „Alle meine schriftlich und mündlich gemachten Entdeckungen habe ich vom 1. März 1792 bis Februárii 1793 unmittelbar dem Herrn Kabinets-

És míg ekként ambitiója által sodortatva, barátainak és elveinek árulójává lett; ugyanakkor már megkezdé államellenes terveinek előkészítését.

minister (Colloredo) und von dieser Zeit an, bis gegenwärtig, Sr. Excellenz dem Herrn Polizeiminister von Pergen eröffnet". Vallomásaiban, különösen szeptember 10-én, több részletet beszél el titkos jelentéseiről. Minthogy tudta, hogy vallomásai épen a megnevezett ministerek kezeibe kerülnek, ez esetben nem tehető fel, hogy valótlant állít. Egyébkint Pergen gróf 1795. márczius 5-én a főherczeg-nádorhoz intézett jegyzékében megerősíti Martinovics vallomását. Jelenti, „dass mir von ihm wirklich von Zeit zu Zeit verschiedene Anzeigen über heimliche Gährungen in den Erblanden und insbesonders in Ungarn zugekommen. . ."

X. FEJEZET.

Martinovics igyekezetei Laczkovicsnak katonai rangját visszaszerezni. — Laczkovics magyar történelme. — Sikertelen lépései hivatal elnyeréséért. — Hajnóczy kamarai titkárrá neveztetik.

Lipót király halála Laczkovics sorsára is döntő befolyást gyakorolt. Az új király trónralépte után, elveszté a kegydíjat, melyet alig néhány hónapig élvezett. Az a reménysége is, hogy hivatalt kap, csökkent.

Martinovics, saját nehéz helyzete daczára, nem szűnt meg buzgón gondoskodni róla. Nagy gyengédséget tanúsít iránta. Gyakran hangsúlyozza, hogy Laczkovics „az egyetlen ember, a kit határtalanúl szeret;“ és ő rá gondolva, „örvend, hogy az emberiség legnagyobb részének romlottsága közepett, vannak nemes szellemek is, kik a természetnek díszére szolgálnak“.[1]

A szenvedélyes, zord hadfi nem viszonzá e fellengző phrasisokat. Sőt leveleiben néha sértő czélzásokra engedé magát ragadtatni. Nem volt mindíg megelégedve barátjának az ő érdekében kifejtett tevékenységével. „Ha tőlem függne — írja válaszul Martinovics — régóta érdemeinek megfelelő állást foglalna el. De kényes és zaklatott helyzetemben nem vagyok képes eleget tenni minden kivánatának“.[2] Azt javasolta neki, jöjjön Bécsbe;

[1] 1792. október 8-, 1793. május 11-iki levelei.

[2] 1792. márczius 30- és április 19-iki levelei.

remélli, hogy a király őrnagyi ranggal alkalmazni fogja. Néhány nappal utóbb megujítá biztosításait; de most már azt tanácsolja, hogy polgári hivatalt kérjen; mert a hadseregbe lépve, a franczia ellen kellene harczolnia.[1]

Laczkovics nem ment Bécsbe, csak folyamodását küldötte fel Martinovicsnak. Ez nem nyujtotta be; mert csak személyes föllépésétől várt sikert; minélfogva rábeszélte őt, hogy Budán, hová a király a koronázás miatt utazott, kérjen audientiát. Utasításokat adott neki, mikép igyekezzék Ferenczre hatni: nyilatkoztassa ki, hogy a külföldön fog alkalmazást keresni, mert hazájában éhen kell halnia, bár az uralkodó háznak nagy szolgálatokat tett. „Az igazi bölcsnek — úgymond — a ki bünt nem követett el, mérséklettel kell eljárnia. Az igazszivü és felvilágosodott elméjü embert . . . oly országban, hol az ész sugarai fénylenek, szükségkép fel fogják karolni".[2]

Laczkovics, kérelmének kedvező elintézésére — úgy látszik — jogczímet vélt magának az által biztosíthatni, hogy épen ez időben közrebocsátá „A magyar történeteknek rövid rajzolattya" czímü munkáját, mely már közel egy év óta készen állott, de a censura által okozott nehézségek miatt, csak most jelenhetett meg.[3]

[1] 1792. márczius 30- és április 19-iki levelei.

[2] 1792. junius 4-iki levele.

[3] Pesten. Patzkó Ferencz betüivel. 8-r. 194 l. — Habár névtelenül jelent meg, a könyv irálya egy perczig sem hágy kétségben a szerző iránt. E munkáról irja Laczkovics 1791. november 14-én Szilynek: „A Történetnek egy darabját már úgy is megolvastam az úrnak, de most már úgy fel vagyon ékesítve, mint a legszebb téli szánkázó equipage". — Az előbeszédben kikelvén a censura ellen, engedelmet kér „az előfizetőktől, hogy esztendőtül fogva mai napig elkésett ez a csekély munka: senki se gondolná, hogy ellenségre találhatott, de talált". A könyv rövidségét azzal indokolja: „mivel azt

Mindenütt az egész munkában, azon van, hogy a múlt eseményekkel korának eszméit kapcsolatba hozza. Mikor a vezérek korabeli magyarok állapotáról szól, kiemeli, hogy akkor „a földesurak... semmi adót nem fizettek"; és kifejti, hogy „akkor minden nemes vitéz katona volt, a hazát szolgálta,... megérdemlette (tehát), hogy itthon őtet szolgálják a többi hazafiak, s érte és helyette viseljék a polgári közterhet; helyette és érte fizessék az adót... Bárcsak mi is, késő unokáik sokakban követnénk őket, de — — csak abban követjük őket, mi talán nekünk kedvez, és az egész közjónak terhes".

Az 1514-ik pórlázadás elbeszélésénél, rokonszenve a jobbágyok részén van. „Csak addig nyúlik a húr — úgymond — míg el nem szakad. Visszaadták a kölcsönt, de meg is adták az árát, mert 80,000 ölt meg közülök a Zápolya János, ki helyre állította a békességet. Szomorú gyászos békesség! Annyi ezer jobbágyoknak elveszte! Talán inkább a helyett helyesebb lett volna a kegyetlen földesuraknak ingyen való szolgáikkal, verejtéket izzadó jobbágyakkal barátságos megegyeztetése. Vétkes volt Zápolyának is cselekedete, ki egyedül azért kegyetlenkedett úgy annyira, hogy megnyerje a nemes főrendeknek szíveit a jövendő reménylett királyságra"... És utalva az iszonyú büntetésre, melyet Dózsa Györgyre mértek, kérdi: „Hiszen nagyobb kárt tett a nemességben, mint ezek a nyomorúságtól kényszerített pártosok, midőn a Mo-

nem írhattam, a mit akartam, legalább haszontalanságot nem írtam". A munka megjelenésének időpontját meghatározhatjuk azon megjegyzés nyomán, hogy — úgymond — Ferencz „most 6-ik juniusban" fog megkoronáztatni.

hács mezején az ő késedelme, azaz: az ő királyi trónusra vágyó kevély szíve elvesztette Lajos királyt és vele együtt az ország nemes fiait, . . . mit érdemlett tehát Zápolya?"

Utóbb, midőn János király uralkodására visszapillant, őt teszi felelőssé mind azért a nyomorért, melyet a török uralom Magyarországra hozott; és kérdezi: „Hol van az előbbi tüzes királyi vas trónus, és az a tüzes királyi korona? Be igen illenék a te nyughatatlan agyvelődre, kegyetlen és embertelen Zápolya!"

E szerint Laczkovics a nemzeti királyság eszméjeért egyáltalán nem tud lelkesedni. Az ausztriai házból származott királyok uralkodása alatt felszaporodott nemzeti sérelmek sem keltik fel érdeklődését a nemzet ügye iránt. A Bocskay és Bethlen-féle mozgalmakban „pártoskodást" lát. Ellenben II. Ferdinándot dicsőíti. „Az ájtatosság — úgymond — a helyes kormányozás, a kért bölcs tanács, és bátor nagy szív voltak királyi trónusának tamászi, hogy oly sok rettenetes szélvészek közt el nem dűlt". A Leopold alatt uralomra jutott reactió ellen sincs szigorú szava. Legfölebb annyit mond, hogy „keményen bánt Leopold ismét a pártosokkal, elfelejtkezett arról, hogy a kegyetlenség fegyvere nem fog rajtok". Ennek daczára a király „örök dicséretet és nagy nevet érdemel".

Általán minél közelebb jő a saját korához, annál melegebb hangon szól a királyokról, különösen „a felséges szép ifjú amazon"-ról, Mária Teréziáról; dicsőítve a magyarokat, kik ellenségeit leverték, s mindig védik az erőtlent. „Ez a szép erkölcs — úgymond — a szelíd vadak királyáé,

az erős oroszláné, és még az anglusoké s a magyaroké".

Legtovább időz József császár reformjainak előadásánál, és azoknak tartja fenn legnagyobb magasztalásait; sajnálkozva afelett, hogy nem hajtotta végre sok „fejedelmi rendeléseit". „A nemesek — úgymond — kik valóban nemesek, kiket nemcsak haszontalan születés, hanem az ész és a szép erkölcs megnemesített, ezek megsiratták II. Józsefet... Megsiratták paraszt jobbágyi, mint hajdan I. Mátyást. Ezek felásnák földből újjaikkal csontjait, és azok porából Fénikssel újra teremtenék II. Józsefet, mert ez is újra teremteni igyekezett őket".

Hasonlag fájdalommal szól Lipót kora elhunyta felől. „Csak sűrű könyhulajtással... lehet emlékeznünk II. Leopoldnak elvesztéről, valamint II Józseféről! mindkettőjekről az emberi nemzetnek gyönyörűségéről, kik védelmezői voltak!" Figyelmezteti olvasóit, hogy Lipótot ne azok után ítéljék meg, a mit tett, hanem a mit tenni készült. „Később ismerte volna meg csak II. Leopoldot az ő széles nagy birodalma, kiváltképen Magyarország, kit megláthat egy fényes tükörben... az ő toscánai herczegségében, melyet ő... a despotismusnak jármából kimentett; a természetnek egyenes útját választotta a polgári szabadságra, és így a közboldogságra, melylyel bír a boldog Toscána mai napig... Édes atyja volt tehát II. Leopold Toscánának, bizonyosan édes atyja volt Magyarországnak is! Csak hogy[1] — —

És Lipótról szólva, felhasználja ez alkalmat arra, hogy barátjáról Martinovicsról is megemlé-

[1] A mondatot be nem fejezi. Valószinűleg a censor kitörlé a papság és az aristokratia ellen szórt szitkokat.

kezzék, és tekintélyét emelje. Elbeszéli, hogy a király a vegytannal szeretett foglalkozni. „Erre nézve — úgymond — most utolsó esztendejében is amaz ismeretes nagy bölcsességü férfiat Fő T. Martinovics Ignácz apátúr és tanácsos urat választotta kimikusának, kivel együtt munkálkodott".

Végül kijelenti, hogy a legjobb reményekkel néz Ferencz uralkodása elé. „Bizonyosan — úgymond — az ő királyi koronája is: az ő szeretett hív jobbágyainak hűséges szívök. Hiszen II. Józsefnek testvére, II. Leopoldnak becses vére! Nem esik a jó gyümölcs messze az ő termő fájától. Jó reménység táplál bennünket, hogy nyomdokit fogja követni e két szenteknek! Ah! harmatozzatok egek! légyen atyátok és királytok nemcsak a főnemességnek, a prelátusoknak és főpapságnak, hanem egyszersmind a szegény nemes embereknek is, közpolgár és szántóvető mezei embernek!"

Az a valóságos cultus, melyben Józsefet és Lipótot részesíti; a dicsőítés, melylyel amannak reformjait és ennek czélzatait elhalmozza; az aristokratia ellen intézett támadások; a köznép érdekeinek gyakori hangsúlyozása; világosan hirdetik azt a czélt, mely e könyv szerzőjének szeme előtt lebegett: a demokratikus eszméket terjeszteni, azokban a körökben is, a hol a politikai röpiratok, nyelvöknél és tartalmuknál fogva nem támaszthattak érdeklődést. Az előszóban maga kijelenti, hogy történeti vázlata „csak közemberekre nézve iratott, kik deákúl nem tudnak, s az asszonyi szép nemért, kiváltképen az asszonyi köznemes és nemtelen nemért".

Az a hyperloyalis szellem pedig, a mely, mikor az ausztriai ház uralkodóiról és nemzeti mozgal-

maikról szól, előtérbe lép; az a kenetteljes alkalmi hymnusokra emlékeztető hang, melylyel Ferencz trónraléptét üdvözli; kétségtelenné teszi, hogy Laczkovics az udvarra is akart hatni; megnyugtatva az iránt, hogy érdekeit a demokratikus irány nem veszélyezteti, sőt hogy ennek követői önzetlenebb és buzgóbb ragaszkodással fogják a trónt körülvenni, mint eddigi támaszai az aristokratia és hyerarchia.

Ferencz király magatartása a koronázó országgyűlés alatt igazolni látszott a Laczkovics által kifejezett reményeket. Az országos küldöttségnek, mely őt az országgyűlésre meghívta, oly választ adott, mely egyaránt kielégíthette az ősi alkotmány híveit és a demokratikus eszmék pártolóit. „Polgártársaik körébe visszatérve — így szólott — mondják meg nekik, hogy én az ország alkotmányának legbuzgóbb őre leszek; hogy akaratomat mindíg a törvény, szívemet pedig az őszinteség s a nép bizodalma vezérlendi". Egyik leiratában pedig hangsúlyozá, hogy „jutalmul s kárpótlásul királyi gondjai s fáradalmiért azt az örömöt keresi, mely egy szabad nemzet arczáról tükrözik le".

Az ország rendei lelkesedésüknek, melylyel a királyi nyilatkozatokat fogadták, nagy áldozatokban adtak kifejezést. A magyar ezredek kiegészítésére ötezer ujonczot és a rendes adón felül négy milió forintot ajánlottak meg.

Az utolsó országgyűlésen kiküldött bizottságok reform-javaslataikkal nagy részt elkészültek ugyan, de ezek nem vétettek tárgyalás alá; mivel a király az országgyűlés befejezését sürgeté, és a megyék kivánták, hogy a bizottsági munkálatokat eléjök terjeszszék. Egyébkint az országgyűlésen alkotott

néhány törvény tanúskodik arról, hogy mennyire tért foglaltak a nemzeti érdekek és a haladási eszmék. Az illír cancellária eltöröltetett; a magyar nyelv a nyilvános iskolákban kötelező tantárgygyá lett, az úrbéri perek gyorsabb elintézésére ideiglenes rendszabályok alkottattak; Erdély szorosabb egyesítésére az anyaországgal, előkészítő intézkedések történtek. Végre a király kilátásba helyezé, hogy a magyar ezredekhez magyar tiszteket, a birodalmi cancelláriához magyar hivatalnokokat fog alkalmazni.

És Ferencz nemcsak ezen törvények szentetesítése és országgyülési nyilatkozatai által tudta a nemzetet megnyerni: magán érintkezéseiben is lekötelezte mindazokat, kik hozzá közeledtek.

Laczkovics is jó benyomással távozott a királyi teremből, hol azt az igéretet vette, hogy csakhamar alkalmazást fog kapni. Leveleiben elragadtatással szól a királyról. „Honnan e változás? — kérdezi Martinovics. — Ha a király idézte elő, megérdemelné, hogy imádjuk; mert annak jele volna, hogy megnyerte azok szíveit, kik többet érnek az aristokraták által megszavazott millióknál".[1]

Azonban tényleges eredménye az audientiának nem volt. Laczkovics folyamodása, véleményadás végett, a magyar cancelláriához ment. Itt a mérvadó egyéniségek ellenségei valának. Előre lehetett látni, hogy ügyét kedvezőtlenül fogják elintézni. Martinovics előkészíté a kudarczra. „Barátom — írja neki — maradjon az igazság és az emberiség híve. A királyok, miniszterek és papok

[1] 1791. junius 19.

soha sem jutalmazzák az erényes embereket. II. Lipót nem él többé. A mostani királyt ügyes udvaronczok környezik és elvakítják. De az események, melyeknek küszöbén állunk, meg fogják őket leczkéztetni; minket pedig diadalra juttatnak. Az idő, úgy hiszem, közel van... Önnel lángesze, tehetségei és a fensőbb tanulmányok szeretete csodát műveltek. Magyar patriótából bölcsészszé képezték, a ki egyedül a társadalmi erényeknek szolgál. Ha Magyarországnak egykor száz olyan embere lesz, mint ön, akkor mostani állapotából, mely a legiszonyúbb zsarnokság mintaképe, a szabadság, egyenlőség és erény paradicsomává fog átalakulni".[1]

Mikor a cabineti titkár hivatalának elnyerésére kilátása nyilik, e reménysugár Laczkovics jövőjére is fényt áraszt. „Talán — úgymond — szerencsés lehetek másodízben is megmenteni politikai életét". Türelemre inti. „Én meg fogom szabadítani, és képessé teendem, hogy boszúját kitöltse".[2]

Ez alatt folyamodása a magyar cancelláriától a császári haditanácshoz vándorolt, a hol soká elintézetlenül hagyták. Martinovics azt ajánlja neki, hogy a budai főparancsnokság útján sürgesse a választ, vagy pedig vándoroljon ki Francziaországba. Majd lépéseket tesz, hogy az ó-budai kincstári uradalomnál szerezzen számára hivatalt. Végre felhívja őt, hogy személyesen jöjjön Bécsbe.[3]

Laczkovics követte tanácsát. A király jól fogadta, és igérte, hogy őrnagyi ranggal alkalmazni fogja. De a haditanács azt ajánlá, hogy inkább

[1] 1792. augusztus 6- és 19-iki levelei.
[2] 1792. augusztus 18.
[3] 1792. szeptember 4., október 8. és november 30.

polgári hivatalt adjon neki. Ferencz a magyar cancellária véleményét kérte ki az iránt, hogy mily hivatalra nevezheti ki. Itt késtek a válaszszal.

Laczkovics végre türelmét elvesztve, újólag megjelent a királynál, és nyugdíjat kért. A király ezt is megigérte, mire Laczkovics visszatért Pestre. De a cancellária kedvezőtlen jelentésére, a nyugdíjt sem kaphatta meg [1]

A következő év elején Laczkovics visszatér korábbi terveihez: tiszti rangjába való visszahelyeztetését sürgeti, Martinovics buzdítja, hogy bátran „nagy lélekhez méltón védje ügyét".

„Olyan embernek — úgymond — a milyen ön, minden rágalommal szembe kell szállania. Hideg vérrel válaszoljon ellenségeinek. Ha majd a halálos csapást készülnek önre mérni, lesújt rájok a villám, és örökre elhallgattatja őket".[2]

Ezen intő szavakra nem volt szükség. Bátorság nem hiányzott Laczkovicsban. De igyekezetei megtörtek a politikai és katonai hatóságok ellenséges érzületén. Kisérletei sikertelenek maradtak.

Szerencsésebb volt Hajnóczy. Névtelenül megjelent munkái nem compromittálták. A szigorú vizsgálat, a mely később a szerző kinyomozására megindíttatott, szintén nem vezetett eredményre. Így tehát pártfogóinak nem kellett nagy nehézségekkel küzdeni.

Mikor Ferencz király 1792. június elején Budára jött, gróf Széchenyi Ferencz mindent megtett, hogy a magyar kamaránál megüresedett tit-

---

[1] Így beszéli el a történteket Laczkovics 1793. január 3-án Szily Ádám torontálmegyei főpénztárnokhoz intézett levelében. (Az országos levéltárban.)

[2] 1793. február 3-án.

kári hivatalt Hajnóczy nyerje el. Gróf Teleki Sámuel cancellár is támogatta.

Erről mit sem tudva, Kazniczy Ferencz szintén folyamodott ugyanazon hivatalért, és audientiát kért a királytól. Ez meghallgatva kérését, nyiltan kijelenté, hogy azon állomásra Hajnóczyt jelölte ki.

„Ekkor — szóla Kazinczy — szerencsét kívánok felségednek a szerencsés választáshoz. Felséged nem részesíthetett volna méltóbbat kegyelmében. Ha tudom, vagy csak sejthetem is, hogy versenytársa vagyok, nem léptem volna fel".

Néhány nap múlva Hajnóczy kineveztetett kamarai titkárnnk, 1500 forint fizetéssel, és tanácsosi czímének meghagyásával.[1]

Hivatalát (1792) julius 15-én foglalta el, és a Margit-szigeten, baráti körben, víg lakomával ülte meg ezen örvendetes eseményt.[2]

„Ha hivataloskodnom kell — így írt nehány hónap előtt Kovachichnak — a te közeledben élnék legszívesebben".[3] Most csakugyan egészen barátja közelében kivánt élni. Annak lakásán, egy kis szobában vonúlt meg, és asztalánál étkezett. Két esztendőn át, zavartalan bensőségben állott fenn e viszony. Hajnóczy boldogan élt Kovachich házánál, szabad idejét történelmi tanulmányok és forradalmi irányú olvasmányok között osztva meg.[4]

---

[1] Kazinczy audientiájának részleteit ő maga beszéli el Szirmay munkájára írt jegyzeteiben. — Teleki közbenjárásáról tudomást nyerünk ennek 1794. julius 17-én Hajnóczyhoz írt leveléből.

[2] A költség Hajnóczy számadási könyvébe van jegyezve.

[3] 1792. április 15-én Czenkről.

[4] Hajnóczy számadási könyvéből tudjuk, hogy havonkint 20 forintot fizet lakás és élelmezés fejében. — Ez időben írt történeti tanulmányainak és oklevél másolatainak egy része, lefoglalt irományaival a Múzeum könyvtárába jutott.

XI. FEJEZET.

A franczia forradalom visszahatása Ferencz király belpolitikájának irányára. — A szabadelvű sajtó üldöztetése. — A politikai röpiratok elkobzása. — Verseghy és Bacsányi üldöztetése. — A vármegyék magatartása.

A franczia forradalom első diadalai és kicsapongásai az udvarok és a kiváltságos osztályok körében rémületet és felháborodást keltettek, mely azon arányban növekedett, a mint a mozgalom eredeti feladata határain túllépve, a politikai és társadalmi intézmények reformjával meg nem elégedve, a történeti fejlődés összes eredményeit megsemmisítéssel fenyegeté.

Lipót király el volt határozva, hogy a forradalom tovább terjedésének fegyveres kézzel útját állja; szövetségre lépett Poroszországgal, és fenyegető jegyzéket küldött Párisba. Halála után, Ferencz folytatta ezen politikát, és a franczia kormánytól a királyi hatalom és a kath. clérus hátrányára alkotott törvények eltörlését követelte. A törvényhozó gyülés (1792. április 20-án) hadüzenettel válaszolt. És a háború azonnal megkezdődött.

A külpolitikai események természetszerüen viszszahatottak a belpolitika irányára. A kormány, mely hadat indított a franczia forradalom ellen, nem engedheté meg saját országaiban ugyanazon forradalom eszméinek terjesztését. Az államférfiak, kik abban a meggyőződésben éltek, hogy a fran-

czia forradalom azért emelkedett félelmetes hatalomra, mert XVI. Lajos nem sietett erélyes föllépéssel elnyomni első nyilatkozatait: szükségképen kötelességöknek tartották, a vezetésök alatt álló országokban elfojtani a szikrát, mielőtt pusztító lángok fejlődnének belőle.

Ily veszedelmes szikrát láttak a demokratikus szellemű irodalmi termékekben, melyek Franciaországban is a nagy megrázkódtatásnak előhirnökei, részben szülői valának.

A József császár által felszabadított sajtó, Lipót rövid uralkodása alatt, kis mértékben érezte a censura korlátozásait; és amennyiben némely censorok túlbuzgó loyalitása a szabad nyilatkozásnak útját állotta volna: az írók, kiadók és nyomdászok elég alkalmat találtak, kijátszani a szigort, anélkül hogy a hatóságok erélyes föllépésétől kell vala tartaniok. Tanúskodnak erről Batthyányi és Hajnóczy, Martinovics és Laczkovics röpiratai.

Azonban Ferencz a trón és az állam biztonságát fenyegető merényleteket látott az ily művek közrebocsátásában és terjesztésében. Legelsőbben a Martinovics által írt „Oratio ad Proceres“[1] vonta magára figyelmét. Tizenkét nappal atyja halála után, ezen röpirat egy példányát megküldé a magyar cancellárnak oly felhívással, hogy arról kimerítő jelentést terjeszszen elő“.

A cancellária azon nézetben volt, hogy a röpirat csakugyan veszedelmes, és lázító felhívásokat tartalmaz; minélfogva a példányok elkobzását, a szerző és kiadó megbüntetését javasolá.[2]

[1] Ismertetve a 71. s k. ll.
[2] 1792. márczius 26-án.

A király helybenhagyta ezen ajánlatot; mire a helytartótanács utasíttatott, hogy a röpiratot a tiltott könyvek lajstromába iktassa, és szerzőjének kinyomozására intézkedéseket tegyen. Mivel pedig, néhány héttel utóbb, a cancellária értesült, hogy azon röpiratnak magyar fordítása is megjelent, a magyar példányok lefoglalására és a fordító kinyomozására is kiterjeszté a rendeletet.[1]

A helytartótanács az ország összes megyéihez, kerületeihez, városaihoz és tankerületi igazgatóságaihoz, úgy a szerző és a fordító kinyomozása, mint a példányok lefoglalása czéljából, rendeleteket bocsátott szét.[2]

Azonban a hatóságok nem nagy buzgalmat fejtettek ki. Jelentéseik gyéren és lassan érkeztek.[3] E mellett rendszerint épen nem voltak kielégítők. A legtöbb hatóság néhány sorban elmondja, hogy területén a munka szerzőjének és példányainak nem akadt nyomára. Zemplénmegye rendei annak bejelentésére szorítkoznak, hogy „ezen könyv szerzője a megyében nem található;“ arról, vajjon a könyv el van-e terjedve, nem szólanak. Némely hatóság kiemeli, hogy a könyvnek hírét sem hallotta. Egy-két megye, a kormányt úgy hiszi legjobban megnyugtatni, ha azt hangsúlyozza, hogy határai között sem nyomda, sem könyvárus, sőt még könyvkötő sem létezik. Ilyen Somogymegye is, a mely egyébkint e tény constatálása által nem hiszi megoldottnak feladatát, mert szolgabíráit utasította, hogy ügyeljenek a városokban megjelenő

[1] A cancellária 1792. április 10- és május 18-iki rendeletei.

[2] A helytartótonács április 23- és junius 1-i rendeletei.

[3] E miatt a cancellária julius 12-én a helytartótanácshoz, ez julius 31-én a hatóságokhoz sürgető rendeleteket bocsátott.

könyvkötőkre, kiknél a vidéki nemesség olvasmányait beszerzi.

Csak öt hatóság mutat fel némi eredményt. Pozsony város tanácsa jelenti, hogy a könyvárusok Bécsből kaptak a röpirat latin kiadásából példányokat, s ezeket el is árusíták. Baranyamegye közönsége arról értesült, hogy Baján egy budai lakos húsz magyar példányt ingyen osztogatott el. Pest város tanácsa Pauer és Kilián könyvárusoknál 59 magyar példányt foglalt le; mindkettő azt állítá, hogy „ismeretlen fiatal ember" hozta a példányokat; Kilián utóbb megnevezte ugyan, de ilyen nevű fiatal embernek a helytartótanács nem tudott nyomára jönni. Kilián, ki a tiltott könyvek terjesztése körül nagy buzgalmat szokott volt kifejteni, az „Oratio ad Proceres" példányait a vidéki könyvárusoknak is megküldé. Pécsi bizományosának 25 példányt küldött, azt a reményét fejezve ki, hogy a könyvvel, mely után Pesten nagy a kereslet, jó üzletet fog csinálni. Ez azonban csak négy példányt birt eladni — Koller kanonoknak, a hírneves történetírónak és az alispánoknak; a többit a városi tanács elkobozta.[1]

A könyv szerzőjének és fordítójának kikutatására némi útbaigazítást adott a komáromi tanulmányi igazgató, a ki Csicsmán nyugalmazott hadnagynál a magyar fordítás több példányát lefoglalva, egyszersmind értesült, hogy azokat egykori tiszttársa Laczkovics János küldé, elárusítás végett. A helytartótanács, ezen nyomon tovább haladva, meghagyta Pestmegye hatóságának, hogy Laczkovicsot hallgassa ki aziránt: az „Oratio"-nak ki a szerzője, fordítója és nyomtatója?

[1] Mindezen jelentések az országos levéltárban.

Laczkovics hosszú nyilatkozatban válaszolt. A következőket meséli: Az elmúlt esztendő vége felé Bécsben tartózkodva, többször hallott a kérdéses röpiratról beszélni; mikor később Pestre visszatért, egy este lakásának ajtaja előtt csomagot talált, mely az ő nevére vala czímezve és a röpirat magyar fordításának több példányát tartalmazá; azonnal elolvasta, és mivel semmit sem foglal magában, a mi a királyra, a vallásra és a közjóra sérelmes, másokkal is közlé; Csicsmán hadnagynak különösen azon okból küldé meg, mert tudta, hogy a magyar ezredekről szóló hely érdekelni fogja. Lázítónak a könyvet nem tartja. „Én — úgymond — gyűlölöm a lázadásokat és forradalmakat, melyeket jó uralkodók ellen, a milyen József császár vala, támasztani szoktak. Szeretem az erényt, az igazságot és a hazai törvényeket, melyek az emberiség jogaival megegyeznek. Józsefet és Lipótot mindíg imádni fogom". Végül kéri, hogy ily zaklatásoktól kiméljék meg, a feladásokat ne vegyék tekintetbe, és ha vétkesnek tartják, törvényes úton lépjenek fel ellene.[1]

Bár Laczkovics elbeszélése a valószínűséget nélkülözé, és bár eléggé compromittálta őt az, hogy a cancellária által lázítónak és veszedelmesnek bélyegzett könyvet védelme alá veszi: a helytartótanácsot kielégíté és megnyugtatá a nyilatkozat; minélfogva azt ajánlotta a királynak, hogy mivel a magyar példányok elkobzása által a könyv további elterjedésének elejét vették; mivel továbbá a könyvnek lefordítása és a magyar példányoknak

[1] Az 1792. deczember 18-iki nyilatkozat eredetije ugyanott.

Komáromba küldése a királyi tilalmat megelőzte: az egész ügyet el kell ejteni.[1]

A fölterjesztés tartalma és hangja kétségtelenné teszi, hogy a helytartótanács mérvadó tagjai nem osztoztak a bécsi cabinet politikai irányában, és ezt mintegy ellensúlyozni igyekeztek. Engedelmeskedtek a Bécsből érkező parancsoknak, és kibocsátották a rendeleteket úgy, a hogy a cancellária meghagyta; de ezeknek foganatosításában nem nagy erélyt és buzgalmat fejtettek ki.

Sándor Lipót főherczeg-nádor helyeselni látszott a vezetése alatt álló kormányszék magaviseletét. A nemzeti hagyomány a kora halál által elragadott ifjú főherczeg emlékét kegyelettel őrízi. És méltán. Ép oly melegen viselte szívén az ország javát, ép oly szorosan tudta magát azonosítani a nemzet érdekeivel, mint utóbb ifjabb testvére, a nádori méltóságban utóda.

Mikor 1790-ben, a nemzet több kitünő fia magyar tudós társaság felállításáért buzgólkodott, kérésökre, készséggel ajánlkozott, hogy a társaság „pártfogó feje" leend; és kijelenté, „hogy teljes igyekezetével rajta lesz, hogy a benne vetett bizodalmuknak sikere legyen".[2]

Ugyanakkor a főrendi ház elnöki székén tett nyilatkozata határtalan lelkesedést keltett országszerte. A magyar nyelv országos használatáról folyt a tanácskozás. Grassalkovics herczeg, a latin nyelv érdekében szólva, többi között figyelmezteté a főrendeket, hogy tekintettel kell lenni a főherczegre, ki a magyar nyelvben járatlan. Gróf Zichy

[1] Az 1793. február 1-én kelt fölterjesztés ugyanott.

[2] Bacsányi levele Arankához, 1791. szeptemb. 6-án. Gyulai Pál gyűjteményében.

Károly erre azt válaszolá, hogy „ő fensége a nádor tud magyarul".

Majd megszólalt a főherczeg, és latin nyelven kijelenté: „Én csakugyan értek és beszélek magyarul; a mennyiben pedig szükséges volna, még jobban meg fogom tanulni a nyelvet; örömmel elfogadom tehát a javaslatot". Mint Kazinczy Ferencz, e jelenet tanúja, följegyzé, „tíz ízben zendült meg a palota Vivát-tól".[1]

És mikor a lelkesedés napjai letűntek, Ferencz uralkodása alatt, gyakran bizonyítja be, hogy megérté hivatását; közbenjáró volt király és nemzet között.

Most is, a helytartótanácsnak Laczkovics ügyében készített fölterjesztését készséggel látta el aláirásával.

Azonban a királyi cabinetben nem könnyen hagyták magokat kijátszatni. Itt Laczkovics nyilatkozatát egyáltalán nem tekintették kielégítőnek; minélfogva rendelet ment a helytartótanácshoz, mely Csicsmán hadnagynak és Laczkovicsnak újabb kihallgattatását követelte.

Csicsmán másod ízben ismételte azt, hogy Laczkovicstól, elárusítás végett, kapta a példányokat. Ellenben Laczkovics ragaszkodott első nyilatkozatához, hogy ajándékul küldötte, és hogy sem a szerzőt, sem a fordítót nem ismeri.[2]

Több hónap telt el, míg ezen nyilatkozatok, a különféle forumokon keresztül, a királyi cabinetbe eljutottak. Az 1792. márczius 11-én megindított ügy csak 1794. februárban nyerte végleges elintézését, a következő királyi resolútióval: „Bár

[1] Kazinczy levele Arankához, 1792. julius 31-én, ugyanott.

[2] Laczkovicsnak 1793. szeptember 24-én kelt nyilatkozata ugyanott.

alapos gyanú forog fenn az iránt, hogy Laczkovics szerzője vagy fordítója a munkának; és bár az által, hogy első nyilatkozatában a munkát magasztalta, büntetésre méltó cselekedetet követett el: a király ez alkalommal még nem kíván keresetet indítani ellene; de meghagyja Pestmegye főispáni helytartójának, hogy magaviseletét kisérje figyelemmel, mert ha ezentúl újabb vétséget követ el, a régit is be fogják néki számítani".[1]

Ez alatt, 1792 tavaszán, Martinovics második röpirata (Oratio pro Lepoldo), és ugyanazon év végén a harmadik is (Status Reipublicae in Hungariae) magára vonta a kormány üldözését. Mind a kettőt eltiltották, és néhány példányt elkoboztak. De a szerzők kinyomozására irányozott lépések ismét nem vezettek eredményre.[2]

Az udvar a sajtó szabadelvű irányú termékeinek üldözésében nem szorítkozott a Martinovics és Laczkovics tollából folyt szenvedélyes, izgató röpiratokra; ugyanazon sors várakozék Hajnóczy higgadt, tudományos munkáira.

1793. január 26-án a királyi hatalom korlátairól, és február 21-én az országgyülésről írt művét küldé át a király a cancellárnak, oly felhívással, hogy azokról jelentést tegyen.[3]

A magyar cancelláriánál Lányi József udvari tanácsos volt a közjogi osztály előadója. Teljesen

[1] A királyi leirat, és a helytartótanácsnak 1794. márczius 15-én a pestmegyei főispáni helytartóhoz intézett rendelete ugyanott.

[2] Az „Oratio pro Leopoldo" czímű röpiratból Temesvárt 15, Pesten 12, Győrött 4, Budán 3 és Szegeden 1 példányt foglaltak le.

[3] Ezen cabineti iratok így hangzanak: „Lieber Graf Palffy! Nebenfolgende Piece ist mir aus Hungern zugekommen, welche ich der Kanzley zu dem Ende übersende, damit mir sowohl über den Inhalt derselben, als auch was damit zu veranlassen seyn dürfte, das Gutachten demnächst erstattet werde. Franz."

hódolva a hatalomra emelkedett új iránynak, föltétlen készséggel ajánlá fel szolgálatait a szabadelvű áramlat elfojtására. Hajnóczy munkáiban is a veszedelmes tanok hosszú sorozatát találta, és azoknak a tiltott könyvek lajstromába való iktatását javasolta.[1]

A király elfogadta e javaslatot, oly hozzáadással, hogy a névtelenül megjelent munkák szerzőjét is ki kell nyomozni.[2]

A helytartótanács ismét szétbocsátotta rendeleteit. A hatóságok megszokott lassúsággal küldik be jelentéseiket, melyek — egynek kivételével[3] — azt a stereotyp nyilatkozatot tartalmazzák, hogy a munkáról és szerzőjéről nincs tudomásuk.[4]

Míg ekként Hajnóczy két munkájában az udvar veszélyt látott, nem kevéssé meglepő, hogy az adózási viszonyokról szóló műve, melyet hasonlag szabadelvű szellem leng át, a király oltalmában részesült. A cancellária ugyanis jelenté, hogy ezen munka eltiltása fölöslegesnek mutatkozik, mert példányai a pesti könyvárusoknál nem találtatnak, s így valószínűleg mind elfogytak. A király helyeselte e felfogást, de egyúttal kije-

[1] A cancellári 1793. január 31- és február 28-iki felterjesztései.

[2] A k. resolutió így hangzik: „Ich genehmige das grûndliche Einrathen der Kanzlei mit den Beisatz, dass man sich den Verfasser dieser verführerischen Piece zu entdecken bestrebe".

[3] Pest városa 17 példányt foglalt le.

[4] A király türelmetlenül várta ezen ügy elintézését. Tanúskodik erről a következő cabineti irat: „Lieber Graf Palffy! Da mir daran liegt zu wissen, ob jenes, was ich unterm 21. februar l. J. wegen der Broschure... resolvirt habe, auch wirklich befolget worden sey? so wird Mir die Kanzley hierüber nach Einvernehmung der Statthalterey die Auskunft ehestens erstatten. Laxemburg, 1793 den 18. Juli. Franz." — A cancellária felszólítására a helytartótanács augusztus 2-án jelenti, hogy ekkorig csak 16 hatóság válasza érkezett be.

lenté, hogy a könyv nem tartozik azok közé, melyek az eltiltást megérdemlik.[1]

Ezen megjegyzés magyarázatául az szolgál, hogy az udvar csak oly szabadelvű reformoknak volt ellensége, melyek a korona tekintélyét és jogait fenyegeték; ellenben szívesen látta azoknak fejtegetését, melyek az állam erejének emelésére és a közjólét fejlesztésére alkalmasak valának. Ilyennek tekinthette a közteherviselés elvét, a mely mellett Hajnóczy könyve súlyos érvek fegyvereivel száll síkra.

Egyébkint a censura szigorú őrködése nem irányult egyedül a politikai irodalom termékeire. És ha már Wieland némely munkáinak magyar nyelven való közrebocsátása akadályokba ütközött;[2] könnyen felfogható, mily felháborodást keltett a kormány-körökben Kilián pesti könyvárus folyamodványa, melyben előadja, hogy mint bevándorolt idegen szolgálatot kivánván tenni új hazájának, Rousseau „Contrat Social-"ját latin fordításban tervezi közrebocsátani. A helytartótanács Riettaller Mátyás censornak adta ki a fordítást, melyet az mindenek előtt a franczia szöveggel vetett össze. Úgy találta, hogy míg az eredeti „oly világos, mint a bérczi patak", a fordítás zavart és homályos. Továbbá kiemelte, hogy e munkát Mária Terézia a tiltott, József császár pedig a tűrt könyvek[3] laj-

[1] A helytartótanács 1793. julius 9-iki és a cancellária november 4-iki fölterjesztései; az utóbbin a királyi resolutió: „...und ist diese Broschure zum Verboth keineswegs geignet".

[2] Kazinczy Ferencz lefordította „Diogenes Dialogusait". A kiadás iránt hosszú tárgyalás folyt. Az 1794. április 7-iki kir. resulutió kimondá, hogy Wieland egyes munkáinak külön közrebocsátása nem engedhető meg.

[3] A tűrt könyveket árusítani és olvasni meg volt engedve de, tiltva volt újra nyomatni és lefordítani.

stromába iktatta. Végre saját véleményét abban foglalta össze, hogy a könyv elvei a fennálló viszonyokkal nincsenek összhangzásban, minthogy „Rousseau úr, gyermekkorától fogva, köztársasági elveket szítt be, s ezeket terjeszti". A cancellária természetesen kijelenté, hogy e munkának sem újra nyomatása, sem lefordítása nem engedhető meg.[1]

Sokat foglalkoztatá a hatóságokat ugyanekkor egy másik, kisebb jelentőségű franczia munka: Millot abbé világtörténete, melynek első kötetét Verseghy Ferencz magyar fordításban közrebocsátá. A könyvvizsgáló engedélyét kieszközlé ugyan, de a kéziratot, mielőtt sajtó alá bocsátaná, lényegesen módosította, és függelék gyanánt tíz értekezéssel toldotta meg, melyekben a kereszténység alapelveit megtámadja, az egyház tanait és szertartásait gúny tárgyává teszi.

Az ex-paulinus, ki egy ideig mint katonai lelkész volt alkalmazva, és 1788 óta, csekély nyugdíjjal, hivatal nélkül élt a fővárosban, s ki már előbb — mint láttuk — fennen hirdeté csatlakozását Voltaire iskolájához, épen ez időtájt ajánlá fel szolgálatait a kormánynak, és pedig oly téren, melyen hivatva leendett elvtársait üldözni; a könyvvizsgálói hivatalért folyamodott.[2]

Azonban a Millot-féle munka fordításának kiadása körül követett eljárása épen nem volt alkalmas arra, hogy iránta a kormánykörökben bizalmat keltsen. Hosszú tárgyalás indúlt meg, mely

[1] A Stahel és Kilián czég 1792. szeptember 27-iki folyamodása, a censor jelentése, a helytartótanács fölterjesztése és az október 12-iki királyi leirat az országos levéltárban.

[2] Verseghynek négy folyamodása (1792. aug. 16., nov. 2., december 15. és 1793. márczius 4-éről, van az országos levéltárban.)

azzal végződött, hogy a könyvet eltiltották, és a példányokat lefoglalták.[1] Egyúttal királyi rendelet ment Batthyányi József primáshoz, azon meghagyással, hogy Verseghyt a papi javító intézetében három hónapra zárassa el, és jelentse ki neki, hogy azon esetre „ha veszedelmes elveiről le nem mond és meg nem javul," nyugdíja le fog szállíttatni, ha ellenben „józanabb elveket karol fel", tehetségeinek megfelelő alkalmazást nyerhet.

Verseghy, megingatott egészségére utalva, a reá mért büntetés elengedéséért, vagy legalább enyhítéséért folyamodott. De a király nem adott helyt kérelmének; egyébkint figyelmeztette a primást, gondoskodjék arról, hogy a három havi fogság a fogoly egészségére hátrányos következményeket ne vonjon maga után.

A primás humánus módon élt a reá bízott hatalommal. Verseghynek a nagyszombati felsőbb papnevelő intézetet jelölte ki tartózkodási helyül, és egyúttal Kluch József kanonokot, a későbbi nyitrai püspököt, megbízta, hogy őt eddigi irányának helytelenségéről felvilágosítsa.

A buzgó kanonok lelkiismeretesen iparkodott megfelelni feladatának. Sokat társalkodott és vitatkozott Verseghyvel, a kire egyébkint a theologiai érvek súlyánál valószínűleg nagyobb hatást gyakorolt a királyi nyilatkozat, mely tehetségeihez mért alkalmazást helyez vala kilátásba, „ha megjavúl és józanabb elveket karol fel". És ő a javulásra való készségét kézzelfogható módon sietett bebizonyítani.

Hat ívre terjedő „retractátiót" szerkesztett. Előrebocsátva, hogy önmagán tapasztalta, mily

[1] Az 1793. junius 6- és julius 15-iki királyi leiratok ugyanott.

könnyen tévútra vezeti az embereket „az elbizakodottság és az indulat"; helyreigazítja munkájának azon tételeit, melyek az egyház tanításával összeütközésbe hozták. Végre inti mindazokat, „kikhez szerencsétlen és kárhozatos könyve" eljut, hogy ne hagyják magokat általa tévútra vezettetni.

Ugyanakkor levelet intéz a primáshoz. Reménységét fejezi ki, hogy oly kegyelmes fogadtatásra talál nála, mint az evangéliumi tékozló fiú atyjánál. Köszöni atyai gondoskodását, hogy őt, méltatlan papját, az igazság ösvényére visszavezeté. Javulásának záloga gyanánt, küldi retractátióját, melyet tetszése szerint használjon fel. De most már engedje meg, hogy haza térhessen, hová betegen fekvő anyja és zilált gazdasági viszonyai sürgetően hívják.[1]

A primás teljesen meg volt győződve ezen nyilatkozat őszintesége felől. Örvendezve jelenti a helytartótanácsnak; elismeréssel szól Verseghy tehetségeiről és képzettségéről; egyházmegyéjében megfelelő állást fog neki adni, nehogy — úgymond — a könyvvizsgálói terhes tisztet kelljen elfogadnia.[2]

A király is helyesléssel vette tudomásul a jelentést, és a magjavult Verseghyt a primás különös figyelmébe ajánlá.[3]

Azonban mikor e királyi leirat Batthyányi bibornok kezeihez jutott, Verseghy már rég megfeledkezett volt fogadásairól; újra — miként látni fogjuk — a franczia forradalom eszméinek hírnökévé szegődött.

---

[1] Az 1793. november 16-iki emlékirat és levél ugyanott.

[2] A primás 1793-dik deczember 23-iki fölterjesztése ugyanott. — Verseghy már deczember 3-án jelenti a helytartótanácsnak, hogy testi és lelki ereje egészen meg lévén törve, folyamodásait visszaveszi.

[3] 1794. február 6-án.

Egy másik író, ki évek óta ugyanazon eszmék szolgálatának szentelé tollát, és később ugyanazon összeesküvés tagjaihoz számíttatott, még súlyosabb következményű üldözést vont magára. Ez Bacsányi János, a kassai „Magyar Múzeum“ szerkesztője, kinek lantja — miként láttuk — a franczia forradalomnak már legelső diadalait lelkesedéssel üdvözölte.[1] Rokonszenve ezen mozgalom iránt mindinkább erősödött, és lelkében mély gyökeret vert a gyűlölet azok ellen, kik fegyveres kézzel akarták útját állani.

„Az európai hadakozásokra“ írt költeménye (1792. junius) híven tükrözi vissza érzelmeit.

Szomorú a lelkem. Még alig derűle
Víg napom s ím újra homályba merűle.
Iszonyú jövendő! rémítő képzések!
Ah mit hoznak reánk a bús végezések?

A társadalom minden szerencsétlenségeiért, a népekre nehezedő minden csapásokért, az uralkodókat vonja felelősségre:

„Csalatkozott népek fellázadt vezéri!
Ti miattatok foly ennyi ember véri!
De óh lesz oly idő, mely azt visszakéri,
Ha az élet ura munkátokat méri!
Nincs Isten? Nincs a ki vigyázzon reátok,
Dühös vakságtokban tán azt gondoljátok?
Nem dőlhet le porba, minthogy nincs bírátok,
Nemzetek átkával terhelt koronátok? . . .
Tekintsetek körűl vakok! s reszkessetek,
Nem állhat már soká megrendűlt széketek![2]

Ily versek természetesen nem láthattak napvilágot. Kéziratban közlé bizalmas barátaival, szigorú titoktartásra kérve őket.[3]

[1] L. a 9. lapon.
[2] Kiadta Toldy F. „Bacsányi F. költeményei“. 41 l.
[3] Bacsányinak 1793. február 10-én Arankához intézett levele.

De egyéb versei és czikkei, melyek a „Muzeum"-ban megjelentek, nagy vihart támasztottak feje fölött. Sárosmegye közönsége hívta fel azokra a kormány figyelmét. Mire a király elrendelte a folyóirat példányainak elkobzását és Bacsányi megidéztetését. Abaújmegye, melynek feladata volt a rendeletet foganatosítani, lefoglalta ugyan az el nem árusított példányokat, de az írót pártfogása alá vette. Fölterjesztésében kiemeli, hogy a franczia országi változásokra írt költemény 1789-ben készült, a mikor a franczia forradalom vészteljes következményeit még nem lehetett előrelátni; a lázítás szándékát különben sem lehet a költőről föltenni, kinek becsületessége és a trón iránti hűsége általánosan ismeretes. Végül a magyar irodalom emelése érdekében kifejtett buzgalmáról meleg elismeréssel nyilatkozik.[1]

A helytartótanács ezen ügy tárgyalásánál is bebizonyította bölcs mérsékletét és hazafias szellemét. Azt a véleményt fejezte ki, hogy miután a folyóirat példányait lefoglalták, a szerkesztő pedig eleget tett volt kötelességének, mikor censura alá bocsátotta a munkát; és Abaújmegye jelentése szerint, a magyar irodalom művelése körül buzgón fáradozik: további intézkedésekre nincs szükség.[2]

Ezen fölterjesztést, bár a főherczeg-nádor aláírásával ment Bécsbe, a cancellária nem vette tekintetbe. A költeményben a lázítás szándékát

[1] A cancelláriának 1793. márczius 14-én kelt fölterjesztése, az április 4-én a helytartótanácshoz intézett királyi rendelet, és Abaújmegyének 1793. junius 12-én kelt fölterjesztése az országos levéltárban.

[2] A helytartótanácsnak 1793. julius 2-án kelt fölterjesztése, ugyanott. — (A censor, kinek imprimaturjával a füzet megjelent, Novák István tanár, időközben meghalt.)

világosan fölismerte; azt, hogy a censor engedélyét kieszközlé, csak enyhítő körülménynek tekinti, a mely által azonban a cselekmény nem veszti el büntetésre méltó természetét; szerzője tehát megérdemeli, hogy fogalmazói hivatalától megfosztassék, és nyilvános megrovásban részesüljön.[1]

A király ez alkalommal a helytartótanács javaslatait fogadta el; de megrótta ezt a kormányszéket azért, hogy oly könyvnek, mely „egy nagy mértékben lázító helyet tartalmaz" elárusítását és szétküldését megengedte.[2]

Bacsányi ekként megmenekült a fenyegető veszélytől; de ez csakhamar mégis utólérte. Az 1793. év nyarán kis füzetet készült sajtó alá bocsátani: Szentjóbi Szabó Lászlóhoz írt költői levelét és a vett választ. A kassai censor, Saalhausen báró, a kit elődének esete óvatossá tett, néhány versszakra nézve nehézségeket támasztott, melyeknek jogosultságát Bacsányi tagadta.

A censor a helytartótanácshoz terjesztette fel az ügyiratokat. Bacsányi is ide folyamodott, és panaszt emelt a censura zaklatásai ellen, melyeket az irodalom munkásainak szenvedniök kell; egyébkint késznek nyilatkozik kiadványában mindent törölni, a miben a helytartótanács netán megütközik. „Ő — úgymond — Istentől nyert tehetségeit nem akarja az ország kárára alkalmazni; hazájának boldogsága képezi fáradozásainak egyedüli czélját. Mikor az irodalmi pályára lépett, elhatározá, hogy min-

[1] A cancelláriának 1793. julius 25-iki fölterjesztése.

[2] „Ich genehmige das Einrathen der Statthalterey, für die es aber gar nicht empfehlend ist, dasz selbe dieses Buch, so pag. 56. eine höchst aufrührerische Passage enthält, zu veräussern und mittelst der Post an die Praenumeranten abzuschicken erlaubte. Franz."

díg úgy fog írni, a mint becsületes emberhez és jó polgárhoz illik; hogy halála óráján ne kelljen megbánnia.[1]

Most már ezen contestátiók nem menthették meg. A király visszatért a cancellária korábbi javaslataihoz, és Bacsányit, „mivel nem adja a javulás jeleit, és irataiban oly nézeteket hirdet, melyeket a királyi szolgálatban nem lehet megtürni", hivatalától megfosztotta, és hatósági felügyelet alá helyezte.[2]

Bacsányi ekkor Pestre sietett, hogy a nádor közbenjárása által kegyelmet eszközöljön ki. Kérvényében hangsúlyozza, hogy „egész erejével a haza és a király közös javának előmozdításán fáradozott, és mindíg meg volt arról győződve, hogy a haza és a király java elválaszthatatlan kapcsolatban áll egymással".[3]

A helytartótanács nem vonta meg tőle pártfogását. Mivel rosz szándékot nem lehet róla föltenni, a király kegyelmébe ajánlotta.[4]

---

[1] 1793. szeptember 19-én, Kassán kelt nyilatkozata.

[2] 1793. deczember 28-án a helytartótanácshoz intézett királyi leirat; a helytartótanácsnak 1794. január 25-én Abaújmegyéhez és Kassa városához intézett rendeletei; Kassa városának 1794. febr. 5-én kelt fölterjesztése.

[3] Bacsányinak 1794. márczius 1-én Pesten kelt, a nádorhoz intézett kérvénye, melyhez mellékelve van a Szentjóbihoz intézett költői levél német fordítása.

[4] Az 1794. április 22-én kelt fölterjesztés zársorai így hangzanak: „Ex his sufficienter patet, quod esto quidem ipsi versus dubium sensum recipere possunt, author tamen, in quantum nimirum circumstantiae Consilio L. R. notae sunt, de eo argui haud queat, quod idem versus hos malo quopiam ex fine typis edere voluerit. Cum autem hic loci non constet, an non aliae subsint circumstantiae, quae Maiestatem Vestram ad edendam altissimam suam resolutionem permoverunt, hinc nihil aliud restat, quam ... Johannem Bacsanyi, gratiae et clementiae c. r. demisse commendare."

Azonban a király kérlelhetetlen maradt. Bacsányi nem nyerte vissza hivatalát. A kenyerétől megfosztott, üldözött írónak gróf Forgách Miklós adott menhelyet; mint titkárt fogadta szolgálatába. —

A censorok hivatása nem szorítkozott arra, hogy a szabadelvű munkák kinyomatását megakadályozzák; a külföldön nyomatott tiltott könyvek behozatalának és elterjedésének meggátlása is kötelességeikhez tartozott. Ennek következtében a nagy közönség szintén ki volt téve zaklatásoknak.

Gondosan átkutatták a vámhivatalokhoz érkezett könyvcsomagokat, és gyakran lefoglalták azoknak tartalmát. Eljárásuk nem egyszer adott alkalmat panaszos felszólalásokra. Így például gróf Forgách Miklós, mikor 1792 nyarán, az általa megrendelt könyvszállítmányt, mely a franczia forradalmi sajtó termékeit tartalmazá, lefoglalták, a helytartótanácshoz intézett iratában, óvást emelt a pozsonyi könyvvizsgáló eljárása ellen. Kijelenté, hogy ő a saját használatára rendelte meg a könyveket, és hogy „a romlott eszmék az ő lelkében nem képesek gyökeret verni, mert ifjú korától fogva a legkülönbözőbb könyveket olvassa".[1]

Nem tudjuk, vajjon a kormányszék ezen sajátszerű nyilatkozatát megnyugtatónak találta-e, vagy pedig a gróf állására volt tekintettel; annyi bizonyos, hogy a könyvek kiszolgáltatását elrendelte.[2]

Ugyanekkor Laczkovics György pestmegyei és Marjássy István gömöri alispánok czíme alatt Hamburgból csomagok érkeztek Pestre, melyeknek a szállító-levél szerint, periratokat kellett volna

[1] 1792. szeptember 28-án Újlakról.
[2] 1792. október 5.

tartalmazniok. De Riettaller könyvvizsgáló constatálta, hogy Trenk tiltott munkáinak példányait foglalják magokban. A helytartótanács a két alispánt kérdőre vonta. Laczkovics nyilatkozatában előadta, hogy régóta összeköttetésben áll Trenk Frigyessel, és minden kiadványát meg szokta rendelni; de arra, hogy több példányt küldjön, nem szólította fel. Egyébkint — úgymond — az ő meggyőződése szerint, a nemes embernek joga van mindent olvasni, és illik mindent ismernie, „még az államok titkait és a szentek szentét is, hogy képes legyen a jót elfogadni, a roszat visszautasítani".[1]

Pestmegye, e nyilatkozatot fölterjesztve, sajnálatát fejezte ki a fölött, hogy ily dolgokért nemes embereket zaklatnak.[2] Még erőteljesebb volt Gömörmegye felszólalása. Kijelenté, hogy alispánját, a tiltott könyvek megrendelése miatt, nem fogja kérdőre vonni. „Egész megilletődéssel nézzük — így szól többi között — a megvilágosodott népeknek, az egy kedvező ég alatt lakozó magyar nemzetnek pallérozatlanságáról elterjedett ítélettételeit. Fennmarad ezen vélekedés mindaddig, valameddig a szabad gondolkodás kötve, a lélek pedig fogva tartatik".[3]

Ezen megye közönsége már korábban is óvást emelt azon rendszabályok ellen, melyeket a kormány a nyomdászok és könyvárusok irányában foganatosított; azoknak a jövő országgyülésig felfüggesztését kérte, mivel „a szabad gondolatok világ eleibe való bocsátásának megszorítása ... az éles eleven elméknek, mint az emberi jusnak

[1] 1792. deczember 4.
[2] 1792. deczember 31.
[3] 1792. dèczember 18.

legnemesebb részének, örökös eltemetésére, a megvilágosodásnak homályosítására és sötétítésére, a szabad nemzet törvényinek nevezetes sérelmére, s ezen okokból a közjónak ártalmas terhére czélozna".[1]

E példát több megye követte. Legmelegebben Abaúj és Bihar rendei szólanak a sajtószabadság korlátozása ellen.[2] Feliratait egy tudós angol utazó érdemeseknek tartotta arra, hogy hazánkat ismertető nagy munkájába egész terjedelmökben fölvegye.[3]

De másfelől azon megyék, melyeknek kebelében a conservativ irány emelkedett túlsúlyra, a censura szigorú kezelésére buzdították a királyt.

Baranyamegye, néhány nappal Lipót király halála után, önhatalmúlag elkobozva egy német munkát, mely a magyar nemzet és különösen az aristokratia ellen gyalázó nyilatkozatokat tartalmaz, fölkérte a helytartótanácsot, hogy „a közbiztonság megzavarására alkalmas könyveknek" behozatalát akadályozza meg, minthogy szomorú példák mutatják, mily vészthozó hatást gyakorolnak a társadalomra az ily könyvek.

Néhány héttel utóbb Hevesmegye közönsége hívja fel a király figyelmét a névtelen munkákra, melyek a nemzet ellen rágalmakat terjesztenek. Úgy a közjó, mint a magánosok érdekei nevében, követeli a sajtószabadság törvényes korlátozását, nehogy szabadossággá fajuljon. Az emberi természetnek szerencsétlensége az — úgymond — hogy a rágalom könnyebben és mélyebben ver gyöke-

[1] 1792. október 5.
[2] 1793. augusztus 12-én és szeptember 30-án.
[3] Townson, „Travels in Hungary" London.

ret, mint az igazság. A nemzet ellen intézett sértés a fejedelmet is éri. A ki a vallás kiirtásán fáradozik, a nemzet létalapját ingatja meg.[1]

Zalamegye pedig köszönetet szavazott a királynak a nemzetet gyalázó könyvek ellen kibocsátott rendeletekért, a melyekben „a magyar nemzet iránti kiváló hajlandóságának zálogát látta".[2]

Még tovább ment Barsmegye; ezt a kormány intézkedései nem elégítették ki. A helytartótanács ugyanis kijelenté, hogy magánosok saját használatukra szabadon hozathatnak a külföldről könyveket. Ezzel szemben, a megye azt kívánta, hogy a kormány terjeszsze ki szigorát „az összes rosz könyvek kiküszöbölésére és kiirtására, magánosoknak sem engedve meg azok behozatalát".[3]

---

[1] 1792. április 13.
[2] 1792. augusztus 16.
[3] 1793. február 23.

XII. FEJEZET.

Martinovicsnak a censura ellen írt röpirata. — A császárhoz czímzett nyilt levele. — Ennek terjesztése. — Vizsgálat írójának kinyomozására.

Míg a beköszöntött reactió az első életjelt a sajtó szoros ellenőrzésében és a szabadelvű írók üldözésében adta; míg a megyei közgyűléseken a szabadelvű párt a fenyegetett szabadság védelmére kelt: azon férfiak, a kik túlzásaik által fölidézték az udvar aggodalmait, nem maradhattak e küzdelem néma tanúi.

Martinovics a censura ellen röpiratot bocsátott közre, mely szenvedélyes hang és cynismus tekintetében előbbi munkáit felülmúlja. Az emberiség törvényszéke elé idézi, és felségsértéssel vádolja a censorokat, a „scítha inquisitió“ eszközeit. Ocsmány támadásokat intéz általánosságban a főpapság és a jezsuita-rend, majd egyes püspökök, könyvvizsgálók és tanárok ellen. Ellenben a főurakat, nemeseket és tanárokat, kik a szabadelvű irányhoz csatlakozának, dicsőítésekkel halmozza el. Végül azokról szól, kik József császárt híven szolgálták, és most megvetve, kenyér nélkül tengődnek; és a kiknek jogos haragja siettetni fogja a theokratia és aristokratia bukását; „a nemzet javára üdvös forradalmat fognak létrehozni“.[1]

[1] Czíme e röpiratnak: „Discussio Oratoria in eos, qui in librorum censuram invehuntur“. Névtelenül, hely és év megnevezése

A boszú, melyet ekként a reactió eszközeivel éreztetett, nem elégíté ki; hatalmas szavával felriasztani és sújtani kivánta a legmagasabb köröket is. Leleményes szelleme fel tudta találni a leghatásosabb formát.

Az 1793. év elején a párisi „Moniteur" hasábjain Gorani gróf, hírneves forradalmi író tollából nyilt levelek jelentek meg az egyes európai államok uralkodóihoz intézve, kiknek személyét és politikáját szenvedélyes hévvel támadták meg. A „Moniteur" olvasói Ausztriában és Magyarországban kétségtelennek tartották, hogy Ferencz császárra is kerül a sor; feszült kiváncsisággal várták a hírlapot, mely ezen nyilt levelet fogja hozni. És mikor a bécsi rendőrség egy számot lefoglalt, kétségtelennek vélték, hogy az tartalmazá a kérdéses czikket.

Martinovics, felhasználva azon hatást, melyet Gorani levelei a közönségre gyakoroltak, annak neve alatt maga szerkesztett egy Ferencz császárhoz szóló nyilt levelet, melyet a „Moniteur"-nek készült beküldeni. Ezen tervről lemondott később, de kéziratát közlé bécsi és pesti barátaival.[1]

„Sire! — így kezdi a nyilt levelet — mikor trónodat elfoglalád, egész Európában kiváncsian várták, mint fogod magadat viselni? A kik nem ismertek, azt reménlették, hogy József császár tanít-

nélkül. 8-r. 24 l. Laczkovics vallomásaiban Martinovicsot nevezi meg szerzőjének.

[1] Hajnóczy francziából lefordította latinra, magyarra és németre. — A nyilt levél keletkezésének történetét maga Martinovics beszéli el 1794. szeptember 2- és 3-án a bécsi vizsgáló bizottság előtt. A nyilt levél latin fordításának egy példánya megvan az országos levéltárban. Czíme: „Literae ad Imperatorem et Regem Hungariae Franciscum II. de dato 7 octobris 1792., Reipublicae vero gallicae anno primo data a Goranio. Ex idiomate gallico translatae in latinum".

ványa nem fog szakítani mesterének bölcsészeti irányával. Azok ellenben, a kik közelebbről ismertek, a legroszabbat jósolták felőled".

II. Lipótot nemrég gyalázattal halmozák el, mert a bölcsészeti elveket, a melyek nyomán Flórenczben dicsteljesen kormányozott, elhagyva „a legaljasabb színlelést és macchiavellismust gyakorlá, titkos kémkedést üzött, oly czélból, hogy igája alá visszavezesse az aristokratákat, és a fölingerelt papságot elaltassa". Majd rászedte a porosz királyt, midőn a reichenbachi conventió aláírására birta. Lemondott a keleti szerzeményekről, és azon reményben, hogy Lengyelország és Francziaország rovására kárpótolni fogja magát, szövetségre lépett a franczia nemzet ellen. De a sors nem engedé, hogy terveit valósítsa. Meghalt, a legroszabb zsarnok emlékét hagyva maga után.

„Sire — kérdezi ezután Ferencztől — mit cselekedtél atyád halála után?" És válaszolva e kérdésre, elmondja, hogy egészen atyja nyomaiba lépett. Tudatlan ministerek karjaiba vetette magát; azok pedig trónjának sírját ássák meg, és akaratlanul a forradalmat készítik elő. Tanácsukra elutasítá a lengyeleket, kik testvérét hívták meg a trónra; az oroszszal és poroszszal megújítá a szövetséget, beleegyezett Lengyelország újabb felosztásába.

„Elvakult uralkodó! Míg megegyezéseddel versenytársaid gyarapodnak, te tönkre mész. Mert a mily arányban gyarapodik Poroszország, annál inkább kell attól rettegned". Ha csak Francziaország nem gátolja meg, Ausztria ki fog küszöböltetni a nagyhatalmak sorából.

Oroszország is, mihelyt Lengyelország egy részének elfoglalása által szomszédja lesz, szüntelenül fenyegetni fogja. A nagy zsarnokoknak az a tulajdonságuk, hogy miután fölemésztették a kis népeket, egymás ellen fordulnak. Oroszországnak nem kevesebb a czélja, mint az, hogy Konstantinápolyban üsse fel trónját. „És ha ez megtörtént, nem látod-e előre saját romlásodat? Semmi egyebet nem kell tennie, mint Magyarország alsó részeiben, Horvátországban és Slavóniában felszítani a vallási fanatismust, mely ott különben is él, és összhangzásban áll a nemzetiségi viszonyokkal. Ezen népeket könnyen rá lehet venni, hogy a magyaroktól, kikben zsarnokaikat látják, elszakadjanak, és az oroszokat mint szabadítókat fogadják".

Ezután áttér a franczia forradalomra, melynek keletkezését ismerteti, és hatalmát jellemezi. Nevetségessé teszi Ferencz királyt azért, mert kihirdeté, hogy Franciaországban vissza fogja állítani a rendet és a királyságot. „Te és a rend! Te, kinek szóról-szóra be kell tanulnod, a mit a folyamodóknak válaszolni fogsz... Te, ki az állami titkokat szolgáid és feleséged előtt kibeszéled... Valóban okosabb lett volna, ha azon tanítások helyett, melyeket a fondor Schloissniggtól és a vakbuzgó Colloredotól nyertél, a Telemaque-ot veszed kezedbe, melyet a gyermekek is ismernek. Térj észre! Tudd meg, hogy hadsereged soha sem fog Párisba jutni!" A francziák diadalmaskodni fognak ellenségeiken, és felszabadítandják a többi népeket.

„Egész Európa hallatára kimondom, hogy alaposan ismerem cabineted titkait. Gondosan átkutattam titkos levéltáradat. Elolvastam Antoinette

királyné és a kegyetlen Krisztina leveleit, melyeket a franczia alkotmány ellen tervezett merényletek tárgyában írtak. Ismerem pénzügyeid helyzetét és jövedelmeid mennyiségét. Meg tudom ítélni, mit érnek a magyar csapatok, melyekben legtöbbet bízol. Behatottam a legmélyebb titkokba, ismerem a bűnös eszközöket, melyeket cabineted fel akar használni. És épen azért, bátran kinyilatkoztathatom, hogy terveid korcsszülöttek; az előnyök, melyeket vársz, képzeletiek; kormányrendszered legroszabb az egész világon; hadsereged a francziák leigázására elégtelen; kincstárad ki van merülve; eszközeid gyermekesek; Francziországba küldött emissáriusaid a franczia nemzet felvilágosodott többségének félrevezetésére képtelenek!"

Az ausztriai cabinetet, egy század óta, nagy tervek foglalkoztatják: megszerezni a Schweiczot, Sziléziát és a magyar korona elveszett melléktartományait; Belgiumért pedig cserében Bajorországot kapni. Ezen czélok elérésére szükséges volt szövetségre lépni Francziaországgal. Ez lebegett Kaunitz szemei előtt, mikor Mária Antoinette és XVI. Lajos között a házasságot létrehozta. Mire József császár, biztosítva lévén a francziák támogatása felől, Oroszországgal egyesült, a törököknek Európából kiüzésére.

Ez alatt, az ausztriai ház nagyravágyó törekvéseinek meghiúsítására, a berlini udvar titkos összeköttetésbe lépett Oroszországgal. És míg a porosz cabinet Belgiumban s Magyarországban az aristokratikus elemeknek elégedetlenségét szította, a lengyeleket pedig, az orosz befolyás kiküszöbölésének ürügye alatt, fölkelésre ingerelte: Oroszország a szultánt arra birta, hogy József császár-

nak háborút üzenjen. Ezen jól combinált terveket csak József halála hiúsítá meg. Lipótnak ugyanis sikerült lecsillapítani a belgákat és magyarokat. Ekkor Poroszország, hogy megfoszsza Ausztriát azon támasztól, melyet Francziaország barátságában birt, létrehozta a franczia forradalom elleni szövetséget.

A bécsi cabinet, melyet a külpolitika terén ellenségei kijátszottak, mindent felhasznál, hogy a franczia forradalom ellen a népek gyülöletét fölkeltse. Hazugságokat terjeszt a hírlapok útján, és elnyomja az igaz szót. Azonban a nép fel fogja ismerni a ministerek és papok fondorlatait, a kik ezekkel saját romlásukat siettetik. —

A nyílt levél utolsó része az ausztriai ház magyarországi politikáját tárgyalja. E ház — így szól — századokon át irányozta oda igyekezeteit, hogy Magyarország koronáját megszerezze. Ezen czél vezérlé Albert herczeget, mikor Zsigmond leányával Erzsébettel házasságra lépett. Fia V. László csakugyan elnyerte a magyar trónt. Ennek halála és Mátyás megválasztatása után, Fridrik és Miksa minden eszközt felhasználtak, hogy visszaszerezzék az elvesztett trónt, de ennek csak Ferdinánd léphetett birtokába.

A nyílt levél írója ezen fejtegetéseiben ép oly nagy tájékozatlanságot mint roszakaratot bizonyít. Azt állítja, hogy Miksa és Ferdinánd a törököket is fel akarták használni Magyarország ellen; a katholikus dynastia nem pirúlt a törököket hívni, az apostoli királyság ellen, segítségül; azonban ármányait meghiúsította a bátorlelkü Zápolya. Azután elbeszéli, mint igyekeztek az ausztriai házból származott uralkodók a „magyar aristokratá-

kat" elnyomni. Megemlíti Tökölyt, Rákóczit és Bercsényit, kik „a haza iránti hűségök áldozataivá lettek". Felsorolja azokat, kiket az I. Lipót alatt uralomra jutott reactió vérpadra hurczolt. Majd Mária Teréziát jellemezi, a ki hízelegni tudott a nemzetnek, és így megmenekült veszélyes helyzetéből. De már fia József császár elfeledé a nemzet szolgálatait, az aristokratiának vesztére tört, hogy igája alól a jobbágyokat felszabadítva, minden nép osztályt magának vessen alá. „Ügyes tervet gondolt ki: a humanitás czége alatt, orosz zsarnokságot honosítani meg, a melynél bot helyettesíti a törvényeket. Törekvései meghiúsultak. Az elnyomott nemesség, kilencz évi tétlenség után, föltámadott, és fenyegető magatartásával kényszeríté Lipótot, hogy az ősi jogokat visszaállítsa. A megalázott király álnok utakon készíté elő a nemzet vesztét. De ő sem dicsekedhetett sikerrel."

„És most, te sire! cabineted által háborúba bonyolíttatva, segédeszközökben szűkölködve, Mária Terézia nyomaiba léptél. Népszerűséget keressz, a legutolsó nemesnek is kedveskedel, úgyszólván kivetkőzöl királyi méltóságodból. De a magyaroknak négy millió forinttal és egy egész hadsereggel kellett megfizetniök a te alázatosságodat. Nőd pedig azzal, hogy megkoronáztatta magát, és fehér kezeit csókra nyujtá a bajszos magyaroknak, 24.000 aranyat koldult ki. Mindezek daczára kormányod úgy bánik ezzel a jó országgal, mintha gyarmatod volna. Megakadályozza az ipar és kereskedés kifejlődését; megfosztja az alkalomtól, hogy magát magasabb műveltségre, melyre nagy mértékben fogékony, küzdje fel. De gondold meg,

sire! ez a nemes nemzet immár figyelmes szemmel tekint rád. A nemesség nagy tömege fölismerte, hogy míg az olygarchiának hízelegsz, és kiváltságait védelmezed: a nemesség és a nép zsarnokságod súlya alatt nyög. Ki tudja, vajjon ezen két elemnek közös szerencsétlensége nem fogja-e trónod bukását előidézni? Uram! a béke és nyugalom, mely államaidban uralkodni látszik, kétes; az előnyök, melyeket magadnak biztosítani igyekszel, képzeletiek. Nem birod népeid szeretetét. Az egész világ hirdeti, hogy képtelen vagy az uralkodásra; hogy romlott, roszakaratú, ostoba emberek környeznek".

„Nagy és súlyos igazságokat mondok; mert javadat és az emberiség boldogságát kivánom elömozdítani". —

Ezen nyilt levél, geniális conceptiói és előadásának ereje tekintetében, Martinovics egyéb iratait felülmúlja. Felfogása az európai helyzetről és az ausztriai cabinet politikájának következményeiről a legkiválóbb államférfiúnak becsületére válnék. Irályának rhetorikai szépsége helyenként példányszerű.

Másfelől azonban úgyszólván megdöbbentő a mesteri mű szerzőjének erkölcsi romlottsága. Lelketlen zsarnok gyanánt állítja elő József császárt, kit néhány hónap előtt, mint az emberiség legnagyobb jóltevőjét, egekig magasztalt; Lipótot, ki őt, a honfitársai által megvetéssel elutasított írót, udvarába fogadta s jótéteményekkel halmozta el, mint uralkodót és embert meggyalázza, sőt halálának elbeszélésénél oly kifejezéseket használ, melyeknek ismétlésétől tartózkodnunk kellett.

Ha az élő uralkodó ellen, ki őt hivatalától megfosztotta, és politikai iránya ellen írtó háborút visel, ő is elkeseredett harczot indít: azt meg lehet érteni. De mikor oly uralkodókra, kik személyének és politikai eszméinek egyaránt hatalmas pártfogói valának, hazugságot és rágalmat halmoz, azon számítással, hogy így is felizgassa a szenvedélyeket az élő uralkodó ellen: az ily eljárás kizár minden mentséget.

Martinovics erkölcsi cynismusával ugyanazon színvonalon áll vakmerősége. Úgy ír, hogy még ma is, a ki az ő előzményeit és iratait ismeri, egy pillanatig sem kételkedhetik a fölött, hogy ő a nyilt levél szerzője. Több hónapon át a császári cabinet külügyi osztályában dolgozott, épen akkor, mikor az udvart a Francziaország elleni szövetség és háború előkészületei foglalkoztaták. Továbbá köztudomású vala ellenséges viszonya Schloissnigg államtanácsossal és Colloredo ministerrel, kik ellen a nyilt levél élesen kikel.[1]

Annál meglepőbb, majdnem megfoghatatlan, hogy mikor a nyilt levél magára vonta a kormány-

[1] Martinovics 1792. márczius 30-án írja Laczkovicsnak: „Je travaille dans les affaires politiques du Cabinet de Roi." És április 19-én Colloredoról így nyilatkozik: „Ce vieillard ... est un fourbe rendu craintif par bigotisme, ignorant par son faible esprit... Ce veritable Roi... hait tous les partisans de feu Leopold, de Joseph et de la verité mème... C'est lui qui me considere comme un mal necessaire, il voit que je sais tous le secrets du Cabinet, touchant la ligue des monarques d'Europe contre la nation francaise; c'est pourquoi il me menage... il craint que je n'aille pas en France pour y publier toutes le caballes destinés pour forger les chaines du nouveau despotisme a la nation francaise." Az 1792. őszén reményt táplált, hogy cabineti titkárrá fog neveztetni. Deczember 1-én értesíti Laczkovicsot, hogy „C... s'y opposait en disant, que Joseph et Leopold pouvait bien employer des democrates, mais a present ils deviendraient dangereux".

körök figyelmét, és szerzőjét nagy buzgalommal nyomozták: senki sem gondolt Martinovicsra!

Az 1793-ik év augusztus végén történt, hogy valaki a nyilt levél latin példányát a főherczegnádornak beküldötte, oly megjegyzéssel, hogy azt a postán kapta, és hogy ezen úton másoknak is megküldetett. A nádor azonnal Bécsbe terjesztette fel. Gróf Pálffy Károly cancellár, „a legveszedelmesebb és legelvetemedettebb iratok egyikének" mondja, melyet a cancellária ülésében nem mert bemutatni, nehogy akár csak czíme is köztudomásra jusson. Kétségesnek tartja, vajjon a latin szöveg a franczia eredetinek, mint a czím hirdeti, valóban fordítása-e? Ha igen, a fordítás is büntetésre méltó cselekmény. De nagyobb volna a baj, ha a latin szöveg az eredeti, és ha szerzőjét a király alattvalói között kell keresni. Javaslata oda irányult, hogy a forgalomban levő példányokat el kell kobozni.[1]

Ugyanekkor egy másik latin példány a királyhoz küldetett, levél kiséretében, mely azt tartalmazá, hogy a veszedelmes irat valószinűleg Bécsből került Magyarországba; hogy már mindenfelé el van terjedve, német nyelvre lefordíttatott, és magyar fordítása Debreczenben nyomatik.

Ferencz meghagyta Pálffynak, hogy a szóban forgó nyilt levelet a cancellária teljes ülésében olvastassa fel, és a teendők iránt új javaslatot mutasson be.

A cancellária tanácsosai, midőn a nyilt levél előttök felolvastatott. „határtalan felháborodásukat és utálatukat" fejezték ki. Azt ajánlák, hogy a szerzőt

[1] 1793. szeptember 2.

úgy a bécsi rendőrigazgatóság, mint a magyar helytartótanács útján kell nyomozni; de ezen utóbbi kormányszék tanácsosai iránt nem viseltetvén teljes bízalommal, megjegyzék, hogy azzal a levélnek csak címét, és nem egész szövegét, tanácsos közölni.

Néhány nappal utóbb, rendeletek mentek szét az ország összes hatóságaihoz, hogy a területükön létező nyomdászok- és könyvárusoknál a netán kinyomatott példányokat foglalják le, és a szerzőt igyekezzenek kikutatni.

A hatóságok — miként előre volt látható — nem mutattak fel eredményt. Csak Pest város tanácsa tesz kivételt; három könyvárusnak némi figyelmet érdemlő vallomását terjeszté fel. Lindauer azt vallotta, hogy többen keresték nála a nyilt levelet; Weingandt elismerte, hogy ő a nyilt levél német fordítását olvasta, de már nem emlékezik többé arra, hogy kitől kapta, és kinek adta a példányt; Kilián hallomás után jelenté, hogy a nyilt levél magyar fordítása Debreczenben sajtó alatt van.[1]

A helytartótanács ekkor felszólította a debreczeni tanácsot, hogy a város területén működő nyomdákban szigorú vizsgálatot rendeljen.[2] A tanács sietett válaszolni, hogy a városban csak egy nyomda létezik, mely a város tulajdona, és a tanács felügyelete alatt áll; tiltakozik tehát azon sértő gyanúsítás ellen, hogy a tanács megegyezésével, vagy akár csak elnézése mellett, ily veszélyes irat sajtó alá mehetett volna; elégtételt kér, és elvárja, hogy Kilián, a hamis vád szerzője, példás büntetésben fog részesülni.[3]

[1] Pest városának 1793. október 25-iki jelentése.

[2] A helytartótanács 1793. november 5-iki rendelete.

[3] Debreczen városának 1793. november 30-iki és a helytartótanácsnak deczember 10-iki fölterjesztése.

A király Debreczen város mentségét tudomásul vette; de egyúttal kinyilatkoztatá, hogy Kilián könyvárus, előadva azt, a mit hallott, nem követett el büntetésre méltó cselekményt.[1]

Időközben, úgy látszott, hogy más úton sikerülend a szerzőnek nyomára jutni. A cancellár jelentést kapott, mely a nyilt levél írója gyanánt báró Orczy László kamarai alelnök titkárát, Szentmarjayt nevezte meg.[2]

Sándor főherczeg irodájának igazgatóját Borosst bízta meg a vizsgálattal, a ki legelsőben Hloczek Antal kamarai tisztviselőt vonta kérdőre. Ez beszolgáltatta a nyilt levél német fordítását; előadva, hogy Szentmarjaytól kapta, s gyanítja, hogy ez fordította le. Boross ezután magát Szentmarjayt idézte meg. Ez elismeré, hogy a „Moniteur" hasábjain megjelent több czikket lefordított, és barátaival közölt; de kijelenté, hogy a „Literae ad Imperatorem" czímű iratot soha sem látta, és nem ismeri a fordítóját. Utóbb azonban, mikor a Hloczek által beszolgáltatott kéziratot előmutatták neki, nem tagadhatá, hogy az tőle származik; mire azután bevallotta, hogy két példány volt birtokában, az egyiket több hónap előtt egy ügyvédtől kapta, „kinek nevére már nem emlékezik", a másikat pedig Gyurkovics tanártól, ki nem rég meghalt.

A további vizsgálatok még két német példány nyomaira vezettek; az egyik Hadik gróf kezei között volt.

Ezen eredmény nem elégíté ki az udvart, mely a nyomozások folytatását rendelte el; a

[1] 1794. január 3-iki királyi leirat.
[2] Az 1793. deczember 17-iki királyi leirat.

melyek azonban szintén nem voltak sikeresebbek;[1] míg utóbb Martinovics és társainak elfogatása után, az ő vallomásaik teljes világosságot vetettek az irat szerzőjére, fordítóira és terjesztőire.

[1] Az udvari cancellária 1795. január 10-iki fölterjesztése, és január 27-ikén a helytartótanácshoz intézett rendelete.

XIII. FEJEZET.

A szabadkőművesek Magyarországban. — Szentmarjay Ferencz. — A közszellem Zemplénmegyében. — Szabadságfák állítása. — Gyurkovics Ferencz tervei. — Martinovics tartózkodó állása.

Nem kevéssé feltünő az a tény, hogy nagyszámú, minden rendü férfiak, külső kapcsolat nélkül, tervszerüen együtt működnek, és a megbízhatóság kellékeit teljes mértékben bírják; munkákat nyomtatva, kéziratokat másolva és országszerte terjesztve, a hatóságok őrködését kijátszszák, nyomozásait meghiúsítják.

Ezen tény magyarázatát jó részt a szabadkőműves intézmény szervezetében kell keresnünk.

A szabadkőművesek és a körükből kivált illuminátusok tevékenysége több tekintetben párhuzamos irányt követett azon mozgalommal, melynek a franczia forradalom leghatalmasabb nyilatkozata vala. „Egyenlőség, szabadság, testvériség“ az ő jelszavuk is; „a zsarnokság és az előítéletek“ vagyis a trón és az oltár hatalmának megtörése; az állami és nemzetiségi sajátosságok feláldozása, cosmopolita eszmények érdekében, volt az ő törekvésök is. Nem meglepő tehát, hogy a politikai felforgatások czéljából alakuló titkos szövetségek vezéreiket és tagjaikat mindenütt a szabadkőművesek páholyaiban toborzották; Strassburgban és Mainzban, Bécsben és Innsbruckban csak úgy, mint Magyarországban.

Hazánkban a szabadkőművesség Mária Terézia alatt honosult meg. Úgyszólván minden megye székhelyén alakult páholy, melynek tagjai közé egyháziak is léptek be. De a legtöbben csak a divatnak hódoltak, és nem komoly célok által vezettettek.

A szabadkőművesek mindent megkisérlettek, hogy József császárt megnyerjék ügyöknek. Azonban nem értek czélt. A régi hagyományok, vagy az egyház tekintélye iránti kegyelet nem tartozott a császár tulajdonaihoz; de a szabadkőművesek intézménye sem birta rokonszenvét. Tanúskodik erről 1785. deczember 11-iki cabineti irata, melyben többi között így szól: „Az úgynevezett szabadkőművestársulatok, melyeknek titkait nem ismerem, és szemfényvesztéseikkel (Gaukeleyen) megismerkedni soha sem vágytam, nagy mértékben elszaporodnak, még a legkisebb helyeken is el vannak terjedve. Ezen gyülekezetek, ha magokra vannak hagyatva, és nem állanak felügyelet alatt, a vallásra, a rendre és erkölcsiségre veszélyt hozhatnak". Ő tehát az intézményt, mely — úgymond — a jótékonyság és nevelés terén némi jót is művel, nem törlé el, csak állami felügyelet alá helyezé. Akképen rendelkezett, hogy páholyok csak a tartományi fővárosokban létezhessenek, és azok úgy a belépő mint a kilépő tagok névsorát a hatóságoknak mutassák be.[1]

E megszorító rendelet és a hatósági felügyelet zsibbasztó hatást gyakorolt a szabadkőművesek tevékenységére.[2] De élénk és pezsgő élet szín-

[1] A császárnak 1785. deczember 1-én Pálffy cancellárhoz intézett irata és az 1786. január 12-iki császári rendelet az országos levéltárban.

[2] Az évnegyedes jelentéseknek csak

helyei valának a József császár halála után újra megnyilt páholyok.

Ez időben Kazinczy Ferencz is, a ki lelkesedéssel karol fel mindent, a mi ideális törekvéseivel kapcsolatban volt, vagy látszott lenni, buzgón fáradozott a szabadkőművesség terjesztése körül. „Nagy még a setétség — írja egyik barátjának — és nekem, úgy látszik, hogy mivel némely helyeken napok támadnak, a barlangok setétjei még feketébbekké válnak, mint eddig voltak, míg eszünket estveli homály fogta vala be. Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitió kezéből a véres tőrt, és írtóztató képéről lekapni az álarczát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouciban lakott philosophus, s a kőművesség úgy adnak pajzst balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették fel az istenek Andromeda megszabadítására". És dicsőítve a bécsi illuminátusokat, a kiknek jelszavuk: „evertere superstitionem, opprimere tyrannismum, benefacere;" felkiált: „Nem ez-é az élet legédesebb boldogsága?!"[1]

Azonban a közönség egy része most már aggódva tekintett a szabadkőművesekre. Forradalmárokat látott bennök, és jakobinusok nevezetével bélyegezte meg őket. Vitéz János, zemplénmegyei birtokos, szükségesnek látta, 1793-ban, magyar nyelven közrebocsátani egy német röpiratot, melynek feladata kimutatni, hogy „a kőművesek nem jakobinusok;" mire Szuhányi ex-jezsuita mindjárt egy másik röpirattal válaszolt, melyben bizonyít-

kis részét tartotta fenn az országos levéltár.

[1] 1790. márczius 25-én, Aranknak, a kit buzdít, hogy Kolozsvárt páholyt szervezzen.

gatja, hogy „a szabadkőművesek valóságos jakobinusok". Nyiltan azzal vádolja őket, hogy „egybecsatolt erővel azon izzadoznak, hogy a religyiónak és királyi székeknek fenek-kövét helyéből kimozdítsák s felforgassák". Úgy tünteti fel őket, mint a társadalom, az állam és az egyház legveszélyesebb ellenségeit, kik a királgyilkosságtól sem riadnak vissza; mert soraikból került ki III. Gusztáv svéd király gyilkosa, és „az is, a ki második Leopold kegyes uralkodónkat méreggel közülünk elragadta".[1]

Ezen sok szembetünő badarságot tartalmazó röpiratot, a kormány a tiltott könyvek közé iktatta. Az erre vonatkozó rendelet kihirdetése több megyében szenvedélyes vitákra adott alkalmat. Abaújmegye közgyülésén Szentimrey Pál védelme alá fogadta a röpiratot. „Bármit mondjanak — így szólt egyebek között — a szabadkőművesek bizonyára jakobinusok!" Mire Kazinczy Ferencz válaszolt, és elvesztve szokott nyugalmát, a vádat így torolta vissza: „Az államokat felforgatni, a királyokat orgyilkosokkal kivégeztetni, — a jezsuiták szokták, nem a szabadkőművesek!"[2]

A közvélemény annyiban helyes nyomon járt, amennyiben a fennálló társadalmi és állami rend ellenségei csakugyan a szabadkőművesek soraiban valának találhatók;[3] és hogy azok a francziák és

[1] Névtelenül (irta Igaz Hazafi) a nyomatás helyének megnevezése nélkül 1794-ben jelent meg. A helytartótanács márczius 7-én rendeli el a példányok lefoglalását. Ezen és az előbb említett röpirat szerzőjét Kazinczy jegyzeteiből tudjuk.

[2] Kazinczy Ferencz saját följegyzése nyomán.

[3] Martinovics, Hajnóczy, Szentmarjay, Sigray, Szén, Kazinczy és mások felől kétségtelen, hogy szabadkőművesek valának.

ügyök iránti rokonszenv élesztése és terjesztése körül is buzgólkodtak.

Ezen rokonszenv természetesen csak bizalmas körben, zárt ajtóknál nyilatkozhatott; és olyankor, mikor víg lakomáknál és a kártyaasztalnál a derült órák feloldották a nyelveket; vagy az indulat hevében az óvatosság sugallatai elhangzottak.

A fővárosban különösen az ifjabb nemzedék körében nagy volt a francziák barátainak száma. Egyetemi tanulók, joggyakornokok, táblai jegyzők, ügyvédek, nevelők, magántitkárok, alsóbb rangú tisztviselők tartoztak e körhöz, melynek központja Szentmarjay Ferencz. Zemplénmegyéből származott, atyja a Barkóczy grófok uradalmainak kormányzója volt. Kassán végezte iskoláit, és úgy jeles tehetségei mint szorgalma által kitünt. Külső előnyökkel is dicsekedett. „A strázsán álló katonák — mint Kazinczytól értesülünk — nem győzték csudálni ennek az Antinousnak szépségét". Tanulmányai végeztével gróf Sztáray Mihály titkáráúl vette őt maga mellé. A magas müveltségü főúr házánál elsajátította a franczia nyelvet, megismerkedett Montesquieu, Voltaire, Rousseau munkáival, melyek kedvencz olvasmányaivá lettek. Ezóta élénk elégületlenség töltè el lelkét a fennálló politikai rendszer iránt, és Lipót király ellen, mert József irányától eltért, gyalázó verset írt.[1]

Néhány év múlva, szintén titkári minőségben, báró Orczy Lászlóhoz, a kamara alelnökéhez, a fővárosba került. Itt érdeklődése a francziák iránt rajongásig fokozódott. Többször úgy nyilatkozott, hogy kivándorol Francziaországba. Legkedvesebb

[1] Kazinczy és Szirmay emlékiratai. És Szentmarjay vallomása a bécsi vizsgáló bizottság előtt.

foglalkozása az volt, mikor a franczia sajtó termékeit magyarra fordította, hogy azoknak is hozzáférhetőkké tegye, a kik az eredeti szöveget nem olvashaták. Rousseau „Contrat social"-ját magyar nyelven sajtó alá készült bocsátani. A „Moniteur" nevezetesebb közleményeit magyar, német vagy latin nyelvre fordította le. Mikor a franczia hadak győzelmeiről olvasott tudósításokat, öröme nem ismert határt; a „Marseillaiese"-t énekelte, nyilvános helyeken poharat emelt a francziák jólétére, átkokat szórt az ellenök küzdő uralkodókra és seregekre.

Ily lelkes és merész fiatal ember szüségkép nagy hatást gyakorolt az ifjuságra. Lakásán gyakran tartattak összejövetelek. És például, Hirgeist Ferencz — egy tizenhét éves ifjú — annyira ragaszkodott hozzá, hogy alig távozott oldala mellől; iratait másolta, sétáiban kisérte, minélfogva adjutánsának szokták őt nevezni.[1]

Miként a fővárosban, úgy az ország minden részében találkozunk ily szellemü férfiakkal. De talán sehol oly nagy számban mint Zemplénmegye müvelt aristokratiája és közép-nemessége körében. Mikor a franczia köztársaság és a lengyel fölkelők győzelmeiről hírek érkeztek, poharakat ürítének Domouriez és Kosciusko egészségére. Ha a bécsi lapok hivatalos jelentésekkel tévútra vezeték olvasóikat, maga a főispán, báró Orczy József figyelmezteté őket, hogy azoknak ne adjanak hitelt, és magán úton kapott értesítéseket közlött velök.

Képzeletök messze megelőzte az eseményeket. Arra számítottak, hogy a francziák nemsokára Magyarországba nyomúlnak. Szirmay Ádám nem

[1] Szentmarjay vallomása.

titkolta, hogy borait azért nem adja el, mert a francziákat készül megvendégelni. „Adja Isten — mondá egy alkalommal — hogy a szerencse kedvezzen a francziáknak és lengyeleknek, akkor mi is levetjük a német igát, és szabadok lehetünk mint a francziák". Rhédey Lajos is úgy nyilatkozott, hogy „nem kell félni a francziáktól, sőt ha jönnének, mint jó barátokat kellene őket fogadni".

A franczia alkotmány és a köztársasági kormányforma magasztalását mindenfelé lehetett hallani. Szirmay Pál egy ízben kijelenté, hogy szívesen áldozná fel jövedelmeinek harmadrészét, ha Magyarország köztársasággá alakulna; és ez könnyen megtörténhetnék, — mondá, a jelenlevő lelkészekhez fordúlva — ha ti nem volnátok; a nép hőn óhajtja a mozgalom kitörését. „Nem kell nekem a király, . . . hogy az ország jószágát vesztegesse holmi hiábavalókra, mint a franczia király is, a ki csak a vadászaton is egynehány milliomokat költött, és ekképen a sok adósságot megtette, az országot terhelte, és ez azért méltán megölette."

Báró Sennyey János sem hallgatta el azt a meggyőződését, hogy „jobb volna ha minden ország önmagát kormányozná, és nem egy ember kormánya alatt állanának milliók".

Ezeknek elvtársaik valának gróf Sztáray Kristóf, gróf Török Lajos, Bernáth Ferencz alispán, Bernáth László, Boronkay Zsigmond. Kazinczy András, Szemere Péter, Szirmay András és Péter, Szulyovszky Menyhért és még többen.[1]

Más megyékben szintén találkozunk ily tünetekkel. Szatmármegyében, a mező-peterdi báró

[1] Ezen részleteket a később (1797) Zemplénmegyébe kiküldött királyi biztos jelentéseiből tudjuk.

Merli József, mikor a plébánia-lakot katonai kórházzá alakították át, és a lelkész számára más lakásról kellett gondoskodni, így fakadt ki: „Nem kell nekünk pap; ma holnap nálunk is olyan világ lészen mint Francziaországban," Nagyváradon, Virág városi jegyző, szidalmazva a papokat és nemeseket, gyakran mondá, hogy nem sokára ki fogják őket irtani; a királyt hűtelennek és esküszegőnek nevezte; azon óhajtását fejezte ki, hogy a magyarok is mielőbb kövessék a francziák példáját. Ugyanott Rudinszky ügyvéd egyszer így nyilatkozott: „Jól cselekedtek a francziák, hogy királyukat megölték; bár minálunk is megölnék a papokat és urakat, mindjárt jobban folyna az ország dolga". Vurmann pozsonymegyei kesztyűs szintén helyeselte, hogy a francziák lefejezték királyukat, és hozzáadta, hogy hasonló sors várakozik Ferencz királyra is.

Még tovább ment Réz József gyöngyösi szemorvos, a ki Gyulán tartózkodva, többek előtt elbeszélé, hogy — úgymond — „el volt már rendelve a királynak megfogattatása és francziák kezeibe szolgáltatása;... de találkozott hunczfut gazember, a ki a királynak a neki készült elfogattatását besúgta, és ugyanazon északa az ármádiát alattomba el is hatta, sietve vévén Bécsbe útját; hogy ha pedig... ismerném a ki azt tudtára adta a királynak, én azt magam megölném; hatták volna gilotinirozni, mert hunczfut, impostor és despota; de csakugyan el nem kerüli halálát, mert megtalálják Bécsbe is".[1]

A sárospataki collégium ifjusága irodalmi társaságot alakított; de munkálatainak iránya mutatja,

[1] A megnevezettek ellen indított felségsértési perek irományaiból.

hogy az irodalom müvelése mellett, más czélok is lebegtek szemei előtt. Igy például, egy Csókány József nevü tanuló a franczia lapok által közlött egyik halotti beszéd lefordítására vállalkozván, és azt előadván, így szólítá meg hallgatóságát: „republikánus atyámfiai". Sőt a híven lefordított beszédet ezen apostrophéval toldotta meg: „Éljen a szabadság, tegyük szabadokká magunkat!"[1]

Mindezen tények csak később jutottak a kormány tudomására. Ellenben már most aggodalommal tölté el az a hír, hogy az Erdélybe szállított hadifoglyok gombjaikat, melyeken a franczia köztársaság jelszava és jelvénye látható vala, ajándékul osztogatják. Ezen jelentéktelen tény annyira komolynak látszott, hogy Bécsből Erdélybe rendelet bocsáttatott, mely az ily gombok viselését és gyártását eltiltotta.[2]

Hasonlag, mikor a pesti egyetem hallgatói közöl mintegy ötvenen, a franczia forradalom vezérférfiainak példájára, letéve a czopfot, rövidre nyirott hajat kezdettek viselni, a helytartótanács szükségesnek látta eltiltani ezen „újítást".[3]

Merészebb tényekkel is utánzák némelyek a francziák példáját. Több helyen szabadság-fákat állítottak. És Zágrábban, az 1794-ik év farsangján tánczvigalom alkalmával egy álarczos a nyaktiló rajzát viselte, ily felirattal: „A gazdagok sorsa. Franczia köztársaság. Franczia szabadság!"[4]

A közszellem ilyen állapota természetszerüen fölkeltheté azt a gondolatot: a forradalmi eszmék

[1] A Zemplénmegyébe küldött kir. biztos jelentéséből.

[2] Az ezen ügyre vonatkozó levelezések az egykori erdélyi főkormányszék levéltárában.

[3] Barkó tábornok 1794. augusztus 19-iki jelentésében említi ezt.

[4] A porosz udvar bécsi követének 1794. május 7-iki és Barkó tábornok augusztus 7-iki jelentései.

hívei között kapcsolatot hozni létre, és a magyar alkotmánynak ezen eszmékkel összhangzó átalakítása czéljából, titkos társaságot szervezni.

Az első kisérletet ezen gondolat megvalosítására Gyurkovics Ferencz, a politikai tudományoknak a pesti egyetemen tanára, tette. Életéről és tevékenységéről keveset tudunk. Könyveket nem írt, és más téren sem hagyott feltünő nyomokat. Meglepő tehát, hogy a köznapi életpálya leple alatt államfelforgató tervek lappanganak; bár Martinovicshoz, és többi honfitársaihoz, kik a szabadelvü reform érdekében müködének, baráti viszonyban állott, és a titkos iratok terjesztésében némi részt vett.[1]

Úgy látszik, az elmélet embere volt, és azon iskolához tartozott, mely azt hiszi, hogy az állami élet fejlődését az iróasztaltól irányozhatni. Tanulmányai arra a meggyőződésre vezették, hogy a köztársaság az egyedüli észszerü és a népek jólétét biztosító kormányforma. Mindazáltal nem volt előtte ismeretlen, hogy hazájában a kormányképesség és intelligentia úgyszólván kizárólag a nemesség körében található fel. És így nem akarta vakon követni a francziákat. Az volt eszménye: hogy a felségi jogokat oly gyülés gyakorolja, mely két kamarából áll, egyik a nemesség, másik a nemnemes osztályok képviselőit foglalná magában.

Azt hitte, hogy az alkotmány ilyetén átalakítására a köznemesség egy részét megnyerheti. Főleg erre számított, mikor a reformátorok társaságát létesíteni tervezé. Ennek alapelveit egy

[1] A „Literae ad Imperatorem" czímü irat tárgyában indított vizsgálatban az ő neve is előfordúl.

iratban állította össze, melyet a katekizmusok népszerű alakjába foglalt.

Nagy súlyt helyezett arra, hogy Martinovics közreműködését megnyerje, és az 1793-ik év szeptember havában közlé vele terveit. De nem ért nála czélt.

Alig merülhet fel az iránt kétség, hogy Martinovics nem elvi eltérések miatt tagadta meg hozzájárulását. Ez irányban soha sem mutatkozott nehézkesnek. És most is igéretet tett Gyurkovicsnak, hogy azon esetre, ha előbb halna meg, magára vállalja tervei keresztülvitelét.[1]

Valószínű, hogy ily actió vezetésére Gyurkovicsot nem tartá alkalmasnak, és mellette alárendelt szereppel nem volt hajlandó megelégedni. Az alkalmas időpontot sem látta még elérkezettnek a nyilt föllépésre.

Tevékenységében a főrúgó mindíg az ambitió volt. Ennek kielégítésére egyik úttól sem riadt vissza; de szívesebben lépett volna az udvari élet síma padlójára, mint a forradalmi mozgalmak vészes tengerére.

Lelkében még nem volt befejezve az udvaroncz és a forradalmár küzdelme. Sőt időnként leszállott az udvarok legalantabb rétegeibe; a titkos rendőrkém színvonaláig sülyedt le.[2]

---

[1] Mindezt Martinovics 1794. augusztus 13- és 14-én a bécsi vizsgáló bizottság előtt beszéli el. Bár egyes részletek valószínűtleneknek látszanak, hitelesnek kell elfogadnunk előadását; mert azt költeni nem állott érdekében.

[2] Saurau gróf 1794. julius 24-iki fölterjesztésében említi, hogy Martinovics „seitdem Euer Maiestät sich von dessen Zudringlichkeiten losgemacht, und seine Spionstalente nicht zu benützen für gut befunden haben. . .“ csatlakozott az elégületlenekhez. És Pergen gróf 1795. márcz. 25-ikén írja a főherczeg-nádornak: „Der Abt Martinovics liesz zur Zeit als er noch die Rolle eines Denuncianten spielte . . .“

A Magyarországban és az osztrák örökös tartományokban észlelhető forrongásról, a bécsi rendőrministert gyakran kereste fel jelentéseivel. Most is sietett Gyurkovics terveit Pergen gróf tudomására hozni.[1]

Azonban a bécsi udvarnál nem vették tekintetbe feladásáit.

Gyurkovics működését nem a kormány akasztotta meg, hanem a halál, mely már 1793 őszén ragadta el, mielőtt tervei valósítása érdekében valamit tehetett volna.

De alig múlt el félév, és az eszközt, mely halálakor kezeiből kisíklott, Martinovics ragadja meg. Ezen rövid idő alatt nagy változás állott be, úgy az európai viszonyokban, mint az ő saját körülményeiben is.

[1] Ezt Martinovics maga adja elő a vizsgáló bizottság előtt.

XIV. FEJEZET.

A franczia convent segítséget ajánl az európai népeknek. — Martinovics megbízást kap forradalom létesítésére Ausztriában és Magyarországban. — A politikai hangulat Ausztriában. — A forradalmi elemek Bécsben. — Báró Riedel. — Hebenstreit főhadnagy. — A bécsi összeesküvés.

Mikor Magyarországban, az uralomra jutott reactió üldözései elől, a szabadelvű eszmék hirnökei az összeesküvések homályába vonultak: épen azon időben (1793 végén) a franczia forradalom hatalmának tetőpontját érte el.

Bent, az ősi intézmények: az egyház, a királyság és a kiváltságok elleni harczban elfojtotta a végső ellenállást. Künt diadalmas csatákat vívott a szövetkezett európai hatalmak ellen.

Ezen sikerek hatása alatt, egész Európában, a szabadelvű irány hívei, kiket az üldözés minden szélsőség felkarolására fogékonynyá tett, még bensőbb lelkesedéssel ragaszkodtak a szabadság és egyenlőség eszméihez; hinni kezdének általános uralomra emelkedésök lehetőségében; sőt közelinek jósolák az időpontot, mikor a középkor állami és társadalmi intézményeit — melyeknek mélyen elágazó gyökereit nem láthaták, de száradó galyait észlelték — korhadt törzs gyanánt, le fogja dönteni a zivatar hatalma.

Ma is találkoznak, és akkor még nagyobb volt azoknak száma, a kik a franczia forradalom-

ban, a két századon át fejlődő és lappangó kór ezen óriási kitörésében, egyes emberek művét látták. Úgy vélekedhettek, hogy másutt is csak bátor kezdeményre van szükség; hogy a társadalom minden rétegeiben elterjedett elvtársak, kiknek a félelem zárta le ajkukat és bénítá meg karjaikat, csak jelre várakoznak; hogy ha a franczia nemzet, néhány merész ember szavát követve, saját erejével megsemmisítheté az ezredéves monarchiát, mely egy század előtt a leghatalmasabb vala Európában: még könnyebb ugyanazon eredményt létesíteni más államokban; főleg most, mikor a Francziaország ellen viselt háború igénybe vette a kormányok minden erejét; mikor a diadalmas franczia forradalom — a mint vezérei gyakran hangoztaták — „hatalmas karját nyújtotta a testvéreknek, hogy a világ minden részeiben szétzúzzák a szolgaság bilincseit, és kitűzzék a szabadság zászlóját, a Themse és a Duna, a Ganges és a Misissippi partjain".[1]

És csakugyan a franczia convent — bizonyosan nem annyira ideális czélból, mint inkább azért, hogy a szövetkezett hatalmaknak bonyodalmakat támaszszon — az 1792. november 19-iki ülésen közlelkesedéssel felajánlotta Francziaország támogatását mindazon népeknek, melyek ki akarják vívni szabadságukat.

A franczia államférfiak már korábban, azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy a török szultánt háborúra ösztönzik Oroszország és Ausztria ellen; ezen utóbbi hatalom gyengítésére a magyar rendek elégületlenségét is kizsákmányolják. Semonville,

[1] A convent 1792. november 19-iki ülésén tartott beszédekből.

konstantinápolyi követ, utasítást kapott, hogy a magyarokkal érintkezésbe lépjen. Ugyanakkor a franczia diplomatia azon fáradozott, hogy Poroszországot Ausztriától elvonja.

Nagy reményeket kapcsoltak ezen tervhez. „Tőlünk függ — írja egyik jegyzékében Lebrun franczia minister — Magyarországot és Csehországot Ausztria ellen, a lengyel nemzetet és a portát Oroszország ellen fegyverre hívni. Svédország barátságára biztosan számíthatunk. Bajorországot könnyen megnyerhetjük. Tavaszszal, váratlanul és minden oldalról támadást indítunk. Ausztria felbomlik részeire. Lengyelország felszabadul. Svédország elfoglalja a keleti tenger partvidékeit. Poroszország a német birodalom urává lehet".[1]

És ezen tervek merész szerzői Martinovicsot is felhasználták. Megbízatását régi barátjának Forster János Györgynek köszönheté. Ezen nagy tehetségű és kalandos életű férfiú éjszaki Németországból származott. Mint gyermek, atyjával Oroszországba, majd Angliába került. Egy ideig mint nyelvmester tartotta fenn magát, utóbb Cook expeditiójához csatlakozva, körülhajózta a világot. Utazásának leírását becses munkában tette közzé, a mely hírét a tudományos világban megalapítá. 1784-ben a vilnai egyetemen tanszéket ajánlottak neki. E meghívást elfogadva, útközben hosszabb ideig tartózkodék Bécsben, hol József császár kitüntetésekkel halmozta el.

Ugyanekkor Martinovics is a császári székvárosban mulatott. Born Ignácz, a gyulafehérvári származású hírneves geológ házánál, mely a szabad-

[1] A párisi levéltárak diplomatiai iratai alapján, Sybel. „Geschichte der Revolutionszeit." II., 28—50. lapokon.

elvű és szabadkőmüves tudósok gyülhelye vala, találkozott Forsterrel, kit utóbb Lembergből Vilnában is meglátogatott. Baráti viszony jött létre közöttük, melyhez szellemi irányuk és tudományos foglalkozásaik rokonsága szolgált kapcsul.

Forster, néhány év mulva, visszatért Németországba, és Mainzban tanári állást foglalt el. Itt érte a franczia forradalom kitörése. Lelkesedéssel üdvözlé azt, és mikor (1792. október 21.) Mainz kapui a köztársaság diadalmas seregei előtt megnyiltak, polgártársai megbízásából Párisba ment, hogy városuk bekebelezését Francziaországba eszközölje ki.[1]

Épen akkor a párisi jakobinusok clubbja a forradalmi propagandák szervezésével foglalkozott. Európa minden államaiból, rangjuk, politikai befolyásuk vagy irodalmi nevök által kitünő férfiakat szemelt ki, oly czélból, hogy a forradalmi eszmék terjesztését és a fennálló kormányformák megdöntésére czélzó mozgalmak előkészítését vállalják magokra. Forster részt vett ezen tanácskozásokban. Az ő ajánlatára, az ausztriai ház uralma alatt álló országokban szervezendő demokratikus propaganda főnökévé Martinovics jelöltetett ki, és Democrite Montagne álnévvel ruháztatott fel.[2] Forster közlé vele megválasztatását, társainak névsorát, a működési tervet és a levelezésben használandó titkos írásjegyeket.

Martinovics habozás nélkül vállalta el a megbízatást; csak azt kivánta, hogy a további utasí-

[1] Martinovics 1794. szeptemb. 9-én a bécsi vizsgáló bizottság előtt részletesen beszéli el viszonyát Forsterhez.

[2] „Für unsere Staaten als der Chef von der demokratischen Propaganda ... ernannt worden bin;" írja ő maga 1794. deczember 10-én.

tásokat küldönczök által, ne póstán, juttassák el hozzá.

Egyelőre politikai iratai és személyes érintkezés által törekedett fölkelteni, fokozni és terjeszteni a franczia forradalom eszméi és vívmányai iránt a rokonszenvet.

Azonban csakhamar a cselekvés órája ütött. Az 1794. év április havában a párisi közjólét-bizottság küldötte, Moreau, jött Bécsbe, és azt a felhívást hozta, hogy haladéktalanúl lásson a forradalom létesítéséhez.

És valóban erre a viszonyok a lehető legalkalmasabbak valának. A francziák fényes diadalokat arattak a Rajna partjain. Ferencz császárnak a háború színhelyére kellett sietni, hogy végső erőfeszítéssel feltartóztassa a köztársaság hadainak előnyomulását. És ugyanakkor a lengyel fölkelés arra kényszeríté, hogy megoszsza haderejét.

Magyarországban a forrongás vésztjósló fokra emelkedett, és általánossá kezdett válni.[1] Ugyanis a kormány, felhasználva a hivatalos és félhivatalos pressió minden eszközét, „önkénytes" ajánlatokat igyekezett a hadi szükségletekre kieszközölni; egyúttal toborzásokat rendelt el, melyek az ujonczozástól alig különböztek. A megyék erőteljes feliratokat küldöttek a királyhoz és a nádorhoz.

Az elégületlenség fenyegető nyilatkozataival szemben, az osztrák ministerek a magyar országgyűlés összehívását javasolták. De Pálffy cancellár kijelenté, hogy az országgyűlés megtartása elkerül-

[1] Még Erdélyben is. Thugut 1794. április 7-én Colloredot értesíti, hogy „vu la turbulance des quelques esprits en Transylvanie,... la prudence exigait de ne pas trop denuer la province des troupes".

hetetlenül maga után vonná a forradalom kitörését. A király megijedt, és kinyilatkoztatá, hogy készebb békét kötni a francziákkal, mint a magyar rendeket összehívni.'

Az osztrák örökös tartományokban nem volt csekélyebb az elégületlenség. A József által keresztülvitt reformok a közszellemet felrázták volt a politikai tespedés hosszú álmából. És a császár halála után bekövetkezett restaurátió az osztrák szabadelvű körökben még nagyobb elkeseredést szült, mint nálunk; mert nem nyújthatott kárpótlásul századok kegyelete által megszentelt alkotmányos intézményeket.

Ferencz trónralépte után, a reactió következményei és a franczia háború által igényelt áldozatok ép oly súlyosak valának, a franczia forradalom sikerei is épen úgy hatottak a Lajthán túl, mint innen. Oly férfiak sem hiányzottak, a kiket a sértett érdek és a meghiúsult nagyravágyás kalandos tervek felkarolására előkészített.

Ezekkel Martinovics régi és szoros összeköttetésben állott. Több év óta lakott Bécsben, és a hatalmas kormányferfiútól le az igénytelen szatócsig, a társadalom minden rétegében, voltak barátai.

E szerint a körülmények felbátoríthaták arra, hogy Ausztriában a forradalmi mozgalom megindítására vállalkozzék.[2]

---

[1] A bécsi udvarnál levő porosz követ 1793. deczember 28-; 1794. január 1-, 6-, február 5-, 8-, 22-, márczius 12-, január 15- és 3-án kelt jelentései.

[2] Az 1794-ik évi bécsi u. n. jakobinus összeesküvés történetét ekkorig homály borította. Az osztrák történetíróknak, a perbefogottak ítéletei és pártszempontból írt hamis adatokkal telt pamphletek szolgáltak egyedüli kutforrásul. Még az sem vala tudva, hogy a bécsi és magyarországi „jakobinusok" összeköttetésben állottak. A jelen munka szerzője előtt ismeretes lévén ezen kapcsolat, kutatásait a bécsi

Arra, hogy az elégületlen elemek élére állva, már most kitűzze a forradalom zászlóját, természetesen gondolnia sem lehetett. Egyelőre csak az volt feladata, hogy titkos társaságokba egyesítse azokat. A nyilt föllépés ideje akkor volt elérkezendő, mikor valamely külső katastrófa, a császári hadak megsemmisítése és a francziák előnyomulása által előidézendő zavarban a helyzet uraivá válhatnak.

Ausztriában legjelentékenyebb szövetségese báró Riedel András von. Érdekes életpályát futott meg. A szerény polgári családból származó ifjút magas műveltsége a flórenczi udvarba vezeté; Lipót nagyherczeg, később császár, rábízta fiainak nevelését. Ferencz főherczeg is növendéke volt, a ki mikor a császári trónra lépett, nevelőjét bárói rangra emelé, és a saját oldala mellett, a cabinetben alkalmazá. Azonban Riedel, szabadelvű iránya által, csakhamar magára vonta Thugut és Colloredo neheztelését, minek következtében befolyását, majd állását és uralkodójának kegyeit is elveszté. Ezóta forradalmi irányú iratok szerzésével igyekezett boszúját kitölteni.

összeesküvésre is kiterjeszté. A bécsi legfőbb törvényszék levéltárában a polgári osztályhoz tartozó vádlottak ellen indított felségsértési perek tárgyalásairól vezetett jegyzőkönyveket, a hadügyministerium levéltárában pedig a katonai osztályhoz tartozó vádlottak periratait használta fel. Ezek egyebek közt kétségtelenné teszik, hogy a bécsi összeesküvésnek is Martinovics volt a feje. Saurau gróf a legfőbb törvényszék 1795. február 4-iki ülésén jelentést tevén a vizsgálat eredményeiről, kiemelé, hogy a vádlottak: Riedel, Troll, Gotthardi, Hackl sat. „an der Verschwörung des Martinovics Theil genommen". Hogy pedig ezen kifejezés alatt a bécsi és nem a magyarországi „összeesküvést" érti, mutatja az a hely, a hol Hackl vádoltatik, hogy ő „der von Martinovics verlangten Beihülfe zu einer hiesigen (t. i. wiener) Revolution nicht wiedersprochen". — (Kazinczynak tudomása volt erről. Gotthardiról, a bécsi összeesküvés egyik részeséről szólva, kiemeli, hogy az is „részese volt a Martinovics oktalan készületinek".

„A háládatlan Bécs“ czímű munkájában, melyet a censura elkerülésével nyomatott ki, a gyűlölet és gúny fegyvereivel küzd a monarchia és aristokratia ellen. Egy „szatirikus harczi imában“ a franczia háborút teszi népszerűtlenné, és kitöréseért a nemességre hárítja a felelősséget. Legtovább megy „Az összes németekhez“ intézett felhívásában, mely Németország lakóit „anti-aristokratikus egyenlőségi szövetség“ létesítésére és a fennálló kormányok megdöntésére buzdítja; egyúttal tervet is mutat be, mely azonban annyira naiv, és oly részletekre terjeszkedik ki — például, hogy mily színű jelvényeket viseljenek a felkelők és vezetőik — melyek mosolyt keltenek.[1]

Társai között a legmerészebb Hebenstreit Ferencz főhadnagy a bécsi helyőrségnél, a kiben katonai hivatása nem fojtotta el a költői hajlamokat. Művei nem birnak ugyan költői értékkel, de annál feltünőbb az általa művelt műfajokban való nagy változatosság. Ötszáz latin hexameterből áll „Homo hominibus“ czímű műve, a melyben nemcsak a trón és oltár felforgatása, hanem a vagyonközösség behozatala mellett is izgat, és a kort, a mely ezen eszméket valósítandja, az emberiség aranykora gyanánt énekeli meg:

[1] „Aufruf an alle Deutsche zu einem antiaristokratischem Gleichheitsbunde“. — Többi között felhívja a szabadelvű németeket „den 1 November dieses 1792 (?) Jahres, des morgens früh, um 7 Uhr soll in allen Städten Deutschlands, wer immer das Joch der aristokratischen Unterdrückung abschütteln ... will, mit einer Masche von den drei Farben roth, blau und weisz auf dem Hute, si sei von Papier, von Seide oder Leiwand (!) wenn sie nur grosz und sichtbar ist (!) sich auf einem dazu bestimmten groszen Platze ... einfinden“. A felkelők centuriákra oszolnak. „Der älteste Centurion an Jahren ist Präsident, ... der Präses soll nebst der Masche, die jeder Centurio auf dem Hute trägt, noch zwei andere zu beiden Seiten anstecken“. (!) Ezen iratból egy-egy példány a hadügy- és belügyministerium levéltárában.

Et vos antiquo tremuli sub fulmine fratres
Priusquam jus vestrum vi reclametis, et armis,
Discite, qui sitis, venerari nonnisi vera.
Agnita dum stabunt, quae sunt, quae false dicuntur,
Esse demum liber, et mendacia spernere doctus,
Sensus se fratri junget, junctusque manebit,
Rejiciet titulos. haec sordida dona tiranni,
Sacratamque famem nummorum, insania lucri
Ova, vilem stimulum, turpem procreantia quaestum:
Tunc sors una nobis, tunc mens erit omnibus una,
Et stabunt tutae sine rege et crimine gentes!"

Ellenben az osztrák népdialektust használja az u. n. eipeldaui énekben, a mely a legalsó néprétegekhez szól. A franczia forradalmat dicsőíti, és azt XVI. Lajos bűneivel igazolja:

„Drum fort mit Ihm zur Guillotin,
Denn Blut für Blut musz flieszen."

Mire eléggé érthető czélzással folytatja:

„Hät man nur hier so a Maschin
Müszt's mancher Groszkopf büszen!"

És még a francziák eljárása sem látszik őt kielégíteni; mert, miután az aristokratia zsarnoki uralmát ismerteté, így fejezi be az éneket:

„Drum schlagt 's d' Hundsleut alle Todt,
Nit langsam wie d' Franzosen
Sonst machen's enk no tausend Noth
S' ist nimmer auf sie z' losen."

Billeck Lipót számtiszt és Ruschitscha György zongoramester is szerzői valának a vallást és a monarchiát ostorozó költeményeknek.

A Magyarországban készült rokonszellemű iratok szintén el valának terjedve Bécsben; sőt Gotthardi Ferencz nyugalmazott kormánytanácsos részt vett Martinovics nyilt levelének szerkesztésében; Prandstätter bécsi városi tanácsnok pedig ezen nyilt levél és gróf Batthyányi Alajos „Ad amicam aurem" czímű röpiratának lefordítására vállalkozott.

Még nagyobb volt azoknak száma, kik Bécsben és az örökös tartományok egyéb városaiban az ismertetett forradalmi iratok és az azokban foglalt elvek terjesztése körül buzgólkodának. A legkülönfélébb elemek találkoznak e téren. Az ifjú, alig 18 éves gróf Hohenwart Szaniszló és Franzel szappanos, Frick felbachi kath. lelkész és Held evang. hitszónok, Blumauer a költő és Degen könyvárus, Gilofsky hadügyminiszteriumi tisztviselő és Strattmann az udvari könyvtár őre, Hackl János bécsi kereskedő és Jeline magántanító, Billek kapitány a bécsújhelyi katonai akadémia tanára és Wolstein az állatgyógyintézet igazgatója.

A többi tartományokban is valának társaik; mint például, Soltyck gróf Lengyelországban, Troll rendőrigazgató Lembergben, Ecker gróf Grácz-ban, Tauferer báró Laibachban, Hebert báró Klagenfurtban, és számos fiatal ember Innsbruckban.

Összeköttetésben állottak a németországi titkos társaságokkal; sőt Martinovics a német birodalomba küldé Troll rendőrigazgatót, oly czélból, hogy az uralkodó hangulat felől tájékozást szerezzen.[1]

Még nagyobb horderejű küldetést nyert Held evang. hitoktató és Denkmann orvos. Párisba kellett menniök, hogy a franczia conventnek a bécsi titkos társaságról és terveiről jelentést tegyenek, valamint átadják egy hadigép mintáját, melyet

[1] A Troll ellen vitt perben felhozatott, „dasz derselbe einen vertraulichen Umgang mit Martinovics gehabt, von diesem ins römische Reich geschickt worden, um die dortige Stimmung des Volkes zu erfahren." — Riedel a törvényszék előtt bevallotta, „dasz er mit einem gewissen Erhard zu Stuttgart, der sich für einen Jakobiner ausgab, Bekanntschaft hatte".

Hebenstreit és Riedel készítettek, és a melyről — bár szerkezete egészen kezdetleges vala — azt a naiv gondolatot táplálták, hogy a lovasság elleni harczban sikerrel használható. Miután az útiköltséget, adakozás útján, összegyűjtötték, a küldöttek — 1794. április második felében — útra keltek és csakugyan eljutottak Párisba.[1]

Míg ezek távol voltak, küldőik gyakran tartottak összejöveteleket; majd a nyilvános kertek, majd a város közelében fekvő falvak szolgáltak találkozási helyül. De a szervezkedés lassú menete többeknek nem volt ínyökre. Hebenstreit köztök a legtürelmetlenebb. Abban a hitben volt, hogy a közvélemény már eléggé elő van készítve, és a nyilt föllépést nem szükséges tovább halasztani. Egy alkalommal kifejtette, hogy harmadfél ezer elszánt emberrel nagy államcsínyt lehetne végrehajtani. Éjnek idején, egyszerre több felől a városba kellene nyomúlni, az őröket lemészárolni, a katonaságot laktanyáiban elzárni, a közpénztárakat

[1] A hadügyministerium levéltárában, Hebenstreit perének iratai között található e tervrajz, Hebenstreit saját aláírásával. Az egész gép nem egyéb, mint egy kétkerekű szekér, melyből háromágú lándzsa nyúl ki. Riedel ellen a hetedik vádpont így szól: „Die Bearbeitung des von dem Franz Hebenstreit erfundenen Models, eines zum Abbruch der österrechischen Kavalerie dienlichen Streitkarrens, in seiner Wohnung, mit seinen eigenen Uhrmacher instrumenten duldete, selbst daran mitarbeitete, und gedachten Hebenstreit die Mittheilung dieses Models an die Franzosen anrieth". A Hebenstreit elleni perben derült ki viszonya Soltyck grófhoz. Franzel szappanos ellen a felségsértési vád főleg azért emeltetett, mert 50 forinttal járult a küldöttek útiköltségéhez. A Prandstätter ellen indított perben hozatik fel, hogy Held és Denkmann hivatva voltak, „dem National Convent die Anzeige zu machen, dasz es hier eine Anzahl revol. gesinnten Männer gebe, und um einen Vorschlag zu machen, wie eine Revol. in Wien zu organisiren sey". — Soltyck gróf 200 aranyat adott a párisi küldöttek útiköltségére, és egyúttal vállalkozott, hogy a hadigép mintáját Kosciusko tábornoknak kezeihez juttatja.

lefoglalni, az urakat legyilkolni, a királyt őrizet alá helyezni, és néhány üres lap aláírására kényszeríteni; ekkor azután népgyülés hivatnék össze, és proclamátiók bocsáttatnának ki, melyekben a robot megszüntetésére nyújtatnék kilátás.

Riedel báró is hajlandó volt ily tervek felkarolására. Sőt szóba jött, hogy a király életét sem kellene kimélni.[1]

Azonban társaik bizonyára nem gondoltak ily merényletekre, és kétségkivül belátták azt is, hogy néhány ezer fegyveres toborzása, szervezése és működésbe hozása leküzdhetetlen nehézségekbe ütköznék; sőt a hatóságok figyelmének elkerülése teljesen lehetetlen volna.

Ennélfogva a vakmerő tervek valósítására kisérlet sem tétetett.

[1] Az 1794. julius 22-én kelt névtelen feladás, és Jeline vallomása. Az utóbbira nézve a legfőbb törvényszék előadója megjegyzi: „Er wolle zwar nicht wissen, dasz Hebenstreit... die Ermordung Seiner Mt vorgeschlagen habe, aber die geheime Anzeige setzt auch dieses Faktum auszer allen Zweifel". Billek szerint tervben volt: „den Adel ermorden, den Monarchen zu arretiren, und mit ihm wie mit König Ludwig von Frankreich zu verfahren". Hebenstreit nem tagadott mindent. „Ob sich nun gleich Inquisit — így szól az előadó — nur zur einem Theile vorerwähnter Anschuldigungen einbekennet, und nie von einem wirklich vorhabenden Aufstand, sondern nur von dem Fall geredet haben will, wenn einer möglich und ausführbar wäre;" és hogy „in der Hitze nach etwas wider seiner Gewohnheit zu viel genossenen Bier" beszélt. — Riedelre vonatkozólag az előadó így szól: „Ausz seiner Antwort zeige sich, dasz er zulassungsweise gestanden habe... zur Ausführung einer Revolution, ... ja sogar zu Ermordung Seiner Maiestät in Vorschlag gebracht, und sich hierüber theils mit dem Hauptmann Billek theils mit dem Franz Hebenstreit in Unterredungen eingelassen zu haben".

XV. FEJEZET.

A titkos társaságok megalakítása Magyarországban. — A reformátorok társasága. — A szabadság és egyenlőség társasága. — A polgár és ember katekizmusa. — Az igazgatók. — A tagok fölvétele. — Forradalmi iratok terjesztése. — A bécsi összeesküvés fölfedezése. — Martinovics elfogatása.

Martinovics Magyarországban is titkos társaságok alakítására határozta el magát. És pedig két különböző, sőt ellentétes irányú társaság létesítését tervezé.

Az egyiket a reformátorok társaságának nevezte. Ebbe azon szegényebb mágnásokat és nemeseket készült bevonni, a kik elégületlenek a fennálló viszonyokkal, és az alkotmány átalakításától, a mennyiben az a nemesi előjogok kimélésével történhetik, nem idegenkednek. Célul oly köztársaság létesítését tűzte ki, melyben a felségi jogokat két kamara gyakorolná; egyik a nemesek, a másik a nem-nemesek képviselőit foglalná magában; a nemesség az ingatlan birtoknak tulajdonosa maradna, a nem-nemesek mint bérlők kezelnék azt: az adó fizetésétől a nemesek és nem-nemesek egyaránt fel volnának mentve, minthogy a korona és az egyház javaiból, valamint a harminczadokból várható közjövedelem (összesen mintegy 40 millió) bőven fedezné a köztársaság szükségeit.

Mindazáltal ily tervnek valóságos keresztülvitelében közreműködni, nem lehetett Martinovics

szándéka. Az ő terveiben a reformátorok társaságának az a feladat jutott osztályrészül, hogy a fennálló kormányforma megbuktatását elősegítse; mihelyt ezt sikerrel betölti vala, a romok fölé új épületet emelni „az egyenlőség és szabadság társasága“ volt hivatva, és pedig a tiszta demokratia alapján. Ezen munkaterv: a franczia forradalom eszméinek valósítására oly elemeket használni, melyek azoktól visszariadtak, Martinovicshoz valóban méltó volt.

A reformátorok társaságának tagjai természetesen semmit sem tudhattak a másikról; ellenben a szabadság és egyenlőség társaságának tagjait egyúttal be kellett avatni a másikba.

A Martinovics által megállapított szabályzat szerint minden tag, a fölvétel alkalmával, eskü alatt kötelezi magát, hogy a társaság elveit, élte koczkáztatásával is, de kellő óvatossággal, terjeszteni fogja; továbbá, hogy legalább két új tagot fog megnyerni. A fölvett új tagnak, mihelyt az esküt letette, négy szem között ledictáltatik a katekizmus, közöltetnek a társaság szabályai és a titkos jelek, melyekkel a tagok találkozásnál kézszorítás és csókok, látogatásnál kopogtatás, és levelezésben írás-jegyek által egymást fölismerhetik.[1]

[1] Találkozásnál a reformátorok t. tagja társát, vállára téve jobb kezét, egy csókkal üdvözli, a szabadság t. tagja társának kezét keresztbe téve megszorítja, és három csókkal illeti őt. A látogatásnál amaz egyszer, ez háromszor kopogtat. A titkos írásjegyek a következők: a szabadságé , a zsarnokság megszüntetéseé mindkét társaságban; a testvériségé , a reformátorok, a szabadság társaságában; az egyenlőség jegyét csak az utóbbi használja. (Martinovics 1794. aug. 13-iki vallomása, a melylyel Laczkovics és Hajnóczy vallomásai lényegileg megegyeznek.)

Minden tag köteles azoknak neveit, a kiket maga fölvett és a kiket ismét ezek vesznek fel, időnkint annak bejelenteni, a ki által ő maga vétetett fel; ekképen lehetővé volt téve, hogy Martinovics az összes tagok névsorát megkapja.

Ha a két társaság tagjainak száma kellően megszaporodott, ki fog tüzetni a fölkelés zászlója. Addig a katekizmusok terjesztésére kell szorítkozniok.

A reformátorok katekizmusa abból indúl ki, hogy az osztrák uralkodóház és ministerei Magyarországot mindíg elnyomták; hogy József császár törvénytelen kormánya az örökösödés fonalát megszakítá, és mivel Ferencz trónraléptekor a szerződés nem újíttatott meg: a nemzetnek hatalmában áll fegyvert ragadni, és független köztársaságot alakítani. Előadja ezen köztársaság szervezetének főbb vonásait. Végre ajánlja, hogy a fölkelés létesítésében a lengyelek példáját kell követni.

Gyurkovics műve volt ez, melyet Martinovics lényegtelen változtatással, és latin szövegét megtartva, fogadott el.[1]

A másikat Martinovics maga, és pedig franczia nyelven írta meg. „Az ember és a polgár katekizmusának“ czímezte, szerzője gyanánt Democrite la Montagne volt megnevezve.[2]

Öt fejezetből állott, melyek az ember és a polgár jogait, — a szolgaságot és a felzendülés jogát, végre a királyi méltóságra vonatkozó kérdéseket tárgyalják.

---

[1] Ebből egy példányt sem ismerünk. Tartalmáról némi értesítést nyerünk Martinovics 1794. augusztus 28- és szeptember 2-ki, úgyszintén Hajnóczy 1794. aug. 25-iki vallomásaikból.

[2] „Catechisme de l'homme et du citoyen par Democrite la Montagne citoyen francais.“

Gondolatmenete és lényeges tartalma a következő:

Az ember legelső kötelessége meghódolni az ész ezen parancsának: Tartsd meg és tedd szerencséssé magadat, természeti és erkölcsi szükségeidet kielégítő munka által.

A természeti és erkölcsi szükségek arra ösztönzik, hogy magát ruházza és táplálja, lakhelyet építsen, tehetségeit kifejleszsze és embertársainak hasznára legyen. Szükségei kielégítésében eszközökül szolgálnak: a tulajdon, a földművelés, ipar, kereskedés, tudomány sat. Ezen eszközöket akkor használja helyesen, ha az ész ment minden betegségtől. Az ész betegségei: a tudatlanság és a vak hit, melyeket a tanítás, a tapasztalás és az ezekből származó felvilágosodás győz le.

Az ember boldogságát a szabadság biztosítja. Az ész második parancsa így hangzik: „Légy szabad, és szabadságodat vezérelje az okosság". A szabadság abban áll, hogy az ember mindent megtehet, a mi önfenntartására hasznos, a nélkül hogy másnak káros volna. Szabadságunkban gyakran akadályoz embertársaink gonoszsága, megtámadva az életet vagy a tulajdont. Az élet a természet ajándéka; ettől csak a természet foszthat meg minket; a halálbüntetés tehát jogtalan. A tulajdon kétféle: vagy velünk születik, vagy szerezzük azt. Mindkettő az önfenntartási ösztönön alapszik, minélfogva azt senki sem támadhatja meg.

Ha az ember szabadságában és tulajdonában megtámadtatik, köteles az védelmezni. Mivel pedig magára hagyatva nem mindíg képes ellenállani, szükséges volt polgári társaságba egyesülni, melynek feladata az egyének biztonságáról gondoskodni.

A társaság tagjai, a polgárok, egyenlő jogokkal birnak. A czímek és kiváltságok vétkesek és igazságtalanok.

A polgári társaság fennállását a törvény biztosítja. Ez „a népnek közönséges és legfelsőbb akaratja, a mely a közönséges bátorság fenntartására czéloz". Minden polgárnak joga és kötelessége részt venni a törvények alkotásában. E jogot személyesen vagy „képviselők által" gyakorolja. A törvények kétfélék: úgy mint alaptörvények, melyek a polgárok étetét és tulajdonát, szabadságát és egyenlőségét biztosítják, és együtt véve az alkotmányt teszik;[1] továbbá a polgárok egyes cselekedeteit szabályozó törvények.

Az alaptörvényeket az egész nép, vagy egy külön e czélra megválasztott gyülekezet formulázza. A többi törvények alkotása egy állandón működő gyülekezetnek feladata. Mindkét gyülekezet csak javaslatba hozza a törvényeket, a megerősítés joga az egész népet illeti. A népfelség kettős jogot foglal magában: megválasztani a képviselőket és helybenhagyni az általok alkotott törvényeket. Ezen jogokat az ősgyűléseken gyakorolja.[2]

A törvényeket az igazgató hatalom hajtja végre. Ez a következő módon jő létre. Az ősgyülések megválasztják a választókat, a kik saját körükből rendelik „a polgári hivatalra való személyeket".

[1] A „fundamentumos törvényeknek egybenszedése, melyet constitutiónak neveznek". A káté, a franczia forradalom példájára, szorosan megkülönbözteti az alaptörvényeket a többi törvényektől; úgy szintén a gyülekezeteket is, melyek az utóbbiak alkotására vannak rendeltetve, az alkotmányozó gyülekezetektől (Assemblée constituante et legislative)

[2] Az ősgyülésekre vonatkozó rész a katekizmusban nem elég világos. A fordító nem talált nyelvünkben az új fogalmaknak szabatosan megfelelő kifejezéseket

Ezek időnként új választás alá esnek, felelősek, és az e végre állíttatott törvényszékektől függnek. „Virtus és az elmebeli tehetség“ a tulajdonok, melyeket a közhivatalnokoknak birniok kell.

E szerint három „erkölcsi személy“ van a polgári társaságban: a főhatalom vagyis a nép, az igazgató hatalom és a közönség, „mely maga a status“. „A főhatalom isten gyanánt vagyon a közönség között; az igazgató hatalom annak ministere; és a polgárok, mint a törvénynek alattvalói, annak szeretett gyermeki.“

A polgári társaság akkor halad biztosan czélja felé, mikor az egyes tényezők között teljes az összhangzás, és „a polgárnak mindenkori gondolatja: a virtus, hazájának szeretete, bátorság vagy halál“. Ellenben a társadalmat komoly veszély fenyegeti, ha a főhatalmat egy vagy több személy bitorolja; a mi a monarchikus és aristokratikus kormányformában fordúl elő. „Mind a kettő erővel uralkodó hatalom, midőn egy magános ember, kit királynak, császárnak vagy fejedelemnek neveznek, vagy kevés számból álló familiák kényök szerint tesznek rendeléseket a szélesen elterjedett népség életéről, tulajdonáról és állapotjáról.“ Az uralkodók ugyanis, visszaélve hatalmokkal, „hadat indítanak a magok tulajdon hasznukért, és parancsolják a népnek, hogy az ellenségre, a kit az ő kevélységök és hűtlenségök támasztott, maga menjen el“. Az uralkodók azt akarják, „hogy megfojtassék a nép a hadaknak mészárszékén, melyet úgy gondolnak, mint dicsőségeknek mezejét, a vérengző haramiák... A természet ellen vak öldökléseket fordítottanak a nép gazdagságának erőszakos kicsikarására, a közönséges fizetések és adók növelésére, a bitang

tolvajok adósságának növelésére; és hogy amazok annál hatalmasabbak s tyrannusabbak legyenek, mennyivel erőtlenedett a nép az említett adósságok által".

Ily módon a monarchia és az aristokratia szolgaságot teremt. A jobbágyok, kiknek adóját a fejedelem tetszése szerint szabja meg, valóságos szolgák, kik semmiben sem különböznek „az igavonó barmoktól". „A miképen hajtja az úr az igás barmokat a maga tetszése szerint való húzásra: úgy hurczolják, hajtják és kényszerítik az ő jobbágyaikat a maguk kényökre a királyok és főrendek." E szerint tehát a királyi méltóságot, a nemességet és a papságot „a józan okosság úgy nézi mint az emberi nemnek hármas ostorát!"

Azonban a szolga, az elnyomatás állapotában, nem veszti el természetes jogait. Bármikor szétthetheti lánczait és fölzendülhet. Hogy ez bekövetkezzék, szükséges az ember természetes jogainak ismeretét terjeszteni, és a néppel a királyok s főrendek „istentelenségét" megismertetni. Ha pedig elérkezik az alkalmas pillanat, így kell szólani a néphez: „Fegyverre polgárok! Esküdjünk meg, hogy szabadon élünk vagy meghalunk!"

A fölzendüléskor a nép egy része fegyvert fog, másik része pedig a hadsereg ellátásáról gondoskodik. Ugyanakkor összejő a nemzetgyülés, mely megbünteti „az erőszakos uralkodókat és azok segítő híveit". Ezt vérontás nélkül viszi véghez a „megvilágosodott nép;" anarchiát csak „bárdolatlan nép" idéz elő.

A francziák és a sveicziak egy részének kivételével, Európa minden népének elég oka és egyszers-

mind elég ereje is van a fölzendülésre. „A mely nemzet szabad akar lenni, az is lesz.“

A fölzendülés diadala után, a néptől függő köztársaság lép a királyság helyére.

A demokratia volt a népek első kormányformája. Később, leginkább győzedelmes háborúk után, mikor a polgárok egyike, vitézség és nagyravágyás által, a többit túlszárnyalta, a nép átengedte neki a főhatalmat, melyet azután a szabadság elnyomására használt fel. A királyok azt hirdetik ugyan, hogy Istentől ered hatalmok; de ez „szemfényvesztő csalfaság“.

E szerint „a királyi igazgatásnak systemája természet szerint mérges és vétkes“. És így akár jók az uralkodók, akár roszak, minden nemzetnek „nem csak jussa vagyon eltörölni a királyokat, hanem tartozik is azt megcselekedni, ha a maga szentséges jussaival élni akar“.

Ez a katekizmus zártétele, mely egyúttal az egész munka czélját leleplezi.[1] —

Martinovics, mint könnyelmű, felületes ember nem elégedett meg ezen eszközzel, melyet czéljának elérésére felhasználhat; phantasiája szívesen foglalkozott azon teendőkkel, melyek akkor fognak

[1] Ezen katekizmusnak csak egyetlen példányát ismerjük, mely a jelen század elején írt, különféle politikai és vallási munkákból készített kivonatokat tartalmazó kézirat 18—37. lapjain foglaltatik, ily czím alatt: „Franczia Chatechesis“. (Ercsey Sámuel szóládi ref. segédlelkész úr küldötte be a „Századok“ szerkeztőségéhez. Minthogy a katekizmus eredeti szövege franczia volt, és az összeeskűvés számos tagjai külföldi író (Volney, Gerard, Rabeau, La Montagne) művének mondották vallomásaikban; indokoltnak látszott azon föltevés, hogy Martinovics idegen munkát dolgozott át. Ennek következtében, kérésemre, szakférfiak a londoni és párisi könyvtárakban őrzött forradalmi katekizmusokat szívesek voltak összevetni a Martinovics-félével. Azonban kitűnt, hogy ez úgy tartalomra, mind formára mindegyiktől eltér. A katekizmus teljes szövegét függelék gyanánt közlöm.

rá várakozni, mikor czélját már elérte. E miatt kidolgozta az alkotmányt is, melyet a köztársasági Magyarországnak szánt.[1]

Martinovics 1794. április végén Bécsből Pestre jött, hogy itt a titkos társaságokat szervezze.

Laczkovics volt az első, a kivel érintkezésbe lépett. Benne föltétlenül bízhatott. Tartózkodás nélkül közlé vele a két katekizmust, a társaságok alapszabályait és az alkotmány-tervet. Minthogy a társaságok közvetlen vezetését több igazgatóra akarta bízni, — magának csak a fővezetést tartva fenn — ezen tiszt elvállalására Laczkovicsot kérte fel, majd Hajnóczyt és Szentmarjayt szemelte ki társaiul.[2]

Az igazgatók mindenek előtt az ember és polgár franczia nyelven írt katekizmusának lefordítására irányozták figyelmöket. Laczkovics a magyar, Hajnóczy a német fordítást készíté el; az előbbi helyenként erőteljesebb kifejezéseket használt mint az eredeti szöveg követelé.[3] A reformátorok katekizmusa csak latin nyelven hozatott forgalomba.

És most megindúlt a tagok toborzása. Laczkovics feltünő óvatossággal járt el. Úgy látszik,

---

[1] Martinovics 1794. augusztus 20-iki vallomása.

[2] Martinovics 1794-ik augusztus 7-iki vallomásában említi, hogy egyik igazgatónak sem volt tudomása arról, kik a többi igazgatók. Ezt megerősíti Laczkovics vallomása. Szirmay azon véleményben van, hogy az igazgatók hatáskőre az ország egyes kerületei szerint volt meghatározva; úgy hogy Hajnóczynak a pesti, Laczkovicsnak a debreczeni, Szentmarjaynak a kassai, Sigray grófnak a dunántuli kerület jutott. Ezen föltevést a vallomások nem erősítik meg.

[3] Ezt a királyi tábla ítéletlevele hangsúlyozza. Úgy látszik a fordítás versekbe foglalt részleteket is tartalmazott; Szirmay a következő helyet idézi belőle:

„Hogy a szegény ember terhét hordozgassa,
Nemes azután is legyen Haranbassa."

a cselekvés órájában lankadni kezdett bátorsága. Csak testvérét Lászlót és unokaöccsét Szlávy János fiatal juratust avatta be; amazt a reformátorok társaságába, ezt mindkettőbe.

Ellenben Hajnóczy épen azokat óvakodott fölvenni, a kik legközelebb állottak szívéhez. Unokaöccsét Vrhovszky Sámuel ügyvédet és legbizalmasabb barátját Kazinczy Ferenczet mások vették fel. Öt egyént tudunk, a kiket ő nyert meg az ügynek. Ezek: Szén Antal helytartótanácsi tisztviselő; Ambrózy Gábor királyi ügyész; Abaffy Ferencz, az 1790/1-iki országgyűlésen Árvamegye követe, a reformpártnak úgy a szószéken mint a sajtó terén egyik vezére; Szentjóbi Szabó László a költő, ki most gróf Teleki Sámuel erdélyi cancellár titkára vala; végre Verseghy Ferencz, ki most több forradalmi éneket írt és zenére tett.[1]

Még buzgóbb tevékenységet fejtett ki Szentmarjay. Nem szorítkozott a fővárosban lakó elvtársak megnyerésére. Július elején Szatmármegyébe utazott, hol gróf Károlyi József főispáni beiktatására az ország minden részéből gyültek össze előkelő vendégek. Ez alkalommal vette be Kazinczy Ferenczet és Szulyovszky Menyhért zempléni előkelő birtokost.

Ez alatt Martinovics — ki június közepe táján visszatért Bécsbe — nem volt tétlen. Az alapszabályok szerint tagokat ő nem vehetett fel; és többeket, a kiket a forradalmi eszméknek

[1] A kir. tábla ítélete szerint bűnét súlyosbítja: „tam cantionis Marsilensis... ad tactus musicos reductio, nec non croaticae quoque cantilenae pestiferas... expressionis continentis, ad metrum redactio". Szirmay idézi egyik versének bekezdő sorait:

„A francziák ellen magyarok
s horvátok
Ti véres fegyverrel miért indulnátok?!"

megnyert, vagy azok felkarolására hajlandóknak talált, az igazgatókhoz utasított. És ezeknek számát szaporítani igyekezett. Az igazgatói tiszt elvállalása tárgyában alkudozásba bocsátkozott Bacsányival. Egy mágnást is keresett, a ki által a köznemességre nagyobb hatást gyakorolhatott. Csakhamar talált ilyet gróf Sigray Jakab személyében, a kit szövetségeséül maga a természet látszott kijelölni. Tehetséges, sokoldalú műveltségű, ambitiósus férfiú volt. Azonban felületes lélek és gyenge jellem lakott benne. A cynismusig tudott sülyedni.[1]

Kőszegről, hol mint a dunántúli kerületi tábla bírája lakott, gyakran járt Bécsbe, és itt találkozott Martinovicscsal is. Ez fényes jövő kilátásaival kecsegtetve, rábirta, hogy a reformátorok társaságában igazgatói állást fogadjon el. Első kérdése az volt: vajjon gróf Illésházy Istvánnak van-e tudomása ezen tervek felől? „Nincs — válaszolá Martinovics, — mert nem tartom alkalmasnak arra, hogy azokban közreműködjék.“ E felelet valószínűleg hizelgett Sigray hiúságának. Elfogadta az ajánlatot, még mielőtt a katekizmust látta volna; mert Martinovics, magánál nem tartott példányt, és ennek átvétele végett Hajnóczyhoz utasítá. Mikor ettől átvette, megdöbbenve látta, mily veszélyes vállalatba bocsátkozott. Emiatt a katekizmusokat átdolgozta, megrövidíté és enyhíté. A fölvételi szabályokat is egészen átdolgozta, oly formát adva azoknak, mintha franczia írókból kivont maximák volnának; minélfogva az avatatlan olvasó nem is sejté értelmöket.[2]

Kőszegre visszatérve, meghitt barátjával Brehm János orvossal közlé a titkot; majd a kerületi tábla

[1] A teljesen elfogulatlan és jól értesült Kazinczy Ferencz jellemzése.
[2] Sigray saját vallomása.

egyik jegyzőjét Rosty Jánost, továbbá ennek testvérét Rosty Pál földbirtokost és Fodor József helytartótanácsi titkárt vette fel a reformátorok társaságába.

Összesen hetvenöt egyént ismerünk, kik a titkos társaságok tagjai valának; köztök tizennégy tisztviselő, kilencz földbirtokos, nyolcz egyetemi tanuló, hét ügyvéd, öt jurátus, öt magán-titkár, négy kath. és egy prot. pap, három orvos, három tanár, két magánnevelő, stb. Túlnyomó részben fiatal emberek voltak; tizenöten még nem érték el a huszonötödik évet, csak egy haladta már meg az ötvenediket. Huszonheten a fővárosban vagy annak közelében laktak; a többiek az ország minden részében szét voltak szórva.[1]

A titkos társaságok megalakulásától azok fölfedeztetéseig alig három hónap folyt le. Ily rövid idő alatt jelentékeny eredményt nem lehetett felmutatni: annál kevésbbé, mert a vezérek — úgy látszik — nem érezték a rohamos sietés szükségét.

A titkos társaságoknak e szerint alig volt sokkal több tagjok, mint a hányat ismerünk. Különösen az aristokratia köréből senki sem követé Sigray gróf példáját. Az összeesküvés fölfedeztetése után el volt terjedve a hír, hogy részesei között több főúr találtatik. A neuwiedeni lap (1794 őszén) nyilvánosságra hozta a hírt, sőt több grófi családot meg is nevezett; de az osztrák mi-

[1] Elítélve csak 53 lett. A többinek nevét részint ezen ítéletek, részint József nádornak a periratokból 1801-ben készített jegyzetei tartották fenn. — A tagok korát és lakhelyét a N. Muzeum könyvtárának egyik kéziratából (Martinovicsianae conspirationis complicum series) tudjuk. — Több főúr gyanúban állott, hogy szintén be van avatva. Erről más helyen szólunk.

nisterium felhívására alaptalannak kellett azt nyilatkoztatnia.[1]

Martinovics utóbb két püspököt nevezett meg, a kiknek „tudomásuk van terveiről;“ négy grófot, két bárót és három tábornokot, „a kik a forradalom felé hajolnak;“ Szentmarjay szerint gróf Keglevich Ágost a reformátorok társaságának titkos jeleit ismerte és alkalmazta; Hajnóczy pedig azon véleményét fejezte ki, hogy Martinovics talán gróf Károlyi Józsefet akarta a mozgalom élére helyezni.[2] Azonban mindezen nyilatkozatok alapot nélkülöztek.

Míg a tagok toborzásának veszélyes munkája óvatosan folyt, Martinovics és társai mitsem változtattak szokott életmódjukon.

Martinovics frivol természete most sem tagadja meg magát. Mikor Pesten tartózkodott, leginkább Laczkovics társaságában, vígan tölté idejét. Barkó tábornok katonai főparancsnok jelentéseiben egész chronique scandaleuse foglaltatik, a mely azonban, mint ilyenkor történni szokott, bizonyára a valót sok valótlannal füzi össze. Egyebek között elbeszéli, hogy Martinovics egy fiatal hölgynek házassági ajánlatot tett, olyképen, hogy a Sveiczba vándorol ki vele, és ott maradnak, míg Magyarország köztársasággá alakul, a mi két év alatt be fog következni.[3]

Bécsben — mint Kisfaludy Sándortól tudjuk — „nagy házat tartott és kényelmes vendégségeket, mulatságokat adott, melyekbe a tehetős vagy

[1] Az erre vonatkozó jegyzékek a magyar országos és a bécsi állami levéltárban.

[2] Ezekről alább szólunk.

[3] Barkó 1794. augusztus 19-iki jelentése, a bécsi hadügyministerium levéltárában.

elmés ifjakat édesgetni szemlátomást erőlködött".[1] A költséges háztartásra uzsora-üzletek- és kölcsönvett pénzből szerezte meg a fedezetet.[2]

Laczkovics, mint előbb úgy most is, a legellentétesebb szélsőségek között hányattatik. Majd a király ellen dühöng, majd a nemzetet szidalmazza. Egyszer a francziák diadalai fölött ujong, máskor ég a vágytól, hogy ellenök harczolva, kitüntethesse vitézségét.

Az 1794. év elején újabban megkisérli, hogy az udvar bocsánatát és kegyeit megnyerje. Tizenegy ívre terjedő igazoló iratot küldött a királynak. Gróf Colloredo ministernek pedig azt az ajánlatot teszi, hogy a francziák ellen önkénytes csapatokat fog toborzani. Néhány hónappal utóbb egy más tervet nyújtott be, melyet sűrű titokba burkol. mert — úgymond — „ha a cancellária megtudja, azonnal megrontja; és ha véghez megy, az öcsém és mink boldogulunk; a cancellária, papok és többi ellenségeink pedig megszégyenednek és örök gyalázatba temettetnek". Nem igen bízott a sikerben. Már előre fenyegetődzik, hogy „ha ez nem succedál, azután fog minden vármegyére írni, mindnyájok nevében menydörgő írást beadni".[3]

Hogy Laczkovics ekképen minden füszálhoz kapaszkodik; egy időben az udvart elárasztotta

[1] Kisfaludy S. írja, hogy Martinovics soká incselkedett, „hogy őtet is társaságába vonhassa;... azonban a feslett életű papot gyűlölvén, mindig vonogatta magát". Végre sokszori kérésének engedve, egy estvéli mulatságra ... oda igérkezett. De Martinovics azon estét előző déli órákban befogattatott. (Hátrahagyott Munkái. IV., 20. l.)

[2] Hajnóczy 1794. augusztus 25-iki vallomása.

[3] Laczkovicsnak 1794. február 2-, 28- és julius 17-én Szily Ádám torontálmegyei főpénztárnokoz intézett levelei, és egy ugyanahhoz julius végén írt levélnek kivonata, az országos levéltárban.

projectumaival, és Martinovics összeesküvésében részt vett: kétségbeejtő anyagi viszonyaiban is találja magyarázatát. Mint huszártiszt, jó szívének és szeszélyeinek sugallatait követve, elpazarolta vagyonát. Mikor tehát nyugdíját elveszté, teljesen tönkre jutott. Most egy nyugalmazott kapitánynál, Soyer bárónál lakott, ennek nejével benső viszonyban élt, és ez — a közhit szerint — kitartotta őt.[1]

Ellenben Hajnóczy ezen válságos napokban is hű marad multjához és méltó eszményeihez, melyeknek szolgálatában áll. Nyugalommal, melyet a szilárd meggyőződés és az önzetlen törekvés biztosít a cselekvés embereinek, az utolsó óráig buzgón végezte hivatalos teendőit. A kamarai levéltár ügyiratai között tömegesen fordulnak elő fogalmazatai. Ezeket főnökei rendszerint változatlanúl fogadták el. Szécsen Sándor, a nagytevékenységű kamara-elnök is csak irályi javításokra talált alkalmat. Különösen az „altefata", „Sacratissima" és „benigne" szócskákat szokta sűrűn beiktatni. minthogy azoknak alkalmazásában Hajnóczy nem volt oly bőkezű, mint az akkori stylus curialis követelé.

Az építkezési osztályban volt elfoglalva. Az országos költségen tervezett és végrehajtott építkezésekről referált. Meg lehetett tehát nyugtatva az iránt, hogy foglalkozása nem hozza politikai meggyőződésével összeütközésbe. És mégis, a sors sajátszerű játéka, hogy épen a legutolsó napokban oly intézkedésekben kellett, átiratok és rendeletek fogalmazása által, közreműködnie, melyek bizonyára

[1] Barkó tábornok 1794. augusztus 7- és 27-, Van Hannekart vezérőrnagy augusztus 30- és szept. 3-iki jelentései, végre a Soyer-házaspár augusztus 30-iki vallomásai — a bécsi hadügyministerium levéltárában.

fájdalommal töltötték el lelkét. Az 1794-ik év nyarán nagyszámú franczia foglyokat szállítottak Magyarországba, a kiknek elhelyezése több kincstári épület átalakítását tette szükségessé. Az utolsó ülésen, melyen részt vett, ily ügyekre vonatkozó három fogalmazatát terjeszté elő. Szabad óráit egy nagy történeti munka előkészítésére fordítá. A magyarországi nem-nemes nép osztályok jogi és társadalmi állását kivánta megismertetni. Nagyszabású kutatásokat tett. Elfogatásakor hatszáz lap volt már megírva, és csak 1244-ig jutott el.

E szerint úgy élt, mint ha a zavartalan béke éveinek hosszú sora biztosítva volna számára. Barátaival sűrű levelezést folytatott. Az 1794-ik év elejétől augusztus 16-ig, pósta útján, 116 levelet küldött és 61-et kapott. Kazinczy Ferenczczel váltott leggyakrabban levelet, mert baráti viszonyukat az idő mind szorosabbra fűzte. Martinovics, Szentmarjay, gróf Sigray, Abaffy, Fodor, Szulyovszky, Vrhovszky mellett — kik vele együtt csakhamar a vádlottak padjára kerülnek — a szabadelvű arisztokratia és a középnemesség legkiválóbb tagjait találjuk levelezőinek névsorában: Illésházy grófot, Mariássyt, Péchyt, Splényit, Tihanyit, Vayt, és első helyen gróf Széchenyi Ferenczet, a ki állandón megőrízte iránta régi jóakaratát. 1794 tavaszán Hajnóczy tiz napon át volt Czenken a gróf vendége. És mikor május 8-án búcsút vett, 225 forintot kapott tőle ajándékúl, bútorok vásárlására. Ugyanis most második házasságra készült lépni. Egy vagyonos sopronyi leányt szemelt ki nőül. Az eljegyzés május havában történt meg. Augusztus elsején elhagyta Kovachich házát, melyben két éven át lakott; a budai vízivárosban bérelt szál-

lást, és díszesen rendezte be. Augusztus 7-én érkeztek meg a Bécsben vásárolt butorok. És tíz nappal utóbb fegyveresek ragadják ki az alig elfoglalt kényelmes otthonból, a hová már két hét múlva bevezette volna a szeretett nőt.[1] —

A titkos társaságok szabályai utasították a tagokat, hogy a hatóságok gyanújának eltávolítása végett, politikai iratok közrebocsátásától, sőt politikai kérdések nyilvános tárgyalásától is tartózkodjanak.

És csakugyan, az 1794-iki év első felében a szabadelvű párt irodalmi munkasságában szünet áll be.

Azonban a titkos szövetkezések közös sajátsága, hogy a vezetők nem képesek mindenkivel megértetni az óvatosság szükségét. Találkoznak türelmetlen emberek, a kik nem tudván bevárni a kellő időpontot, életjelt akarnak adni, és rémülettel eltölteni ellenfeleiket.

Ily módon jött létre, és pedig valószínűleg Laczkovics tollából, az a levél, a melyet „Zemplénvármegyének egybegyűlt tündöklő tagjai"-hoz, 1794. május 14-én Piskót-ról ír, egy névtelen „igaz hazafi az az patrióta". Harczra hívja fel a nemzetet, szabadságának visszaszerzése érdekében.

„Ha még el nem alutt mibennünk — így szól — a mi őseink vére, ha még pihedegel mi bennünk Bellona asszonytúl beontott vitézség, gerjeszszük fel tehát magunkba, mivel most felderült napunk sugára hozza magával, hogy az Ausztriai despota háznak súlyos igáját vessük le magunk-

[1] Mindezen részleteket pontosan vezetett számadási könyveiből merítjük, a melyek lefoglalt iratmányaival, a kir. ítélő tábla levéltárából a M. N. Múzeum könyvtárába jutottak.

ról; mivel nem hazánk gyarapítására, hanem ennek romlására igyekezett, igyekszik, igyekezend... Első Ferdinandtúl fogva, diaetaliter megerősíttetett articulusokból, mind utolsóig, csak üvegen keresztül mézet nyalattak mivelünk az Ausztriai házból valók. Tehát megegyez-e az igazsággal, hogy ilyen körmös ház egy igaz úton járó magyar nemzetnek parancsoljon?"

Többször kiemeli ezen irat, hogy az igazi magyarnak „nincs előmenetele sem katonák közt, sem a királyi dominiumokban;... hogy annál jobban pusztuljon a magyar nemzet és erősödjön a német Herr Bruder; majd meggyengült tagjainkkal könnyebben viaskodhatik... Vajjon megegyez-e a józan elmével, hogy a német Magyarországba bátrabb legyen, mint a magyar Németországba?"...

„Csak azon iparkodik az Ausztriai ház, hogy... kezeinket lábainkat megkötöztesse, a szánkra pedig erős lakatot veressen...; valamint az olasz előbb kemény zabolát teszen a medve szájára, azután tánczoltatja."

Ezután előadja, mily módon lehetne a felszabadulás művét keresztülvinni; ha „valamint a lengyelek, összeszövetkezés által, egy vármegye a másikkal egyetértene ezen despota háznak kitörülésén... Az országunk el lehetne király nélkül, hanem minden vármegye a maga megyéjét igazgatná, és minden vármegye egy főguberniumot esmér; és magyar bellicum consiliumot is fölállíthatna országunk".

Ezt mielőbb meg kellene tenni. Ily vállalatra most legalkalmasabb az idő, mert a franczia háború foglalja el Ausztriát, melyet egy külhatalom sem támogatna. „Ha most keserves ezen súlyos

igát le nem rázzuk nyakunkból, talán máskorra semmiképen le nem rázhatandjuk!"[1]

A titkos társaság valamelyik alárendelt, tájékozatlan tagjától származhatott egy másik, latin nyelven írt proclamátió, mely néhány héttel utóbb hozatott forgalomba. „A köznépnek és a nemzetnek Isten kegyelméből való generálisai" nevében van kiállítva.

Az egyházi rendnek illő tiszteletet és jutalmat: az uraknak, nemeseknek, királyi városoknak jogos szabadságaik fenntartását igéri. De a tulajdonjogot „az igazságtalan és gonosz kiváltságokhoz" sorozza. És kijelenti, hogy a királyi, egyházi, főúri és nemesi birtokok a nép és a szegényebb nemesek között fognak szétosztatni, hogy jövedelmeikből a katonaság fizettessék. Az uraktól és tiszviselőktől, a papoktól és bérlőktől el kell szedni a fegyvereket és lovakat, az aranyat és ezüstöt; a zsidóktól pedig ezer forint értéket meghaladó vagyonukat; mindnyájan őrizet alá helyeztetnek. A templomok és a zsidók imaházai bántatlanúl hagyatnak. Minden megyében kapitány fog rendeltetni; parancsainak mindenki tartozik engedelmeskedni.[2]

[1] Végül Zemplénmegye felkéretik, hogy az iratot a saját területén terjeszsze és más megyékkel is közölje. (Az irat egykorú másolata az országos levéltárban.)

[2] Az irat végén a következő aláírás áll: „Generales Districtuum Savi, Dravi, Tibisci, Danubii." És ezen utóirat, mely keletkezésének idejét jelöli: „Locus, dies, annus et mensis, ex quo Comitatu ad quem dimissi fuerint. In exemplo. Anno 1794. 27. Junii percepit Comitatus Scepusiensis. A quo et ex quo Comitatu exprimendum est". — Ezen proclamátiót 1795. január 12-én Pongrácz Imre Andrásfalváról küldi, egy meg nem nevezett úrnak. „Desideratum concitatorium scriptum — írja, — per me occasione illius interceptionis pariatum, isthic... transmitto. Originale illius reperitur in Archivo Excelsi Consilii, quorsum una cum investigatione Judicis Nobilium... per Comitatus huius.. Vice-Comitem submissum fuit".(A M. N. Múz. könyvtárában.)

Az irat egész tartalma, confusus szerkezete és az a körülmény, hogy latin nyelven szól a köznéphez: mutatja, hogy jelentőséggel nem bír.

Nem tulajdoníthatunk fontosságot azon magyar verseknek sem, melyek ez időtájt a főváros útczáin terjesztettek. Egyik „Jakobinusok klubja“ aláírást visel. Tartalma a következő:

„Ó Pannónok, ó hunnok! kövessétek az egyenlőséget, mely meghozza a szabadságot. Jobb az anarchia, mint az átkozott monarchia. Gyalázat, alávetve lenni az uralkodónak, mint a lovak kocsisuknak. Isten parancsai és a természet törvényei előtt hajoljatok meg. Ó pannónok, ó hunnok! ragadjatok fegyvert, és állítsátok helyre az osztályok egyenlőségét.“

Még szenvedélyesebb hangon szól egy másik vers:

„Vitéz . magyarok! keljetek fel, irányozzátok diadalmas fegyvereiteket esküdt ellenségeitekre. Igyatok a zsarnok véréből, mert az bilincsekbe ver, és kardját szívetekre irányozza. Fegyverre magyarok! semmisítsétek meg, irtsátok ki őket, tetemeikből hegyeket hányjatok.

„Ha nem bír rablánczra fűzni titeket, megvásárolt hadait küldi ellenetek. Bilincsekbe veri nejeinket, elnyeli vagyonunkat, nyársra húzza gyermekeinket. Fegyverre sat.

„Az udvar által megvásárolt nagyok a hatalmas nemzet leigázására fizetett hadakat használnak, a melyek rendjelekért elárulják hazájokat. Fegyverre sat.

„Reszkess gyilkos zsarnok, a leszámolás napja felvirradt. Miután sok vért ontottál, most saját véreddel fogsz adózni. Tanácsosaid müködnek meg-

rontásodra. A fényt, mely környez, magyar ember fogja örökre elhomályosítani. Fegyverre sat.

„Öljétek le a zsarnokot, a ki ember-vérben fürdik, jogainkat elrabolja, és maga aranyban ragyog. Kiméljétek bérelt eszközeit. Fegyvere sat.

„Hőseidnek a hazaszeretet szolgáltasson fegyvert. A szabadság istennője zúzza szét a leigázott haza bilincseit. Küldd a csatatérre a győzelem angyalát, a ki a pokol sötét kapujáig üzze a zsarnokot. Fegyverre sat.[1]

Ezen vers és a latin proclamátió csak későn — Martinovics elfogatása után — került a hatóságok kezei közé.

Ellenben a Zemplénmegyéhez intézett iratnak egy példánya, mely a nagy-károlyi póstán, a zemplénmegyei alispánhoz címezve, adatott fel, a főispán útján, már junius végén a helytartótanács alelnökének, az országbírónak küldetett fel.

Gróf Zichy Károly komolyan vette a dolgot. Azt hitte, hogy az irat elterjedése veszélyes következményeket vonhatna maga után. Tudta, hogy a felső vidék lakosságát, mely a rosz termés következtében nyomorra jutott, könnyű volna felizgatni, főleg ha az adó szigorral behajtatik; az elszegényedett ősnemességre pedig azért gyakorolhatna az irat hatást, mert több helyen a magyarok elmellőztetését hangsúlyozza.

A helytartótanács rendelkezéseket tett, hogy a levél elterjedését megakadályozza. Azonban az országbíró, mint humánus és felvilágosodott államférfiú, egyúttal felkérte a királyt, hogy az adó behajtásánál a szegény nép lehető kimélésére

[1] A vers német fordítását Barkó tábornok 1794. augusztus 19-iki jelentéséhez mellékelve találjuk.

utasítsa a hatóságokat; és a sóügynek a magyar kamara hatósága alá való rendelése által, a magyaroknak hivatalok elnyerésére nyisson útat.

„Felséged — úgymond — a saját érdekében nem cselekedhetik helyesebben, mint ha ez ügyben két országgyűlésen tett igéretét valósítja; és ekként dicsteljes hírét, hogy a törvények megtartása szívén fekszik, újabban megerősíti.“[1]

Ez alatt a vizsgálat, mely az irat szerzőjének kiderítésére folyt, nem vezetett eredményre. A kormánykörökben az a gyanú is fölmerült, hogy azzal valamely roszakaratú ember a zemplénmegyei tisztviselőket compromittálni akarta. Minthogy pedig a megyék jelentéseiből kitűnt, hogy több példánynak nyoma sincs; az országbíró azt ajánlá, hogy a vizsgálatot be kell szüntetni.

A király elfogadta a javaslatot. És ezzel az ügy el volt intézve.

A magyarországi titkos társaságok fölfedezését nem tagjaik vigyázatlansága vonta maga után.[2]

---

[1] Gróf Zichy Károlynak 1794. julius 1-én és augusztus 7-én kelt fölterjesztései; a cancellár augusztus 12-iki fölterjesztése a királyi resolutióval. (Az országos levéltárban.) — Később Rhédey Lajost gyanúsították azzal, hogy a levelet ő írta. De a gyanúnak nem volt más alapja mint az, hogy piskóti birtokos.

[2] Magyarországban többféle hamis hír volt elterjedve. Némelyek szerint Martinovics egyszer későn este fáradtan tért vissza lakására, és öltönye zsebében feledte az összeesküvésre vonatkozó irományokat, melyeket inasa másnap reggel elolvasott és a rendőrséghez vitt. — Mások azt beszélték, hogy Martinovics inasa kedvesével urának szobáiban mulatott, és mikor ez több barátjával váratlanúl megjött, a leányt etrejté, a ki így végig hallgatta az összeesküvés részeseinek tanácskozását. — Egy harmadik versió az, hogy az inas rejtőzött el és volt a tanácskozás tanúja: mert ura akkor jött váratlanul haza, mikor ő tréfából annak főpapi öltönyeit vette magára. (Szirmay emlékiratában registrálja ezen utczai híreket, melyeknek nincs alapjok.)

Bécsből jött az impulsus megalakulásukra; onnan közeledett a csapás is, mely enyészetet hozott rájok.

A jól szervezett osztrák rendőrség figyelmét nem kerülheték ki azon mozgalmak, melyeknek a császári székváros színhelye vala.

Már június 14-én egy titkos ügynök jelentést tett a Bécsben tartózkodó „forradalmárokról;“ a névsorban Martinovicscsal is találkozunk. Néhány nappal utóbb egy fiatal ember jelent meg Schilling kormánytanácsosnál, előadva, hogy báró Riedel forradalmi eszméket hirdet, és azok terjesztésére ifjú lelkészeket toborz. Held borkereskedő pedig feltárta, hogy az ő lakásán — Brunnban. Mödling mellett — forradalmárok jönnek össze. a kik őt is beavatták titkaikba; de most már útálattal fordúl el tőlök, és rettegés tölti el lelkét.

Még aggasztóbb tudósítások érkeztek a külföldről. Londonban épen ekkor (1794 tavaszán) folyt a felségsértési per, mely az angol alkotmány felforgatására szövetkezett demokraták ellen indíttatott; lefoglalt irományaikból kitünt, hogy összeköttetésben állanak a hollandiai, németországi és magyarországi demokratákkal.[1]

A sveiczi köztársaságnál levő osztrák ügyviselő pedig tudomására jutott annak, hogy április 28-án Bécsből két egyén érkezett Bázelbe, kik azonnal a franczia consult keresték föl, és ennek jelentésére a convent által Párisba hivattak, a

[1] A porosz király bécsi követe 1794. augusztus 6-án jelenti: „On dit a present, que ce club ainsi que la conspiration de Vienne avoient eté decouverts a Londre, par les papiers des personnes, qui y ont machiné un bouleversement dans la constitution britannique“.

hová elutaztak; továbbá, hogy egy bizalmas emberöknek — a ki áruló lett — elbeszélték, hogy Ausztriában tizenkét titkos klubb létezik, melyek magas állású férfiakat számítnak tagjaik között, és a forradalom kitörésekor harminczezer fegyverest fognak síkra állítani.

A bécsi rendőrség, ezen tudosítások vétele után, kettős buzgalommal fáradozott, hogy az összeesküvés részeseinek nyomára jöjjön. Ez csakhamar sikerült. Egy titkos ügynök megnyerte Jeline bizalmát, a kitől értesült, hogy a franczia forradalom eszméinek terjesztésére létesült propaganda lelke Riedel báró; igazgatói: Hebenstreit, Gilofsky és ő, Jeline; hogy titkos összejöveteleikben sokan vesznek részt, köztök Martinovics is; valószínűleg összeköttetésben állanak az olasz- és magyarországi titkos társaságokkal; követeket küldöttek a franczia conventhez. Jeline több forradalmi iratot adott neki át, megjegyezve, hogy azokat, Martinovics tanácsára, Magyarországban készülnek kinyomatni.

Ekként a rendőrség elégséges útmutatással rendelkezett, és eljöttnek látta az időt, hogy „hatalmas csapást mérjen a forradalmárokra, és tönkre tegye ármányaikat". Saurau Ferencz gróf, julius 21-én kelt fölterjesztésében, előadva a beérkezett titkos jelentéseket, azt a javaslatot tette, hogy az összeesküvés legveszélyesebb tagjait, szám szerint kilenczet — úgy mint báró Riedelt, Hebenstreitot Gilofskyt, Jelinét, Hanke tanárt, Martinovicsot, Hacklt, Jutzot és Jennét — egyszerre el kell fogatni, és irományaikat lefoglalni.

Martinovicsot jellemezve, kiemeli, hogy az „a forradalmi irányú emberekkel úgy Bécsben,

mint Magyarországban — itt névszerint a hírhedt Laczkovicscsal, — bizalmas viszonyban áll, minélfogva ha összeköttetés létezik a bécsi és pesti propagandák között, úgy ő szolgál kapcsúl; korlátlan nagyravágyással bír, bármily módon jelentékeny szerepet akarna játszani, valóságos Herostratus; mióta tolakodó ajánlatait a király elutasítá, és kém-szolgálatait nem veszi igénybe, a legveszedelmesebb elégületlenekhez csatlakozott; a titkos jelentések, melyeket régebben benyújtott volt, szintén elárulják, hogy be van avatva a bel- és külföldi titkos társaságokba; ha ezen, általa időnként tett jelentések hitelesek, úgy ő, mint a külföldi páholyok tagja, a jelen körülmények között veszedelmes embernek tekintendő; ha ellenben hamis híreket tartalmaznak, úgy csaló, a ki a kormányt tévútra vezetni és célellenes intézkedésekre bírni iparkodott".[1]

Ferencz császár nem késett megadni Saurau grófnak a kért felhatalmazást, és meghagyta neki, hogy a kellő intézkedéseket haladék nélkül foganatosítsa.[2]

De bármily sűrű volt a titok fátyola, mely a rendőrség nyomozásait és tárgyalásait borítá, Martinovics és bécsi barátai értesülve valának az őket fenyegető veszély felől.

Július közepén, Soltyk gróf elfogatása volt az első figyelmeztetés. Bár a lengyel fölkelés vezérei-

[1] Saurau gróf 1794. julius 21-iki fölterjesztése — több mellékkel — a bécsi belügyminiszterium levéltárában.

[2] A resolutió így hangzik: „Ich genehmige durchgehends ihren Vorschlag und versehe Mich allerdings zu ihrem Mir bekannten Eifer und vieler Einsicht, dasz sie alle erforderlichen Anstalten diesfalls auf das zweckmäszigste einzuleiten wissen werden, wozu auch alsogleich Hand anzulegen ist, und ist Mir sonach von dem weiteren Erfolg die gehörige Anzeige zu machen und sodann mein fernerer Befehl hierüber abzuwarten. Franz".

vel való összeköttetése szolgáltatott okot az elfogatási rendelet kibocsátására, a bécsi titkos társaságok vezetői — a kikkel szintén kapcsolatban állott — méltán tarthattak attól, hogy vallomásai őket is compromittálni fogják. Hebenstreit tehát e hírre, sietett iratait elégetni. Hasonlag cselekedett néhány nappal utóbb Martinovics, a kit Jeline figyelmeztetett, hogy feladás történt ellenök, és a kit aggodalommal töltött el az is, hogy egy rendőrbiztos tudakozódott lakása felől.

A rákövetkező éjszaka (július 23. és 24. között) ugyanazon rendőrbiztos felriasztá álmából, és felhívta, hogy iratait szolgáltassa ki, és kövesse a rendőrigazgatósághoz. Bár e csapás nem egészen váratlanúl érte, nagy rettegés szállta meg, a melynek hatása alatt háromszor ájult el, mielőtt a rendőrigazgatóság épületébe lehetett szállítani.

Ugyanakkor báró Riedel és többi társai szintén elfogattak.[1]

Az elfogatások híre általános rémületet idézett elő. A hivatalos körök a foglyokat úgy tüntették fel, mint egy titkos klubb tagjait, kik Franciaországból kapott pénzzel, a párisi forradolomhoz hasonló mozgalmat előidézni, és a kormányforma átalakítását keresztülvinni tervezték.[2]

[1] Saurau gróf 1794. junius 24-iki fölterjesztése, melyben az elfogatásokról jelentést tesz Martinovics szept. 10-iki vallomásában maga beszéli el, hogy julius 16-ika táján, Jeline figyelmeztetésére, elégette a Moreau által hozott diplomatiai iratokat és julius 23-án Forster leveleit. — Martinovics julius 29-iki vallomásából tudjuk, hogy elfogatása napján Schilling kormánytanácsos kihallgatta, és felhívta, adja elő mindazt, a mit a készülő forradalomról tud. Azt válaszolá, hogy arról semmit sem tud; és megemlíté, hogy Lipót király megbizásából több titkos társaság tagja lett, oly czélból, hogy azok működéséről a királynak jelentést tehessen.

[2] A bécsi porosz követ julius 30- és augusztus 6-iki jelentései.

A tömeg felizgatott képzeletében, a távolból fenyegető veszély, iszonyú katastrófává nőtte ki magát, a mely a közelebbi napokban lesújt vala az uralkodóra és a népekre, ha a kormány bölcsesége és erélye el nem hárítja. Beszélték, hogy ki volt már tűzve a nap, a melyen Bécsben és Pesten egyszerre kitört volna a forradalom; a bécsi Lipót-külvárosban felhalmozott tüzelőfát felgyújtják, a királyt, a ki a tűzvész színhelyén megjelenik, legyilkolják, és a keletkező zavart az állami intézmények felforgatására zsákmányolják ki; ez alatt Pesten az összeesküvés részesei kiszabadítják a franczia foglyokat, és ezeknek segítségével hatalmokba ejtik a fővárost.

Mások azt mesélték, hogy tervben volt, Bécsben tüzet támasztani, a királyt elfogni, és a magyar országgyűlés összehívására kényszeríteni; akkor azután az összeesküvés részesei lángba borítják Budavárát, felszabadítják a fanczia foglyokat, és hatalmokba ejtik az országgyűlést, mely a franczia convent példáját fogja követni.[1]

[1] A porosz követ 1794. deczember 24-iki jelentésében szól e hírekről, melyeket Szirmay részletesen ád elő. Mikor ezeket emlékiratában Kazinczy Ferencz olvasta, megjegyzé: „Egy oly istentelen embertől, mint Martinovics, és egy oly exaltált főtől mint Laczkovics lehet ugyan várni még efféle is. De én ugyanezeket itt hallom és olvasom legelőször. Nagy volt a rettegés, a nagy rettegés pedig sokat láttat, a mit látni nem kellene, és látni nem lehet". Említi, hogy ő róla is beszélték, hogy fegyvereket szállított Nagykárolyba, és öt millió frankot fizetett forradalmi czélokra!

A PER

ÉS KÖVETKEZMÉNYEI.

XVI. FEJEZET.

A bécsi vizsgáló bizottság összeállítása. — Martinovics első vallomásai. — Magyarországból érkező tudósítások. — Martinovics őszinte vallomást tesz. — Felfedezi magyarországi társainak neveit. — Ezeknek elfogatása.

A bécsi titkos társaságok részeseinek elfogatását követő napon — 1794. július 25-én — Ferencz császár vizsgáló bizottságot alakított, melynek elnökévé gróf Saurau Ferenczet nevezte ki; tagjait a legfőbb törvényszék, az alsó-ausztriai főtörvényszék és a katonai törvényszék ülnökeiből, a városi tanács és a rendőrministerium tanácsosaiból szemelte ki.

Mindnyájoknak esküvel kellett magokat kötelezni, hogy a vizsgálat folyamát és eredményeit szoros titokban fogják tartani.[1]

Martinovics először július 29-ikén hallgattatott ki.

A reá nehezedő csapás súlya nem törte meg. A börtön néma magánya és nélkülözései, a kétes jövendő rémképei szellemét nem fosztották meg hajlékonysága és leleményessége előnyeitől. A ra-

[1] 1794. július 25-én, Wallis grófhoz, a haditanács elnökéhez, intézett kabineti irat. — A bizottság tagjai: Stupan és Beer udvari tanácsosok, Faby és Pichelstein főtörv. ülnökök, Schilling kormánytanácsos a rendőrségtől mint előadó, Girod alezredes, Martinelli és Sedlmayer városi tanácsosok. — A titoktartás kötelezettségét kiemeli a porosz követ augusztus 6-iki jelentésében.

vaszságot jóhiszemű őszinteség öltönyébe burkolni, valótlan dolgokat merész határozottsággal adni elő: korán megtanulta, és most mesteri ügyességgel tudta.

Önző érdekek rugói mozgatták; nem voltak nagy eszméi, sem erős szenvedélyei, melyek a szerencsétlenség napjaiban megóvnak a kétségbeeséstől és visszatartanak a lealacsonyodástól. Nem a sors csapásai alatt elbukott hős gyanánt tünik fel; most már leplezetlenül áll a nagyravágyó cselszövő, a ki csak álnokságát és hiúságát őrzi meg mindvégig.

Az első kihallgatás alkalmával röviden és hézagosan elbeszélte életének lefolyását, kezdettől elfogatásáig. Részletesebben csak azon állásról szól, melyet Leopold király udvaránál elfoglalt. Mint udvari vegyész — úgymond — gyakran jött össze az uralkodóval, a ki tudva, hogy a külföldön utazott, kérdést intézett hozzá, hogy kikkel áll összeköttetésben, és vajjon képes volna-e azoktól, levelezés útján, a titkos társaságok czéljairól és tevékenységéről, valamint egyéb dolgokról is, a melyek Ausztria politikai helyzetét érdeklik, tájékozást szerezni? Erre közlé, hogy tudományos levelezésben áll Condorcet marquisval, de Mourveau dijoni tanárral, Guitonnal, a ki azóta a nemzeti convent tagja lett, Pristley tudóssal Birminghamben és Landrianyval Londonban. A király meghagyta neki, hogy felhagyva a tudományos eszmecserével, „a korviszonyoknak megfelelő politikai levelezést“ kezdjen meg, oly módon, mintha maga is a demokratákhoz tartoznék. E megbízást azon föltétel alatt fogadta el, hogy összeköttetései miatt a kormány soha se vonhassa kérdőre; és

hogy azon egyéneket, a kiket a titkos társaságok tagjainak fog fölismerni, bántás ne érje; a kormány arra szorítkozzék, hogy az általok tervezett roszat megakadályozza. A király elfogadta e föltételt.

Lipót halála után, Ferencz király megdicsérte jó szolgálatait, igérte hogy meg fogja jutalmazni, és gróf Colloredo ministerhez utasítá, a ki felhívta, hogy szolgálatait ezentúl is folytassa. Ő ekkor a Lipót királytól nyert biztosítás megújítását kérte; de a ministertől azt az ismételt választ kapta, hogy aggodalom nélkül szentelje magát a titkos szolgálatnak. Az 1793-ik év február hónapjáig közvetlenül Colloredo grófhoz, azóta elfogatásáig a rendőrministerhez intézte jelentéseit. —

Ezen vallomásával kétségkivül az volt czélja, hogy magától az államellenes törekvések gyanúját elhárítsa, és összeköttetését a titkos társaságokkal hivatalos kötelességeinek kifolyása gyanánt tüntesse fel.

Ugyanezen czélra törekedett, mikor tíz nappal utóbb (augusztus 8-án) másodízben jelent meg a vizsgáló bizottság előtt. Az a kérdés intéztetett hozzá: ki vette őt be a „franko-amerikai unióba", és mikép tudta meg, hogy egy ily titkos társaság Bécsben is létezik? Válaszában előadta, hogy 1791-ben Landriany ismerteté meg vele a franko-amerikai uniót, mely a régi angol szabadkőmüvesintézményből fejlődött ki, és oda hatott, hogy a törvényhozó hatalom és a felségi jogok a nép kezeibe jussanak, míg a királyok a végrehajtó hatalmat megtartanák. Lipót egyenes parancsára fölvétette magát ezen társaságba, a melynek szervezetéről jelentést tett neki.

Ezzel kapcsolatban Martinovics másnemű leleplezéseket is tett. E szerint 1791-ben tudomására jutott, hogy a Magyarországban tartózkodó ex-jezsuiták titkos társaságot alakítottak. Ennek fejével Makó apát tanulmányi igazgatóval megismerkedett, és általa bevétette magát a társaságba, melynek czélja vala: magához ragadni a felségi jogokat. E végből a társaság azon van, hogy a fontos állami hivatalokat saját tagjainak szerezze meg; az uralkodót és a népet a legmélyebb tudatlanságban tartsa; a többi titkos társaságokat üldözze; a türelmetlenség szellemét ápolja. Okolicsányi és Lányi udvari tanácsosok a magyar cancelláriánál a társaság legbuzgóbb tagjai. Mindezt szintén bejelenté Lipót királynak. —

Az ex-jezsuitákra vonatkozó ezen előadásában a valóság apró magvát a valótlanságok nagy tömege veszi körül. Kétségtelen, hogy József császár halála óta létezett Magyarországban aristokratikus párt, mely a királyi hatalom gyengítésére tört. De sem ezen párt, sem az ex-jezsuiták szervezett társasággá nem alakultak. A két udvari tanácsost ily módon megnevezve, boszút akart állani rajtok, mert esküdt ellenségeit látta bennök.

A következő napokon (augusztus 11- és 12-én) összeköttetéseiről kellett számot adnia.

Külföldi barátai közöl újra az angol Pristleyt, a franczia Condorcet-et, Guitont és de Morveau-t nevezte meg, és arról, miképen bocsátkozott velök, Lipót parancsára, politikai levelezésbe, újabb részleteket közölt. A leveleket maga a király dictálta, és egy Párisban tartozkodó bizalmas ügynökéhez czímeztette; a válaszok egyenesen a királyhoz jutottak. A levelezés diplomatiai ügyekről folyt, többi

között arról, hogy mily módon lehetne a franczia háború kitörését megakadályozni. A király halálával megszakadt a levelezés. Ő maga azóta a külföldre senkinek sem írt levelet.

Bécsi ismerősei sorában első helyre Hackl kereskedőt teszi, a kivel Lembergben ismerkedett meg. Bécsben is gyakran meglátogatta és ebédelt házánál. Felületes embernek jellemezi, a kivel komoly tárgyakról nem szokott beszélgetni. Társalkodásukban a franczia forradalom soha sem jött szóba. Jutz ügyvéddel naponkint a Matschaker-hof vendéglőben ebédelt. Csak néhány hét előtt ismerkedet meg Jeline nevelővel és Anisz kereskedővel. Rendszerint a hírlapi ujdonságokról folyt a társalgás.

Troll lembergi rendőrbiztos, „a legjobb emberek egyike", ez évben szabadságidejét Bécsben tölté; többször volt vele együtt.

Martineau énekesnőnél összejött ennek kedvesével, egy angol festővel, a ki Pestre készült utazni.

Az utczán véletlenül ismerkedett meg egy Patocky nevű lengyellel, a ki közlé vele a lengyeleknek Galliczia lakóihoz intézett felhívását, hogy a köztársasághoz csatlakozzanak. Ezt lemásolta, és április havában átadta Pergen grófnak.

Patocky arra kérte fel, hogy Paine egyik munkáját angolból franczia nyelvre fordítsa. Többször kirándulást tettek Schönbrunnba vagy Dornbachba, és ebéd után a fordításon dolgoztak. Ezen kéziratot — úgy látszik — a rendőrség Hackl házánál megtalálta. Arra nézve, hogy mikép jutott oda, Martinovics oly magyarázatot adott, a mely mutatja, hogy leleményessége néha cserben hagyta.

Az angol munkát — úgymond — Patocky magával vitte, a fordítást ellenben nála hagyta; ezt a jövő télen el akarta égetni; addig, a franczia forradalmat magasztaló tartalma miatt, nem akarta a maga lakásán tartani; lepecsételte tehát, és azt írta a borítékra: testvérem periratai; a csomagot megőrzés végett Hacklnak adta, a ki valóban azt hitte, hogy periratokat vesz át.

Martinovics magyarországi összeköttetéseit szintén úgy tüntette fel, mint a melyektől az államellenes terveknek még árnyéka is távol van. Laczkovics kapitány ifjúkori barátja. A Magyarországban uralkodó hangulatról jelentéseket kapott tőle. De néhány hónap óta megszüntek leveleket váltani. A jezsuita-párt elkeseredetten üldözi, kétségkivül azért, mert tudomására jutott, hogy titkos jelentéseket szokott küldeni, és monarchikus érzelmeit fönnen hirdeti.

Hajnóczyval néhány év előtt Pesten ismerkedett meg Június havában gróf Sigrayt ajánló levéllel küldé hozzá. Erre, aláírás nélkül, sajátszerű levelet kapott tőle. Bizonyos Purkart-féle olajról beszél, mely több egyént meggyógyított.[1] Nem tudta, hogy mit jelentsen ez, és megijedt, mert attól félt, hogy titkos összeköttetések gyanújában áll. Szemrehányásokat tett neki, és ezóta nem írtak egymásnak.

Bécsben néha Rosty keszthelyi apáttal, Bagynai (?) és Sándor nemes urakkal találkozott, de csak közönyös tárgyakról beszélgetett velök. Három vagy négy hét előtt „egy bizonyos Bacsányit“ mutattak be neki, a ki többször meglátogatta, és

[1] Hajnóczy azt vallotta, hogy ily módon azoknak neveit közlé, a kiket a titkos társaságok tagjaivá avatott.

elbeszélte, hogy „egy jezsuita“ bevádolta, minek következtében hivatalától elmozdították. —

A vizsgáló bizottság tagjainak nem lehetett kétségök az iránt, hogy Martinovics rendszeresen tévútra vezeti őket. A többi foglyok vallomásai reá vonatkozólag súlyosan compromittáló részleteket tartalmaztak.

És Magyarországból is, báró Barkó Vincze tábornok- és főhadparancsnoktól, ki egyúttal a titkos rendőrség vezetője vala, oly információk érkeztek, melyek Martinovicsot mint veszedelmes embert és a magyarországi elégületlenek bizalmas barátját tüntették fel, és azon meggyőződést fejezték ki, hogy az osztrák és magyar demokraták összeköttetésben állanak.[1]

Ugyanakkor, a bécsi elfogatások híre által előidézett rettegés hatása alatt, Sehy Ferencz pesti színész (augusztus 6-án) megjelent a főherczegnádor kamarása előtt, és feltárta, hogy Pesten titkos társaság létezik, melynek jeleit és katekizmusát Erdélyi jurátus közlé vele.[2]

Ezek után, a vizsgáló bizottság, augusztus 13-án, maga elé hivatta Martinovicsot, és komolyan meginté, hogy félretéve a hiú mentegetődzést, és felhagyva a mesékkel, őszinte vallomást tegyen.

Mire Martinovics „könnyeket ontva, és az igaz bűnbánat jeleit adva“ — mint a jegyzőkönyv mondja, — így kezdé meg vallomását:

„Halálom után, ő felségének, legjobb királyunknak semmitől sem kell félnie. A szerencsétlensé-

[1] Barkó tábornoknak 1794. augusztus 4- és 7-én gróf Wallis tábornagyhoz intézett jelentései, a bécsi hadügyministerium levéltárában.

[2] A királyi táblának Sehy ellen hozott ítélete említi ezt.

get, mely fenyegeté, én készítettem elő... Elő fogom adni, miként akartam Magyarországban forradalmat támasztani, és mily okok indítottak rá.

„Lipót király meggyőződvén arról, hogy kiváló mértékben képesítve vagyok a közügyek vezetésére, és általam megismerkedvén a szerencsés uralkodás legbiztosabb eszközeivel, igéretet tett, hogy udvari tanácsossá és kabinetjének titkáráva fog kinevezni". Közbejött halála meghiúsítá e terveket. Ez annál fájdalmasabban hatott rá, mert már megszokta volt az udvari életet, és lelkét betöltötte az a gondolat, hogy befolyást fog gyakorolni a közügyekre, és közreműködhetik a fejedelem s az állam boldogításának nagy munkájában. Mindent megkisérlett, hogy Ferencz királytól elnyerje az állást, melyre atyja kilátást nyújtott. Ez nem sikerült; sőt más csapások is érték. Saecularisátiójának érvényességét megtámadták; a szászvári címzetes apátság adományozásával járó 5oo forintnyi illeték lefizetésére kényszerítették; fizetését beszüntették; és a később utalványozott ezer forintnyi évdíjt a császári titkos pénztárból utalványozták, mintha jellemtelen szolgálatokért élvezné azt; egyházi javadalomért folyamodott, de azt egészen jelentéktelen embernek adományozták; a rendőrministernek ajánlotta fel szolgálatait, de elutasították. A szenvedett sérelmek keserűséggel töltötték el, fölkeltve benne a gyűlöletet a kormány ellen, és a vágyat a fennálló kormányforma átalakítására.

Ez alatt többször megfordúlt Magyarországban, és alkalma volt megismerkedni az uralkodó elégületlenséggel. A protestánsok a türelmi rendelet megszorítása miatt panaszkodtak; a felvilá-

gosodott emberek zúgolódtak, mert a tanszékeket és hivatalokat a jezsuiták hívei nyerik el; a jobbágyok földesuraikkal, a papok püspökeikkel elégületlenek; végre a hadi segély és az újonczok követelése minden néposztály körében ingerültséget szült; a francziák ellen viselt háborút, és az udvar szövetségét Porosz- s Oroszországzal senki sem helyeselte. —

Martinovics ezen fejtegetései annyira részletesek valának, hogy a délelőtti órákat teljesen betöltötték. Délután még néhány vonással kiegészíté az általános helyzetről adott képet. Szerinte, a magyarok elégületlenségének egyik kútforrása az, hogy a külügyi és bányászati hivatalok betöltésénél a magyar elemet feltünően mellőzik; a városoktól pedig megvonták némely szabadalmaikat. „Mindez — úgymond — azt a meggyőződést hozta létre a nemzetben, hogy önmagának kell átalakítani kormányát."

Ezután áttért a két titkos társaság alakításának, szervezetének és titkos jeleinek ismertetésére. Megnevezte a négy igazgatót. Az általok fölvett tagok számát nem képes meghatározni; azt hiszi, hogy az néhány ezerre megy. Hajnóczytól, titkos jegyekkel írt levélben, azt az értesítést vette, hogy a tagok toborzása kielégítő eredménynyel foly. Az igazgatóknak augusztus végén kellett volna a tagok névsorát beküldeni. Csak hármat nevezhet meg: Ambrózyt, Bacsányit és Martont. Több pesti és budai polgárt is fölvettek. Laczkovics és Szentmarjay, a két társaság terjesztése végett, be akarták utazni az ország különböző részeit. Laczkovicsnál feltalálható az alkotmányterv, melyet ő (Martinovics) saját kezével írt.

Augusztus 14-én még néhány részletet beszélt el. Ekkor adta elő, mily viszonyban állott Gyurkovicshoz; mikép tanácskozott barátaival a titkos társaságok megalakítása felől; mikép nyerte meg terveinek a négy igazgatót.[1]

Ezen nagy horderejű vallomásokról az udvari bizottság haladék nélkül jelentést tett a királynak, a ki Schilling kormánytanácsost Budára küldé, hogy a főherczeg-nádort a „magyarországi összeesküvés" felől informálja, és vele a teendők iránt tanácskozzék. Itt a Martinovics által szervezett titkos társaságok igazgatóinak elfogatását, és Martinovicscsal leendő szembesítés végett, Bécsbe szállítását határozták el.[2]

A főherczeg-nádor kibocsátotta az elfogatási rendeleteket, melyek a városi hatóság közbejöttével, már az augusztus 16-ikát követő éjszaka — tehát három nappal a végzetes vallomások után — foganatosíttattak.

Hajnóczyt, Laczkovicsot és Szentmarjayt budavári lakásaikon lepték meg, és külön kocsikba helyezve el, katonai fedezet alatt Bécsbe vitték, hol a rendőrigazgatóság vette át őket.[3]

Néhány nap múlva követte őket gróf Sigray Jakab. Menekülni igyekezett, de a határon, mivel útlevele nem volt, letartóztatták. A megye alispánja elé vitetvén, fölfedezte nevét és mene-

[1] A Martinovics julius 29-én és augusztus havában történt kihallgattatásáról fölvett jegyzőkönyvek, a bécsi belügyministerium levéltárában.

[2] Erről az udvari bizottság szeptember 17-iki fölterjesztéséből értesülünk.

[3] Jankovics Miklósnak (M. N. Múzeumban őrzött) napló-töredéke az elfogatásról némely részleteket tartalmaz; de azok nem látszanak a hitelesség biztosítékait nyújtani. — A foglyokat kísérő tisztek augusztus 22-én Budán bemutatják a bécsi rendőrigazgatóság elismervényét a foglyok átvételéről.

külésének okát. Az alispán a főherzeg-nádortól kért utasítást, és mivel ez késett, a megye kisgyülését hívta össze, a melynek határozatából futár küldetett a nádorhoz, azzal a kéréssel, eszközölje ki, hogy Sigray gróf Pestre, és ne Bécsbe vitessék. E közben Budáról egy kapitány érkezett meg, a ki a nádor rendeletét mutatta elő, a melynek értelmében Sigrayt Bécsbe kellett szállítania. A megye tiltakozott ez ellen. A kapitány ekkor cselhez nyúlt; kijelenté, hogy foglyát Pestre fogja vinni, és csakugyan az ország fővárosa felé vette útját. De mikor két póstajárásnyira volt, más útra tért és Bécsbe sietett.[1]

[1] Sigray gróf szeptember 1-én benyújtott emlékiratában maga beszéli el elfogatásának részleteit. Ebből kitűnik, hogy Szirmay és Kazinczy Ferencz e tekintetben nem voltak jól informálva.

XVII. FEJEZET.

Hajnóczy, — Szentmarjay, — Sigray — és Laczkovics írásban benyújtott nyilatkozatai. — Kihallgattatásuk a bécsi vizsgáló bizottság által.

A Magyarországból Bécsbe szállított foglyok kihallgatása ugyanazon bizottság feladata vala, a mely előtt Martinovics tette volt vallomásait. Ezen bizottság most két taggal: Lányi József és Nagy József udvari tanácsosokkal egészíttetett ki.[1]

Hajnóczy azon kérelmét terjeszté elé, hogy írásban nyújthassa be vallomását. Ezt augusztus 29-én készíté el.

Azzal kezdé előadását, hogy Martinovics május havában meglátogatta, és közlé vele a titkos társaságok megalakítására vonatkozó terveit, a fölvételi szabályokat, a titkos jeleket és végre a két katekizmust; Martinovics elmondá, hogy terveit tudomására hozta Robespierrenek, hogy Bécsben, Stíriában, Gallicziában, Horvátországban, sőt Oroszországban is léteznek titkos társaságok, és sok ezer taggal birnak; végre, hogy a francziák néhány millió francot bocsátottak rendelkezésökre. Fölhívására, elvállalá mindkét társaságban az igazgatói tisztet, és a franczia katekizmust lefordítá németre.

[1] Az 1794. augusztus 21-iki királyi rendelet által.

Hajnóczy továbbá megnevezte azokat, a kiket a titkos társaságokba felvett, és a kiket ezek avattak be. Elbeszélte viszonyát Sigray grófhoz. Abaffynak is ő adta át a katekizmust; de ez másnap reggel visszahozta, azzal a kijelentéssel, hogy bár a közvélemény fejlesztésére jó szolgálatokat tehet, ő nem akar azzal foglalkozni. Szecsenácz titkár pedig, mikor előtte a titkos társaságokról kezdett beszélni, így nyilatkozott: „Ez bizonyosan a bolond Martinovics gondolata; semmit sem akarok arról tudni".

Mikor Martinovics elfogatásáról értesült, úgy ő maga, mint Verseghi, Makk, Landerer, Szén és Ujgyörgyi, a titkos társaságokra vonatkozó iratokat elégették. De két hét múlva Ambrózytól elkérte a katekizmust, és újra leírta; mert közölni akarta gróf Széchenyi Ferenczczel, oly czélból, hogy ez Bécsben jó barátaival, talán magával a kabineti ministerrel is megismertesse, és így „abból az országra a lehető legnagyobb előnyök háromoljanak". Ezen másolatot és Ambrózy példányát, melyet elfogatása alkalmával, nagy zavarában, nem volt képes előmutatni, könnyen meg fogják találni lakásán.

Igazgató-társainak neveit Martinovics nem közlé vele; de csakhamar „észrevette", hogy Laczkovics és Szentmarjay azok. Hogy Laczkovics kiket nyert meg, azt nem tudja; mert nagy óvatossággal járt el. Szentmarjay, különösen az ifjú juratusok és juristák köréből, sokakat avatott be; biztosan csak kettőről tudja: a saját unokaöcscséről Vrhovszkyról és Bujánovics udvari ágens fiáról. Szentmarjay levélben értesíté, hogy a latin kate-

kizmust Szulyovszkyval közlé; úgy látszik Nagy-Károlyban is többeknek adta át.

Franczia pénzről és ügynökökről semmit sem tud. Ilyesekről Martinovics kétségkivül azért beszélt, hogy a forradalmi eszméket könnyebben terjeszthesse. Martinovics, ha franczia pénzzel rendelkezhetik, bizonyára nem szorúlt volna uzsora-üzletekre és adósságcsinálásra. „Charlataneria" azon állítása is, hogy a katekizmusok mindenfelé el vannak terjedve.

Ezek előterjesztése után, kifejti, hogy mily czélok lebegtek az ő szemei előtt, mikor a titkos társaságba lépett, és a katekizmusok terjesztésére vállalkozott. Kezdettől fogva belátta, hogy Martinovics tervei kivihetetlenek. Már a katekizmusok terjesztése is sok nehézséggel járt. Többen, például Mariássy István gömöri alispán, vonakodtak azt leírni. Ha csak komoly és megbízható férfiak kapják, úgy kis körben terjednek el; ha ellenben fiatal emberek kezeibe jutnak, a titkot nem soká lehet megőrízni. Az utóbbi eset következett be. Már egy hónap előtt, a nádor kamarása kérdést tett Laczkovicsnál: milyen katekizmus az, a melynek első kérdése így hangzik: Mi az ember? És Szécs nyelvmester olvasta a demokratikus katekizmust, bár a titkos társaságba nem volt fölvéve.

Továbbá, a terv valósítására hiányoztak a kellő eszközök. Forradalmat pénz, hadiszerek, várak nélkül tervezni, nevetséges gondolat. Magyarországban a forradalmakat mindíg főurak hozták létre. Egyébkint lehetséges, hogy Martinovics összeköttetésben állott valamelyik főurral; talán Károlyi grófot, a kinek társaságát feltünően keresé, óhajtotta megnyerni; habár ez ily szerepre nem bír

elég tehetséggel, és fösvénysége miatt alig vállalná el azt.

A katekizmusok tartalma sem volt alkalmas a siker biztosítására. A reformátorok katekizmusában több tétel van, a melynek alaptalansága szembetünő. És az a gondolat, hogy a nem-nemes osztály képviselői a törvényhozás egyik kamaráját alkosssák, minden magyar nemest felháborít. A nemesség készebb a korlátlan monarchia előtt meghajolni, mint a nem-nemest magához fölemelni.

A demokratikus katekizmus abból indúl ki, hogy a nemesség és a papság haszontalan intézmények. De a paraszt osztályt, a melynek alig század része tud olvasni, csak a papság és nemesség közvetítése által lehetne a forradalomra előkészíteni. Már ezen két osztály miként karolhatna fel oly tervet, mely épen az ő megbuktatásukra céloz?

Ő — úgymond — mindezt jól megfontolta. De reméllé, hogy azon rettegés, melyet a katekizmusok a kiváltságos osztályokban előidézendnek, üdvös hatást fog szülni; a kormányt meggyőzendi arról, hogy legczélszerűbb, a sajtószabadság engedélyezése által tért nyitni a heves főknek nézeteik kifejtésére; a nemességet pedig rá fogja bírni, hogy a kiváltságos állását fenyegető veszély elhárítása végett, a nem-nemes osztályokat némi politikai jogokban részesítse.

Nem helyeselte a katekizmusokban foglalt elveket. Soha sem volt szándéka meggyújtani a forradalom lángját. Saját társadalmi állásával mindíg meg volt elégedve; nem volt kedve a maga és

leendő nejének kis vagyonát a polgárháborúban koczkáztatni.

A köztársasági kormányformáról bizalmas társalgásban úgy beszélt, mint eszményéről. De soha sem mondotta, hogy tekintet nélkül a viszonyokra, azonnal életbe kell léptetni. Ismételve hangsúlyozá, hogy a francziaországi és németalföldi véres események világosan feltüntetik a forradalmak vészteljes következményeit. Hazája számára csak három óhajtása volt: először, hogy a sajtószabadság, oly módon mint Angliában és Hollandiában, törvény által biztosíttassék; másodszor, hogy azon jogi elv, mely szerint nemes embert csak törvényes idézés és ítélet alapján lehet elfogni, a nem-nemes osztályokra is kiterjesztessék; harmadszor, hogy az emberi észt kigúnyoló, gyalázatos törvény, mely szerint a paraszt nem lehet ingatlan javak tulajdonosa, szünjék meg. Ezen engedmények árán, ám tartsa meg a nemesség többi előjogait.

Hogy így szokott nyilatkozni, tanúkul Balogh Péter udvari tanácsost, Vay és Majthényi helytartó-tanácsosokat, Gyürky kamarai tanácsost, Szecsenácz titkárt, gróf Festetich Jánost és Tihanyi alországbírót hívja fel.

Ha kedve lett volna polgárháborút szítani fel, pamphletek írására adja magát. Kilencz hónap óta, nagy jogtörténeti munka kidolgozására fordította szabad óráit. A magyarországi jobbágyosztály történetével foglalkozik. Mintegy hatszáz lapot írt össze, és csak 1244-ig jutott. Három év előtt alig készült volna el. Ily hosszú és fáradságos munkára bizonyosan nem vállalkozik, ha forradalom létesítésére gondol, vagy bekövetkezését előre látja.

„Istenemre mondom, szándékaim tiszták, önzetlenek, nemesek valának. Büszke vagyok arra, hogy az emberiség legszámosabb és leghasznosabb osztályának javára szenteltem munkásságomat. Melléktekintetek soha sem fognak attól elvonni. De jól tudom, hogy bármily tiszták szándékaim, nem lett volna szabad törvénytelen eszközökhöz nyúlnom.... Elismerem, hogy törvénybe ütköző cselekedetet követtem el. Ha ő felsége a büntető igazságnak szabad folyást engedve, példát akar állítani: esedezem, hogy azokat ne sújtsa, a kiket elcsábítottam.“ Szégyenből, nehogy gyáváknak tartassanak, vették át tőle a katekizmusokat. Szabó László legnehezebben volt rábirható, és néhány nappal utóbb értésére adta, hogy az egész dologról semmit sem akar tudni. Nem szeretné, ha nemes lelkét a fogság megtörné. Verseghy szelíd természetű pap, ismételve mondá: ha a kiváltságos osztályoktól csekély engedményeket akarunk kieszközölni, sokat kell követelni. A többiek is a katekizmusokban eszközt láttak nemes czéljaik elérésére.

„Jól tudom — ezek zársorai — hogy csak ő felsége kegyelmétől várhatjuk életünk megmentését. Alázattal esedezem tehát, hogy ő felsége, tekintetbe véve korábbi, főleg a török háború idejében tett hű szolgálataimat, nekem és társaimnak, Martinovicscsal együtt, elkövetett bűnteinkért bocsánatot és kegyelmet adni méltóztassék.“

A nemeslelkű férfiú ezen válságos viszonyok között sem méltatlan multjához. Vallomásában a leplezetlen őszinteség azon igyekezettel párosul, hogy társainak bűnsúlyát enyhítse.

Irata a vizsgáló bizottságra egy becsületes ember nyilatkozatának benyomását tette. Egyik pontja sem jött összeütközésbe a mások vallomásaival. Ezek mindazáltal alkalmat adnak arra, hogy némely kérdések iránt pótlólag felvilágosítást kérjen tőle.[1]

A forgalomba hozott forradalmi irányú iratokról Hajnóczy a következő felvilágosítást adja. A császárhoz címzett nyilt levelet Martinovicstól póstán kapta, és Szentmarjayval közlé; nem tudja, hogy ki a szerzője, és fordítója. A „Vox clamantis in deserto ad Hungaros" és a Barkó tábornokról szóló gúnyvers szerzőjének Abaffyt tartották, a ki azonban e föltevés ellen tiltakozott. Póstán, ismeretlen küldőtől kapott egy példányt. A horvát éneket, melyet Zágrábban a szabadságfára függesztve találtak, Delivuk kamarai titkár közlé vele, a kinek útmutatása mellett néhány homályos értelmű versszak latin fordítását jegyezé példányára. A „marsellaise" magyar fordítása általánosan el van terjedve; a fordítót nem ismeri; arra sem emlékezik többé, hogy ki közlé azt vele. Szintén közkézen forog a „Kreuzzug gegen die Franken" című munka; Strohmeyer elhúnyt könyvárus árulta.

Elismeri, hogy az adóügyről (De subsidiis) szóló munkát ő írta; Strohmeyer könyvárusnak adta bizományba; nem tudja, hogy ez hol nyomatta, Landerernél semmi esetre. Nagy mértékben meglepő, hogy a többi politikai munkák szerzőségét elhárítja magától; pedig kétségtelen, hogy ő írta azokat. Sajnálatra méltó gyengeség, hogy miután a legterhelőbb részleteket bevallotta, merész tagadás-

[1] Ez augusztus 29-én és szeptember 6-án történt.

hoz folyamodik oly ténynyel szemben, a mely bünsúlyát már nem öregbítheté.

Ellenben egészen kifogástalan marad eljárása mindvégig, valahányszor más személyekről kell szólania. A bizottság kérdésére kijelenti, hogy Abaffynak a titkos társaságok felől nem tett közléseket; nem tudja, hogy kitől nyerhetett azokról tudomást; biztosan nem mondhatja, vajjon gyermekeinek nevelője Szolarcsik bevétetett-e a demokratikus társaságba. Nem hiszi, hogy Koppi és Kreil tanárok a titkos társaságok tagjai; szoros irodalmi összeköttetésben állott velök, de a titkos társaságokat soha sem említé előttök; a többi igazgató iránt pedig nem volt bizalmuk. Delivukot jól ismeri; de a horvátországi viszonyokról nem beszélt vele. Bacsányi, kit mint jeles költőt ismer, többször panaszkodott hivatalától való elmozdíttatása miatt; de nincs tudomása arról, hogy a titkos társaságokba fölvétetett. Bartsch udvari fogalmazóval összeköttetésben áll; politikai kérdésekről, névszerint a titkos társaságokról soha sem volt köztök szó. Sigraytól a reformátorok társaságának terjedéséről nem kapott jelentést; egyáltalában levelezés nem folyt közöttök. Spissics alispánt és gróf Keglevich Ágostont egyik társaságba sem vette fel; az előbbit két év óta nem látta.[1] —

Szentmarjay első, írott vallomása — augusztus 27. — a való és valótlan, az önvád és mentegetődzés szerencsétlen vegyüléke; bár kinyilatkoztatja, hogy „a legfőbb lény, az uralkodó, a haza és a jó emberek iránti kötelességei parancsolják — úgymond — hogy az igazat adja elő".

[1] Hajnóczy julius 29-iki nyilatkozata, és az aug. 29-én és szept. 6-án történt kihallgattatásáról fölvett jegyzőkönyvek.

Elbeszéli, hogy a múlt évben Laczkovicsnál ismerkedett meg Martinovicscsal, kinek szelleme, tudománya és műveltsége bámulattal tölté el. Most május havában látta másodszor és utólszor. Ezen alkalommal a franczia forradalomról folyt a beszélgetés. Martinovics elmondta a francziák terveit; hogy egész Németország nemsokára forradalom színhelyévé fog válni; Bécs lakóinak többsége is meg van már nyerve a forradalom ügyének; mindenfelé titkos társaságok vannak elterjedve, melyek a forradalom kitörésekor az anarchia létrejöttét megakadályozandják. Martinovics ugyanakkor dicsekedett érdemeivel, melyeket az emberiség körül szerezett, és azzal, hogy mennyire birta II. Lipót, kegyeit, úgy hogy mikor államügyekről értekezett vele „még a császárné sem mert a szobába lépni"; a király Magyarországban revolutiót akart keresztül vinni, és őt szemelte ki vezérévé.

Mindez annyira felizgatta, hogy éjjel nappal a forradalom iszonyú képei lebegtek előtte. Korábban szívesen beszélt a forradalomról, most rá gondolva rémület fogta el.

Martinovics közlé vele a demokratikus társaság katekizmusát és titkos jeleit. Majd néhány nap múlva tanácsát kérte ki aziránt, nem volna-e czélszerű a reformátorok társaságának felállítása. Kezdetben ellenzé, mert a terv az álnokság és csalás bélyegét viselé magán; de utóbb beleegyezett.

Mindazáltal bizalma Martinovics iránt csökkent, mert azt hirdette, hogy ő atheista, és charlatan módjára viselte magát. Mikor értésére adta, hogy a titkos társaságok igazgatójává nevezte, ő nem

vette komolyan a dolgot, és nevetett rajta. Martinovics azt is elbeszélte, hogy összeköttetései vannak Bazelben, Velenczében és Konstantinápolyban; hogy a forradalom Arad és Temesvár között fog kitörni; hogy Benyovszky ezredes és Knezevics őrnagy közreműködésöket igérték. Ha nem imponál neki Martinovicsnak udvari tanácsos címe: „holdkóros embernek tartotta volna".

Sokáig nem tudta, mit kelljen a titkos társaságok felől gondolnia; mivel azonban Martinovics naponként tekintélyes férfiak, helytartótanácsosok és más magas állású hivatalnokok fölvételéről küldött tudósításokat: „a vak fátum" erőt vett rajta és elnyomta jobb meggyőződését.

Rövid idő múlva szülőföldjére Zemplénbe utazott. Itt mindent közlött Táncsicscsal és Szulyovszkyval; már előbb Vrhovszkyval. Julius 20-án érkezett vissza Pestre. Ekkor ismét arra a meggyőződésre jutott, hogy a titkos társaság létesítése haszontalan és veszélyes vállalat; annál inkább, mert észrevette, hogy arról és a katekizmusokról mindenfelé beszélnek; Martinovics ugyanis annyira meggondolatlan volt, hogy asszonyok előtt is beszélt a forradalom szervezése felől. El volt tehát határozva, hogy mikor Martinovics szeptember havában Pestre jő, terveinek elejtésére fogja bírni, és ha ez nem sikerül, az egész ügyet följelenti a nádornak és az országbírónak. Ugyanakkor Vrhovszkyt felhívta, hogy a katekizmust semmisítse meg. Már néhány nap múlva híre jött Martinovics elfogatásának. Rögtön írt Tancsicsnak és Szulyovszkynak, hogy a katekizmusokat, a mennyiben lemásolták volna, égessék el.

Levelében kijelenté nekik, hogy az egész dolog „gaz szemfényvesztés“ volt.

„Tévedésemet — így fejezi be iratát — a rendes nevelés, hivatalos foglalkozás, ember- és világismeret hiánya szülte. A legkegyelmesebb uralkodótól és hazámtól legbensőbben bocsánatot kérek.“

Utóbbi vallomásainak teljes őszintesége által igyekezett magának a királyi kegyelmet biztosítani. Tartózkodás nélkül beismeré, hogy a demokratikus katekizmust magyarra és németre lefordította; megnevezé mindazokat, a kiket maga és mások a titkos társaságokba fölvettek; megismerteté a forradalmi irányú röpiratok és versek szerzőit, fordítóit, nyomtatóit és terjesztőit.[1] —

Sigray gróf mindjárt kezdetben őszinte vallomást tett.

Juniusban — úgymond — Bécsbe útazott, és itt találkozott Martinovicscsal, „kit mint tehetséges és tudományos férfiút tisztel“. Ez kérte, hogy látogassa meg, mert fontos közlendője van; ő engedett meghívásának. Ekkor Martinovics feltárta előtte a reformátorok társaságának fennállását és azon hivatását, hogy „a magyar nemzet nézeteit egyesítse, és így a jövő országgyűlésen a sérelmek orvoslását biztosítsa“; mágnások nem fogadtatnak be; de ő vele, mivel ment az arisztokrata gőgtől, kivételt tesz. Azonnal átadta a fölvételi szabályokat, és értesíté, hogy a katekizmust Budán Hajnóczytól fogja megkapni. Ettől csakugyan átvette. De tartalma sem elveivel, sem érzelmeivel nem volt összhangzó.

[1] Szentmarjay augusztus 27-iki írott nyilatkozata; szeptember 7- és 8-ikán élő szóval tett vallomásai.

Leírni nem volt ideje, csak kivonatot készített, melyet Martinovics elfogatásának hírére elégetett.

Bevette a társaságba Fodort, a két Rostyt és a körmendi plébánost. Csernovics Ádám, nyugalmazott helytartótanácsi titkárral csak a katekizmus kivonatát közlé.

Ezek után kéri, hogy „viseltessenek szánalommal egy becsületes ember állapota iránt, a kit, szerencsétlen ismeretség következtében, azon veszély fenyeget, hogy örökre megfosztatik becsületétől és nyugalmától".

Másnap további részletek közlésére hivatván fel, előadását a következőkkel egészíté ki. A titkos társaság oly alkotmány életbeléptetését tervezé, mely a király kizárásával, két kamarára bízná a kormányt. Brehm orvost is fölvette a tagok közé. A fölvételi szabályokat oly alakba dolgozta át, mintha franczia íróktól kölcsönzött maximák volnának. Közli a titkos jeleket. Mentegeti magát meneküléseért; Budára készült a nádorhoz, kiszközlendő, hogy szabad lábon állíttassék a törvényszék elé.[1] —

Laczkovics más útat választott mint társai. Úgy igyekezett magát feltüntetni, hogy az összeesküvés szervezésében nem volt tevékeny része, tagokat nem toborzott, sőt arról sincs tudomása, vajjon mások vettek-e fel tagokat, és ha igen, kik azok. Az indulatos férfiú egészen megszelídült, és ártatlan képet öltött.

---

[1] Sigray grófnak szeptember 1-én kelt írott nyilatkozata, és szeptember 2-án tett szóbeli vallomása. Szeptember 12-én még egyszer kellett a bizottság előtt megjelenni, hogy Piller kőszegi piarista-igazgatóról nyilatkozzék Sokan jöttek össze lakásán, ártatlan emberek, kik a napi eseményekről beszélgettek. Nem volt páholy, sem titkos gyülekezés.

Előadta, hogy Martinovics már 1793 őszén ledictált neki egy alkotmány-tervet, mely a franczia alkotmányhoz igen hasonló volt; 1794 tavaszán pedig közlé vele a titkos társaságok alakítására vonatkozó terveit, és a társaságok egyik igazgatójává nevezte ki; de tulajdonképeni tervét nem tárta fel előtte. Csak annyit mondott, hogy egyelőre elő kell készíteni a közvéleményt, a további teendőket később fogja tudomására hozni.

Ezek után becsületszavára állítja, hogy az alkotmánytervet és a két katekizmust senkivel sem közölte; az eredeti példányokat visszaadta Martinovicsnak, a másolatokat pedig megsemmisítette. Becsületszavára állítja, hogy a titkos társaságokba senkit sem vett fel; és semmit sem vett észre, a miből következtethetné, hogy valamelyik ismerőse más által fölvétetett.[1]

Mikor három nappal utóbb, Laczkovics másodízben jelent meg a vizsgáló bizottság előtt, fenntartotta ugyan előbbi nyilatkozatát, hogy a katekizmusok eredeti példányait visszaadta és a másolatokat megsemmisítette; de bevallja, hogy a katekizmusokat közlé rokonával, Szlávy János jurátussal, a kit azonban kevéssel utóbb utasított, hogy ne vegyen fel tagokat a titkos társaságokba. Elismeri azt is, hogy ezen társaságokról többször beszélgetett Hajnóczyval és Szentmarjayval; Martinovicstól pedig hallotta, hogy terveit a franczia convent helybenhagyta, és hogy a forradalom

[1] Biztosan nem tudja, kik a többi igazgatók; gondolja, hogy Hajnóczy és Szentmarjay. Azon kérdésre, hogy Martinovics kikkel állott összeköttetésben? megnevezi báró Podmaniczkyt, Latinovics tanácsost, Fodor és Szecsenácz titkárokat, Kolmayer ügyvédet és a saját öccsét Györgyöt. — Bacsányit nem ismeri, csak annyit tud róla, hogy nagy költőnek tartja magát.

kitörése Ausztria-, Stíria-, Galliczia- és Csehországban is elő van készítve.

Ekkor felolvasták előtte Barkó tábornok jelentésének azt a helyét, a hol az áll, hogy Laczkovics, Martinovics elfogatása után, úgy nyilatkozott: nemsokára a fejedelmeket, mint a madarakat, lövöldözni fogjuk. Laczkovics nem tagadta egész határozottsággal; így szólott: „nem emlékszem, hogy ilyesmit mondottam volna". Ellenben valótlannak nyilvánította azt az állítást, hogy az összeesküvés titkos nyomdával rendelkezett.[1]

E közben társainak vallomásai meghazudtolták azon állítását, hogy a titkos társaságok terjesztése érdekében semmit sem tett, és csak egy tagot avatott be. E miatt a vizsgáló bizottság elnöke, a szeptember 2-ikán történt kihallgatás alkalmával, felhívta, hogy őszintén tegyen vallomást, mert ellenkező esetben szembesíteni fogják társaival.

Szentmarjay állítása szerint, Laczkovics azzal dicsekedett előtte, hogy többeket, különösen két plébánost vett fel. Laczkovics nem tagadta ezt; de nyilatkozatának oly értelmezést adott, a mely lelményességét nem helyezi előnyös világításba. E szerint azért beszélt így, mert el akarta hárítani magától azt a gyanút, melyet sokan tápláltak felőle, hogy a titkos rendőrség szolgálatában áll. Ragaszkodott előbbi állításához, hogy Szlávyn kivül mást nem avatott be; bár tudomása van arról, hogy Szlávy Kazinczyt és Balugyánszkyt megnyerte; hallotta, hogy Abaffy, Verseghy és Vrhovszky a tagok sorába tartoznak, továbbá, hogy gróf Keglevich

[1] A Laczkovics augusztus 25- és 28-iki vallomásairól fölvett jegyzőkönyv.

magát mint a reformátorok társaságának tagját mutatá be.

A kihallgatásoknál a „Literae ad Imperatorem“ című irat gyakran került szőnyegre. Martinovics bevallotta, hogy ő a szerzője. Laczkovics előadta, hogy egy franczia példányt Szentmarjaytól, egy latint Szabó Lászlótól kapott; amazt megsemmisítette, ezt pedig közlé testvérével a pestmegyei alispánnal; és Sárközy János, a ki nem rég főbe lötte magát, fordította magyarra. A forgalomban levő lázító költeményekről is adott felvilágosítást. A „Vox clamantis in deserto“ című latin vers szerzője, miként Hajnóczytól tudja, Abaffy. Azt hiszi, hogy ugyanettől származnak a Barkó tábornokról szóló gúnyversek. Az „Ébredj hazánk bajnok népe“ Verseghy műve. Azon hírt, mely szerint az összeesküvés részesei titkos nyomdával rendelelkeztek volna, most is alaptalanak jelenti ki; de nem habozott Landerer, pesti nyomdászra irányozni a kormány boszúját; elmondva, hogy ez, a censurát kijátszva, több munkát nyomatott, melyek a tiltott könyvek sorozatába kerültek.[1]

Végül Martinovics felől is közlött új részleteket. Azt hallotta tőle, hogy a francziák az európai forradalom szervezésére ötszáz millió francot szántak, a mely összegből több millió jut Magyarországnak; és hogy Horvátországban a szabadság és egyenlőség titkos társaságának már több ezer tagja van. De — úgymond — ezeket kétségkivül csak azért beszélte, hogy társaiban bizalmat és bátorságot ébreszszen.[2]

[1] Igy az ő saját munkáit, továbbá Trenk műveit, egy magyar könyvet a szabadkőművességről, sat.

[2] A szeptember 2-iki jegyzőkönyv.

Laczkovics lefoglalt irományai között Martinovics leveleit is megtalálták. De ezek igen óvatosan voltak írva. A vizsgáló bizottság figyelmét csak egy jelentékenyebb hely vonta magára, a hol Martinovics kijelenti, hogy a demokratikus elveket azért hangsúlyozza annyira, mert alkalmazkodni kiván Laczkovics felfogásához. Ez utóbbi, mikor előtte az említett hely felolvastatott, így szólott: „Nem értem, mikép írhatta ezt. Ragaszkodásom Lipót királyhoz eléggé mutatja, hogy nem voltam a demokratia híve".

Kérdés intéztetvén Laczkovicshoz a „Discussio Oratoria" című röpirat iránt, mely a censorok ellen szenvedélyes támadást intéz, — kinyilatkoztatá, hogy Martinovics müve, és Landerer nyomatta ki.

„Nyugdíjam elvesztése — így végzé vallomását — súlyos csapás volt rám nézve; e nélkül nem hallgattam volna Martinovics csábító szavaira, és nem bonyolódom ezen bajokba. Ha vétkeztem, ő felségének kegyelméért esedezem. Soha sem volt szándékom roszat müvelni."[1]

[1] A szeptember 6-iki jegyzőkönyv.

XVIII. FEJEZET.

Martinovics kihallgatásának folytatása. — Emlékiratai a franciák diplomatiai terveiről. — Vallomásai a franczia conventtel való viszonyáról és magyarországi összeköttetéseiről.

Hajnóczy és társainak kihallgatásával párhuzamosan, Martinovics kihallgatása is folytattatott, és augusztus 28-tól szeptember 11-ig tartott. Nyolczvankilencz kérdésre kellett választ adnia.

A vizsgáló bizottság nem nagy ügyességet tanúsított eljárásában. Gyakran a lényeges részletek elkerülik figyelmét, míg jetentéktelen dolgokra nagy súlyt fektet. Feltünő ellenmondásokat és szembeszökő valószínűtlenségeket többször nem vett észre. Vagy a mikor ilyenekre Martinovicsot figyelmezteté, ennek nem egyszer sikerült kisíklani, és oly felvilágosításokat adni, melyek kielégítöknek látszottak. A kérdések egymásutánjában sem találjuk fel azt a szoros logikai lánczolatot, a melyből a legkonokabb és legügyesebb vádlott sem tud kibontakozni.

Másfelől Martinovics, a vizsgálat folyamában, mindinkább elveszti lelki erejét; főleg, a mikor fogolytársainak vallomásait helyezik elejé. Abban, a mit bevall, és abban, a mit elhallgat; a mikor a történteket tisztázza, vagy a bizottságot tévútra vezeti; ha a bünrészeseket menti és ártatlanokat compromittál: nélkülözi a kellően átgondolt véde-

lem tervszerűségét. A pillanat benyomásainak hullámain hányattatik ide oda.

A vizsgáló bizottságot leginkább Martinovics összeköttetéseinek földerítése érdekelé. Szentmarjay előadta volt az ő nyilatkozatait a forradalmi elemek általános nagy elterjedettségéről Bécsben, Stíriában és Csehországban. Martinovics mindezt hazugságnak nyilvánítá, és kész volt ezt Szentmarjayval szembesítve ismételni. Ő — úgymond — csak annyit mondott, hogy Bécsben sok forradalmi irányú egyén létezik.

Ezeknek megnevezésére a bizottság által felhivatván, felsorolta a következőket: Jeline nevelőt, Jutz ügyvédet, Degen könyvárust, Strattmann könyvtárnokot (a kit „a leggonoszabb demokraták egyikének" mondott), Hörmann nyugalmazott udvari tanácsost, Ratsky hirlapírót, Bartsch udvari fogalmazót, Jenny kereskedőt, a kik Anisz és Hackl kereskedők boltjaiban szoktak összejönni.[1] Részint saját tapasztalásából, részint mások előadása nyomán, tudja, hogy mindannyian köztársasági elveket vallanak, és a franczia forradalom sikerein örvendeznek. Degen, a múlt évben, Angliába útazott, azon ürügy alatt, hogy könyveket fog vásárolni; valósággal azért, hogy az angol nép érzületei iránt tájékozást szerezzen.[2]

Szeptember 5-én, mikor Martinovics a vizsgáló bizottság színe előtt megjelent, mielőtt a kérdések föltétettek volna, önkényt így szólalt meg:

[1] Augusztus 28-án Hacklt azok közé sorozza, „die revolutionäre Gesinnungen hegen". Másnap ellenben kiemeli, „dasz er zwar demokratisch, aber nicht revolutionär gesinnt sei".

[2] Martinovics ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy mihelyt Degen útazásának czéljáról értesült azonnal jelentést tett a cabinetben.

„Hosszú ellenállás után, melyre a részvét mások iránt bírt engem, most már, meghatva bíráim kegyessége által, úgy szintén uralkodómnak és az államnak hasznos szolgálatot óhajtván tenni, őszintén be fogok vallani mindent, a mit Gotthardi kormánytanácsos felől tudok; de kérem, hogy ártatlan nejének és gyermekeinek kegyelmezzen a király".

Ily bevezetés után nagyhorderejű leleplezéseket várhatott a bizottság. Azonban csalódott. Martinovics annak előadására szorítkozott, hogy Gumpf. rendőrségi gyakornok, több gúnyirat szerzője, gyakran látogatta Gotthardit, közlé vele az elterjesztett gúnyiratokat, és együtt gyalázták Colloredo grófot; továbbá, hogy ő (Martinovics) elbeszélte Gotthardinak a titkos társaságok alakítására vonatkozó terveit, mire az válaszolá: „Okosan járjon el; a fennálló kormányt úgy sem lehet soká megtűrni..."

Riedelről ellenben Martinovics semmit sem vallott. Azt állítá, hogy soha sem látta, és csak annyit tud róla, hogy Flórenczben udvari mathematikus volt, és a lembergi egyetemen tanszéket ajánlottak neki, de el nem fogadta.

Szentmarjay vallomásából kitűnt, hogy Martinovics megnevezett neki Bécsben tartózkodó egyéneket, a kikhez a titkos társaságokba fölvett új tagok névsorát beküldeni kellett. Martinovics ez iránt kérdőre vonatván, bevallotta, hogy Szentmarjayval közlé, miszerint halála esetére őt jelölte ki a titkos társaságok főigazgatójává; továbbá, hogy Bécsben Hackl kereskedőnél és Pfisterer marseillei emigránsnál a franczia kormány részéről nagy összegek vannak elhelyezve, a melyekből, bizonyos tit-

kos jegy elömutatása mellett, pénzt kaphat; de mindezzel — úgymond — csak „ámította öt".

A bizottság tudni kivánta, hogy mi czélból ámítá Szentmarjayt. Martinovics erre a következőleg válaszolt: „Úgy gondolkodtam, hogy ha Szentmarjay hiú és gyenge ember, hízelegni fog neki közleményem; ha pedig elég belátással bír, akkor fel fogja ismerni, hogy az alaptalan, és következőleg a titkos társaságok felállítása sem komoly dolog."

A bizottság természetesen nem elégedhetett meg ezzel a különös magyarázattal; azon meggyőződését fejezte ki, hogy közlései komoly természetűek valának. Egyúttal kimutatta neki, hogy vallomása ellenmondást foglal magában; mert nem tehető fel, hogy a franczia pénzekről szóló közlései által terveinek hiúságát akarta volna értésére adni Szentmarjaynak, a kit ugyanakkor ezen tervek komolysága és kivihetősége felől minden módon meggyőzni iparkodott.

Erre Martinovics még különösebben hangzó választ adott. „Elméletileg tekintve a dolgot, — úgymond — csakugyan ellenmondást találhatni nyilatkozataimban. De a ki Szentmarjayt ismeri, tudni fogja, hogy nem volt szükséges öt izgató és ámító közlések által a forradalom ügyének megnyerni." Ő tehát pusztán „időtöltés végett" beszélte neki a franczia pénzekre vonatkozó részleteket; és előadását mindig azzal végezé, hogy azon esetre, ha elmarad a külső támogatás, a tizenegy milliót számító (magyar) nemzet önmaga is képes kiküzdeni szabadságát. Ezen szavakból következtethette volna Szentmarjay, hogy azt, a mit a franczia pénzsegélyről előrebocsátott, nem kell komolyan vennie.

De — kérdé a bizottság — miért nevezte meg épen Hacklt és Pfisterert, mint a franczia convent ügynökeit?

Szentmarjay — felelé Martinovics — tudni óhajtatta, hogy kiknél van letéve a francziák által küldött pénz. „Véletlenül" épen Hackl és Pfisterer neve jött eszébe. Ezek az egész dolog felől semmit sem tudnak.

A bizottság még többször (szeptember 2., 6., 10.) visszatért ezen ügyre. Minthogy ugyanis Martinovics bevallotta volt, hogy több franczia forradalmárral összeköttetésben állott; valószínűnek látszott, hogy azok útján a Magyarországban létesítendő forradalom czéljaira csakugyan eszközölt ki segélyt.

Martinovics ragaszkodott állításához, hogy csak „időtöltés végett" beszélt Szentmarjay előtt franczia pénzekről; és hogy a franczia háború kitörése óta megszakadt minden összeköttetése francziaországi barátaival. —

De ezalatt kiderült, hogy Hajnóczy előtt is említést tett volt a Bécsben elhelyezett franczia milliókról.

Martinovics erre a következő felvilágosítással szolgált: Patockytól értesült, hogy a francziák mindenfelé, forradalmi czélokra, pénzt küldenek; ezt azonnal följelenté a rendőrministernek; lehetséges, hogy Hajnóczy előtt is említé; de arról, hogy a francziák a magyarországi forradalom czéljaira küldöttek pénzt, nem szólott, mert hiszen jól tudja, hogy nem küldöttek; egyébkint ha a conventtől kért volna, bizonyosan készséggel teljesítik kérését.

Hajnóczy vallomásai szerint, Martinovics azzal dicsekedett, hogy forradalmi terveit Robespierrel közlé. Martinovics nem tagadta határozottan, hogy ilyesmit mondott. „Nem emlékszem — úgymond

— hogy ezt Hajnóczynak mondottam; ha igen, csak tréfából tettem; mert Robespierrel semmit sem közöltem; habár meg vagyok arról győződve, hogy úgy Robespiere mint az egész convent helyeselte volna terveimet."

Martinovics helyzetét még nehezebbé tették Laczkovics vallomásai, melyek rá nézve a legcompromittálóbb részleteket tartalmazák.

Ekkor végre kényszerítve látta magát arra, hogy a franczia conventtel való összeköttetéséről felvilágosítást adjon.

Szeptember 9-én magához kéreté Schilling kormánytanácsost, és egy iratot kézbesített neki, melyben a francziáknak az európai államrendszer átalakítására vonatkozó terveit előadta. „Kész lett volna — így ír a bevezetésben — inkább meghalni a börtönben, mint azokat, a mik következnek, elárulni; de Schilling kormánytanácsos és a vizsgáló bizottság tagjai kigyógyították őt azon téves hiedelemből, melyet a királyról táplált, és meggyőzték uralkodójának jószívűsége- és nagylelkűségéről, bölcseségéről és igazságszeretetéről. Ennek következtében három kéréssel fordúl hozzá: azokat, a kik őt tévedéséből kivezették, mint az állam körül érdemesült egyéneket jutalmazza meg; a titkos társaságok igazgatóinak és összes tagjainak adjon amnestiát, a mint a németalföldieknek is, bár valóban lázadók valának, adott; őt pedig ne büntesse szigorral; ez halál volna rá nézve, „mert igen ki van téve a hypochondriának és kétségbeesésnek, a mely betegség tanulmányoknak szentelt életmódjából származott".

Ezek után nagy hosszadalmassággal előadja a franczia convent diplomatiai terveit, melyeket Pa-

tocky — egykor tanítványa Lembergben — mikor Párisból Bécsbe jött, ismertetett meg vele. Barrére fejtette ki azokat a franczia közjólét-bizottság egyik titkos ülésében.

E szerint a franczia köztársaságnak, hogy az örök békét biztosítsa, szüksége van arra, hogy határain két állam, úgymint Német- és Olaszország köztársasággá alakuljon. A többi államok megtarthatják monarchiai kormányformájukat; de uralkodóikat a porosz és orosz dynasztiákból kapnák; az osztrák, szász, lengyel, svéd és dán dynasztiák megfosztatnának trónjaiktól. Ezen terveknek az orosz czárnő és a porosz király meg vannak nyerve; mihelyt az alkalmas időpont elérkezik, lefogják tenni álczájukat, és nyiltan szövetségre lépnek a franczia köztársasággal.

Ezen irathoz Martinovics pótlékot csatolt, melyet egy nappal később írt. Ebben előbbi állítását az iránt, hogy mily módon jutott a franczia tervek tudomására, lényegesen módosítja. Igaz — úgymond — hogy azokról Patockytól is kapott közléseket, de a terveket hivatalosan küldötték meg neki Párisból; minthogy már két év előtt, a „franczia illuminatusok által“ az ausztriai ház uralma alatt álló országokban szervezendő forradalmi propaganda főnökévé neveztetett.

Mikor — úgymond — ezt a megbízást kapta, nehéz helyzetbe jutott. Ha a kormánynak elárulja, úgy elveszti hitelét a franczia illuminátusok előtt, és nem lesz többé képes titkaikkal megismerkedni, a monarchiának szolgálatokat tenni, és a saját szerencséjét megalapítani. E mellett, a titkos társaságok szervezése által, meg akarta győzni a magyarokat arról, hogy ő nem „udvaroncz“. A titkos tár-

saságokat főleg azért alapította, hogy őt Franciaés Magyarországban republikánusnak tartsák. De szívében a monarchia és a császár híve maradt. Emiatt a titkos társaságok élére Hajnóczy és Sigray személyében oly igazgatókat állított, a kiknek tehetetlensége általánosan ismeretes. És terveit Bécsben több következetlen ember előtt csak azért beszélte el, hogy őt elárulják és a rendőrség elfogassa. Végül kiemeli, hogy Franciaországból nem kért pénzt; a mi szintén azt bizonyítja, hogy nem volt szándéka forradalmat létesíteni.

„Most már — ezek terjedelmes emlékiratának befejező sorai — elértem végczélomat. A patrióták Magyarországban szeretnek, a jakobinusok Párisban sajnálkozni fognak rajtam, és a legmagasabb udvar tudja, hogy egyedül hozzá ragaszkodom, és hogy ha most fel akar használni, mindent képes vagyok Franciaországban keresztülvinni."[1]

Néhány nappal utóbb egy másik — nem kevésbbé terjedelmes munkálatban — a porosz és orosz udvarok politikájából és magatartásából be akarta bizonyítani, hogy a francziák diplomatiai terveiről szóló leleplezései csakugyan hitelesek. Egyúttal fejtegeti, hogy azon tervek megvalósulását megakadályozni csak az osztrák monarchia képes. Fölveti azt a kérdést: mily állást foglaljon el tehát az osztrák monarchia?

[1] „Geheimer politischer Entwurf, den österreichischen Staat, sammt noch einigen andern Staaten der neuen diplomatischen Balance aufzuopfern und zu vernichten." És „Nachtrag zu dem ersten Theil meines Aufsatzes über den geheimen Entwurf der neuen Diplomatie in Europa". (Hat ív.) Mellékelve gróf Saurau 1794. szeptember 11-iki fölterjesztéséhez. A bécsi belügyministerium levéltárában.

Erre nézve a következő javaslatokat teszi. Békét kell kötni Francziaországgal. A két állam lépjen védszövetségre. Ausztria ismerje el a franczia köztársaságot, garantirozza annak Belgium, Savoya és Nizza birtokát; viszont Belgiumért kárpótlásul Bajorországot kérje.

Ausztria Törökországgal is kössön békét; garantirozza a török birodalom területi épségét; viszont a porta engedjen a Dunán a fekete tengerig szabad hajózást.

Azon esetre, ha az udvar helyeselné terveit, és a francziákkal tárgyalásokba óhajtana bocsátkozni: ő kész az osztrák követet bármily minőségben, akár mint irnok, Párisba kisérni, és ott mindent megtenni, hogy az alkudozások sikerét biztosítsa.[1]

A vizsgáló bizottság kétkedve fogadta Martinovics leleplezéseit, és nem nagy súlyt helyezett azokra. De azt hitte, hogy „egy ily álnok ember, a ki a jakobinusokkal közvetlen összeköttetésben állott, talán olyasmit is megérinthet, a mi további combinátióknak alapjául szolgálhat". Egyúttal nem hallgathatta el csodálkozását a felett, hogy „ez a szerencsétlen ember mily sok ismerettel bír," és sajnálatát, hogy ismereteit gonosz czélokra használta fel.

A király egyszerüen tudomásul vette Martinovics közleményeit, melyek egészen hatás nélkül maradtak.[2]

A két irat átnyújtása között lefolyt napokban — szeptember 9-én — élő szóval, még fontosabb leleplezéseket tett.

---

[1] „Diplomatische Beweise der Ächtheit und Wirklichkeit des diplomatischen und der österreichischen Monarchie schädlichen neuen Entwurfes." (Nyolcz ív.) Saurau gróf szept. 16-iki fölterjesztéséhez mellékelve. Ugyanott.

[2] Saurau gróf 1794. szeptember 11- és 16-iki fölterjesztései.

„Az uralkodóm és az emberiség jóléte iránti szeretet arra indít, — úgymond — hogy feltárjam utolsó titkaimat is. Nem tagadom, nagy félelem fog el; mert attól tartok, hogy legkegyesebb fejedelmem súlyosabban fog büntetni, mint talán eddig tette volna."

És most feltárta viszonyát a franczia conventtel; elbeszélte, mikép hozta őt Forster érintkezésbe a jakobinusokkal; miképen kapta a közjólét-bizottságtól a megbízást és utasítást; végre azt is, hogy a párisi ügynök, a ki április végén küldetett hozzá, közlé vele, hogy a convent jelentékeny összegeket ajánlott fel forradalmi czélokra, és hogy a köztársaság követei utasítva vannak, őt bizonyos titkos jelre, támogatásban részesíteni.

Előadása egészen világos és szabatos volt; de már más nap egy érthetetlen nyilatkozattal egészíté ki. „Április haváig — úgymond — semmit sem tettem a francziák javára; és nem is volt szándékomban olyasmit tenni, a miből az osztrák monarchiára hátrány származhatnék." Májusban felkarolta ugyan a forradalmi terveket, de külsegítséget nem vett igénybe; „sőt ellenkezőleg, mint a propaganda feje, gyakran igyekeztem hasznos szolgálatokat tenni az udvarnak".

A vizsgáló bizottságot mindazáltal kielégítették ezen vallomások; és a külföldi pénzsegély kérdését sem látta szükségesnek jobban megvilágosítani. Homályban maradt, és fog maradni ezentúl is: vajjon Martinovics ámította-e társait; vagy őt magát mások ámították; vagy végre a külső támogatás igéreteinek csakugyan volt-e alapjok. —

Magyarországi összeköttetéseiről is nyújtott Martinovics további felvilágosításokat. Benső barátját Laczkovicsot nem igen előnyösen jellemezi; elvtelen, boszúálló embernek mondja, a ki jótevőit is kész sérteni. Szentmarjayt — úgymond — Pesten mindenki mint a forradalmi eszmék lelkes hívét, mint „enragét“ ismeri. Ellenben Sigray gróf úgy az országgyüléseken, mint a magánéletben határozott aristokratának mutatta magát.

Martinovics továbbá elbeszélte, hogy Szentmarjayval közlé a katonai műveleteket, melyeket a forradalom kitörése után maga szándékozott vezetni, míg keresztülvitelöket gróf Benyovszky altábornagyra és Kussevics ezredesre bízta volna, mert biztosan föltette, hogy azok hozzá csatlakoznának.

Szentmarjay ennél még többet vallott. Szerinte Martinovics azt mondá, hogy Benyovszky és Kussevics igéretét birja, hogy hadosztályaikkal részt fognak venni a forradalomban. A vizsgáló bizottság erre nézve kérdést intézett Martinovicshoz. „Vajjon — válaszolá — mondottam-e azt, arra nem emlékszem; de ha mondottam, a mit kétségbe vonok, valótlan dolgot beszéltem; mert azt a két tisztet nem ismerem, velök soha sem beszéltem.“

A bizottság továbbá azt a kérdést intézte hozzá: Vajjon Szentmarjayval közlé-e a forradalom kitörésének helyét és időpontját? Azt felelé, hogy nem emlékezik, vajjon ezekről szólott-e; de az időpontot nem határozhatta meg, mert a titkos társaságok elterjedésétől függött. Ezzel ellenkezőleg, Szentmarjay vallomásai szerint, Martinovics határozottan mondotta, hogy Arad és Temesvár között fog kiütni a forradalom. „Lehetséges —

jegyzé meg Martinovics — de biztossággal nem emlékszem rá.“

Hajnóczy vallomásaiban többi között az a figyelemre méltó részlet fordúlt elő, hogy Martinovics Károlyi gróf kegyeit hajhászsza, minélfogva lehetséges, hogy azt szemelte ki a forradalom vezérévé. A vizsgáló bizottság megkérdezé Martinovicsot, hogy mi czélból kereste Károlyi gróf ismeretségét?

Martinovics elmondá, hogy mikor májusban Pesten tartózkodott, Festetich gróf házánál ismerkedett meg Károlyival, a ki azután ebédre hívta.[1]

Ezen közlés kielégíté a bizottságot. Károlyi gróf neve többé nem fordúlt elő.

Ellenben Martinovics számos előkelő férfiút nevezett meg, a kikről állítá, hogy „a forradalom felé hajolnak“. Úgymint: Festetich György, Forgách Miklós, Illésházy István, Török Lajos grófokat; Orczy László, Podmaniczky József bárokat; Benyovszky, Fekete, Splényi tábornokokat; Balogh és Végh tanácsosokat, Spissich alispánt.

Még inkább compromittálta Verhovácz zágrábi püspököt és titkárát Vukassevichet, Bubanovics körösi gör. kath. püspököt, Petrovich báni táblai ülnököt, Marich zágrábi tanulmányi igazgatót és Delivuk kamarai titkárt. Ezekről azt állítá, hogy „tudomásuk van az ő terveiről“.[2]

[1] A szeptember 6-iki kihallgatásról szóló jegyzőkönyv.

[2] Azon vallomás, mely ezen neveket tartalmazza, nem foglaltatik a bécsi vizsgáló bizottság jegyzőkönyveiben. József nádornak, a periratokból készített sajátkezű jegyzeteiben találjuk azt. (Az országos levéltárban.)

XIX. FEJEZET.

Barkó tábornok jelentései Budáról. — Bikkesy és Meszár vallomásai. — Bacsányi és Szolárcsik elfogatása. — Vallomásaik a bécsi vizsgáló bizottság előtt.

Ezalatt a bécsi hatóságok összeköttetésben állottak a budai katonai parancsnokkal, a kitől Martinovics és társai, úgy szintén a vallomásaikban megnevezett egyének felől tájékozó értesítéseket kértek és kaptak.

Minthogy Laczkovics legutoljára báró Soyer nyugalmazott kapitánynál lakott, Barkó tábornok reméllé, hogy ettől fontos felvilágosításokat lehet nyerni, sőt talán annál vannak irományai letéve.[1] Javaslatára, a hadügyministerium a budai térparancsnokot báró Hannekart vezérőrnagyot utasította, hogy úgy a bárót mint nejét hallgassa ki.[2]

Ezek irott nyilatkozatban előadták, hogy Laczkovics egy év óta lakott nálok; titkos összejövetelekről vagy egyéb gyanús dolgokról nincs tudomásuk; Martinovics gyakran járt a házhoz, a franczia alkotmány- és a császári kormányról, az ő jelenlétökben is, oly botrányosan beszélt, hogy ismételve megintették, végre pedig házuktól eltiltották; Szentmarjay szintén többször meglátogatta Lacz-

[1] Barkó tábornok 1794. augusztus 24-én jelenti, hogy Laczkovics a bárónéval „seit vielen Jahren in einem sehr vertraulichen Umgang gelebt," és a báróné őt „mit Kost, Quartier und allen Erfordernissen gratis ausgehalten".

[2] Wallis tábornagy augusztus 27-iki rendelete.

kovicsot és magyarul beszélgetett vele; Hajnóczy csak egyszer, két nappal elfogatásuk előtt, volt nála néhány perczig; Laczkovics irományait nem adta nekik át, azokat az elfogatás alkalmával, a pesti városkapitány elvitte magával.

A mi irataiból szobájában maradt, néhány levelet, egy 1790-iki gúnnyverset, és egy a parasztokat lázadásra izgató magyar könyv példányait; valamint kis kézisajtóját, 32 betűvel, készségesen kiszolgáltatták. Egyebet a lakásban eszközölt kutatás sem eredményezett.[1]

Hasonlag sikertelenek voltak Barkó tábornok nyomozásai azon viszony természete iránt, mely báró Lopresti Lajos és egy Gaillard nevű franczia kereskedő között fennállott. Az előbbi nyugtalan természetű, perlekedni szerető mágnás, az alsó-ausztriai törvényszék felhívására Pesten őrizet alatt tartatott, de megszökött és Gallicziába menekült. Gaillardnak Budán volt egy ideig üzlete, itt három ízben megbukott, majd Csabán liqueure-gyárat állított fel; gyanús szemmel nézték őt, mert gyakran megfordúltak nála franczia utasok és egy Elsner nevű bécsi kereskedő is, a kinek testvére Párisban tartózkodott.[2]

---

[1] Hannekart augusztus 30- és szeptember 1-én kelt jelentései, és a Soyer-házaspár nyilatkozata. — Hannekart jelentése szerint Soyer báróné kiemelé, hogy Laczkovics azért sem bízta volna rá iratait, mivel „schon seit langer Zeit einen anderen Gegenstand gewählt," (t. i. más nővel lépett viszonyba). Wallis tábornagy szeptember 3-án meghagyja neki, igyekezzék „den Gegenstand selbst und noch andere Umstände in Erfahrung zu bringen". Hannekart szeptember 8-án jelenti, hogy csak azt tudhatta meg, hogy Laczkovics egy tábornok árva leányának udvarolt, de ez nem viszonozta érzelmeit.

[2] A Lopresti pereire és szökésére vonatkozó iratok a magyar országos levéltárban. — Gaillard és Lopresti felől, Barkó tábornok 1794. augusztus 19-én tesz jelentést.

Több világosságot derítettek a Bécsbe szállított magyar foglyok összeköttetéseire azon vallomások, melyeket két ifjú önkényt tett Barkó tábornok előtt. Az egyik Bikkesy András, gyakornok a helytartótanácsnál, hol atyja tanácsosi hivatalt viselt. Bizalmas viszonyban állott Szentmarjayhoz, és most megnevezte mindazokat, a kik ahhoz jártak; úgy mint Gaszner János ügyvéd, Ujgyörgyi József helytartótanácsi tisztviselő — a kik Szentmarjay buzdítására, elsajátították a franczia nyelvet — Paulovics fogalmazó, Pichler, gróf Szapáry János titkára, Hirgeist jogász, Öz ügyvéd és Gaillard illatszerkereskedő. Levelezésben állott gróf Sztáray Mihállyal, Tancsics Ignáczczal — ki a gróf gyermekeinek nevelője volt — Szarka Ferenczczel — gróf Brunszvik József gyermekeinek nevelőjével — Szulyovszky Menyhérttel — kit Szentmarjay buzgó jakobinusnak magasztalt — Balugyánszky nagyváradi jogtanárral, Höring selmeczi bányászati gyarkornokkal.

Továbbá elbeszélte, hogy Szentmarjay lefordította magyarra a „Literae ad Imperatorem“ czímű iratot, Sainte-Juste egyik jelentését, Rousseau „Contrat Social“-ját és a „Moniteur“ számos czikkét. Bikkesynek egy franczia könyvet mutatott, melyet Laczkovics adott neki és szintén le akart fordítani. „Ez — mondá — nagy hatást fog gyakorolni a forradalom létrehozására.“

Gyakran hallott tőle nyilatkozatokat, melyek „franczia gondolkodásáról“ tanúskodnak; sőt szitkozódásokat a francziák ellen harczoló királyok- és katonáikra. Bikkesy figyelmezteté, hogy ily módon kiteszi magát „a jakobinismus“ gyanújának. De azt szokta válaszolni, hogy mint nemes ember semmitől sem félhet; különben is el van határozva, hogy

kivándorol Franciaországba. Egyúttal beszélgetés közben, úgy nyilatkozott, hogy Martinovics, Laczkovics, Hajnóczy, Abaffy, Verseghy, Szecsenácz, Kovachich és mások, mind „jakobinusok". Tőle értesült arról is, hogy Szecsenácz kamarai titkár lakásán egy „klubb" összejöveteleit tartja.

A „titkos társaság" felől csak azt tudta, a mit két hónap előtt Ujgyörgyi közlött vele; hogy t. i. a kormányforma átalakítása czéljából titkos társaság létesült, melynek már harminczezer tagja van. Ujgyörgyi, valamint később Meszár Gáspár — gyakornok az építészeti igazgatóságnál — ajánlatot tettek neki, hogy fel fogják vétetni a társaságba.[1]

Ezen vallomás következtében Meszár is kihallgattatott. Ez elbeszélé, hogy Ujgyörgyi három hét előtt felhívta, lépjen be „a Martinovics társaságába", melynek feladata „forradalmi tanok terjesztése". Ő azonban nem lépett be.[2]

Mindazáltal habár nagyszámú egyéneket compromittáltak a bécsi és budai vallomások, csak két elfogatási rendelet adatott ki: Bacsányi János és Szolárcsik Sándor ellen.[3]

Bacsányit már korábbi irodalmi munkássága, a forradalmi eszmék veszélyes terjesztője gyanánt tünteté fel. Martinovics vallomásaiból pedig az derült ki, hogy a reformátorok társaságában igazgatói tisztet ajánlott fel neki.

---

[1] Bikkesy 1794. augusztus 19-iki nyilatkozata, Barkó tábornok jelentéséhez csatolva.

[2] Dátum nélküli nyilatkozata Barkó tábornok jelentéséhez mellékelve.

[3] A porosz követ téved, mikor 1794. szeptember 13-án Bécsből jelenti, hogy három foglyot hoztak Magyarországból. — Szeptember 6-án ugyanaz jelenti, hogy Erdélyből is hoztak foglyokat „parmi lesquels doit se trouver un certain Comte de Haller". Mi alapja volt ezen hírnek, nem tudom.

Ez időben gróf Forgách Miklós nyitramegyei birtokán talált menhelyet. A grófné épen ekkor Bécsben tartózkodott, és hazatérve azt a hírt hozta, hogy Bacsányit nyomozzák. A gróf közlé vele ezt, és kérdé, vajjon bűnösnek érzi-e magát. Megnyugtató választ kapván tőle, azt ajánlá, hogy siessen Budára, és jelentse magát a nádornál. Bacsányi úgy tett. Megjelent a főherczeg előtt, és esküvel erősíté ártatlanságát. A nádor örömét fejezte ki, e felett, és azzal az igérettel bocsátá el, hogy nem lesz bántása. De a rákövetkező éjszaka elfogták és (szeptember 11-én) Bécsbe vitték.[1]

Itt ugyanazon vizsgáló bizottság elé állíttatott, mely Martinovicsot és társait is kihallgatta.

Első nyilatkozatát írásban nyújtotta be. Hosszadalmas részletességgel adja elő, mint ismerkedett meg Martinovicscsal. Junius elején, Bécsben az utczán mutatták be őket egymásnak. Örült, hogy ily hírneves emberrel találkozhatott; de bizalmatlan volt iránta, mivel általán rosz hírben állott és kétes jellemű egyénnek tartották; míg ugyanis némelyek titkos kémnek nézték, mások azt hirdették felőle, hogy mint veszélyes egyén a „fekete könyvbe“ van jegyezve.[2] Meghívását tehát nem fogadta el. De egyszer véletlenül lakása előtt ment el, Martinovics meglátta, inasát küldötte utána, és kérette, hogy jöjjön fel hozzá. Bacsányi engedett e felszólításnak, és politikai ügyekről beszélgettek.

[1] Kazinczy Ferencz elbeszélése.

[2] „Da ich jedoch vor ihm als einen verkappten Spion gewarnt wurde, so wie im Gegentheil auch als vor einem Manne, der beim Hofe wi ein schlechter und gefährlicher Staatsbürger im schwarzen Buche eingeschrieben wäre und in der Inkeyschen Affaire eine sehr niedrige und entehrende Rolle gespielt, überhaupt aber einen üblen Ruf und zweideutigen Karakter hätte“.

Azóta ötször-hatszor tett nála látogatást. Többször találkozott vele esti órákban a bástyán. Azonban mindíg óvatos volt, nehogy Martinovics, mint titkos rendőrügynök, ártalmára lehessen. Ez egy alkalommal a titkos társaságokról kezdett beszélni; mivel nagyon hangosan szólott, az a gondolat támadott lelkében, hogy talán a mellékszobában elrejtett valakit, a ki beszélgetésöknek tanúja legyen. Ezen gyanúját ki is fejezte. Martinovics rosz néven vette, és sajnálkozott a felett, hogy ily bizalmatlan.

Mindazáltal Bacsányi érdeklődött a titkos társaságok iránt, és felkérte Martinovicsot, adja elő a mit azokról tud. Ez készséggel közlé vele a kivánt részleteket, sőt a fölvételi szabályokat is. De Bacsányi kijelenté, hogy a ki Magyarországban olyan forradalmat akar támasztani, a milyen a francziaországi, vagy bolond vagy ábrándozó. Egy más alkalommal „erőszakot gyakorolva lelkiismeretén, mely a színlelést gyülöli," elkérte Martinovicstól a felvételi szabályokat, hogy leírja. Úgy gondolkodott, hogy vagy jó a társaság czélja, és akkor nem követ el tiltott cselekedetet; vagy pedig Martinovics veszélybe akarja dönteni, és akkor könnyebben kerülheti ki cseleit; vagy végre a külföldről fizetett gonosztevő, és akkor le fogja álczázni.

Ismerni óhajtá a titkos jeleket is, melyekkel a társaság tagjai egymást felismerik. Martinovics azt mondá, hogy a titkos jeleket csak úgy közölheti, ha becsületszavára fogadja, hogy „az igaz elveket" terjeszteni fogja. De Bacsányi csak azt volt hajlandó igérni, hogy „saját elvei és saját meggyőződése szerint" fog cselekedni.[1] —

[1] A szeptember 13-iki nyilatkozat a bécsi belügyministerium levéltárában.

Bacsányi ezen nyilatkozata nem hagyott fenn kétséget az iránt, hogy sem teljes, sem igaz. És mikor a vizsgáló bizottság Martinovics vallomásából a reá vonatkozó helyeket felolvasta, kényszerítve látta magát bevallani, hogy Martinovics mind a két titkos társaságról szólott neki, ledictálta a szabályokat, közlé a titkos jeleket, és az igazgatói tisztet felajánlotta neki. Egyébkint hangsúlyozá, hogy ő a titkos társaságokról senkinek sem tett említést, a titkos jeleket nem használta. Végül kiemelé, hogy Magyarországban forradalmat senki sem óhajt; de sok ezer művelt ember kívánja az alkotmány reformját.[1] —

Az ifjú, alig húsz éves Szolárcsik a kormány különös figyelmét hihetőleg az által vonta magára, hogy — mint az igazgatók vallomásaiból kiderült — négy taggal szaporítá a szabadság és egyenlőség társaságát. Vagy talán az a körülmény volt rá nézve végzetes, hogy mint nevelő működött Abaffy Ferencz házánál. Ez a szabadelvű párt egyik vezérférfia vala, és az udvar remélheté, hogy gyermekeinek nevelője oly vallomást teend, mely az ő elfogatását fogja maga után vonni.[2]

Maga Szolárcsik is ily véleményben volt, vagy legalább úgy tünteté fel magát a vizsgáló bizottsághoz intézett nyilatkozatában, mintha ily véleményben volna.

Elmondja, hogy mikor elfogták, teljes készséggel szolgáltatá ki irományait, és derülten indúlt útnak; ártatlanságának tudata megnyugtatá. Azt hitte, hogy mint tanút kívánják kihallgatni. Bizonyosnak tartja, hogy azért jutott ily szégyenteljes

[1] A szeptember 15-iki jegyzőkönyv, ugyanott.

[2] Ebben a véleményben volt Kazinczy Ferencz.

módon Bécsbe, mert Abaffy házánál volt alkalmazva. E miatt már korábban, egy gúnyirat közrebocsátása alkalmából, magára vonta Barkó tábornok haragját, és azt a gyanút, hogy gonosz elvei vannak. A mindentudó Istenre hivatkozva, mondja, hogy ő az Abaffy által fölébresztett gyülöletnek ártatlan áldozata. De bármi okozta — úgymond — elfogatását, bizonyos, hogy jó hírnevét elvesztette, családjára szégyent hozott, előmenetelre többé nem számíthat, és örökre szerencsétlenné lett. Mindazáltal a jó polgár készséggel hoz meg minden áldozatot. Király és haza, vallás és alkotmány veszélyben forog. Csekély dolog, hogy ha a gonoszok tömegében egy ártatlan is elvész.

Azután áttér a tulajdonképeni tárgyra. A bizottság azt a kérdést intézte hozzá: mi tudomása van a katekizmus és a titkos társaság felől? ennek tagjaihoz tartozik-e?

Kinyilatkoztatja, hogy Isten kegyelméből jó keresztény-katholikus. A vallásosságot és az egyház iránti hódolatot folytonosan ápolta szívében. Erre nézve semmi sem terheli lelkiismeretét. Katekizmust nem vásárolt, nem kapott ajándékba, nem olvasott. Hallotta ugyan, hogy egy úgynevezett franczia katekizmus, és „a franczia pestist terjesztő“ röpiratok vannak forgalomban; de ő nem birja a franczia nyelvet, és ideje sincs ily olvasmányokra. Abaffy gyakran tett le az ő asztalára könyveket és iratokat; mikor azután kérdezte, vajjon tetszenek-e neki, magasztaló szavakkal válaszolt, hogy a további alkalmatlanságot elhárítsa magától. Most sajnálja, hogy olvasatlanúl hagyta azon iratokat; mert ha veszélyes tartalmukkal megismerkedik, sietett volna a hatóságnak jelentést tenni.

A titkos társaságról csak azt tudja, a mit az elfogatások után a hírlapok közöltek. A fővárosban léteznek olvasó-körök és szabadkőműves-páholyok. Az ifjúság körében tudományos egylet felállítását tervezték; azt hitte, hogy erről van szó, mikor Vrhovszky egy iratot és titkos jeleket közlött vele, felszólítván, hogy ő is legalább két egyénnel közölje. De ő, mivel a jogi vizsgára való elökészület teljesen elfoglalta, nem lépett a társaságba; és ellensége lévén „a haszontalan irkálásnak," az átadott iratot nem másolta le, sőt el sem olvasta, csak azt látta, hogy így kezdődik: „Mi az ember?" Ezen irat soká asztalán feküdt, és azoknak, kik őt meglátogatták, nehogy tanulmányaiban zavartassék, szívesen engedte meg, hogy lemásolásával foglalják el magokat.

Ismételi, hogy semmiféle titkos társaságnak nem tagja. Soha sem követett el bármit, a mivel Istent, királyt, vagy hazáját megbántotta volna.

Sőt gyakran oly buzgón szólalt fel a vallás és alkotmány védelmére, hogy bigottnak gúnyolták. Egészen tanulmányainak élt. Tanárai, pártfogói és barátai tanúskodhatnak mellette, hogy soha sem vettek észre rajta olyast, a miből következtetni lehetne, hogy gonosz társasághoz csatlakozott. Azzal, hogy oly iratot, melynek tartalmát nem ismeri, elfogadott: nem követhetett el bűntényt. Térdre borúlva kéri a bizottságot, bocsássa szabadon, hogy a szeptember tizedikére kitűzött ügyvédi vizsgálatra megjelenhessen. Ekképen visszanyeri becsületét, és a magyar nemzet meg fog győződni, hogy a külföldi hatóságok az ártatlanokat nem

zaklatják; minélfogva nincs ok annyira ragaszkodni az 1791-ik évi 56-ik czikkhez.[1]

A vizsgáló bizottság, mikor szeptember 5-én, Szolárcsikot másod ízben maga elé vezetteté, figyelmeztette őt arra, hogy nyilatkozatával ellentétben állanak a többi foglyok vallomásai; és néhány kérdést intézett hozzá.

Szolárcsik most tovább ment vallomásaiban. Elbeszélte, hogy Vrhovszky közlé vele a titkos társaság megalakulását és a jeleket, melyek által a társaság tagjai egymást felismerik; egy iratot is adott át, de nem volt ideje, hogy lemásolja, csak czímét nézte meg, mely így hangzik: „Az emberről és polgárról". Ő közlé ezt Erdélyivel, Baranyaival, Illés és Kopasz ügyvédekkel; de az első kettő már korábban másoktól kapta volt. A társaság szervezetét nem ismeri; ha tudta volna, hogy oly vészteljes czélja van, azonnal följelentette volna a kormánynak.

Míg maga részére újra kegyelmet kér, azon volt, hogy Abaffytól is elhárítson minden veszélyt. Csak annyit mond róla, hogy igen szerette az írókat, és ezek gyakran látogatták. A titkos társaságról soha sem beszélt vele. Arról, hogy Abaffy több forradalmi szellemű vers és gúnyirat szerzője volna, nincs tudomása.[2]

---

[1] T. i. ezen czikkre hivatkoztak a megyék, mikor — mint alább látni fogjuk — a magyar foglyoknak Bécsbe szállítása ellen felszólaltak. — Szolárcsik 1794. szeptember 2-án kelt nyilatkozata, a bécsi belügyministerium levéltárában.

[2] Ezt szeptember 10-én nyilatkoztatta ki. Ekkor felolvastatott előtte Tomanek pesti ügyvéd jelentése, melyben előadja, hogy Szolárcsik a készülőben levő forradalom és a titkos társaság felől említést tett neki, igérve, hogy közölni fogja vele a katekizmust és a titkos jeleket. — Szolárcsik mindent tagadott. — A szeptember 5- és 10-iki jegyzőkönyvek ugyanott.

XX. FEJEZET.

A vizsgáló bizottság jelentése. — A Verhovácz zágrábi püspök ellen emelt vádak. — Martinovics nyilatkozatai. — A püspök védirata.

Az udvari bizottság szeptember 17-én terjeszté fel jelentését a vizsgálat eredményéről.

Egészen kétségtelennek látta, hogy „borzasztó terv“ készült „a magyar alkotmány aláásására és az egész ausztriai monarchia megbuktatására“.

Martinovics első vallomásait „regényes“ nyilatkozatoknak bélyegezte; ellenben az augusztus 13-ikán és a következő napokban a magyarországi titkos társaságok szervezéséről szóló leleplezéseknek, valamint a többi fogoly vallomásainak teljes hitelt adott. Csak Bacsányira nézve tett kivételt; ez ugyanis határozottan ragaszkodott azon állításához, hogy a titkos társaságokról senkivel sem szólott, azokba senkit sem vett fel; a bizottság kétségbe vonta ezt, de bizonyítékok hiányában egyedül azt constatálhatta, hogy a gonosz tervről teljes tudomása volt, és azt a hatóságnak fel nem jelentette. Egyúttal figyelmezteté a királyt, hogy mivel Laczkovics-, Hajnóczy- és Szentmarjaival benső barátságban áll; forradalmi szellemét nyomtatott munkáiban kitüntette; vallomásaiban is fanatismust, a felvilágosodásról és az állami reformokról túlzó nézeteket hangoztatott: a legveszedelmesebb ember sorába tartozik; minélfogva annál

szükségesebb, legalább egy időre, ártalmatlanná tenni, mert rajongó ékesszólása, elkeseredése és összeköttetései által sok bajt idézhetne elő.

A monarchia nyugalma és a becsületes honpolgárok boldogsága függ az ekként fölfedezett titkos társaságok elfojtásától. Az ismert tagok száma nem nagy; de ki állhat jót azért, hogy már is nincs több ezer ember elcsábítva.

Az illetékes törvényszék nyomozza ki tehát a beavatottakat, és a törvényekben megállapított büntetéssel sújtsa „a szövetség fejeit". E végből a magyarországi foglyok küldessenek hazájokba, és állíttassanak az illetékes törvényszék elé.

Martinovicsra vonatkozólag, „a ki magát a Magyarország és Ausztria számára tervezett franczia forradalmi propaganda kinevezett fejének mutatta be," bár több év óta a német örökös tartományokban tartózkodik, az udvari bizottság abban a véleményben van, hogy szintén magyarországi törvényszék elé kell állítani; mert Magyarországban született, mint apát azon ország nagyjai között foglal helyet, és a bűntényt azon ország területén követte el. A bizottság egyúttal kiemeli, hogy őt nagy gonosztevőnek tartja ugyan; de figyelembe veendőnek tekinti azt a körülményt, hogy őszinte és teljes vallomást tett, a mi által az egész terv földerítése, a főbűnösök elfogatása és a fenyegető veszély elhárítása lehetővé vált.[1]

A király elismerését fejezve ki a bizottság buzgó munkássága fölött, összes javaslatait elfogadta.[2]

[1] A bizottság azt is ajánlja, hogy a magyar cancellárt mindenről értesíteni kell; mert az ország nyugalmának biztosítására, politikai intézkedésekre is lesz szükség.

[2] A bizottság 1794. szeptem. 17-iki

E szerint tehát az udvar most csak „a szövetség fejeinek“ megbüntetését látta szükségesnek, és az üldözést nem akarta azokra is kiterjeszteni, a kik a titkos társaság vezéreinek politikai felfogásával rokonszenveztek. Így történt, hogy azon nagyszámú előkelő férfiak, kiket Martinovics és társainak vallomásai compromittáltak, semmiféle zaklatásnak nem voltak kitéve.[1]

Csak egy kivétel történt, Verhovácz Miksa zágrábi püspökre nézve. A magas műveltségű főpap, a tudomány bőkezű pártfogója — a ki Kovachich Györgynek, irodalmi érdemei jutalmául, terjedelmes birtokot adományozott — a szabadelvű politikusok sorába tartozott. Martinovics azok között nevezte meg őt, a kiknek „tervei felől tudomásuk van“. Bacsányi is oly nyilatkozatot tett róla, a mely e vádat megerősíteni látszott. És épen ez időben ellene három feladás érkezett Bécsbe.

Az egyik névtelen levélben, a másik a püspök elbocsátott ügyvédétől, a harmadik Kotsche zágrábi nyomdásztól. Az utóbbit sértett érdeke tette Verhovácz ellenségévé, minthogy ez a Trattnerféle zágrábi nyomdát megvásárolván, s itt olcsóbb árakon nyomatván könyveket, veszélyes versenyt indított meg.

---

jelentése, a kir. resolutióval, a bécsi belügyministerium levéltárában.

[1] Erre nézve érdekes adatot hozhatok fel. 1795 elején megüresedett a zágrábi tanulmányi igazgató hivatala. A helytartótanács február 13-án Petrovics József táblai ülnökőt candidálta első helyen. A főherczeg-nádor február 27-én fölterjesztve e candidátiót, figyelmezteti a cancellárt, hogy Martinovics vallomásaiban Petrovics „ob prava principia valde gravatus fuerit“. Azonban a cancellár, április 13-án kelt fölterjesztésében kijelenti, hogy „wegen der bloszen fassion des Martinovics, ... da sie durch keine Beweise unterstützt ist,“ Petrovicsnak „nichts zu Last gelegt werden kann“. (Az iratok az országos levéltárban.)

A felhozott vádak részint a nyomdára, részint a püspök egyházi és politikai állására vonatkoztak. Azzal gyanúsíták, hogy a nyomdában titkos iratokat nyomat, a melyeket titkon Pestre és Németországba szállíttat. Felhozták, hogy a káptalanban viszályokat idéz elő; demokratikus eszméknek hódol; benső viszonyban áll báró Taufererhez, a ki Laibachban és Zágrábban szabadságfákat állított; sőt e felett örömét fejezte ki.

A cancellár ez iránt, október 30-án fölterjesztést intézett a királyhoz, és mielőtt az ügy érdeméhez hozzá szólana, kérte, hogy Martinovics-, Bacsányi- és a többi foglyoknak Verhováczra vonatkozó vallomásaik egész terjedelemben közöltessenek vele.

Az államtanácsosoknak ez ellen nem volt kifogásuk. De gróf Zinzendorf már ezen előleges kérdés tárgyalása alkalmával, indíttatva érezé magát arra, hogy Verhovácz védelmére szót emeljen. Igen sajátszerű módon igyekszik ártatlanságát kimutatni. „Verhovácz püspöknek — úgymond — az a szerencsétlensége, hogy József császár nevezte ki. Ez sokak szemeiben nagy politikai vétség. Ha a császár halála után, talán az azon időben divatos eszmék felkarolására ragadtatott, olyasmit tett, a mi az akkori magyar aristokraták közt meglehetősen általános vétség vala. De hogy ugyanezen püspök demokratává alakult volna át; hogy egy püspök, különösen egy nagy jövedelemmel biró magyar püspök demokrata lehetne: ezt nehéz megérteni, és a legnagyobb mértékben valószínűtlennek kell tartani. Ha Verhovácz tudatlan ember volna, úgy még fel lehetne tenni, hogy az újítás láza elragadt rá. De azt mondják, hogy olvasni szokott.

Már ha olvas, úgy nem lehet demokrata; mert tudnia kell, hogy a forradalom előtt a franczia püspökök nagy urak valának, dús jövedelmekkel rendelkeztek, és víg életet éltek; ellenben mióta a trón és oltár fel van forgatva, nyomorban és nélkülözések között élnek. Vajjon ezen sors írigylendőnek és kivánatosnak látszhatik-e Verhovácz előtt? Ha józan esze van, közreműködhetik-e abban, hogy hasonló sorsra jussanak a magyar püspökök? Ez valóban nem valószínű, és épen azért hihetetlen."[1]

A cancellária kérésére, az államfoglyok kihallgatására rendelt udvari bizottság felhivatott, hogy a Verhováczra vonatkozó vallomásokat terjeszsze fel. Azonban gróf Pergen rendőrminister azt jelenté, hogy a zágrábi püspököt illető nyilatkozatok nem vétettek fel a jegyzőkönyvbe, minthogy a vizsgálat főtárgyával nem állottak összefüggésben. Ugyanis Martinovics csak általánosan említé, hogy Verhovácz „demokratikus szellemű"; Bacsányi pedig azt, hogy „a felvilágosodás terjesztésén működik".

Mindazáltal a rendőrministerium felszólítá most Martinovicsot, hogy részletesen adja elő mindazt a mit a zágrábi püspökről tud.[2]

E parancsnak készséggel felelt meg, és terjedelmes emlékiratot nyújtott be.

Elmondja, hogy Verhovácz összeköttetésben áll a horvátországi magasabbrangú demokratákkal; és mikor utólszor Bécsben volt, Becken, Bartsch, Zippe és mások társaságában, kirándulást tett

[1] A cancellár 1794. octóber 30-iki fölterjesztése, az államtanácsosok votumai és a kir. resolutió a kabineti levéltárban.

[2] Pergen gróf 1794. november 12-iki jegyzéke, ugyanott.

Brunnba Held borkereskedőhöz, a ki szintén „nagy demokrata". Azt hiszi, hogy Becken udvari tanácsossal tárgyalásokat folytatott Stíriának Magyarországhoz való csatolása iránt (!); de ezen állítását nem képes bebizonyítani. Ellenben azt, hogy Verhovácz a demokratákhoz tartozik, elárulja az ő könyvtára, melyben Volney, Payne, Billaud Varenne, Rabaut, Gorani és más forradalmárok munkái mind feltalálhatók. Ezeket egy bécsi könyvárus, nagy ládákban szállítja neki, és ő közli fiatal papjaival, a kik által a demokratikus eszméknek többeket nyert meg, mint bármely titkos társaság képes volna. A demokratia elterjedése Horvátországban egészen Verhovácz műve.

Egyébkint elismeri, hogy a zágrábi püspök a kereszténység első századainak főpapjait igyekezik utánozni. Gyóntat, betegeket látogat; megszerezte híveinek és papjainak szeretetét. De mindezt „csak politikából cselekszi". Káptalanával szüntelen harczban él, mert „az egyházi egyeduralmat szeretné megalapítani". Ezen küzdelemben a magyar cancellária a káptalan részén áll.[1] Verhovácz emiatt elégedetlen; valamint azért is, mert a titkos tanácsosi méltóság elnyerése alkalmával, a díjak lefizetésétől nem mentették fel; továbbá mikor Bécsben volt, Colloredo minister és Schloissnigg államtanácsos az ő látogatását nem fogadták el.

A püspök szenvedélyeinek sugallatait szokta követni, és érdekeinek feláldozza elveit. József császár halála után az aristokrata-párt élén állott,

[1] Martinovics megragadja ezen alkalmat, hogy Okolicsányi püspök ellen, ki az egyházi ügyeknek a cancelláriánál előadója volt, kikeljen. „Rosszakaratú, tudatlan exjezsuitának" czímezi. Azt mondja, hogy O. és Lányi eljárása országszerte nagy elkeseredést idéz elő.

és majdnem forradalmat támasztott a bán ellen. Valószínű, hogy Fiumében is, Pászthory kormányzóval, államellenes terveket koholt. A horvát népdalt vagy ő maga írta, vagy pedig valamelyik bizalmas embere által iratta.

Martinovics vádaskodásait azzal végezi, hogy tulajdonképen minden magyar ember „a kormány irányában hazafiatlanúl ellenséges állást foglal el".[1]

Ezen irat magán viseli a lelketlen könnyelműség bélyegét. A magyar cancellár és az államtanács összes tagjai a felhozott vádakat alaptalanoknak, légből kapott rágalmaknak bélyegezték. Mindamellett szükségesnek látták úgy a püspöknek, mint a Martinovics által megnevezett többi egyéneknek kihallgatását.[2] Bécsben kihallgatták, a brunni kirándulás tárgyában, Becken udvari tanácsost, Bartsch udvari könyvtárőrt és másokat. Összhangzó vallomásaikból kitűnt, hogy a kérdéses kirándulás egészen ártatlan természetű volt, és politikai kérdések a társalgásban szőnyegre sem jöttek. Budán két horvát fogalmazót, Delivukot és Bedekovicsot, vontak kérdőre; de nyilatkozataik semmiben sem erősítették meg Martinovics vádjait.[3]

Ezalatt Verhovácz személyesen felsietett Bécsbe, és emlékiratot nyújtott be a királynak. Önérzetes hangon, de nyugodtan szólott; nem hagyta magát elragadtatni a felháborodás által, melyet az alaptalan vádak méltán kelthettek fel lelkében.

---

[1] Ezen irat egykorú másolata az országos levéltárban.

[2] A cancellár 1794. november 29-iki fölterjesztése, az államtanácsosok votumai és a deczember 4-iki k. resolutió, a kabineti levéltárban.

[3] Az 1794. deczember 7- és 22. között kelt nyilatkozatok, az országos levéltárban.

Mindenek előtt elbeszéli, hogy mily összeköttetésben állott Martinovicscsal. Ez 1786-ban vagy 87-ben látogatta meg először, Pesten, hol (Verhovácz) a központi papnövelde kormányzója volt. Később, mikor Bécsben lakott (1770—73), havonként kétszer-háromszor tett nála látogatást. Saecularisátiója ügyében lényeges szolgálatokat tett neki. 1793. julius vagy augusztus hónapban látta utólszor. Társalgása soha sem keltett fel benne bizalmatlanságot.

Áttérve a vádakra, kijelenti, hogy mióta püspöki hivatalt visel, kötelességének tartja, megismerkedni az irodalom fontosabb termékeivel. A Martinovics által felsorolt munkákat olvasta, valamint a czáfolatokat is. De azon állítás, hogy forradalmi irányú könyveket ifjabb papjaival közöl, hazugság. A horvát népdalt akkor látta először, mikor a bán közlé vele. Végül hivatkozik azon buzgalomra, melyet az egyházi fegyelem fenntartása érdekében, egyházmegyéje területén kifejt; pásztori leveleire, melyekben papjait az uralkodó iránti engedelmességre inti; az általa gyűjtött tetemes hadi segélyre, mely loyalitását kétségtelenné teszi.[1]

Ezen fölterjesztés nem tette meg a várt hatást. Az udvart nem nyugtatta meg egészen. Martinovics felhivatott, hogy a Verhovácz püspökre vonatkozó vádjait bővebben indokolja.

Az első kérdésben felszólíttatik, nevezze meg a demokratákat, a kikkel Verhovácz érintkezett, és adja elő, mily alapon tartja azokat, a kiket megnevezend, demokratáknak? Erre Martinovics azt a sajátszerű választ adja, hogy „a kiválóbb hor-

[1] 1794. deczember 18. Ugyanott.

vát demokraták alatt azokat értette, a kik alapos tudományos képzettséggel bírnak"; ilyenek: Petrovics tanácsos és Vukassevics püspöki titkár, kiknek demokratikus nézeteivel, velök társalogva, maga ismerkedett meg; Marich alispán, mint Delivuk titkártól hallotta, szintén ezen irány híve; Szén Antal még többeket ismer.

A második kérdés az volt: honnan tudja, hogy a demokratia Horvátországban gyökeret vert, és hogy annak Verhovácz püspök, könyvek terjesztése által, követőket szerzett? Erre Martinovics így válaszol. Egy alkalommal Bécsben sétált Verhováczczal, a kit titkára és egy horvát plébános kisért. Minthogy az utóbbi demokratikus szellemben nyilatkozott, Martinovics kérdezé tőle, vajjon a horvát lelkészek soraiban vannak-e elvtársai? Igen, felelé az, főleg azok között, a kik az új papnöveldében képeztettek ki. — Továbbá Verhovácz közlé vele tervét, hogy nyilvános könyvtárt fog felállítani, a melynek számára az összes forradalmi irányú könyveket megszerzi. Mikor ezen tárgyról beszélgettek, Martinovics megemlíté, hogy ő is adott ki több ilyen munkát Párisban, a melyeknek azt a megtiszteltetést köszönheté, hogy a franczia nemzeti gyülés — Penn, Kosciusko, Klopstock, Schiller és Forster társaságában — franczia polgárnak nyilvánította.

A harmadik kérdés a volt: mily alapja van azon állításnak, hogy Verhovácz elégületlen a kormánynyal, és ellenséges érzületet táplál a monarchia iránt? Ezt — úgymond Martinovics — beszélgetéseikben vette észre. Verhovácz egy ízben említé, hogy József és Lipót kormányával jobban meg volt elégedve, és most attól tart, hogy Ferencz

császárt ministerei tévútra fogják vezetni. Azonban a monarchia iránt nem tapasztalt a püspökben ellenséges érzületet; panaszai a kormány politikai irányzatára és egyes intézkedéseire, nem a kormányformára vonatkoztak.

A fiumei eseményeket illetőleg, Martinovics fenntartotta állítását, bár bebizonyítani nem volt képes. Pászthoryról csak annyit mondhat, hogy mikor vele három év előtt találkozott, demokratikus szellemben nyilatkozott; egy udvari ágenstől pedig hallotta, hogy 1793-ban a zab kivitelét eltiltó rendelet kihirdetését három napig késleltette. (!) Pászthory és Verhovácz gyakran értekeztek Becken udvari tanácsossal. Hogy államfelforgató tervek forogtak fenn, Becken szavaiból következtetté, a ki egy alkalommal említé, hogy ha a magyarok az osztrák háztól elszakadnának, Stíria azonnal csatlakozni fog az új confoederátióhoz.

Még merészebb volt Martinovics következtetése a horvát dal szerzője iránt. Azon kérdésre, vajjon Delivuk megnevezte-e előtte a szerzőt, így felelt: „Nem nevezte meg; én csak bölcsészeti okoskodás útján következtetem, hogy Verhovácz írta, vagy iratta".[1]

Ezen feleletek még szembetünőbbé teszik Martinovics eljárásának lelkiismeretlenségét, mint első vádpontjai. E mellett figyelemre méltó az a lélektani rejtély, mikép jelentkezhetik Martinovicsnál

[1] „Ego ex philosophico tantum ratiotinio infero." Megjegyzi továbbá, hogy Delivuk nagy örömmel közlé vele a verset. „Videsne" — mondá — „quales dentur homines in Croatia!" Másnap Martinovics még azzal egészítette ki vallomásait, hogy Basztatics görög k. püspöktől hallotta, hogy Marich alispán demokrata. Delivuk pedig azt mondá neki, hogy Basztatics utódja, Bubanovics szintén demokrata érzelmű. — (A deczember 17- és 18-iki kihallgatás jegyzőkönyvei az országos levéltárban.)

a hiúság azon mértékben, hogy előbb Verhovácz püspökkel társalkodva, majd most a bíróság előtt állva, oly kitüntetést tulajdonít magának, melyben soha sem részesült: a franczia polgárjog elnyerését. Hiúságát csak merészsége múlja felül. Jól tudta, hogy könnyen meg lehet hazudtolni. Csak a „Moniteur" 1792. augusztus 28-iki számát kellett felütni. A franczia nemzetgyűlés augusztus 26-iki ülésének jegyzőkönyvében mindenki feltalálhatta azt a határozatot, mely Washingtont, Klopstockot, Kosciuskót, Schillert és több más nevezetes embert a franczia polgárok sorába iktatá; Martinovicsot hiába kereste volna a sorozatban.

A Verhovácz ellen emelt vádak alaptalansága kétségtelennek tünt fel. A magyar cancellár azt ajánlotta tehát, hogy a további vizsgálattal fel kell hagyni. Az államtanács támogatta, és a király elfogadta e javaslatot.[1]

A Kotsche nyomdász és Briglevics ügyvéd által emelt vádak tárgyában megindított vizsgálat ugyanazon eredményre vezetett.[2] Verhovácz nyugodtan térhete vissza székhelyére.

---

[1] A cancellár 1795. január 15-iki fölterjesztése a k. resolutióval, az országos levéltárban.

[2] A cancellár 1794. deczember 22-iki jelentése, a vizsgálat eredményeiről, az államtanács votumai és az 1795. február 7-iki resolutió (a melyben a király azt az óhajtását fejezi ki, hogy a püspök a nyomdát adja el, „da ich nicht gerne sehe, dasz ein Bischof zugleich mit seinem Amte ein bürgerliches Gewerbe ausübe") a kabineti levéltárban. 1794. octóberben névtelen feladás érkezett Márffy temesmegyei alispán és Szily torontálmegyei pénztárnok ellen. A cancellár oct. 14-iki javaslata alapján, a király csak azt rendeli el, hogy Laczkovicsot ki kell hallgatni és Splényit gondos őrködésre inteni. (Az államtanács votumai a kabineti levéltárban.)

XXI. FEJEZET.

Az elfogatások hatása az országban. — A megyék feliratai, a foglyoknak magyarországi törvényszék elé állítása tárgyában. — A királyi válasziratok. — A foglyoknak Budára szállítása.

Laczkovics, Hajnóczy és társaik elfogatása megrendítő hatást gyakorolt országszerte. A valódi okot, a mely miatt e csapás érte őket, csak kevesen ismerték. Az udvar még a helytartótanács irányában is szükségesnek látta a titkolódzást. A hír általánosságban felségsértésről suttogott. Legtöbben kétségkivül azt hitték, hogy szabadelvű politikai nézeteik, és az ezek érdekében kifejtett tevékenységök vonta rájok az udvar üldözését.

De a rettegést, mely a titok leplébe burkolt tényeket követni szokta, csakhamar az elégületlenség nyilatkozatai váltották fel, a melyekre a foglyoknak Bécsbe szállítása szolgáltatott alkalmat.

Az 1715-ik évi VII. törvényczikk, felségsértési esetekben felfüggeszté azon nemesi előjogot, mely szerint az elfogatást csak törvényes idézés után lehetett elrendelni; sőt felhatalmazta a királyt, hogy a vádlottak felett az ország határain kivül is bíráskodhassék. De ezen utóbbi intézkedést megszüntette az 1790/1-ik évi LVI. törvényczikk, mely a felségsértési perekben a királyi táblát rendelte bíróságnak. E szerint tehát abban, hogy a

foglyokat Bécsbe szállították, az ország törvényein ejtett sérelmet lehetett látni.

Tíz nappal a Pesten és Budán történt elfogatások után (augusztus 25-én), Pestmegye közgyülésén fölmerült ezen ügy. Heves beszédek mondattak. Gróf Keglevich Ágost indítványozta, hogy a királytól felvilágosítást kell kérni azon okok iránt, melyek az elfogatások elrendelésére indították. Ezt az udvari párt határozottan ellenezé. Szónokai között gróf Teleki József koronaőr többi között kijelenté, hogy ha „tulajdon fia volna a hírlelt bűnben, megegyezne megöletésében". Végre közvetítő javaslat fogadtatott el, mely szerint a megye nem vonja felelősségre a királyt, de a foglyoknak a hazai rendes törvényszék elé állítását követeli.[1]

A felirat loyalis hangon szól. „A rendek — úgymond — nem tudják mily bűnt követtek-e a fogolyok. Hír szerint felségsértést. Nem veszik őket pártfogásuk alá. Ha vétkesek, ám bűnhődjenek. A nemzet egyaránt tiszteli a királyi méltóságot és az ország törvényeit. A trón védelmére kész bármily áldozatot hozni, és vérét is ontani, a mint már gyakran és bőségesen ontotta vérét az osztrák házért. Minthogy azonban a foglyok kivitele által a személyes biztonságot fenyegetve és a törvényt sértve látják: felkérik ő felségét, hogy a foglyokat visszaküldeni, ha csakugyan vétkesek, a hazai törvényes bírák által megítéltetni, az ily kivitelek jövendőbeli eltávoztatása iránt rendelkezni, és a nemzethez, mely úgy a törvények megtartását, mint a királyi méltóság és a közbéke ellen inté-

[1] „Der Majestäts-Process in Ungarn" című röpirat és Kazinczy Ferencz napló-jegyzetei szerint.

zett merényletek méltó megbüntetését kötelességének ismeri, több bizalommal viseltetni méltóztassék."[1]

A magyar udvari cancellária a feliratnak sem tartalmában sem formájában nem ütközött meg. Azt javasolá, hogy a válasziratban, a király jelentse ki, hogy az elfogatások az 1715-ik évi VII. törvényczikk értelmében történtek; a foglyok csak azért szállíttattak Bécsbe, mert az itt elfogott bünrészesekkel szembesíteni kell őket; mihelyt ez megtörtént, a királyi tábla elé fognak állíttatni. Végre a király igérje, hogy ezentúl, ha a foglyok vallomásaiból másoknak bünrészessége kiderül, ezek nem fognak Bécsbe szállíttatni.

Azonban az államtanácsnak magyar ügyekben irányadó tagja, Izdenczy József nem helyeselé, hogy a király ily igéret által engedményt tegyen a közszellem igényeinek, és megkösse kezeit. Általán, a felségsértés tárgyában hozott 1790/1-ik évi LVI. törvényczikk intézkedéseiben a korona jogai ellen intézett merényletet látott, és szigorúan megrótta azon kormányférfiakat — gróf Zichy Károly országbírót és Ürményi személynököt — kik az 1790/1-ik országgyülésen a koronázás előtti törvényczikkeknek elfogadását a királynál keresztülvitték. A megye és a cancellár véleményével ellentétben, azt kivánta, hogy a további bünrészesek is Bécsbe szállíttassanak, „Fiat justitia aut pereat mundus" mondá votumjának végén.[2]

[1] A felirat másolata a M. N. Múzeum könytárában.

[2] Terjedelmes votumjában elmondja miképtörtént az 1715: VII. tcz. megváltoztatása. Erre czélozott az országgyülés által előterjesztett új hitlevél VII. pontja. Midőn pedig a király azt elfogadni vonakodott, „hat man mittelst der antecoronational Artikeln, die durch die Hung. Hofkanzley mit Intervenirung des Judicis Cu-

Az ő indítványával összhangzóan szerkesztetett a Pestmegyéhez intézett leirat. A király érezteti nehezteléséét a rendekkel. „Nem csodálkozhatunk eléggé a felett — úgymond — hogy midőn mi, a törvény által reánk ruházott végrehajtó hatalommal élve, alattvalóink biztonsága és a közjó érdekében, a szükséges intézkedéseket megteszszük; ti nem átalljátok azt mondani, hogy ezáltal a törvények szentsége ellen vétettünk. Ennélfogva bizalmatlanságtokat, és azt a föltevést, mintha mi a hazai törvényeket kevésbbé ismernők, komolyan roszalljuk; annál inkább, mert a foglyoknak törvényszék elé állítása még eddig szóba sem jött, és így ti az ügynek előleges ismerete nélkül tápláltatok ellenünk súlyos és alaptalan gyanút. Minthogy trónraléptünk óta legfőbb kötelességünknek ismertük a törvények fenntartását, és minthogy azokhoz a jelen esetben is alkalmazni kivánjuk magunkat: elvárjuk, hogy jövőre személyünk és rendelkezéseink iránt nagyobb bizalmat és tiszteletet fogtok tanusítani; annál inkább, mert törekvéseink a közjónak és a gondjainkra bízott népek boldogságának előmozdítására valának mindíg irányozva, és népeink iránt viseltető szeretetünknek számos bizonyítékait adtuk". Végül tudomásukra hozza, hogy Laczkovics, Hajnóczy és Szentmarjay, az 1791-iki LVI. törvényczikk értelmében, a curia által leendő elítéltetés végett Magyarországba vissza fognak küldetni.[1]

riae Grafen Zichy und des Personals von Ürményi am 21. September 1790 sozusagen aus dem Steegreif erwirkt worden sind, das crimen laesae Majestatis und notae infidelitatis von der judicatur des Königs abgezogen". (A bécsi kabineti levéltárban.)

[1] A többször megváltoztatott fogalmazatok a kabineti levéltárban.

Ez alatt tizenkét megye követte Pest példáját, és feliratokat intéztek a királyhoz.

Bihar-, Nógrád-, Nyitra-, Pozsony-, Trencsin-, Túrócz- és Ugocsamegyék rendei egyszerűen azon kérés előadására szorítkoztak, hogy a foglyokat küldje vissza az országba.

Bereg-, Hont-, Szatmár-, és Zemplénmegyék nem hallgatták el, hogy a foglyok kivitelében törvénysértést látnak. A zemplénmegyei közgyülésen szenvedélyes beszédek előzték meg a határozat kimondását. Különösen gróf Sztáray Kristóf vonta magára a figyelmet. Egyik szónok azt kivánta volt, hogy a felirat csak a nemesi rendhez tartozó foglyokról szóljon, mivel a törvényszegés a nemesi kiváltságokon ejtett sérelemre vonatkozik. A gróf azonban tiltakozva emelte fel szavát, és a rendek zajos tetszésnyilatkozatai között hirdeté az egyenlőség tanát. „A franczia convent is megtapsolta volna", mondá utóbb egyik hallgatója. Mikor pedig másnap a felirat szövege felolvastatott, Szemere István indítványozá, hogy az aláírásnál e kifejezés „felségednek hű alattvalói" maradjon ki. Egy megyei tisztviselő a régi szokásra hivatkozott. Erre Szemere haragosan közbekiált: „Ha az úrnak kedve tartja, ám legyen hű alattvaló; én ugyan nem leszek!"[1]

Még tovább mentek Szabolcsmegye rendei. Feliratukbon hangsúlyozták, hogy az alkotmányon ejtett újabb sérelem fájdalommal tölti el lelköket. Figyelmeztetik a királyt, hogy a trón és a nemesség érdekei azonosak. Egyiknek veszedelme maga

[1] Mikor 1796-ban kir. biztos küldetett ki Zemplénmegyébe a gyanús rendek elleni vizsgálat eszközlésére, a fentebb elbeszélt részleteket három tanú eskü alatt vallotta.

után vonja a másiknak romlását. Alig képesek elhinni, hogy találkozhattak háladatlanok, a kik a király ellen összeesküvést szerveztek. Ha csakugyan vétkesek a vádlottak, ne kerüljék el a büntetést. Azonban elszállításuk Bécsbe a törvényen nagy sérelmet ejtett. Ezért nem a királyt, nem a magyarországi kormányszékeket teszik felelősekké: hanem a német kormányférfiakat, a kik el akarják mérgesíteni a király és a nemzet között fennálló viszonyt, mert attól tartanak, hogy ő felsége székhelyét Budára fogja áthelyezni. Távolítsa el ezeket, küldje a foglyokat Magyarországba, és adjon ilyképen elégtételt a nemzetnek.[1]

A király válasziratában ismételte a Pestmegyéhez intézett nyilatkozatokat. A Szabolcsmegyéhez küldött példányba még ezen mondatot iktatta: „Megparancsoljuk nektek, hogy ezentúl a hozzánk intézendő alázatos fölterjesztéseitekben a tartozó tisztelettől és hódolattól eltérni ne merészeljetek". Egyébkint értesíté a megyéket, hogy a foglyoknak Magyarororszagba szállítását már elrendelte.[2]

Az erre vonatkozó rendeletet október 12-én intézte a magyar cancellárhoz, oly hozzáadással, hogy a per haladéktalanul indíttassék meg. De a cancellár sietett a király figyelmét arra a körülményre hívni fel, hogy a szüreti szünidő alatt a királyi tábla tagjainak nagy része Pestről távol van,

[1] Az 1794. szeptember 3-án kelt felirat másolata a M. N. M. könyvtárában. Ugyanott találtatik az alispánnak szeptember 6-án a főherczeg-nádorhoz írt levele, melyben kiemeli, hogy egy törvénysértés többet árthat ezer gonosz ember ármányainál; és hogy leginkább a katonai hatóságokra nehéztelnek, melyek az elfogatást végrehajtották.

[2] A leiratok tárgyában a cancellárnak 1794. október 9-iki fölterjesztése, és a leiratok fogalmazatai az országos levéltárban.

minélfogva a pert a november 12-én kezdődő karácsonyi törvényszakra kellene halasztani.[1]

A király helybenhagyta ezen javaslatot; de a foglyok, számszerint heten, csak november 22- és 24-én szállíttattak Budára, a hol a vár éjszaki végén emelkedő egyik katonai épületben, mely néhány év előtt a nádori testőrségnek szolgált laktanyául, helyeztettek el.[2]

[1] A király 1794. október 12-iki kézirata, a cancellár október 13-iki fölterjesztése, az államtanácsosok votumai és az október 19-én kelt kir. resolutió, a kabineti levéltárban.

[2] Az 1794. november 6-iki kir. kézirat értesíti Wallis grófot, hogy a foglyok Budára fognak szállíttatni. — A főherczeg-nádor november 19-én javaslatot tesz az átszállítás módozatai iránt. — Wallis gróf november 23-án jelenti, hogy Martinovics, Laczkovics és Sigray útnak indíttattak; november 25-én jelenti, hogy a többi négy fogoly 24-én útra kelt — A főherczeg-nádor november 26-án jelenti, hogy az első szállítmány megérkezett, a másikat várja. Téved tehát a porosz ügyviselő, a ki 1794. november 15-ikén írja: „On m'assure, que tous les prisonniers d'etat au nombre de 16... ont été transportés depuis 5 jours dans les prisons de Bude, pour y subir la punition, que les lois hongroises, plus sevéres que ceux des autres etats de S. M. l'Empereur, l'infligent".

XXII. FEJEZET.

Tárgyalások a per módozatai iránt. — A királyi személynök. — A királyi táblának szóló utasítások. — A királyi ügyigazgató. — A václevél. — A per kezdete. — Ujabb elfogatások. — Kazinczy Ferencz. — Két öngyilkossági eset.

A mint az udvar elhatározá, hogy a magyarországi foglyok a királyi tábla elé állíttatnak, a per módozatainak megállapítása iránt, tárgyalások indúltak meg az udvari cancellár és a királyi személynök között.

A személynökre, mint a királyi tábla elnökére, fontos teendők várakoztak. Ezen tisztet Ürményi József viselte. Ősrégi nemes családból származott, a mely századok óta homályban lappang, míg most tőle nyer fényt és jelentőséget. Szokatlan szerencsével emelkedve a hivatali pályán, harmincz éves korában (1774) udvari tanácsos lett a magyar cancelláriánál. Mint a tanulmányi ügyek előadója, Mária Terézia tanügyi reformjaiban befolyásos tényező vala. A királynő a szent-István-rend keresztjével és jószág-adománynyal jutalmazá érdemeit. József császár is, kinek eszméit őszinte lelkesedéssel karolja fel, bizalmával tisztelte meg, és személynökké nevezte ki.

Míg ekként a korona iránti hűsége kiállotta a válságos idők megpróbáltatásait; buzgó érdeklődése hazájának java iránt és szigorú igazságszeretete, az egész ország tiszteletét biztosítá neki.

Az udvar meg lehetett nyugtatva az iránt, hogy kérlelhetetlenül fogja alkalmazni a törvényt; de nem követelhetett volna tőle bármit, a mi a törvénynyel ellentétben áll; legkevésbbé azt, hogy bíró-társainak lelkiismeretén erőszakot kövessen el.

De ily követelések egyáltalán nem merültek fel. A király és környezete teljesen meg volt győződve arról, hogy Martinovics és társai „a király és az ország ellen összeesküvést" szőttek, és így felségsértést követtek el; hogy ezt a vádlottak saját vallomásaiból nehézség nélkül be lehet bizonyítani; hogy ennélfogva a királyi tábla, szent István király második törvénykönyvének LI-ik czikke értelmében,[1] — mely még mindíg érvényben volt — ki fogja mondani a fő- és jószágvesztést.

Törvényellenes rendeletek vagy utasítások kibocsátásának szüksége tehát nem forgott fenn. Mindazáltal, azon indokolatlan félelem által sugalmazva, hogy az összeesküvés terveinek és irataínak közhírré tétele a forradalmi eszmék elterjedédését vonná maga után, az udvar a legszorosabb titok leplébe óhajtotta burkolni a pert; és ennek biztosítására oly rendelkezéseket tett, melyek a törvény szellemével nem egyeztethetők meg.

E tekintetben is a régi gyakorlatra támaszkodott; és a Péchy István ellen indított felségsértési per tárgyalásánál (1769) követett eljárást utánozta. De akkor még az 1715-ik évi VII. törvényczikk volt érvényben, mely szerint a felség-

[1] E szerint felségsértést követ el „si quis in regem aut regnum conspiraverit; ... si quis contra regni salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit, seu tentanti scienter consenserit; ... vel siquis huiusmodi aliquem noverit, et probare valens non indicaverit."

sértési perek rendkivüli törvényszék előtt tárgyaltattak, minélfogva rendkivüli eljárási szabályokat is lehetett megállapítani. Azóta lényegesen változott a helyzet. Az 1790/1-iki LVI. törvényczikk a felségsértési pereket a királyi táblához utasítá; a nélkül, hogy az eljárásra nézve külön intézkedett volna. Ezen törvény intentiója kétségkivül az volt, hogy a felségsértési pereket a rendkivüli törvényszékek bíráskodása alól elvonva, a rendes ítélőszékre bízza. Már pedig a rendes ítélőszék alatt nemcsak az ítélő személyek értetnek, hanem a törvénykezés megállapított rendje is kellékét képezi; egyik a másiktól elválaszthatatlan; annyira, hogy midőn a rendes törvényszék bírái a megállapított törvénykezési rendtől eltérő eljárást követnek, ez által rendkivüli bírósággá alakúlnak.[1]

Martinovics és társai ellen tehát, a királyi táblának egyéb ügyekben alkalmazott törvénykezési rendje szerint, kellett volna a pert tárgyalni.

Mindazáltal a vádlottak elfogatására és kihallgatására, az ügyvédek megválasztására és eljárására, végre a nyilvánosság kizárására nézve, rendkivüli utasítás küldetett a királyi táblához.[2]

Lényeges pontjai a következők:

A vádlottak a per befejezéseig fogságban tartatnak. Azokat, kiknek bünrészessége a per folyamában derül ki, a katonai főparancsnokság fogatja el.

[1] Ezen elvet az 1839-ik országgyülés alsó táblájának „a szólás törvényes szabadságán ejtett sérelmek" tárgyában, október 17-én, a főrendekhez intézett — Deák Ferencz által fogalmazott — üzenete fejtegeti. (Az országgyülés írásai. II. 177. l.)

[2] Ezen utasítás, a cancellár 1794. október 23-iki fölterjesztése és Izdenczynek az államtanácsban indítványozott módosításai alapján készült. (Az erre vonatkozó iratok a kabineti levéltárban.)

A királyi ügyigazgató terjeszti elő a kérdő pontokat, melyek iránt a vádlottak kihallgattatnak; ő rendeli el szükség esetén a szembesítést.

A vádlottak személyesen vagy ügyvéd által védelmezhetik magokat. De az ügyvédet a törvényszék csak akkor fogadhatja el, ha becsületessége és hallgatagsága kétségen felül áll. Az ügyvédek a periratokat az előadó bíró lakásán olvassák; lemásolniok semmit sem szabad, „nehogy a per tárgyát képező bűnös terv és titkos részletei nyilvánosságra jussanak".

Ugyanezen ok miatt a királyi tábla tagjai szigorú titoktartásra esküvel kötelezik magokat; a vádlottak és tanúk kihallgatásánál és szembesítésénél, valamint egyéb bírói tényeknél a bírákon és az ügyigazgatón kivül, senkinek sem szabad jelen lenni. A kihallgatást és szembesítést a királyi tábla kebeléből kiküldendő bizottság végezi.

A személynöknek kötelessége lehetőleg siettetni a per befejezését, és folyama alatt hetenként jelentést küldeni a királynak.[1]

Ezen utasítás ellen Ürményinek elvben nem volt kifogása. Helyesnek tartotta, hogy most is ugyanazon eljárás követtessék, mint tizenhat esztendő előtt. Nem vette észre, hogy a gyakorlat folytonosságát az új törvény megszakította. Mindazáltal több pontra nézve kétségei merültek fel, a melyeknek felvilágosítása czéljából, a kérdések egész sorozatát vetette fel.

[1] Az 1794. október 30-án kelt, gróf Csáky József alcancellár által aláírt, a királyi táblához czímzett királyi leirat eredetije az országos levélrárban; azon csomagban, a mely Ürményinek ez ügyben folytatott levelezéseit tartalmazza, és általa lepecsételtetvén, a kir. curia levéltárában helyeztetett el. Miként fentebb említém, a csomag csak 1878-ban bontatott fel.

Vajjon azon vádlottak számára, a kik nem személyesen védelmezik magokat, hivatalból kell-e rendelni ügyvédet? Vagy pedig szabadságukban áll tetszésök szerint választani, és a királyi tábla csak arra ügyel, hogy becsületesség és titoktartás tekintetében kellő biztosítékot nyújtson? Vajjon a per tárgyalásánál a táblai jegyzőknek sem szabad jelenlenni? És ha ezek is távol tartandók, kik vezetik a jegyzőkönyvet? A periratok lemásolását végezhetik-e a táblai irnokok; vagy pedig azt is az ítélőmesterekre és ülnökökre bízza? Vajjon jelentéseit a cancellária útján, vagy egyenesen küldje a királyhoz?

A bűnrészesek elfogatása tárgyában szükségesnek látta azon kérdés eldöntését: ki fogja elhatározni, vajjon a felmerülő bűnjelek elégségesek-e a bűnrészesség igazolására és az elfogatás elrendelésére? Az elfogatást illetőleg, Ürményi el akarta magától hárítani azt a gyülöletes kötelességet, mely szerint a katonai főparancsnokságot neki kellett volna az elfogatás végrehajtására esetről-esetre felhívni; azt ajánlotta, hogy ő a nádorhoz intézze jelentéseit, és ez lépjen a katonai hatóságokkal összeköttetésbe.[1]

A személynök, egy időben hivatalos fölterjesztésével, magán-levelet intézett a cancellária legbefolyásosabb tanácsosához Lányi Józsefhez. A bűnrészesek vád alá helyezésének fontos kérdésében azt a javaslatot terjeszté elő, hogy a bűnjelek

[1] Ürményi e mellett a Péchy-féle felségsértési per irományainak lekűldését kéri, hogy azokból az eljárás részleteivel megismerkedhessék és fölveti azt a kérdést: nem volna-e tanácsos az utasítás azon pontjait, melyek őt magát, és azokat, a melyek a királyi táblát illetik két külön leiratba foglalni? (A nov. 12-én kelt fölterjesztés fogalmazata ugyanott.)

elégséges voltát és következőleg az elfogatás szükségességét a királyi tábla teljes ülésben döntse el. Végre föltette azt a kérdést: vajjon minden kihallgatásnál és szembesítésnél személyesen jelen legyen-e?[1]

Mindezen kérdésekre pót-útasításban vette Ürményi a választ. Ebben kimondatik, hogy a fennforgó per tárgyalása alatt, a táblai jegyzők sem lehetnek jelen az ülésekben. A jegyzőkönyvet az előadó-ítélőmester, és akadályoztatása esetén az ülnökök egyike vezeti. A jegyzőkönyvek másolatban hetenként megküldendők a királynak. Az irományok tisztázására felhasználható egy-két „érettebb" táblai jegyző, kik esküvel kötelezik magokat titoktartásra.

A vádlottak ügyvédjöket magok választhatják meg ugyan, de a királyi tábla csak úgy fogadja el, ha becsületessége és hallgatagsága iránt teljesen meg van nyugodva.

A bűnrészesek elfogatását a királyi tábla határozza el. Az elfogatás végrehajtására a szükséges intézkedéseket a főherczeg-nádor, és távollétében a személynök teszi meg.

Egyúttal megküldettek neki az 1769-ben folyt felségsértési per irományai, hogy azokból a követendő eljárás részleteire nézve, tájékozást merítsen.[2]

Ezen utasítást kiegészítették Lányi udvari tanácsos félhivatalos közlései. Ezek szerint, az udvar azt óhajtotta, hogy a vádlottak kihallgatását és

[1] A személynök ezen levelét nem bírjuk. Tartalmát Lányi válaszírata ismerteti meg.

[2] A személynökhöz és a k. táblához novomber 24-én intézett két királyi leirat eredeti példányai ugyanott.

szembesítését a királyi tábla 4—5 tagjából álló bizottság végezze. Ennek megalakítása a személynökre bizatott; de Lányi megjegyzé, hogy Somogyi, az első ítélőmester, sértve érezhetné magát, ha ily fontos ügyben mellőztetnék; ő vezesse tehát, egy táblai ülnök segítségével, a jegyzőkönyvet. A személynöknek nem kell mindíg jelen lenni a bizottság ülésein; de kivánatos, hogy néha jelenjék meg.

A királyi utasítás értelmében, a törvényszékre bizatott annak eldöntése, mely bűnrészesek elfogatását kelljen elrendelni. Az ügymenet siettetése végett, Lányi levelében, a következő eljárási mód ajánltatott: a személynök, mihelyt a kihallgatást végző bizottságtól értesül, hogy bizonyos bűnrészesek elfogatását indítványozni fogja, előre értesítse a főherczeget, a ki megteendi az intézkedéseket, hogy ha a királyi tábla az elfogatást csakugyan elhatározza, azt haladék nélkül foganatosítani lehessen.[1]

Míg ezen tárgyalások a királyi személynökkel folytak, a bécsi vallomásokról fölvett jegyzőkönyvek és egyéb ügyiratok megküldettek a királyi ügyigazgatónak, oly czélból, hogy a pert a királyi tábla előtt indítsa meg.[2]

A királyi ügyigazgató, mint közvádló, hivatalának természeténél fogva, nagy hatással birt az ily perek lefolyására és kimenetelére. Ő intézte

[1] Lányi 1794. november 24-iki levele, ugyanott.

[2] Az 1794. október 13-án a magyar kamarához intézett királyi leirat útján felhivatik az ügyigazgató, hogy mihelyt a királyi tábla összeül, indítsa meg a pert. Ezen leiratban említtetik, hogy „hic loci excepta memoratorum individuorum examina, aliaque ad rem deservientia acta“ az ügyigazgatónak már megküldettek. A kamara október 22-én értesíti az ügyigazgatót ezen leirat tartalmáról. (Az országos levéltár kincstári osztályában.)

a vádlottak kihallgatását és szembesítését. Ő idézte meg a tanúkat. Az ő kezei közé jutottak a lefoglalt irományok. Ő felügyelt a foglyokra. És mint a korona ügyésze, a trón jogainak s érdekeinek képviselője, befolyást, sőt nyomást gyakorolhatott a bírákra; nemcsak olyanokra, a kik önző czélok által indíttatva, szolgai lélekkel lesték a hatalom intéseit; hanem azokra is, a kik, benső meggyőződésből, kötelességöknek tartották oda igyekezni, hogy az országtól távol tartsanak minden veszélyt, megtoroljanak a koronán ejtett minden sérelmet.

Ezen nagy hatalom ekkoron oly férfiú kezei között összpontosúlt, a ki azzal méltatlan visszaélést űzött. Németh János, kortársai egybehangzó ítélete szerint, lelkiismeretlen ember vala, a kiben durva lélek és határtalan bírvágy egyesült, a melynek sugalmazásait palástolni sem látta szükségesnek.[1]

Bár utasításai szerint „mindenben a szokáshoz és gyakorlathoz" kellett magát alkalmaznia: tág tere maradt önkényes eljárásra és roszakaratának érvényesítésére.[2]

Első hivatalos ténye: a királyi táblához intézett vádlevél benyújtása vala. Ez így hangzik:

„Tisztelettel előterjesztem, hogy Martinovics Ignácz József szászvári apát és királyi tanácsos,

[1] Ezen jellemzés az „aulicus" Szirmay emlékiratának nyilatkozatain alapszik.

[2] Horváth Mihály (Magyarország Történelme, VIII., 178. l.) forrás idézése nélkül, írja, hogy „Thugut... utasításokat küldetett a királyi ügyigazgatóhoz;... és a főtörvényszékek elnökeihez, melyek szerint meghagyatott nekik, hogy a vádlottakra.., szigorú példás büntetéseket rendeljenek". Miként láttuk, a k. tábla elnöke nem kapott ily utasításokat. Az 1794. október 13-án a kamarához intézett királyi leiratban, meghagyatik az ügyigazgatónak, hogy „processus solita in similibus modalitate erigat". Egyébkint olyan embernek, mint Németh, külön utasításra nem volt szüksége. E nélkül is tudta, hogy mit óhajt az udvar, és mit igényel az ő egyéni érdeke.

felkarolva a franczia demokratikus elveket, (melyek a rendes állami viszonyok felforgatására czéloznak. és már első feltünésök alkalmával a virágzó franczia birodalmat tényleg felforgaták) oly tervet létesített, melynek feladata vala Magyarországban is forradalmat támasztani. Vele szövetkeztek: Hajnóczy József kamarai titkár, Laczkovics János a Greven-ezred nyugalmazott kapitánya, Szentmarjay Ferencz, gróf Sigray Jakab a dunántúli kerületi tábla számfeletti bírája, Szolárcsik Sándor, Bacsányi János és mások. Megfeledkezve az Isten, a király és a haza iránt tartozó hűségről, a királyi felségtől nyert jótéteményekről, megvetve a törvény szigorát, nem rettegve Istentől és emberektől, a forradalom létrehozása czéljából, a jelen évben titkos társaságot alakítottak. Ennek megalapítása, kifejlesztése és megszilárdítása végett, a társaság tagjai között kétféle katekizmust terjesztettek; az egyik a szabadság és egyenlőség társasága, a másik az úgynevezett reformátorok társasága számára készült. Továbbá a társaság szabályait és jelvényeit meghatározták; a királyi felség személyét és méltóságát sértő, dögletes forradalmi iratokat hoztak forgalomba. Ekképen úgy a királyi felségnek, törvényes és kegyelmes uralkodónknak, java és méltósága ellen; mint egyszersmind az ország és az alkotmány vesztére, a trón és a fennálló kormányforma megdöntésére, egyesült erővel összeesküdtek; a közjó szándékos feldúlására, az alkotmány és törvény megsemmisítésére, az ország békességének és nyugalmának megzavarására törekedtek; ily módon a felségsértés és hűtlenség bűnére vetemedni nem átallottak.

„Minthogy pedig azokat, kik a király java és méltósága, úgyszintén az ország ellen összeesküvést szerveznek, szervezni megkisérlenek, vagy azt, arról tudomással bírva, el nem árulják, szent István második törvénykönyvének LI-ik, az 1715-ik évi országgyülésnek VII-ik, az 1791-ik évi országgyülésnek LVI-ik czikke, és egyéb e tárgyra vonatkozó, szükség esetén utólag idézendő törvények, fővesztésre ítélik, jószágaik összeírását és zár alá helyezését rendelve el; tisztelettel fölkérem a királyi ítélő táblát, hogy a nevezett felségsértőket, kik az idézett törvények értelmében, már előlegesen őrizet alá helyeztettek, rövid határnap kitűzése mellett, személyes megjelenés és védelem czéljából, a maga színe elé idézze, hogy irányukban úgy járjon el, mint az igazság követeli (előre bocsáttatván a fentnevezett apátnak, a Hármaskönyv harmadik részének 47-ik czímében elrendelt, degradatiója), és ekképpen a hűtlenek makacsságát megtörje, a romlott és vétkes emberek féktelenségét elnyomja.[1]“

A királyi tábla november 30-iki ülésén vette kezdetét a per. Ürményi elnöklete alatt, teljes számban jelentek meg a bírák; a két táblai főpap kivételével, a kik az egyházi törvények értelmében, főbenjáró ügyek tárgyalásában nem vettek részt. A bírák tizenheten voltak: Almássy Pál és báró Révay Pál táblai bárók; Berzeviczy alnádor, Tihanyi alországbíró; Somogyi, Kornis, Aczél és Majláth ítélőmesterek; Gányi, Bernáth, Ürmé-

[1] A vádlevél egykorú másolata a múzeumi könyvtárban. Mindenik vádlott ellen külön vádlevél adatott be a királyi táblához. Szirmay említi, hogy a Martinovicsot és Hajnóczyt illető vádlevélben még az is ki van emelve, hogy „a királyi udvar titkait az ellenséggel közölni nem átallották“.

nyi, Mikos, Fáy, Bay, Miller, Mihálffy, Melczer ülnökök. Ott volt végre Németh is, a királyi ügyek igazgatója.

Az ülés megnyittatván, mindenek előtt az október 20-án kelt leirat olvastatott fel, a melyben a király a táblát értesíti, hogy a hét foglyot „a törvény értelmében való elítéltetés végett" Magyarországba küldi, és a bírákat inti, hogy „indíttatva — úgymond — azon érzelmek által, melyeket a törvényes alkotmány, és az ennek csonkíttatlan fenntartásától függő közboldogság iránt szíveikben táplálnak, fontolják meg, mennyire követeli a közjó és saját javuk, hogy a vádlottak ellen megindított bűnpert teljes buzgalommal tárgyalják, és mielőbb úgy intézzék, a mint azt Isten, király és a haza iránt tartozó hűségök sugalmazandja."[1]

Azután bemutattatott a november 24-ikén kelt királyi leiratban foglalt utasítás.

Végre a személynök előadta, hogy a királyi ügyigazgató a vádlevelet benyújtotta, és a vádlottakat harmadnapra megidézte; minélfogva a per fölvétele végett, a királyi tábla deczember 3-án Budavárában ülést tartand. Egyúttal a vádlottak kihallgatása végett bizottságot küldött ki, melynek tagjaivá, Almássy Pál elnöklete alatt, Bezeviczy alnádort, Somogyi ítélőmestert, Bay és Mikos ülnököket jelölte ki.

Somogyi itélőmester vezeté ezen ülésen a jegyzőkönyvet. Ő rá bizatott a perben az előadói tiszt.[2]

---

[1] A királyi leirat eredeti példánya az országos levéltárban.

[2] A jegyzőkönyv eredeti példánya ugyanott.

Ugyanazon órában, a mikor Pesten a tábla ülését tartá, Budán, egy táblai jegyző a foglyokat a deczember 3-ikán tartandó ülésre megidézte.

A foglyok egyszerűen tudomásul vették az idézést, Martinovics kivételével. Mindjárt a legelső alkalmat fel akará használni annak kinyilatkoztatására, hogy ő bécsi lakos, és mint ilyen nem magyarországi illetékességű, következőleg a királyi táblát nem fogadhatja el illetékes bírájának.[1]

A kitűzött napon, deczember 3-án, a királyi tábla összes világi tagjai az eltörölt szent Ferenczrend budavári zárdájának ebédlő teremében gyültek össze, és magok elé vezettették a vádlottakat, kik egyenként hivattak elő. Bilincseket viseltek lábaikon és kezeiken.

Martinovics vala az első. Felolvastatott neki a per fölvételére vonatkozó értesítés, mely azzal a felhívással végződik, hogy a királyi tábla, mint illetékes bírája, előtt megjelenni tartozzék. Martinovics ekkor másodízben adta elő kifogását.

„A törvényszék illetékességét — úgymond — a vádlottnak lakhelye határozza meg, nem szülőhelye vagy hivatala. Már pedig ő több év óta Bécsben tartózkodik. Akkor, mikor saecularisátiójának érvényessége tárgyában vizsgálat indíttatott, az esztergomi és a bécsi érseki hivatalok között vita támadván az iránt, hogy melyiknek hatósága alá tartozik: kimondatott, hogy nem tartozik a magyarországi bíróságok hatósága alá. Azt hiszi, hogy most is csak azért küldötték Magyarországba, hogy a többi foglyokkal szembesítsék, és nem azért, hogy itt felette ítéljenek. Kéri, hogy

[1] Martinovics deczember 3-iki nyilatkozatában említi, hogy már az idézést teljesítő táblai jegyzőnek is bejelentette óvását.

ezen nyilatkozatát a nádornak és a királynak hozzák tudomására".

Könnyen megfejthető, hogy Martinovics miért óhajtott inkább Bécsben, mint hazájában állíttatni törvényszék elé. Amott több befolyásos barátja, itt sok személyes ellensége volt. És még inkább aggaszthatá a magyarországi büntető törvények szigora, különösen az a körülmény, hogy a felségsértés bűntényére vonatkozólag, nyolcz század előtt alkotott, a legáltalánosabb kifejezésekben fogalmazott törvény volt mérvadó. Mindazáltal modorában megfeledkezett az eszélyesség követeléseiről; midőn ő akarja a törvényszéket felvilágosítani arról, hogy mi czélból küldötték őt Bécsből Budára.[1]

A személynök meghallgatá az óvást, de nem bocsátkozott a fölvetett kérdés fejtegetésébe. Arra figyelmeztette Martinovicsot, hogy most csak a megjelenésre hivatik fel; a törvényszék illetékességére vonatkozó kifogásait később adhatja elő. Egyúttal értesítette, hogy szabadságában áll személyesen védelmezni magát, vagy pedig ügyvédet választani.

Martinovics ezekután még kijelenté, hogy egyházi állására hivatkozva, a bilincsek levételét kívánhatná; de ezt nem teszi, mert polgári bűntény forogván fenn, méltányos, hogy többi polgártársaival egyenlő bánásmódban részesüljön.[2]

A többi vádlottak észrevétel nélkül fogadták a királyi tábla közlését.[3]

[1] Meglepő az is, hogy előadásába a valóságnak meg nem felelő részleteket vett fel. Mikor saecularisátióját tárgyalták, a cseh és magyar cancellária, nem pedig a két érsekség között forgott fenn az illetékességi vita. Továbbá ez nem döntetett el, mert a királyi kegyelem megelőzte az illetékességi kérdés formaszerű elintézését.

[2] „Cum aequum sit, ut propter delictum civis, more reliquorum concivium tractetur."

[3] A deczember 3-iki ülés jegyzőkönyve ugyanott.

Nyolcz nappal utóbb (deczember 11-én) megkezdődött a foglyok kihallgatása.[1]

Ezalatt a budai börtönök megteltek foglyokkal.

Az ügyigazgató ugyanis, mihelyt a bécsi vizsgáló bizottság jegyzőkönyveit átvette, haladék nélkül javaslatokat tett a további elfogatások iránt, a melyeket a főherczeg-nádor rendeletére, kiküldött katonatisztek, a törvényhatóságok közreműködésével, hajtottak végre.

Pesten és Budán, a deczember tizedikét követő éjszaka lepték meg és hurczolták fogságba „Martinovics összeesküvésének részeseit". Deczember közepéig harminczkettőre emelkedett, és folytonosan szaporodott a foglyok száma, kiket az ország minden részéből hoztak Budára.[2]

Ezek a következők valának.

Abaffy Ferencz Árvamegye hírneves országgyűlési követe. A két költő: Szentjóbi László és Verseghy Ferencz. Juhász János premontrei- és Makk Domonkos pálos-rendű papok; Szabó Imre körmendi plébános. Landerer és Paczkó nyomdászok. Szecsenácz kamarai titkár és Szén Antal kamarai tisztviselő. Ambrózy Pál királyi ügyész és Rosty János táblai jegyző. Rosty Pál és Szulyovszky Menyhért földbirtokosok. Marton István pestmegyei és Brehm János körmendi orvosok. Táncsics Ignácz nevelő. Illés, Lukács, Öz, Vrhoszky és Uza ügyvédek. Baranyai, Bujanovics, Erdélyi, Gasz-

[1] Ürményi deczember 12-én jelenti a királynak, hogy a megelőző napon kezdődtek meg „die examina delinquentium". (A fölterjesztés fogalmazata ugyanott.)

[2] Kazinczy Ferencz 1794. deczember 19-én Kerepesről írja: „Láttam az elfogottak listáját; 32 rab vagyon". Itt értesült arról is, hogy Németh „az actiót mindjárt a mint Pesten akkor éjszaka (10- és 11. deczember közt) sokan elfogattak, publicussá tette.

ner, Kopasz, Szlávy János, Ujgyörgyi jurátusok és jogászok. Aszalay mérnökjelölt, Haliczky tanár, Sehy színész, Paiczkofer polgár, Jakics papirkereskedő; mind a négyen pestiek.[1]

És soraikban volt azon férfiú is, a kiben nemzeti irodalmunk újjászületésének legjelentékenyebb tényezőjét tiszteljük: Kazinczy Ferencz.

Buzgó és eredménydús munkásság közepett éri a csapás. Nemes lelkének eszményi emelkedettségével és lángoló hevével szentelé magát a magyar nyelv fejlesztése, az irodalom emelése és az ízlés nemesítése nagy feladatainak. Ezek megoldását a régi és egykorú remekírók műveinek lefordítása és átdolgozása által készíté elő. De kiadott munkáinak hatásánál nem vala csekélyebb az, melyet személyes érintkezésben és leveleivel gyakorolt az irodalom és a közélet munkásaira. A haza minden kitűnőségével és az ifjabb nemzedék reményeket keltő tagjaival összeköttetésben állott. Zemplénmegyei falusi lakából irányt tudott adni irodalmi és műveltségi fejlődésünknek.

A politikától távol tartá magát. De természetes szövetségese volt azon pártnak, mely az állami intézmények szabadelvű átalakítását tűzte ki czéljául. Lelkesedett a szabadság és egyenlőség eszméiért. Ezek vezették a szabadkőművesek páholyaiba, és most Martinovics társaságába.

Martinovicscsal nem állott összeköttetésben. Egyszer találkozott vele, öt esztendő előtt; ekkor a lembergi tanár cynismusa visszataszító hatást gyakorolt a tiszta lelkű költőre. „Eliszonyodott tőle,“

[1] A foglyok legteljesebb névsorát a porosz udvar bécsi követének deczember 24- és 31-iki jelentései tartalmazzák.

— mint maga mondja, mikor huszonkét év múltával, az esetet elbeszéli.[1]

Laczkovicsról jobb véleménye volt. Ez imponált neki szenvedélyeinek hatalmával. „Trónusra szülte a természet, — így ír róla — és ha vad tüze ott is lángolt volna, reszketett volna tőle a világ.“ De rokonszenvet a heves, féktelen ember iránt nem érezhetett. „Engemet tőle — úgymond — mindíg viszatolt valami, hogy feléje közelíteni sem nem vágytam, sem nem mertem.“[2]

Annál bensőbb viszony fejlődött ki, 1791 óta, Kazinczy és Hajnóczy között. A kölcsönös tisztelet és barátság szoros kötelékei fűzték őket egymáshoz.[3]

Mindazáltal Hajnóczy óvakodott őt beavatni veszélyes titkaiba. Talán épen a baráti szív aggályai tartották vissza. Vagy azt hitte, hogy a költőnek nem hivatása a merész tettek és válságos küzdelmek terét fölkeresni.

Kazinczy más úton jutott a „reformátorok társaságába“.

Szentmarjay egyik körútjában, melyet proselyták szerzése czéljából tett, fölkereste Szulyovszky Menyhért zemplénmegyei tekintélyes birtokost, és átadta neki a reformátorok katekizmusát, felhíván, hogy Hajnóczyra hivatkozva, közölje Kazinczyval. Szulyovszky erre meghívta Kazinczyt, a ki szomszédja és jó barátja vala, magához, és kézbesíté neki az iratot.

---

[1] Szirmay emlékiratára tett jegyzeteiben.
[2] Ugyanott.
[3] Több helyen szóltam a nemes viszonyról. Csak arra a nyilatkozatra utalok, melyet Kazinczy Ferencz a király előtt tett Hajnóczyról, 1792-ben.

Kazinczy néhány nappal utóbb, Nagy-Károlyban, a főispáni beigtatás ünnepélyén, maga is találkozott Szentmarjayval. Ez előtt kifejezést adott aggodalmainak, melyeket a katekizmus tartalma fölkeltett. Szentmarjay felhívta, hogy azokat, ha majd Pestre jő, közölje a társasággal, mely szívesen fogad jó tanácsokat; egyúttal biztosítá, hogy a társaság tagjait az erény kapcsai kötik össze, és egyetlen czéljok: a nemzetet álmából felrázni.

Ezen nyilatkozatnak döntő súlya lehetett Kazinczy előtt, a kinek évek óta, szintén oda irányult minden gondolata, hogy új életre ébreszsze nemzetét. Megnyugtatá őt az is, hogy Hajnóczy a társaság tagjaihoz tartozik. Oly vállalatot, melyben ezen annyira tisztelt barátja részt vesz, nem tarthatott bűnösnek.

De csakhamar megújultak aggodalmai. Úgy látszik, az iránt is kétségei támadtak, vajjon időszerű-e a terv; nem hoz-e veszélyt az ügyre és az egyénekre? Azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy kilép a társaságból. Július közepetáján elégette a katekizmust. Mikor pedig Martinovics elfogatása köztudomásra jutott, maga Szentmarjay figyelmezteté Szulyovszkyt és általa Kazinczyt, hogy tagokat többé ne vegyenek fel.[1]

Szentmarjay, elfogatása után, bécsi vallomásaiban egyebek között megemlíté, hogy Kazinczy Ferencz, Szulyovszky által, bevétetett a reformátorok társaságába, és igérte, hogy egyik öccsét és Gáspár biharmegyei jegyzőt be fogja venni; de

[1] Kazinczy Ferencz „Fogságom naplója"; összevetve Szentmarjay vallomásaival és a kir. táblának Kazinczy ellen hozott ítéletével.

hozzáadta, hogy véleménye szerint, nem teljesíté ezen igéretét.

Hihetőleg, nemcsak ezen terhelő vallomás, hanem főleg azon állás, melyet Kazinczy az irodalomban elfoglalt és ismeretes szabadelvű iránya, indították a királyi ügyigazgatót arra, hogy elfogatását javaslatba hozza.

A főherczeg-nádor egy kapitányt küldött ki Zemplénbe, hogy őt, s vele Szulyovszkyt és Táncsicsot fogva Budára hozza.

Kazinczy nem sejté a veszélyt, mely fenyegeti. Regmeczi lakában, csendes családi körben, nyugodtan élte napjait; irodalmi munkásság és kertészkedés között osztva meg idejét. A csapás váratlanúl jöve. A deczember 14-ikét követő éjszaka egy dzsidás tiszt riasztá fel álmából. A főherczeg rendeletét mutatta elő, a melyben meghagyatik neki, hogy Kazinczy Ferenczet haladék nélkül Budára szállítsa.

„Alávetem magamat ő fensége rendeleteinek"; — mondá, és egy órával utóbb, tizenkét dzsidás által kisérve, úton volt Ujhely felé, hol Szulyovszky és Táncsics csatlakoztak hozzá. Már itt alkalmat talált, titkon néhány sort irónnal papirra vetni, és aggódó édes anyjának kezeihez juttatni. „Mind a hárman — úgymond — egyforma bátorsággal viseljük a csapást, és mind a hárman boldogok vagyunk jó emberek által vezettetni.... Crimen laesae Maiestatissal vádolnak. Csendesen viselem sorsomat. Asszonyom is cselekedje ugyanazt."[1] Négy nap múlva hosszabb levelet ír egyik nővérének. „Én bátran megyek —

[1] Ezen levél eredetije, Kazinczy Ferencz többi irományai között az Akadémia kézirat-gyüjteményében.

így szól többi között — és bízom az igazság ügyéhez, mert én nem csináltam semmi roszat, és nincs senki, a ki ellenem gonoszról tanúbizonyságot tehessen. Te tehát, és ti Édeseim mindnyájan, ne sírjatok, ha szinte nehezen esik is, hogy rabnak tudtok... Engemet csak az bátorít: Nil conscire sibi, nulla pallescere culpa... Fogságom lehetetlen hogy sokáig tartson... Ha valaki felől szencsétlen újságot fog asszonyom hallani, ne higyje, hogy mindnyájunknak az a sorsa lesz... Én nem félek, és oly bátran megyek most is, mint hogy elindúltam."

Az elfogatások zajtalanúl hajtattak végre. A kiküldött tisztek sehol sem találtak ellenszegülésre. De tragikus esetek is fordúltak elő.

Fodor József helytartótanácsi titkár, kit mint fiatal gárdistát József császár gyakran használt fel bizalmas küldetésekre, a titkos társaságok tagjaihoz tartozván, azon reményben, hogy távol a fővárostól ki fogja kerülni a hatóságok figyelmét, Dormándházán, ipjának, báró Sághy Mihálynak házánál lappangott. De fölkeresték itt is. Egy napon, késő este megjött a katonatiszt, az elfogatási rendelettel, és rögtön indúlni akart. Fodor előadta, hogy beteg, és a nagy hidegben nem kelhet útra. A tiszt ráállott, hogy bevárja a reggelt. Az éjszaka Fodor alkalmat talált egy pillanatra távozni. Lőfegyvert vett kezébe, szívének irányozá, és halva rogyott össze.[1]

[1] Kazinczy és Szirmay különböző részletekkel beszélik el ezen esetet; az időpont iránt is eltér előadásuk; az utóbbi 1795. január 20-ára teszi, míg Kazinczy azt mondja, hogy már deczember 19-én, Fodor egyik rokona beszélte el neki. Szirmay csakugyan téved; deczember 19-én a helytartótanács fölterjesztést tesz a Fodor halála által megüresedett állomás betöltése iránt.

Néhány héttel utóbb egy másik öngyilkosság még nagyobb feltünést keltett. Kraly József kamarai uradalmi felügyelő Slavóniából Budára hivatott, azon ürügy alatt, hogy számadásai iránt szóbeli felvilágosítást adjon. Midőn azonban Pestre ért, barátai figyelmeztették, hogy a jakobinus összeesküvésben való részvétel gyanúja terheli. (1795) február negyedikén, „a hét választó fejedelemhez" czímzett vendéglőben agyonlőtte magát. Mellette egy papirdarobot találtak, rövid nyilatkozattal, melynek végsoraiban így szól: „Szabadon éltem, és szabadon halok meg inkább, minthogy akár csak egy óráig bilincsekben senyvedjek". Általán azt hitték, hogy halálával sokakat mentett meg, a kiket Horvátország- és Slavóniában a titkos társaságoknak megnyert volt.[1]

[1] Kraly összeköttetéseiről a titkos társasággal semmit sem tudunk. Az egykorú hivatalos kiadványok mellett megjelent rajzokon, melyek a Martinovics-féle összeesküvés szétágazását állítják elő, egy ág, Kraly nevét viseli; a mi kétségtelenné teszi, hogy csakugyan részese volt az összeesküvésnek. — Öngyilkosságáról a porosz követ is szól február 14-iki jelentésében. — Az irónnal írt nyilatkozat így hangzik: „Non quod reus sim, ast quia virtuti struuntur insidiae, ut hanc incolumem ad portum aeternitatis traducam, sic moriar! Crede tamen, quicumque es causa mortis meae, mille gladiis hanc ultum iri! Eripietur taliter pro libus meis Josephae et Eleonorae pater, uxori maritus, reipublicae utilis civis. Fisce Regie, oro te, sis erga has homo, et relinque illis illam exiguam, quam Regi et Patriae serviendo fideliter, congregavi substantiam, et sis cautus sanguine justo te commaculari. Liber vixi, ac liber mori praeeligo, quam vel hora in vinculis torpere. Pestini 3/4 februarii. Kraly." (Eredetije az országos levéltárban.)

XXIII. FEJEZET.

A foglyok kihallgatása. — Kazinczy Ferencz nyilatkozata. — Ujabb elfogatások. — Többen visszanyerik szabadságukat. — A vádlottak ügyvédeket választanak. — A védő ügyvédek eljárása.

A királyi tábla küldöttsége az 1794-ik év deczember második felében, és a következő év két első hónapjában, szünet nélkül, el volt foglalva a kihallgatásokkal.[1]

A foglyokhoz intézett kérdések leginkább a körül forogtak: Kitől kapták a katekizmusokat, lemásolták-e, s közölték-e másokkal? Mit tudnak a titkos társaságok czéljairól és tevékenységéről? Kiket vettek fel tagokul?

Rendszerint tartózkodók és óvatosak valának nyilatkozataikban. Nem követték igazgatóik példáját, a kiket könnyen rá lehetett bírni, hogy titkaikat feltárják. Némelyek mindent tagadtak; mások tettek némi vallomásokat, de azon voltak, hogy magyarázatokkal, — melyek nem egyszer feltünően valószinütlenül hangzanak, — elhárítsák magoktól a bünrészesség gyanúját; és mindnyáján erősítik, hogy a királyi trón megdöntésére és az alkotmány felforgatására irányuló tervekről semmit sem tudnak.

[1] A karácsonyi törvényszünet alatt is. A személynök deczember 14-én kérdést tett, vajjon a tábla összes tagjai maradjanak-e Pesten? a cancellár azt válaszolja, hogy elegendő lesz kilenczneк maradni. — Sajnos, a kihallgatások jegyzőkönyveit nem sikerült feltalálnom.

Táncsis és Juhász — például — azt állítják, hogy a katekizmusokat átvették ugyan, de elolvasatlanul szolgáltatták vissza. Aszalay és Lukács arra hivatkoztak, hogy a német nyelvben járatlanok, és mivel a katekizmus német szövegét kapták, értelmét nem voltak képesek felfogni. Kazinczy Ferencz és Makk elismerik, hogy ők elolvasták és felfogták gonosz czélzatait; de ennek következtében rémület és felháborodás szállotta meg őket, a melynek hatása alatt, tűzbe vetették az iratot. Többen arra utalnak, hogy a katekizmust a külföldön régóta elterjedt munka fordításának vélték; Abaffy, például, Gerard és Rabeau dolgozatának, Bujanovics pedig Volney művének tartotta volna.

Azok, a kik a titkos társaságokba való belépésöket nem tagadhatták, indokaik ártatlansága felől igyekeztek a királyi táblát meggyőzni. Őz Pál azt állítá, hogy tudomása szerint a társaság feladata: a közvéleményt a jövő országgyűlésre előkészíteni. Brehm orvosnak ugyanezt mondotta volna Sigray gróf.

A vádlottak nem ritkán úgy akartak segíteni magokon, hogy másokra hárították a felelősséget. Verseghy csak azért vállalkozott volna a katekizmusok terjesztésére, mert nem akarta Hajnóczyt megsérteni. Hirgeist pedig azzal mentegeté magát, hogy Szentmarjay rábeszéléseinek nem birt ellenállani.

Gyakran fordúltak elő, a kihallgatások folyamában, esetek, a mikor a vádlottak vallomásaikban egymással összeütközésbe jöttek. Míg Táncsics azt állítá, hogy a katekizmusokat el nem olvasta; mások vallomásaiból kiderült, hogy elolvasta, sőt le is írta. Bujanovics előadta, hogy Vrhovszkynál

olvasott „bizonyos franczia kéziratot“, de nem vitte magával, nem írta le, és a titkos társaságról semmit sem tud; ellenben Vrhovszky vallomásában az foglaltatott, hogy Bujanovics a katekizmus kéziratát lemásolás végett magával vitte, és arról is értesült, hogy forradalom létesítése czéljából, titkos társaság alakúl. Lukács Pál, saját állítása szerint, csak egy ívet másolt le a katekizmusból, és a titkos társaság alakulásáról nem nyert tudosítást; de Szentmarjay vallomásából kiderült, hogy Lukács tényleg fölvétetett a társaságba, és a katekizmust közlé Paitzkofer pesti polgárral, a ki szintén megerősíté Szentmarjay állítását.[1]

Kazinczy Ferencz midőn elfogatott, Szulyovszky kérésére megigéré, hogy mindent tagadni fog. Ennek következtében az első kihallgatás alkalmával — deczember 29-én — kijelenté, „hogy a katekizmusokról semmit sem tud“. Az ügyigazgató ekkor azt a kérdést veté fel: „a nagykárolyi installátión nem találkozott-e Szentmarjayval?“ „Igen — válaszolá — és kocsimon vittem Patakra.“

„Miféle levél ez itt?“ kérdé tovább Németh, egy levelet mutatva elő.

„Szentmarjayhoz írt levelem; — mondá Kazinczy — és mivel ezen kivül több levelet nem írtam hozzá, tudom, hogy abban Klopstock munkáit kérem.“

Ekkor Bay táblai bíró vette át a szót. „Édes öcsém uram, mi osztályos atyafiak vagyunk; öcsém uram tudja, hogy én gyermeksége óta nagyon szerettem; erre a szeretetre és atyafiságunkra

[1] Ezen részleteket a királyi tábla által hozott ítéletekből merítjük.

kérem, valljon meg mindent; tudunk mindent, nincs ideje tagadni." A küldöttség egy másik tagja, Berzeviczy is támogatá Bayt. „Jézus Krisztus öt sebére kérem — úgymond — ne rontsa meg magát, ne tegye magát méltatlanná a legjobb fejedelem kegyelmére."

Kazinczy ismételi, hogy „semmit sem vétett, és semmit sem vallhat". Mikor másodízben hivatták elő, szintén sikertelen maradt a faggatás.

Január 30-án harmadszor jelent meg a táblai küldöttség előtt. Ekkor Németh felolvasta Szulyovszky vallomását, a melyben elmondja, mint jött hozzá Szentmarjay, mint hívta azután magához Kazinczyt.

Kazinczy félbeszakítá, és így szóllt: „Nem szükséges, hogy Nagyságod folytassa; mindent elmondok; nincs többé okom, miért hallgassak. Már az első kihallgatás alkalmával előadtam volna mindent; de Szulyoszvky, gyermekeire hivatkozva, kért, hogy hallgassak."

Négy nap múlva, classicus latin nyelven írt, terjedelmes nyilatkozatot nyújtott be. Felvilágosítást ad az iránt, mily viszonyban állott Szulyovszky és Hajnóczyhoz. Az utóbbit magasztalásokkal halmozza el; az újabb kor Sokratesének nevezi. „Tisztább lelkű, nemzete díszeért és javáért inkább lángoló, tudósb, fáradhatatlanabb embert nem ismerek, sem nemesebb lelkűt és bölcsebbet.... Bűnös terv felkarolására képtelennek tartottam. „Azután előadja, hogy mily hatást gyakorolt rá a katekizmus, és mint vetette azt tűzbe. Elismeri, hogy vétett a törvény ellen, de roszakarat nélkül; az erény eszményképe és a barátság vezette tévútra.

„Hogy ezeket — így végzi előadását — ekkorig elhallgattam, a barátság sugallata késztetett, elnyomva a törvények iránt tartozó tiszteletet. Alávetem magam a törvény szigorának. Gyönyör érzettel fogadom a boszuló csapást, ha az ország java halálomat követeli.“[1]

A foglyok e szerint nem egyszer kölcsönösen súlyosbították helyzetöket. És vallomásaikban újabb „bűnrészeseket“ is neveztek meg.

Ezeknek ügyével foglalkozott a királyi tábla (1795) január 3-án tartott ülésében.

Somogyi ítélőmester, mint előadó, tette a jelentést. „Mindenek előtt — így kezdé előadását — szükségesnek tartom, hogy a fennforgó bűntény valóságát, vagyis a corpus delicti egész iszonyatosságát feltüntessem... Nem bocsátkozom hosszú fejtegetésekbe. Az iratok, melyeket fel fogok olvasni, az egész ügyet kellően megvilágosítják. Csak azt említem meg, hogy az elmúlt esztendő május hónapjában, társaság alakúlt, mely alkotmányunk megsemmisítését tűzte ki czélul, és hazánk felforgatására irányuló megmételyezett elveinek terjesztése végett, kétféle katekizmust és bizonyos fölvételi szabályokat hozott forgalomba.“

Somogyi egész terjedelmében felolvasta a reformátorok katekizmusának latin szövegét, a demokratikus katekizmus latin és magyar szövegét, a fölvételi szabályokat és az eskümintát; végre bemutatta és magyarázta a titkos jegyeket.

„Ezekből — így folytatá előterjesztését — a királyi ítélő tábla megértheté, mily iszonyatos a tervezett vállalat, mely a haza legjobb polgárait

[1] Kazinczy „Fogságom naplója“ czímű emlékiratában beszéli el kihallgattatásának részleteit.

veszélybe dönti, ha azt a gondviselés kegyelme el nem hárítja". Ugyanis Martinovics elfogatván, körülményesen feltárta úgy a titkos társaság szervezetét, mint a bűnrészesek neveit. Ez utóbbiak is, Bécsbe szállíttatván, mindent őszintén bevallottak. Kitűnt, hogy a katekizmust és a felvételi szabályokat terjesztették; többeket befogadtak a társaságba; ezek ismét másokat nyertek meg. A kihallgatás még folyamatban van; mihelyt be lesz fejezve, a jelentés a királyi tábla elé terjesztetik. Jelenleg csak az ujonnan megnevezett bűnrészesek elfogatása iránt tesz indítványt.

Szlávy János vallomásából kitünik, hogy testvére György mindkét katekizmust átvette és elolvasta, de csakhamar visszaadta, úgy nyilatkozván, hogy az egész dolgot nevetségesnek tartja; Túrós Péter ocsai református lelkészszel közlé, hogy forradalom létesítése czéljából társaság alakult, és átadta neki a fölvételi szabályokat; Kazinczy Miklós biharmegyei esküdt és Uza Pál mindkét katekizmust, a fölvételi szabályokkal együtt, lemásolták.

Hirgeist vallomásában az foglaltatott, hogy Szmetanovics Károlyt és Szilla Miklóst felvette a társaságba, átadva nekik a katekizmust.

Erdélyi László azt vallotta, hogy a katekizmust és a fölvételi szabályokat kézbesíté Sehy színésznek, a ki csak több nap múlva hozta vissza az iratokat.

Baranyai Mihály említé, hogy a demokratikus katekizmust közlé Hendrey Pállal, a ki hosszabb ideig magánál tartotta, és csak akkor szolgáltatta vissza, mikor a vizsgálat megindításáról értesült; ellenben Hendrey a táblai küldöttség elé idéztetvén, azt állítja, hogy a katekizmus nem volt nála.

A királyi tábla tagjai, mielőtt ezen ügyben határoznának, átvizsgálták a katekizmusokat, melyeket most láttak először. Egyértelműleg azon meggyőződésöket fejezték ki, hogy a katekizmusok terjesztése a felségsértés bűntényét képezi.

Áttérve azon kérdés tárgyalására, vajjon az előadó által megnevezett bűnrészesek elfogatása indokolva van-e; elhatározták, hogy Kazinczy, Sehy, Szilla, Szmetanovics és Uza ellen az elfogatási rendelet kibocsátandó; Hendrey és Túrós ügyében további vizsgálat indítandó; Szlávy György ellen a törvényes eljárás megindítására nem láttak elégséges okot.[1]

Néhány nappal utóbb elrendeltetett az öt „bűnrészes" elfogatása; majd Szlávy György és Túrós is, mint foglyok, Budára hozattak.

De ugyanakkor többen a foglyok közül visszanyerték szabadságukat. Az első Szabó Imre, körmendi plébános, volt. Gróf Sigray, a bécsi vizsgáló bizottságnak benyujtott nyilatkozatában, azok közé sorozá őt, a kik a reformátorok társaságához csatlakoztak. A lelkész elfogatván, és a királyi tábla küldöttsége elé állíttatván, határozottan erősíté, hogy teljesen ártatlan, sőt a gróf politikai elveit roszalta, és őt azok terjesztésétől óvta. Kivánatára szembesítették a gróffal, ki a plébános által előadottak valóságát elismerte, és korábbi állítását visszavonta.[2]

---

[1] A királyi tábla január 3-án tartott ülésének jegyzőkönyve, az országos levéltárban.

[2] Ifjabb Péchy Imre, már 1795-ik évi január 14-én irja Váradról, Kazinczy Ferencz anyjának, hogy a körmendi plébános szabadon bocsáttatott. Téved Szirmay, midőn azt irja, hogy Sigray csak Budán, Németh ügyigazgató faggatásaira, nevezte meg a körmendi plébánost, és hogy ez csak február 24-én bocsáttatott el a fogságból.

Hasonlag, rövid vizsgálati fogság után, elbocsáttatott Szecsenácz kamarai titkár — a ki egyébiránt „veszedelmes politikai elvei“ miatt, hivatalát elvesztette és a fővárosból kiutasíttatott; — továbbá Haliczky budai tanár, Paczkó a nagyérdemü pozsonyi nyomdász és mások. Paczkót azzal gyanúsították, hogy a katekizmusokat kinyomatta; de a legerélyesebb kutatások arra az eredményre vezettek, hogy a katekizmusoknak csak kézirati példányai voltak forgalomban.[1]

Még nagyobb azoknak száma, kik, bár a foglyok vallomásaiban compromittáló módon voltak megemlítve, a vizsgálati fogságot is elkerülték. Ilyenek: Balugyánszky nagyváradi tanár, Csernovics helytartótanácsi titkár, Kazinczy Dénes biharmegyei esküdt, Prusinszky jurátus, Mihalkovics, Tarján, Tomek egyetemi tanulók és mások, kik határozottan a titkos társaságok tagjai közé soroztattak. Gróf Keglevich Ágost és Szussich Ignácz alispán felől Szentmarjay valószínünek tartotta, hogy a titkos társasághoz csatlakoztak. Máriássy István gömörmegyei alispán, Pichler magántitkár, Rothweiler és Lander helytartótanácsi tisztviselők tudomással birtak a titkos társaság megalakulásáról. Bencsik György ügyvéd és Szécs nyelvmester

[1] Szecsenáczról Sághi Ferencz 1795. márczius 25-iki levele és Szirmay emlékirata. — Haliczky és Paczkó a porosz követ által 1794. deczember végén Berlinbe küldött lajstromban a foglyok között fordulnak elő; de február 23-án már nem voltak fogságban. — A porosz követ 1794. deczember 24-én írja: „Chez l'imprimeur Paczkó on a trouvé un nombre considerable d'exemplaires d'un catechisme democratique, ouvrage du Prelat Martinovics, imprimés en latin, allemand et hongrois.“ — Azonban Németh ügyigazgató, 1796-ban, a zemplénmegyei vizsgálat alkalmával, úgy nyilatkozik, hogy „nec post institutas in variis Regni partibus strictissimas investigationes, eundem catechismus tipis editum fuisse detegi potuerit“.

az egyik katekizmust olvasták.[1] Nem említve azokat, a kik az összeesküvés főbb részeseivel bizalmas viszonyban állottak, vagy mint a forradalmi irányú iratok szerzői és terjesztői ismeretesek valának.

Egyrészről a királyi tábla nem hagyta magát az ügyigazgató túlbuzgósága által elragadtatni; másrészről a foglyok is többnyire azon voltak, hogy elvtársaiktól elhárítsák a fenyegető veszélyt. Mindkét tekintetben például szolgálhat a következő eset.

Az 1794-ik év deczember 18-án Lander Venczel, a helytartó-tanács számvevőségi osztályának tisztviselője, megjelent a királyi ügyigazgató előtt, és írott nyilatkozatot nyújtott át, melyben a következőket adja elő.

Mintegy félesztendő előtt, Szén Antal említé neki, hogy egy érdekes irat lefordításával van elfoglalva, s azt közölni fogja vele. Másnap csakugyan átadott egy iratot, és azt mondá, hogy azon tanokat tartalmazza, melyeket a francziák az osztrák hadifoglyok és katonai szökevények között terjesztenek. Ő elolvasta, és a mennyire emlékezik. „az ember természetéről szóló értekezést tartalmaz".

Az ügyigazgató elbocsátotta Landert, de mikor Szén Antal kihallgatására került a sor, a királyi tábla vizsgáló bizottsága elé idézte. 1795. január 22-én hallgatták ki. Eskü alatt, ismételé mindazt. a mi nyilatkozatában foglaltatott; megemlítve, hogy Szén Antal épen akkor kérte vissza az iratot, a mikor Martinovics elfogatásának híre Pesten köz-

[1] József főherczeg-nádornak a periratokból készített jegyzetei és a bécsi kihallgatásokról vezetett jegyzőkönyvek.

tudomásra jutott. Ezután szembesítették Szénnel, a ki Lander előadását megerősíté, oly hozzáadással, hogy egy kertben Landerrel és Rothweiler Mátyással találkozván, a titkos társaság megalakulásáról szólott velök, közlé a társaság szabályait, és említé, hogy a katekizmust is bírja; Rothweiler elolvasta a szabályokat, de kijelenté, hogy „ily dolgokba nem avatkozik".

A táblai bizottság ennek következtében, más nap maga elé hivatta Rothweilert is, a ki szintén számvevőségi tiszt vala. Három kérdést intéztek hozzá: Milyen katekizmust kapott Széntől? Kitől kapta a „Literae ad Imperatorem" című iratot? Mit tud a horvát versekről?

Rothweiler kijelenté, hogy katekizmusról, a „Literae ad Imperatorem" című iratról, horvát versekről semmit sem tud. Csak annyit mondhat, hogy Szén többször felszólítá, lépjen a szabadkőművesek társaságába, és miután ezt tenni vonakodott, átadott neki egy „Proclamatio ad latomos" című íratot. Más társaságról nem beszélt előtte; de egy alkalommal felolvasott egy franczia könyvet, mely kérdések- és feleletekben van szerkesztve, s azt hiszi, hogy a „Moniteur"-ből van kiírva.

Azután egy mellékszobába küldetvén, Szén Antal hozatott elő. Az ügyigazgató kérdezé: vajjon Rothweilerrel szemben ismételné-e azt, a mit reá vonatkozólag előadott? „Igen — mondá Szén — kész vagyok ismételni, hogy közlém vele a szabályokat, és említém, hogy a társaság bizonyos katekizmust terjesztend."

A szembesítés azonnal megtörtént. Szén Antal ismételé a mondottakat. Rothweiler azonban egészen nyugodtan viszonzá: „Az úr téved; velem semmi

egyebet nem közölt, mint a szabadkőművesekhez intézett proclamátiót.“

Szén zavarba jött. „Valóban — úgymond — nem emlékszem egészen biztosan, vajjon közlém-e a társaság szabályait és szervezetét. De biztosan tudom, hogy a szabadkőművességre vonatkozó munkát átadtam neki, és a franczia katekizmust felolvastam előtte. Mire ő azt mondá, hogy erről semmit sem tud, és ilyen ügyekbe nem akar elegyedni.“[1]

A királyi tábla úgy Landert, mint Rothweilert szabad lábon hagyta, és az ügyigazgatónak — nem kis nehezteléséré — le kellett mondani szándékáról, hogy ellenök vádat emeljen.[2]

Február 23-án, mikor a kihallgatások befejeztettek, a foglyok és vádlottak negyvenketten voltak.

E napon mindannyian, egymás után a királyi tábla küldöttsége elé vezettettek. Az elnök mindegyiket megkérdezé: vajjon személyesen, vagy pedig ügyvéd által kivánja magát védelmezni? és az utóbbi esetben kit választ ügyvédjének?[3]

[1] Lander 1794. deczember 18-iki nyilatkozata, a táblai bizottság 1795. január 22- és 23-iki jegyzőkönyvei, az országos levéltárban.

[2] Németh egy későbbi (1795. szeptember 3-iki) fölterjesztésében megjegyzi, hogy azok „incaptivationem per id tantum effugerunt, quod praefatus A. Szén, velut obduratus et extreme malitiosus, sub actu confrontationis vacillaverit, et rem prout a parte rei erat pandere noluerit“. Ezen fölterjesztésnek az lett következménye, hogy mindkettő az államszolgálatból elbocsáttatott.

[3] A „Majestäts-process“ czímű röpirat téved, mikor írja, hogy valamennyi vádlottnak őt ügyvéd adatott védelmezőül, a kiket a főherczeg-nádor jelölt ki. Kazinczy sem volt jól informálva, mert így szól: „Csak négynek vala megengedve, hogy foglyokat védjen: Madács Sándor, Szabó-Sárói Sámuel, Tóthpápay Sámuel és Horváth Jakab uraknak, a kik közül az első pápista, az utolsó lutheránus, a két középső kálvinista vala.“

Csak négyen voltak, a kik ügyvéd támogatását nem vevék igénybe. Martinovics, Szentmarjay, Szolárcsik és Verseghy kijelentették, hogy önmagok fogják magokat védelmezni.

Néhányan a védelem jogáról egészen le akartak mondani. Kazinczy Ferencz is ezek közé tartozott. „Mivel — így szólott — vallomásom után, sorsom egészen ő felségétől függ; azt hiszem, hogy az ügyvéd támogatását nélkülözhetem. Senkit sem választok."

„Uraságod nem ismeri a körülményeket — felelé az elnök — válaszszon egyet a pesti ügyvédek közül." Bay ülnök pedig értesíté, hogy Dénes testvére, Szabó-Sárói Sámuel ügyvédet kérte fel. „Megnyugszik-e benne öcsém uram?" kérdé. „Nem ismerem, de megnyugszom", válaszolt Kazinczy.[1]

Kivüle még öten fordúltak Szabó Sáróihoz. Tizenhárman Madács Sándort, négyen Tóth-Pápay Sámuelt, hárman Horváth Jakabot választották. Egy Nagy Sándort kérte fel. Tízen hivatalból kértek magoknak ügyvédet rendeltetni.[2]

Ez utóbbiaknak a királyi tábla Spillenberg Pált rendelte ügyvédül.[3] A választott öt ügyvédet, mint teljesen megbízható és kifogástalan egyéneket, a törvényszék készséggel elfogadta.[4]

---

[1] Kazinczy Ferencz naplója és Kazinczy Dénesnek 1795. márczius 3-án Pestről anyjukhoz intézett levele.

[2] Ürményi február 25-én ily czímű kimutatást küld Bécsbe: „Anno 1795, die 23 februarii captivi Budenses, coram Deputatione per J. Tabulam R. exmissa, sequentes delegerunt advocatos."

[3] Nevét a kezeimhez jutott hivatalos iratokban nem találom. Jankovics Miklós jegyzeteiből tudjuk, hogy ő is egyike volt a védő ügyvédeknek.

[4] Ezt Ürményi február 25-ikén kelt fölterjesztéséből tudjuk.

A védő ügyvédeket, néhány nappal utóbb, a személynök magához hivatá, és közlé velök a november 24-iki királyi leirat reájok vonatkozó pontjait, felszólítván őket, hogy esküvel kötelezzék magokat titoktartásra.

Az ügyvédek egyelőre csak azt jelentették ki, hogy észrevételeiket a királyi leiratra és elhatározásukat írásban közlendik.

Beható tanácskozások után, márczius 9-én nyújtották be emlékiratukat.

Abból az elvből indúlnak ki, hogy a királyi tábla a felségsértési perekben is, a fennálló törvények szerint ítél; minélfogva a királyi ügyigazgató nem igényelhet kiváltságos előnyöket, és az ügyvédek eljárási szabadságát nem szabad kivételes rendszabályokkal megszorítani. Ha ennek daczára, a királyi tábla és az ügyvédek eljárása kivételes intézkedésekkel szabályoztatik, ezeket csak a fennforgó bűntény természetével lehetne indokolni.

Elismerik, hogy „a politikai újítások epidemiája", mely egész Európát megmételyezi, nagy mértékben veszélyessé lett, felforgatja a trónokat, az országokat és alkotmányokat. Azonban épen azt kell a törvényszéknek kideríteni, vajjon forradalmi eszméken alapszik-e a vádlottak terve.

„A forradalmi terveket, melyek az államokat és az állami rendet felzavarják, minden köteléket és kapcsot felbontanak, kétségkivül első csírájokban el kell fojtani. De kérdés, vajjon a hallgatás és a titoktartási eskü alkalmas eszközök-e? A hallgatás nem rejti el a mérget, és nem veszi el erejét. Eszélyes gondosság és a következmények feltüntetése a legbiztosabb mód, az' embereket visszatar-

tani a méreg használatától. A tiltott dolgok nagy vonzerőt gyakorolnak. Ez esetben is, a szomszéd népekre nehezedett csapások és szerencsétlenségek feltüntetésétől nagyobb hatást várhatni, mint a titkolódzástól. Egyébkint, ha a titoktartás csakugyan szükségesnek mutatkozik, erre nézve az ügyvéd rendes esküje elegendő biztosítékot nyújt."

A védő ügyvédek továbbá hangsúlyozzák, hogy az igazság földerítése csak úgy várható, ha ők teljes szabadsággal rendelkeznek. Mindenek előtt szükséges, hogy a vádlottak, a királyi ügyigazgató által emelt vádakra és a felhozott bizonyítékokra nyugodtan, sietség nélkül, szabadon tehessék meg észrevételeiket, a melyeket ügyvédeik át fogják vizsgálni, figyelmeztetvén védenczeiket a netán előforduló ellenmondásokra. A vádlottaknak meg kell engedni, hogy első vallomásukat, az eltérések indokolása mellett, módosíthassák; bűnrészeseik vallomásait elolvashassák; ügyvédeikkel bármikor értekezhessenek.

Az ügyvédek igénybe vehetnék azt a szabadságot, hogy négy szem között tanácskozhassanak védenczeikkel; de mert be akarják bizonyítani, hogy eljárásuk teljesen kifogástalan leend, megegyeznek abban, hogy mikor védenczeikkel értekeznek, a királyi tábla egyik tagja jelen legyen. Mindazáltal követelik, hogy védenczeiken kivül, a többi vádlottakkal is érintkezhessenek, és azokhoz bármily kérdést intézhessenek.

Továbbá a védiratok elkészítésére elegendő idővel kell rendelkezniök; szabadságukban állván, hogy a periratokat saját lakásukon tanulmányozhassák, és közös tanácskozásokban vitathassák meg. Végre a replikák számát nem lehet korlátozni. Egy

szóval adassék meg nekik minden szabadság, melyet törvény nem tilt.[1]

A védő ügyvédek e szerint kellő komolysággal és lelkiismeretességgel fogták fel hivatásukat. A személynök nem vonta kétségbe kívánataik jogosultságát. Midőn az emlékiratot átvette, biztosítá őket, hogy a vádlottak törvényes védelmére vonatkozó szabadság „a természetes méltányosság, a törvények és a királyi felség intézkedései alapján“ épségben marad, minélfogva aggodalmaik, melyeket ez irányban kifejeztek, indokolatlanok; egyébkint a védelemben követendő eljárás részleteit a körülmények fogják megszabni. Azonban kijelenté, hogy a titoktartási eskütől fel nem mentheti őket, mert azt a királyi utasítás határozottan követeli.

A személynök e nyilatkozatában az ügyvédek megnyugodtak; egynek kivételével. Horváth Jakab — Ambrózy, Kopasz és Szulyovszky ügyvéde — „sokféle elfoglaltságának“ ürügye alatt visszalépett.[2]

Ürményi kétség kivül jóhiszeműleg tevé igéretét. Azonban a királyi ügyigazgató nem érezte magát az által kötelezve. Mindenképen akadályozta az ügyvédeket tisztök teljesítésében.

Védenczeikkel csak egyszer találkozhattak. Ezentúl a felügyelők útján kellett velök a védel-

[1] Egykorú másolata, az Ürményi-féle iratok között, az országos levéltárban.

[2] A személynök nyilatkozata, az ügyvédek emlékiratához van mellékelve. — Kazinczy Ferencz nem volt jól informálva, midőn írja, hogy „Szabó-Sárói, szintén Madács és Tóth-Pápay így leakarák tenni a magok szolgálatjaikat körültünk, de az nekik meg nem engedtetett. Horváth Jakab okosabb volt; ő mindjárt kinevezetésekor (!) tudakozá meg, szabad lesz-e neki mindent mondani, a mit akarand, s hallván, hogy nem lesz, egyszerre visszavoná magát“.

mökre vonatkozó iratokat közölniök, és észrevételeiket átvenniök.

Ekként ezen iratok előbb Németh kezeibe kerültek, a honnan nem egyszer megcsonkítva jutottak el rendeltetésök helyére.[1]

És ezen megszorító rendszabályokkal sem elégedett meg. Fenyegető nyilatkozatokkal pressiót gyakorolt az ügyvédekre. „Fejével játszik az úr — mondá Szabó-Sáróinak — ha ily módon védelmezi a vádlottakat!“[2]

A királyi ügyigazgató a felségsértés vádját emelé Martinovics és társai ellen.

A felségsértés bűntényéről rendelkező újabb (1715. és 1790/1-ik évi) törvények szent István második törvénykönyvének LI. czikkére utaltak, a mely szerint „a ki a király és az ország ellen összeesküvést szervez; a ki ily összeesküvéshez megegyezésével járul; a ki az ily összeesküvés részeseit, bár bizonyítékokkal rendelkezik, föl nem jelenti“, a felségsértés bűntényét követi el.

Ezen határozatlanul fogalmazott törvény értelmezése és alkalmazása képezte a per sarkpontját.

Vajjon összeesküvést képez-e a Martinovics által szervezett titkos társaság? Vajjon a király és az ország ellen volt-e az irányozva? Vajjon mindannyian, a kik arról tudomással birtak, megegyezésökkel járultak-e czéljaihoz? Vajjon azok, a kik tudtak róla és föl nem jelentették, rendelkeztek-e elégséges bizonyítékokkal?

A közvádló úgy okoskodott, hogy mivel a katekizmusok, melyeket Martinovics és társai ter-

[1] Kazinczy írja, hogy az ő ügyvéde védiratából az ügyigazgató egy levelet kivágott.

[2] Kazinczy naplója.

jeszteni kezdének, a magyar alkotmánynyal ellentétben álló és a köznyugalmat veszélylyel fenyegető „franczia-demokratikus“ elveket tartalmaznak; s ezeknek valósítását tűzték ki czélul a titkos társaságok: ezek „a királyi méltóság és az ország törvényes alkotmányának felforgatására irányulván“. összeesküvést képeznek a király és ország ellen.

Mindazokat az összeesküvés részeseinek tekinté, a kik a két társaság tagjaivá fölvétettek, a katekizmusokat terjesztették, vagy akár csak a magok használatára elfogadták és leírták; sőt azokat is, a kik a titkos társaságok létezéséről tudomással birtak, vagy a katekizmusokat olvasták, mivel az összeesküvést föl nem jelentették, szintén részeseknek tartá a felségsértés büntényében.

Miként szent István törvényének magyarázásában a legszélsőbb határokig jutott el: úgy alkalmazásában a lehető leglelkiismeretlenebb eljárást követé. Minden terhelő vallomás, bármily kevéssé volt indokolva; minden bűnjel, bármily jelentéktelen volt, elegendő vala szemeiben a bűntény megállapítására. A tanúk és bizonyítékok mérlegelése körül a legkisebb scrupulositást sem tartá szükségesnek. Kézzelfogható ferdítésektől sem idegenkedett.[1] Nem az igazság kiderítésén fáradozott: az volt törekvése, hogy lehetőleg sok vádlottra a lehető legnagyobb büntény súlya nehezedjék.

A védő ügyvédek, nehéz helyzetökben lelkiismeretesen teljesíték kötelességöket.

[1] Erre nézve érdekes esetet beszél el Kazinczy. Németh a vádiratban felhozta Kazinczynak Hajnóczyhoz írt levelét, melyben írja, hogy betegen fekszik, és tréfásan megjegyzi, hogy a kór sansculotte-á tette. Kazinczy eltiltá ügyvédjének, hogy erre védiratában reflectáljon, és az ügyvédnek írt levelében „a directornak ezen cselekedetét alacsonyságnak nevezi“.

Eljárásukban a következő alapelvekből indúltak ki.

„A hazai törvények szerint, csak a király személye ellen irányzott bűnös cselekedet képez felségsértést; föltéve, hogy az illető határozott akarattal bir, oly cselekedet végrehajtására, mely a király személyére nézve ártalmas. (Voluntas efficax saluti Regis nocendi.)

„Más nemzetek publicistáinak nézetei és törvényei nem hozhatók fel érvek gyanánt. Ezen legsúlyosabb büntény megállapítására következtetések nem elegendők, a törvény világos szövege kivántatik. E szerint a belépés valamely titkos társaságba még nem felségsértés.

„A királyi ügyész kötelessége, minden kétséget kizáró módon bebizonyítani, hogy a vádlottak csakugyan tagjai a titkos társaságnak; ki kell mutatnia, hol, mikor és mily körülmények között alakult meg az összeesküvés. Ha ezt tenni nem képes, még a hűtlenség vádját sem emelheti.

„A katekizmusok szerzői nem vádolhatók felségsértéssel, annál kevésbbé olvasói. Azt a jogot, hogy mindenki szabadon írhat és az írottakat olvashatja, nem korlátozza positiv törvény; de ha korlátozná is, azokra, a kik megszegik, miként az európai népek példája mutatja, legfölebb pénzbirságot szabna.

„A királyi ügyész azt állítja, hogy a katekizmusokban franczia-demokratikus elvek foglaltatnak, a melyek alkotmányunkkal ellentétben állanak. De ezen tény súlyos büntény megállapítására nem elegendő; mert a katekizmusok egyetlen oly tételt sem tartalmaznak, a melyet nyomtatott és sza-

badon árúsított munkák már előbb nem hirdettek.

„E mellett figyelembe kell venni, hogy II. József alatt, és az 1790/1-iki országgyülés idejében korlátlan sajtószabadság uralkodott; minélfogva nem meglepő, hogy a szóban forgó katekizmusok közrebocsáttattak. Nem létezik törvény, mely a gondolatoknak írásban terjesztését tiltja.

„A királyi ügyész azt állítja, hogy a katekizmusok veszélylyel fenyegetik a köznyugalmat. Alig lehet elképzelni, miképen történhetnék ez. Senki sem hallotta, hogy valamely népet iratok által fölkelésre indítottak. Mindenütt, Francziaországban is, hatalmas emberekre és sok pénzre volt szükség. Az ügyigazgatónak tehát ki kellene mutatni a katonai erőt vagy a szövetségeseket, a melyekkel a katekizmusok elveit, a mostani alkotmány romjain, uralomra lehetett volna emelni. A katekizmusok utópiákat tartalmaznak.

„A vádlottak szegény emberek. Felfoghatatlan, mikép lehet őket azzal vádolni, hogy forradalmat készültek támasztani.

„A vádlottak egy részét szekrényeikben lefoglalt iratok alapján fogták el. Bármit tartalmazzanak ezen iratok, míg a szekrényben lappanganak, úgy kell azokat tekinteni, mint a gondolatokat, melyeket az ember később módosíthat vagy elfelejthet.

„A vádlottak saját vallomásai, ha egyéb bizonyítékok hiányoznak, a magyar törvény értelmében, nem birnak bizonyító erővel.

„Végtére a vádlottak, mint nemes emberek, föl voltak jogosítva az alkotmány átalakítására

czélzó eszméiket, országgyülésen kivül is, terjeszteni. Ha tévedtek, világosítsák fel őket; de ne vádolják felségsértéssel.“[1]

[1] Sajnos, az ügyigazgató vádiratai és az ügyvédek védiratai, úgyszintén a válaszok és viszonválaszok közül egyet sem ismerünk. A királyi táblának ezen perekről vezetett külön jegyzőkönyvei mindekkorig lappangnak. Csak az ítéletek szövege vet némi világot az eljárásra. Ezenfelül az ügyvédek álláspontjával megismertet egy, a M. N. Múzeum könyvtárában őrzött, ily czímü irat: „Cogitata quaedam de crimine laesae Maiestatis“. Erre Jankovich Miklós a következő jegyzetet írta: „Pauli Spillenberg pauperum advocati, et ad defendendos crimine laesae Maiestatis reos constituti fiscalis principia generalia, sibi in defendendo proposita“. Az irat csakugyan Spillenberg tollából folyt. Ez 1795. április 9-én Kovachichtól az 1715-iki országgyülés irományait kéri kölcsön. „In defensione — úgymond — vehementer opus est illis.“ — Hogy Szabó-Sárói is osztozott ezen elvekben, tudjuk Kazinczy naplójából. „Huszonegy paginán mutatta meg, hogy ez nem casus criminis laesae Majestatis, prout id in processu contra Joannem Laczkovics decurrente uberius demonstratum est; nem casus criminis laesae Maiestatis, etiamsi Incattus, ex inscitia legum, se illud commisisse eredat.“

XXIV. FEJEZET.

A királyi tábla álláspontja. — A per tárgyalásánál követett eljárása. — Az ítéletek. — A per a hétszemélyes tábla előtt. — A hétszemélyes tábla által hozott ítéletek.

A védő ügyvédek követelései között a legfontosabbak egyike az volt, hogy a replikák száma ne legyen korlátozva. De az ügyigazgató akképen intézte az ügymenetet, hogy a védiratra és egy viszonválaszra kellett szorítkozniok.[1] Németh türelmetlenül sietteté a per folyamát, hogy annak tárgyalását a királyi tábla még a márczius 21-én kezdődő husvéti törvényszünet előtt kezdhesse meg.[2]

A királyi személynök, „az ország megnyugtatása végett", szintén kivánatosnak tartotta a per mielőbbi letárgyalását. És hasonló óhajtás nyilatkozott a foglyok körében is.[3]

Ürményi emiatt nem ellenzé, hogy a per a husvéti szünet alatt is folyjon. De, habár a régi gyakorlat szerint, kilencz bíró jelenléte ele-

[1] Ezt Kazinczy naplójából tudjuk. Ügyvédje 1795. márczius 30-án látogatta meg őt. April 8-án megküldte a védiratot, 29-én az ügyigazgató válasziratát. Ezen utóbbi napon Kazinczy utasítást ád ügyvédjének a viszonválasz tárgyában. És május 8-án már ítéletet mond a királyi tábla.

[2] Ezt Ürményi említi márczius 9-én a cancellárhoz írt levelében.

[3] Ürményi február 25-én jelenti a foglyokról: „Wie man mir berichtet, so haben mehrere kaum den Tag erwartet, und wünschen dasz ir Schicksal ehestens entschieden werde." Ő is óhajtja, „dasz dieser Process, ausz vielen Rücksichten, welche mir erheblich scheinen, und überhaupt zur Beruhigung des Landes, je eher beendigt werden möchte".

gendő lett volna; tekintettel a fennforgó ügy nagy fontosságára, azt ajánlotta, hogy a tábla összes tagjai együtt maradjanak. A király jóváhagyta ezen javaslatot, és elrendelte, hogy a bírák a szünet alatt ne távozzanak el a fővárosból.[1]

Mindazáltal Ürményi nem engedte, hogy az ügymenet siettetésében feláldoztassanak az igazságszolgáltatás magasabb érdekei. Mivel meggyőződött arról, hogy a perek nincsenek kellően előkészítve; azoknak tárgyalását, a nádor megegyezésével, a husvéti szünet utáni időre halasztotta el.[2]

A törvényszünet után, április 20-án tartotta a királyi tábla első ülését. Azonnal megkezdé a Martinovics és társai ellen indított perek tárgyalását, mely huszonnégy ülésen folyt.[3]

A bírák behatóan foglalkoztak a periratok tanulmányozásával és a felmerülő kérdések megvitatásával. Igy történt, hogy a hetedik ülésen hozatott az első ítélet.

Már a január 3-án tartott ülésben, miután a katekizmusok tartalmával és a fölvételi szabályokkal megismerkedtek, magokévá tették a bírák az előadó-ítélőmester felfogását: hogy a Martinovics által szervezett titkos társaságok czélja „az alkotmány

[1] Ürményi márczius 9-iki fölterjesztése és a márczius 16-iki kir. leirat.

[2] Ürményi ezt márczius 24-én bejelenti a cancellárnak.

[3] April 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 30; május 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23-án tartattak az ülések, melyeken némely folyó ügyek mellet csakis a felségsértési perek tárgyaltattak. — Tudjuk ezt a k. tábla protocollumából, a mely az egyes üléseken tárgyalt ügyek sorozatát és az ítéleteket tartalmazza. De a Martinovics- és társai ellen indított perek csak röviden jelezve vannak. Például április 20-án: „Praelato Rosos, protocollista, item et juratis T. R. recedentibus, causae fisci regii ex crimine laesae Majestatis revidebantur". És többet ezen ügyről a protocollum nem tartalmaz.

megsemmisítése" vala, és hogy a katekizmusok „a haza földúlására" irányzott elveket tartalmaznak.

A vallomások, a vád- és védiratok megerősíték őket véleményökben. Bebizonyítottnak látták, hogy „a királyi méltóság és a közjó ellen irányzott összeesküvés" létesült, oly czélból, „hogy a királyi felséget trónjától és uralkodó hatalmától megfoszsza, az ország rendeinek tekintélyét és az alkotmányt felforgassa, az ország lakóit a királyi felség ellen lázadásra indítsa".

Továbbá osztoztak az ügyigazgató azon nézetében, hogy „a katekizmusokban foglalt elvek a királyi méltóság megsemmisítésével, a közállapotok és a törvényes alkotmány felforgatásával járó gyászos és vészteljes forradalom előidézésére czéloznak".[1]

E szerint mindazokat, a kik a titkos társaságokba, mint tagok, beléptek; vagy akár csak tudomással birtak a társaságok czéljairól, de elégséges bizonyítékokkal rendelkezve, fel nem jelentették,[2] a felségsértés bűntényében vétkeseknek tekintették.

Azonban a mint beható tanulmányozás alapján jöttek tisztába az általános elvek iránt; szintúgy szigorú lelkiismeretességgel jártak el ezen elvek alkalmazásában.

Az összeesküvésben részesnek és következőleg a felségsértésben vétkesnek csak azt ítélték, a ki a titkos társaságok czéljainak „teljes ismeretével" birt; a ki „teljes megegyezéssel" járult a tervezett vállalat előmozdításához; a ki „a forradalmi társa-

[1] Az idéző jelek közé tett mondatok a királyi tábla által hozott ítéletek szövegében fordúlnak elő.

[2] A Marton ellen hozott ítéletben a királyi tábla idézi ezen jogelvet: „Scientes et consentientes pari cum facientibus poenae subjacent."

ságoknak, a katekizmusok által előidézendő vészteljes következményeit belátta"; a ki tudta, hogy mikor a titkos társaságokba lép, és a katekizmusokat terjeszti, ezen tények által a felségsértés bűnét követi el; a kiről tehát föltételezhető, hogy megvan benne „a szándékos gonoszság azon foka, mely a súlyos bűntény föltételét képezi".[1]

Emellett a királyi tábla, minden egyes esetben, szoros vizsgálat alá vette, vajjon kellően be vannak-e bizonyítva a vádak. A mennyiben a vádlott önmaga nem vallotta be a bűntényt, legalább két hitelt érdemlő tanúnak, ugyanazon tényre vonatkozó, teljesen összhangzó vallomását követelte.

Igy történt, hogy míg az ügyigazgató negyvenhat vádlott ellen emelte a felségsértés vádját, ezt a törvényszék csak tizennégynél találta elégségesen indokoltnak és bebizonyítottnak.

Martinovics volt az első, a kire az ítélet kimondatott. Önmagát védelmezé, és megújítá a törvényszék illetékessége ellen támasztott kifogását. A királyi tábla határozata úgy hangzott, hogy Martinovics, „miután Magyarországban szervezte a titkos társaságokat, és itt követte el a bűntényt, melyről vádoltatik: tényleg alávetette magát ezen ország törvényeinek".

Az ügy érdemére nézve, Martinovics nehéz helyzetben volt. A bécsi vizsgáló bizottság előtt

[1] Ezen elveket ismételve hangsúlyozza az ítéletekben. Például Szmetanovicsot fölmenti, mivel „infaustas revolutionalis societatis, per Catechismum parandas sequelas, totamque criminis... atrocitatem satis adaequate perspexisse non censetur; ita neque invinculatus illum doli et malitiae gradum, qui gravissima articuli VII. 1715 poena plectendus esset, incurrerit". Uzát is fölmenti „Societatis, ad eversionem throni regii et legalis constitutionis conspirantis, plena cognitione et in eam pleno assensu ac associatione non eveniente".

részletesen előadta a titkos társaságok létesítése körül kifejtett tevékenységét. Arra nem is gondolhatott, hogy vallomását visszavonja. A tényeket nem tagadhatta. Csak is szándékai tisztaságának hangsúlyozásában kereshetett menedéket. Emiatt ismételve felhozta, hogy Lipót királytól fel volt hatalmazva mindennemű titkos társaságokba belépheti; hogy élve ezen felhatalmazással, fontos szolgálatokat tett az udvarnak; és még elfogatása után is, önszántából nagyfontosságú iratokat bocsátott a kormány rendelkezésére.

Hogy súlyt kölcsönözzön állításainak, a bécsi udvari bizottsághoz fordúlt, azon kérelemmel, hogy közölje a magyar bírósággal mindazt, a mit „életének megmentése érdekében, ismeretei és erkölcsi jelleme felől elmondhat".

Levelét a főherczeg-nádor megküldé a bécsi rendőrministernek, a ki válaszában kinyilatkoztatá, hogy Martinovics csakugyan „időnként jelentéseket tett, az örökös tartományokban, különösen Magyarországban észlelhető forrongásról"; az uralkodó és az állam java iránt buzgó ragaszkodást mutatott; minélfogva soha sem tette volna fel, hogy az alkotmány felforgatására czélzó titkos társaságot alapítani, és az élégületlenek élére állani fog.[1]

A királyi tábla Martinovics leleplezéseinek és mentségeinek nem tulajdonított fontosságot. Saját vallomásaiból tudta, hogy feje volt „a királyi méltóság és a közjó ellen irányzott összesküvésnek"; hogy az uralkodóház ellen gyalázó iratokat bocsátott közre; hogy a királyt trónjától megfosztani,

[1] Martinovicsnak február 26-án az udvari bizottsághoz, a főherczegnek február 27-én a ministerhez, ennek márczius 3-án a főherczeghez intézett levele a bécsi belügyministerium levéltárában.

az alkotmányt felforgatni, az ország lakóit fellázítani tervezé. Ennek következtében fő- és jószágvesztésre ítélte.

Ugyanezen büntetéssel sújtotta a négy igazgatót, a kik szintén magok bevallották voltak, hogy a titkos társaságok terjesztésében, és ekként a forradalom előkészítésében közreműködtek.

Mind az ötre nézve súlyosbító körülmények is hozattak fel. Martinovicsot a király kegyelmekkel és jótéteményekkel halmozta el. Hajnóczy jelentékeny fizetéssel járó királyi hivatalt viselt, és így a király iránti hűségre tiszti esküje is kötelezé; koránál és kiváló képességeinél fogva, a titkos társaságok vészteljes következményei és a bűntény iszonyú voltát szükségkép tisztán belátta. Laczkovics leveleiben saját nemzete ellen dühöng. Sigray gróf, a katekizmus kifejezéseit enyhítve, mások előtt a vállalat gonoszságát elpalástolá; sőt a közügyre és a belépőkre háromlandó előnyökkel kecsegteté azokat, a kiket megnyerni igyekezett. Szentmarjay, társai között, a legnagyobb buzgalommal működött a társaságok terjesztése körül.

Az igazgatók által fölvett tagok sorából a királyi tábla kilenczet ítélt halálra.

Köztök találjuk Verseghyt. Nem nagy ügyességgel védelmezte magát. Leginkább arra fektetett súlyt, hogy a titkos társaságok vészteljes következményeit nem ismerte fel; minélfogva arról sem volt tudomása, hogy midőn azokhoz csatlakozik, a törvénybe ütköző cselekedetet követ el. A királyi tábla nem fogadta el ezt a mentséget; mert Verseghy irodalmi képzettsége kizárta azt a föltevést, hogy a titkos társaságok czéljait fel nem ismeré; és forradalmi irányát költői műveiben is elárulta.

Még szerencsétlenebbül védelmezte magát Szolárcsik. Azt állítá, hogy a katekizmusokat csak futólag olvasta, és azon hitben volt, hogy tudós társaság felállítása terveztetik. Ez magában véve sem látszott valószínűnek. E mellett a későbbi kihallgatásoknál ellenmondásba jött első vallomásával. Sőt a tanúk, a kikre hivatkozott, meghazudtolák; minélfogva a szembesítésnél részben vissza kellett vonni állításait. Súlyosan compromittáló volt reá nézve elfogott levele, melyben azokat, a kikkel a katekizmusokat közlé, hamis tanúságra hívja fel. A törvényszék ezek után nem habozott kimondani, hogy ő a titkos társaság valódi czéljait ismeré, és azokat egész erejével előmozdítani igyekezett.

Sokkal szellemesebben intézte a maga védelmét Őz Pál, kiváló tehetségű fiatal ügyvéd, „egyike a legjobb fejeknek az országban", mint Kazinczy mondja. Midőn pere a királyi tábla elé került, Ürményi így nyilatkozott róla: „Ismerem az embert, tudománya szerint méltó volna, hogy székemben üljön". Bár Szabó-Sárói volt ügyvéde, maga szerkeszté a védiratot. Mestermű vala ez, melyet a bírák is csodáltak. Nem foglalkozott a vádirat apró részleteivel; bevallotta, hogy mindkét katekizmust leírta és két barátjával közölte; valamint azt is, hogy a titkos társaság megalakulásáról tudomása volt. Magasabb álláspontra helyezé az ügyet. Kifejté, hogy politikai elvei összhangzásban állanak a józan ész és a természet-jog törvényeivel. De az ügyigazgató ezt is a vád támogatására használta föl; hangsúlyozva, hogy „romlott szellemét, a közállapotok felforgatására, a királyi méltóság és a közjó vesztére irányzott törekvéseit", védirata világosan kitünteti. A királyi tábla, Szabó-Sárói tiltakozására,

nem vette figyelembe a védiratból vont bizonyítékokat. De Őz saját vallomását elegendőnek találta annak megállapítására, hogy az összeesküvés czéljairól teljes ismerettel bírt, és terjesztésében közreműködött.[1]

Szén, Szlávy János és Vrhovszky szintén magok vallották be, hogy a titkos társaságba fölvétettek és tagokat vettek fel; továbbá, hogy a katekizmusokat leírták és másokkal közölték. A királyi tábla ítélete szerint, egészen világos volt, hogy felségsértést követtek el. Szénre nézve súlyosbító körülmény vala az, hogy királyi hivatalban állott; Szlávyra nézve pedig, hogy a titkos társaságba négy egyént igyekezett bevonni, tehát többet, mint kötelessége lett volna.

Mindezen esetekben a királyi tábla, megállapított elveinek alkalmazásában, nem találkozott nehézségekkel. De bonyolultabb esetek is fordúltak elő. Szulyovszkyra csak az volt bebizonyítva, hogy a reformátorok katekizmusát Szentmarjaytól átvette, Kazinczy Ferenczczel közölte, és tudta, hogy azon iratot titkos társaság terjeszti. Ebben a törvényszék még nem látott volna felségsértést. De Szulyovszky, szerencsétlenségére, a maga igazolása czéljából felhozta azt, hogy Szentmarjayval a katekizmus elvei fölött vitatkozott, és őt vállalatának veszélyességére figyelmezteté. A királyi tábla ezen körülményt annak bizonyítékául vette, hogy Szulyovszky mindjárt felismeré a bűnös szándékot. Mivel továbbá alapos megfontolás, sőt vitatkozás után fogadta el a katekizmust, és szomszédjával

[1] Az Őz ügyére vonatkozó részleteket Szirmay és Kazinczy emlékiratai, valamint a „Majestätsprocess in Ungarn" című röpirat tartalmazzák.

közölte, a helyett hogy, elégséges bizonyítékkal rendelkezve, a bűnös vállalatot följelentené; ebből azt a következtetést vonta le, hogy a társaság terjesztéséhez és czéljainak előmozdításához megegyezését adta volt.

Ugyanezen indokok vezeték a királyi táblát, midőn Kazinczy Ferenczre és Szentjóbi Szabó Lászlóra kimondá a halál-ítéletet.

Ellenben a többi vádlottat, mivel az ügyigazgató nem volt képes bebizonyítani, hogy a titkos társaságok tagjaivá lettek, czéljait teljesen ismerték, és ezek előmozdításához megegyezésökkel járultak: a felségsértés vádjától fölmenté.

Közülök tizenötöt, mivel a katekizmusokat, vagy ezek egyikét leírták, két esztendőtől tízig terjedő fogságra ítélte. Landererre, Uza Pálra és Laczkovics Lászlóra szabta a legsúlyosabb büntetést. Laczkovics ítéletében súlyosbító körülmény gyanánt az hozatik fel, hogy nyilvános helyeken a királyt szidalmazta; Uza, mint ügyvéd, könnyen fölismerhette volna „a katekizmusok gonoszságát"; Landerernél pedig, mint nyomdásznál, a forradalmi irányú iratok olvasása és terjesztése kétszeresen veszedelmesnek látszott.

Midőn Hirgeist, Erdélyi és Aszalay büntetését öt évi fogságban állapította meg, az enyhítő körülményekre utalt. Hirgeist nagy mértékben compromittálva volt, mert a demokratikus katekizmust mind a három nyelven leírta, és két barátjával közölte. De a királyi tábla a mentségek hosszú sorozatát vetette a mérlegbe, hogy a vádak súlyát lenyomja. Elfogadta Hirgeist állítását, hogy Szentmarjay egyfelől pressiót gyakorolt rá, másfelől vonakodott a forradalmi tervek iránt felvilágosítást

adni neki, és a titkos társaságok szabályait sem közlé vele, minélfogva azoknak czéljai és következményei felől nem volt kellő tudomása. Továbbá figyelembe vette ifjú korát és vallomásának őszinteségét, mely „kilátást nyújt a javulásra".

Erdélyi László ítéletében is ifjú korára volt a királyi tábla tekintettel. Aszalayt pedig a hülyeséghez közel álló gyenge elméje menté meg a súlyosabb büntetéstől.[1]

Nyolczan ítéltettek három évi fogságra. Szmetanovics Károlyról, bár a demokratikus katekizmust ismerte és két barátjával megismertette, a bírák nem tették fel, hogy a titkos társaság gyászos következményeit fölismerte, és gonosz czélzatok által vezettetett.

Táncsics Ignácz azon vallomását, hogy a Szentmarjaytól kapott katekizmust elolvasatlanúl visszaadta, a királyi tábla hihetetlennek találta; Szentmarjay irományai között lefoglalt levelei pedig kétségtelenné tették, hogy a katekizmusokat leírta; mindazáltal a törvényszék nem tekintette bebizonyítottnak, hogy a „corpus delicti teljes ismeretével bírt", és a titkos társaság tagjai közé valóban bevétetett.

Juhász János állítása, hogy a Verseghytől kapott katekizmust el nem olvasta, szintén valószínűtlennek tünt fel; de az ellenkezőt bebizonyítani nem lehetett. Ennek következtében csak azon bűntény állapíttatott meg, hogy „veszedelmes" iratokat tartott magánál és szándékozott leírni.

Lukácsra Szentmarjay azt vallotta ugyan, hogy a titkos társasághoz tartozik; de mint egyes tanú nem vétetett tekintetbe; annál kevésbbé, mert

[1] Hebetior ingenii status.

Lukács késznek nyilatkozott bebizonyítani, hogy Szentmarjay ellenséges indulatot táplál iránta. Azon állítását, hogy a katekizmust Volney művének tartotta, az ügyigazgató nem cáfolhatá meg. Azonban, a királyi tábla ítélete szerint, azzal, hogy a katekizmust, bár mint jogász szükségkép felismeré a közrend megzavarására irányzott czélját, a hatóságnak fel nem jelentette, sőt részben leírta és másoknak olvasni adta, büntetésre méltó cselekedetet követett el.

Bujanovics is azon állításban keresett menedéket, hogy Volney művének tartá a katekizmust; és mivel idegen nyelven van írva, Magyarország különleges viszonyaira nem vonatkozik, és oly elveket hirdet, melyek általánosan elterjedett nyomtatott könyvekben is feltalálhatók, nem hitte, hogy elolvasásával bűnös cselekményt követ el. Bár Vrhovszky, a szembesítés alkalmával, meghazudtolá előadásának egy részét, a királyi tábla nem találta „eléggé" bebizonyítva, hogy Bujanovicsnak „positiv" tudomása volt a titkos társaság forradalmi czéljairól, és még kevésbbé azt, hogy a titkos társasághoz csatlakozott.

Makk, Szlávy György és Ujgyörgyi három évi, Prusinszky két évi fogságra azért ítéltettek, mivel azt, a mit a titkos társaságok és a katekizmusok felől hallottak, fel nem jelentették.

Hat vádlottnak a vizsgálati fogságot számította be a királyi tábla büntetésül. Ezek között Baranyay súlyosan compromittálva volt, a mennyiben a demokratikus katekizmust leírta, és a titkos jeleket ismerte; azonban ki tudta mutatni, hogy a titkos társaság czéljairól nem volt „teljes" tudomása, és Szolárcsik elfogatása után, a királyi ügyek aligaz-

gatójának följelentést tett, miáltal — mint a királyi tábla mondja — önmagának vádlója lett.

Túrós ocsai lelkésznek Szlávy János emlékezet után dictálta le a fölvételi szabályokat. A királyi tábla kétségesnek tartotta, vajjon teljesen dictálta-e le azokat, és ha vajjon a ledictált részletekből fölismerheté-e az összeesküvés valódi természetét. Túrós ugyanis erősíté, hogy a zsarnokság megszüntetéséről szóló helyet úgy értelmezé, hogy az igazságszolgáltatás terén elhatalmasodott visszaélések és az urasági tisztek önkényének megszüntetésére vonatkozik. Szlávy János azt vallotta ugyan, hogy közölte vele „a forradalom létrehozására hivatott titkos társaság megalakulását"; de Túrós határozottan tagadta. Egyebet tehát nem lehetett rábizonyítani, mint azt, hogy a „gyanús dolgokat", melyekről tudomása volt, fel nem jelenté. De ezért, a királyi tábla felfogása szerint, elég súlyosan volt a vizsgálati fogság által megbüntetve.

Marton orvos elismeré, hogy a reformátorok katekizmusát elolvasta; de védelmére felhozta azon nyilatkozatait, melyekből kitünik, hogy a katekizmus elveit nem tette magáévá; továbbá állítá, hogy a titkos társaságok felől semmit sem tud. Az ügyigazgató utalt ugyan Ambrózy vallomására, mely szerint Marton vele a titkos társaságról beszélgetett volna; azonban a törvényszék ezzel nem látta bebizonyítottnak azt, hogy Marton „a titkos társaság forradalmi czéljáról és a katekizmusoknak a forradalom előkészítése érdekében történt terjesztéséről tudomással bír", annál kevésbbé azt, hogy az összeesküvéshez beleegyezését adta. És így büntetésre méltónak csak azt találta, hogy a

katekizmus gonosz czélját fölismerve, titoktartást igért és följelentést nem tett.

Ugyanezen indokolással találkozunk Abaffy Ferencz és Kazinczy Miklós ítéleteiben; hogy t. i. bár nem ismerhették fel „a czélbavett bűntény egész iszonyatosságát", az a mit tudtak, méltán fölkeltheté bennök azt a gyanút, hogy gonosz vállalat terveztetik; Abaffynál az általa írt lázító versek súlyosbító körülmény gyanánt tudatnak be.[1]

A teljes fölmentés szerencséje azoknak jutott osztályrészül, a kikre az ügyigazgató sem azt be nem bizonyíthatá, hogy az „egész" katekizmust ismerték, sem azt, hogy a titkos társaságok valódi természetéről tudomással birtak. Sehy Ferencz színész és Szilla Miklós jogász is, bár nem tartoztak ezeknek sorába, ugyanezen kedvezményben részesültek. Sehynek tudomása volt a titkos társaságok létezéséről; de az általa tett följelentéssel teljesíté kötelességét. A királyi ügyigazgató felhozta ugyan, hogy későn — Martinovics elfogatása után — és félelemből határozta el magát a följelentésre; de a királyi tábla nem vette tekintetbe ezen ellenvetést, mert — úgymond — az ügyigazgató nem képes bebizonyítani, hogy Sehy ismerte Martinovics elfogatásának okát és az ő szerepét az összeesküvésben. Szillára pedig bebizonyult ugyan, hogy az egyik katekizmust egészen elolvasta; de a törvényszék nem akarta föltenni, hogy a huszonkét éves tapasztalatlan ifjú a katekizmus szövegéből a tervezett vállalat természetét fölismerheté.

Bacsányi is azok között volt, a kiket a királyi tábla fölmentett. Martinovics terhelő nyilatkozatá-

[1] Nemessányi ítéletében a kiállott fogság betudása egyáltalán nem indokoltatik.

nak, mint egyes tanú vallomásának, nem tulajdonított bizonyító erőt. Az ő saját vallomásából pedig nem meríté azt a meggyőződést, hogy az összeesküvés czéljait ismerte, és ahhoz csatlakozott. Az ügyigazgató Bacsányi forradalmi irányának bebizonyítására felhozta az általa kiadott verseket. De mivel az ezek által elkövetett vétségért a reá mért büntetést kiállotta: a királyi tábla azokra nem volt többé tekintettel. —

A királyi tábla által hozott ítéletek tanúságot tesznek arról, hogy a bírák függetlenül, lelkiismeretök sugalmazása szerint jártak el tisztökben. Nem titkos utasításokat követtek; nem az ügyigazgató által gyakorolt pressió előtt hajoltak meg. Sőt ellenkezőleg, az utóbbinak ádáz terveit nagy részben meghiúsították; számos áldozatot ragadtak ki kezei közől. Erre nézve nagy érdeme volt az előadónak, Somogyi ítélőmesternek, a ki épen az udvar bizalma által nyerte el ezen fontos tisztet.[1] És abból, hogy Abaffyt, a ki a vádlottak sorában a legjelentékenyebb politikus, és Bacsányit, ki a szabadelvű írók között a legmerészebbek egyike, a fölmentettek sorában találjuk; joggal következtetjük, hogy az udvar nem gyakorolt befolyást a per kimenetelére; mert különben leginkább ezen két férfiút kívánta volna ártalmatlanná tenni.

El volt terjedve az a nézet, hogy a halálítéleteket a bírák azért mondották ki, mert az udvar megbizottjai elhitették velök, hogy az ítéletek csak ijesztésül szolgálnak, és a király bőségesen fogja kegyelmezési jogát gyakorolni.[2] De

[1] Kazinczy Ferencz fogsága naplójában Somogyit „nemeslelkűnek" nevezi, szemben Némethtel „a vérszomjas Caraffával".

[2] Még Horváth Mihály is magáévá teszi. (VIII., 183. l.)

ezen föltevést megczáfolják a tények. A legelső öt halál-ítélet megerősítése előtt, mikor tehát még remélleni lehetett, hogy a király a halál-ítéleteket nem fogja megerősíteni, a királyi tábla több vádlottat fölmentett; és az öt halál-ítélet megerősítése után, mikor attól lehetett tartani, hogy a király egyáltalán nem fog kegyelmezési jogával élni, több halál-ítéletet hozott.

De bár nincs okunk és nincs jogunk föltenni, hogy bárki a bírák meggyőződésén erőszakot követhetett el; minden oda mutat, hogy meggyőződésök és elhatározásuk indokait nem kizárólag a periratokból merítették. Bizonyára nagy befolyást gyakorolt rájok a politikai helyzet, mely kérlelhetetlen szigort, véres boszút, elrettentő példát látszott követelni.

Korunk érett politikai nézeteinek, tisztult jogfogalmainak és humánus közérzületének álláspontjáról, úgy a szent István-féle felségsértési törvény formulázását, mint annak a jelen esetben történt alkalmazását, szükségkép kárhoztatnunk kellene. De szent István trónraléptekor ily törvény mellőzhetetlenül szükségesnek tünt fel; a keletkező magyar monarchiát mindenfelől fenyegető veszélyek, és a középkor büntető-törvényeinek kegyetlensége teljesen érthetővé teszik létrejöttét.

Azóta, a lefolyt századok alatt, a monarchikus intézményt soha sem fenyegették oly veszélyek, mint most, a XVIII. század végén. És a franczia forradalom iszonyai, melyek a középkor legvérengzőbb eseményeit elhomályosítják, a visszatorlás hasonló tényeit provocálták. Mikor Franczia országban vesztőhelyre viszik a nemességet, a papságot és a királyt, nem csodálkozhatunk a fölött, hogy Ausztriában és Magyarországban azok ellen,

kik a franczia forradalom példáját utánozni készülnek, a középkor kegyetlen törvényeit alkalmazzák.

A bírák tehát függetlenek valának ugyan, de nélkülözték az igazságszolgáltatásnak másik, nem kevésbbé lényeges kellékét: a tárgyilagosságot. Ez magyarázza meg egyúttal eljárásuk ingadozásait és következetlenségeit. Szükségesnek tartják, hogy néhányan súlyosan bűnhödjenek; de nem akarják megengedni, hogy az áldozatok száma túlságosan nagy legyen.

Így történik, hogy a bűnrészesség egyenlő mértéke mellett, az egyik vádlott halálra, a másik néhány évi fogságra ítéltetik. Sőt például Táncsics és Hirgeist, a kiket az utóbbi sorozatban találunk, súlyosabban valának compromittálva, mint Szolárcsik és Őz, a kikre halál-ítélet mondatott ki.

Így történik, hogy ugyanazon körülmény az egyiknek bűnsúlyát könnyebbíti, a másikét súlyosbítja. Hirgeist és Szulyovszky mindketten azt vallják, hogy Szentmarjaytól, csak beható vitatkozás után vették át a katekizmust; ebből a királyi tábla az egyiknek ítéletében azt következteti, hogy pressiónak engedett, tehát nem szabad megegyezéssel lépett a titkos társaságba; a másiknak ítéletében pedig azt, hogy érett megfontolás, következőleg a bűnös vállalat teljes ismeretével csatlakozott az összeesküvéshez. Landerernek enyhítő körülmény gyanánt tudják be, hogy a katekizmus elolvasása indignatiót kelt tett fel benne; Kazinczy Ferencz ügyében a felségsértési bűntény megállapításánál bizonyítékul hozatik fel az, hogy a katekizmus tartalma iszonyattal tölté el, és még sem jelentette fel a hatóságnak.[1]

[1] Szulyovszky ítéletében súlyosbító körülmény az, hogy „praehabita longiori deliberatione" fogadta el a katekizmust; Hir-

De még inkább vet árnyékot a királyi tábla eljárására Aszalay esete. A törvényszék küldöttsége constatálta, hogy gyenge elméjű, úgyszólván hülye ember áll előtte; a kinek értelmi ereje oly korlátozott, hogy még a forradalom fogalma iránt sincs tisztában. És mégis a tábla öt évi fogságra ítélte; a miáltal összeütközésbe jött az igazságszolgáltatás azon absolut érvényű elvével: hogy nincs büntény a hol nem lehetséges a beszámítás.[1] —

A magyarországi törvénykezési gyakorlat szerint, a főbenjáró pereket, a királyi táblától szabályszerüen a hétszemélyes táblához fölebbezték. Csak oly esetekben történt kivétel, mikor a vádlott a királyi tábla ítélete után kegyelemért folyamodott, és ezt el is nyerte.

Még mielőtt a Martinovics és társai ellen megindított per kezdetét vette, Ürményi fölveté azt a kérdést, vajjon a jelen esetben a vádlottaknak meg lehet-e engedni, hogy a fölebbezést elmellőzve, a királyhoz folyamodhassanak. Ő több tekintetben, főleg „a közvélemény megnyugtatása czéljából", kivánatosnak tartá, hogy a fennforgó perekben az egész királyi cúria, tehát a hétszemélyes tábla is ítéljen. A király ugyanezen véleményben volt, és kijelenté, hogy csak a hét-

---

geist ítéletében enyhítő körülmény, hogy „post crebras disceptationes persvasu sit". — Landerer ítéletében: „In tantillum alleviamen circumstantia, illa quod horrore et abominatione praerecensitorum scriptorum conceptis... deserviret." Kazinczy ítéletében: „Cum interim... pateat Partem I. sub exordio statim peralecti Catechismi horrore instituti perculsam,... his tamen non attentis Societati huic semet ... adjunxerit."

[1] Az ítélet kiemeli, hogy a táblai küldöttség „hebetiorem ingenii statum,... mentis imbecillitatem" constatálta.

személyes tábla ítélete után fogad el kegyelmi kérvényeket.[1]

Ugyancsak a régi gyakorlat szerint, a hétszemélyes tábla megerősíteni vagy enyhíteni szokta a királyi tábla által hozott ítéleteket, és soha sem súlyosbítá azokat. A főherczeg-nádor mindazáltal kérdést intézett a királyhoz, vajjon a hétszemélyes tábla, eltérve ezen gyakorlattól, súlyosbíthatja-e az ítéleteket, esetleg a fogságra szóló ítéleteket átváltoztathatja-e halál-ítéletekre? A király ezen kérdésre igen-nel válaszolt.[2] Egyúttal elrendelte, hogy a hétszemélyes tábla, ezen kivételes esetben, a husvéti törvényszak alatt is tartson üléseket.[3]

A hétszemélyes tábla elnöki tisztét a nádor viselte. A bírák száma húszra ment, a kikből öt a főpapsághoz, hét a főrendek osztályához és nyolcz a köznemességhez tartozott. A főpapok a felségsértési perek tárgyalásában nem vettek részt. A főrendű bírák a következők valának: gróf Zichy Károly országbíró, Végh Péter tárnokmester, gróf Brunszvik József, gróf Limburg-Styrum Károly, báró Sághy Mihály és Balogh Péter torontáli főispán. A köznemesi rendből: Almássy Ignácz, Batta Bálint, Beniczky Sámuel, Beöthy Imre, Bezerédy Ignácz, Jankovich János, Péchy Gábor és Szentiványi János. Az előadói tisztet mindíg azon ítélőmester viselte, a ki a királyi táblánál referálta a pert.

A hétszemélyes tábla, április 29-ikétől május 23-ig, tizenkilencz ülésben, foglalkozott a felség-

[1] A személynök 1795. márczius 9-én kelt fölterjesztése és a márczius 16-án kelt királyi leirat az országos levéltárban.

[2] Az április 18-án kelt leiratot idézi Horváth Mihály (i. h. 184. l.)

[3] A cancellár márczius 16-iki fölterjesztése és a márczius 18-ikán kelt k. resolutió a kabineti levéltárban.

sértési perekkel. A királyi tábla negyvenhat ítélete közől csak huszonhatot erősített meg. Úgymint: Martinovics és a négy igazgató, továbbá Kazinczy Ferencz, Öz, Szabó László, Szén, Szlávy János, Szolárcsik, Szulyovszky, Verseghy és Vrhovszky halál-ítéletét;[1] Erdélyi, Juhász és Szlávy György fogságra szóló ítéletét; Abaffy, Illés, Kazinczy Miklós, Lonovics, Marton, Nemessányi, Paitzkofer, Sehy és Túrós szabad lábra helyezését jóváhagyta.

Négy ítéletet „az enyhítő körülményekre való tekintettel" enyhített. Aszalay fogság-büntetését öt évről kettőre, Makk és Bujanovicsét háromról kettőre, Lukácsét háromról egyre szállította le.

Ellenben a többi ítéleteket súlyosbította. És pedig a halál-ítéletek számát négygyel szaporította.

Landerer perében a királyi tábla nem látta kellően bebizonyítottnak, hogy a titkos társaság szervezetéről és czéljairól teljes tudomással birt; minélfogva tíz évi fogságra ítélte. Ellenben a hétszemélyes tábla, abból, hogy Landerer a két katekizmust a fölvételi szabályokkal együtt leírta, és a katekizmusok terjesztésére hivatott társaság létrejötte felől értesítést kapott: arra a meggyőződésre jutott, hogy „a királyi trón és az állami rend felforgatására irányúlo társaság létezéséről és czéljairól teljes tudomása vala", és így a felségsértési bűntényt valósággal elkövette.

Uza Pálra nézve is hasonló eset forgott fenn. Minthogy a demokratikus katekizmust egészen leírta, a másikat csak részben írta le, de egészen el-

[1] Martinovics ítéletében kimondá, hogy a négy igazgató után fog kivégeztetni. Martinovics, Öz, Szlávy János és Verseghy ítéleteiben elrendelé, hogy forradalmi irataik máglyán elégettessenek.

olvasta, és a titkos jeleket ismerte: a hétszemélyes tábla felfogása szerint, be kellett látnia, hogy a titkos társaság a király és az ország ellen irányzott összeesküvést képez; e mellett a felségsértés bűntényében az által is részessé lett, hogy, bár kellő bizonyíték (Őz kézírata) volt kezei között, mégis a följelentést elmulasztá.

Hirgeistnak a királyi tábla bírái előtt oltalmúl szolgált ifjú kora, őszinte vallomása és a javulásra nyújtott remény. A hétszemélyes tábla mindezt nem veszi tekintetbe; csak azt látja, hogy tagja és terjesztője vala a titkos társaságoknak, a melyekről tudta, hogy a forradalom létrehozása képezi czéljokat.

A húsz éves Szmetanovicsot sem védte meg ifjú kora, a mely a királyi táblát nem engedé föltenni, hogy a titkos társaságok és a katekizmusok terjesztésének következményeit belátta, és a gonoszság azon fokát, melyet a felségsértés föltételez, elérte volna. A hétszemélyes tábla bebizonyítva látván azt, hogy a titkos társaság tagja volt, és azt terjeszté: nem habozott halál-büntetést mondani ki rá.

Azoknak sorából, kiket a királyi tábla teljesen fölmentett, a hétszemélyes tábla ötöt ítélt egy esztendőtől ötig tartó fogságra A legsúlyosabban Baranyayt sújtotta. A királyi tábla főleg azért menté fel a vádtól, mert följelentette azt, a miről tudomása volt. A hétszemélyes tábla ezen följelentésnek nem tulajdonított értéket, mert csak akkor tette, mikor Szolárcsik elfogatásának hírét vette. Öt évi fogságot szabott rá.

Rosty János a katekizmusnak csak kivonatát kapta Sigray gróftól; de a hétszemélyes tábla

bírái úgy találták, hogy ezen irat tartalma is felvilágosíthatá aziránt, hogy forradalom létesítése czéloztatik; mivel pedig ennek daczára nem tett följelentést, sőt két barátjával közlé a pontokat: három évi fogságot vont magára.

Kopaszt azért mentette fel az első bíróság, mert nem volt bebizonyítható, hogy az egész katekizmust bírta vagy leírta. Mivel azonban vallomásában megemlíté, hogy szándéka vala a kezei között levő iratot a hatóságnak átadni; ebből a hétszemélyes tábla azt a következtetést vonta le, hogy az irat veszedelmes természetéről tudomása vala; és így, mivel szándékát nem hajtotta végre, bűnösnek tekintendő. Súlyosbító körülményül szolgált az is, hogy oly iratokat találtak nála, melyek „a királyt gyalázták, és zavarok előidézésére alkalmasak". Két évi börtönt kellett szenvednie.

Bacsányit sem tekinté a hétszemélyes tábla egészen bűntelennek, minthogy Martinovicscsal, a forradalom előidézésére hivatott társaság alakulásáról beszélgetett, és ezt fel nem jelenté; továbbá súlyosbító körülmény gyanánt tudta be neki azt, hogy védiratában „kárhozatos elveket" hangoztat. E mellett más módon is magára vonta a főtörvényszék tagjainak neheztelését. A királyi tábla felmentő ítéletének kihirdetése után, örömmámorában, a következő verset írta, szénnel, börtönének falára:

„Szép a hazáért tűrni, viselni rab-
Lánczot, s halált szenvedni dicső dolog,
A mely halandó el 's vész érte
Nemzeteket nemesít nevével."[1]

[1] Szirmay följegyzése.

Míg ő az ítélet kihirdetésétől számítandó egy évi börtönre ítéltetett, a Brehm orvosra mért fogság elfogatásától számíttatott. Az utóbbit, minthogy saját vallomásának tanúsága szerint, tudta, hogy a társaság, melybe Sigray által fölvétetett, forradalmi irányú, a súlyosabb büntetéstől csak az a két körülmény óvta meg, hogy a vele közlött pontok értelmét kellőleg nem fogta fel, és el volt határozva följelentést tenni.

Ezeken kivül a hétszemélyes tábla három elítéltnek a k. tábla által megszabott fogság idejét meghosszabbította. Táncsicsét „tekintettel rendkivüli gonoszságára, mely a periratokból kiderül", három esztendőről tízre; Újgyörgyiét a perben felhozott súlyosbító körülmények miatt, két esztendőről ötre; Prusinszkyét, a k. tábla ítéletében felhozott okok miatt, két esztendőről háromra emelte.

Azok közül, kiket a királyi tábla egészen fölmentett, a hétszemélyes tábla hármat bűnösnek nyilatkoztatott; de büntetésül csak a vizsgálati fogságot tudta be. Szilla ítéletében ezen eljárást nem indokolja. Fodort azért tekinté bűnösnek, mert tudta, hogy a társaság, melynek fölvételi szabályait és titkos jeleit ismeré, forradalom létesítése czéljából alakult. Rosty Pált pedig azért, mert Sigray közléseiből a társaság veszedelmes voltát fölismerheté, és tudta, hogy forradalom előkészítéséről van szó.[1]

[1] A hétszemélyes tábla Rosty ítéletében a következő tételt állítja fel: „Omnibus societatibus et ligis, etiamsi duntaxat ad reformationem tendant, ex mente legum vetitis." — A hétszemélyes tábla magatartása és eljárása felől csak az ítéletek szövege nyújt felvilágosítást.

XXV. FEJEZET.

Az elítéltek kegyelemért folyamodnak. — Martinovics ajánlatai. — A halál-ítéletek megerősítése. — Martinovics degradátiója. — Az elítéltek végnapjai. — Martinovics és a négy igazgató kivégeztetése. — Kazinczy és tíz társa kegyelmet nyer. — Oz és Szolárcsik kivégeztetése.

A királyi személynök nem várta be, míg a hétszemélyes tábla az összes pereket letárgyalja. A Martinovics és a négy igazgató ellen hozott ítéleteket, a periratokkal együtt, május 4-én fölterjeszté a királyhoz. Ugyanakkor felküldé kérvényeiket is, melyekben kegyelemért folyamodnak.[1]

Martinovics, a kegyelem kieszközlése czéljából, más lépést is tett. Elfogatása után, a bécsi vizsgáló bizottság egyik tagja, Pichelstein Zsigmond főtörvényszéki ülnök, némi részvétet tanusított iránta. Erről megemlékezve, felbátorítva érezte magát arra, hogy közbenjárását kérje ki. Május 7-én levelet intézett hozzá.

„Segítsen rajtam — így ír, — mentsen meg, ó nemes emberbarát! A vizsgálat alkalmával ismerni tanúlt engem, és az egész udvari bizottsággal egyetemben, meggyőződött arról, hogy hibáim daczára nem vagyok megvetésre méltó ember. Tudja, honnan származik vétkem. Legyen irgalmas, és

[1] A fölterjesztés fogalmazata az országos levéltárban.

mondja meg annak, kitől büntetésem elengedése és enyhítése függ, hogy életem megmentése végett, a legmagasabb udvarra és hazámra nézve hasznos öt dolognak elvégzésére ajánlkozom; ha pedig sikeresen keresztül nem viszem, készséggel halok meg."

Ezen „öt hasznos dolog" között első helyen egy találmány áll, a melynek segítségével a legerősebb várat, négy-öt nap alatt, feladásra kényszeríthetni. Részletekbe nem bocsátkozik; csak annyit mond, hogy nem kell több ember hozzá, mint a mennyi egy ágyú kezeléséhez kivántatik; és hogy nem léghajóból áll a találmány.

Továbbá, módot tud nyújtani, hogy az osztrák örökös tartományok közjövedelme évenkint 5—6 millió forinttal, és Magyarország közjövedelme ugyan oly összeggel gyarapodjék; anélkül, hogy akár a népre, akár a földbirtokos osztályra új terheket kellene róni.

Végre, egy polgári törvénykönyv és egy büntető-törvénykönyv kidolgozására ajánlkozik.

„Tizenegy nap óta — írja a levél végén — a halál félelmei között él." Csakis ezeknek hatása alatt, midőn a kétségbeesés pillanataiban elméjére homály borúl, határozhatta el magát arra, hogy ily képtelen ajánlatokat intéz az udvarhoz, és ringathatta magát oly illusiókban, hogy ajánlatait komolyan fogják venni.

A levél, melyet Martinovics felügyelőinek engedélyével írt meg, eljutott rendeltetése helyére. Pichelstein közlé a cancellárral, és ez bemutatá a királynak. De ennek rendeletére, észrevétel nélkül, a periratokhoz csatoltatott.[1]

[1] Pichelstein augusztus 12-én a cancellárhoz intézett levele, a cancellárnak hátiratával, mely a király szóbeli rendeletét tartal-

Ugyanakkor a főherczeg-nádor felküldé irodájának igazgatóját Bécsbe, és általa levelet nyújtott át a királynak, a kit meleg szavakban kért arra, hogy az elítéltektől ne vonja meg kegyelmét.

Sigray és Laczkovics szülei pedig a király lábaihoz vetették magokat, és könyeikkel igyekeztek szívére hatni.[1]

De Ferencz kérlelhetetlen vala. Uralkodói kötelességének tartá, hogy „példát állítson, és ez által hasonló gonosz vállalatoktól másokat elrettentsen". Ezen indokolással erősíti meg, május 11-ikén, a cúria ítéleteit, és ezek haladék nélküli végrehajtását rendeli el.[2]

Egyidejüleg utasította Batthyány bibornokot, mint az ország primását, hogy Martinovics degradatiójának foganatosítása iránt intézkedjék.[3]

Hazánkban a törvényes szokás, összhangzón az egyházi kánonok szabványaival, azt követelte, hogy egyházi személyek, a kik halálra vagy más testi büntetésre ítéltetnek, az ítélet végrehajtása előtt, az egyházi rendektől, s az ezekkel kapcsolatos kiváltságok- és jogoktól, ünnepélyes szertartással, megfosztassanak, vagyis degradáltassanak.[4]

---

mazza, az országos levéltárban. Ezen levélhez volt kétségkivül csatolva Martinovics irata is; de ez egy magán autograph-gyüjteménybe került, a honnan közzétette Schimmer „Bilder aus der Heimath" czímü munkájában (Bécs 1854.) 386. lapon.

[1] A nádor közbenjárásáról és a szülők esdekléseiről említést tesz Szirmay emlékirata. — Berzeviczy Pál április 12-én Szulyovszky Sándorhoz intézett levelében említi, hogy több megye is felírt az elítéltek érdekében. (Kazinczy-gyüjtemény, az Akadémia kézirattárában.)

[2] „... Spectata nefanda huius criminis atrocitate, imploratam gratiam, ad statuendum etiam exemplum, et quosvis alios ab huiusmodi nefariis molimínibus deterrendos, haud elargiendam."

[3] A május 11-én kelt királyi leirat az esztergomi primási levéltárban.

[4] Verbőczy partis II. titulo 44. irja, hogy felségsértésben elmarasztalt egyháziak „praemissa degradatione" végeztetnek ki. A Tri-

Mikor tehát a felségsértési per Martinovics és még három kath. pap ellen megindíttatott, a primás már előlegesen megbízta Kondé Miklós érseki helynököt, Kurbélyi kanonokot és Jordánszky levéltárnokot, hogy az egyház törvényeit és gyakorlatát tanulmányozva, adjanak véleményt az iránt, mily állást kelljen elfoglalnia, ha a vádlott papok halálra ítéltetnek, és a kormány a degradátió foganatosítását fogja kívánni.

Mind a hárman első sorban fölvetették azt a kérdést: vajjon a papok bünügyeiben az egyházi vagy a világi törvényszék illetékes-e ítélni?

Arra nézve, hogy az egyház régi kánonjai értelmében, papok felett csak egyházi bíró ítélhet, nem merülhetett fel kétség. De egyedül Jordánszky fejezte ki azt a véleményt, hogy ezen kánonok a magyarországi joggyakorlat szempontjából érvényesek. Ellenben Kondé és Kurbélyi kimutatták, hogy az európai államokban, és különösen a Magyarországban uralkodó jogi gyakorlat azon kánonokat hatályon kivül helyezte, minélfogva az egyháziak, kik a polgári törvény ellen vétenek, polgári törvényszék hatósága alá tartoznak. Sőt Kurbélyi, elvetve azt a felfogást, mely szerint az egyháziak hajdan élvezett immunitása isteni törvényeken alapszik, azt fejedelmi kiváltságok folyománya gyanánt tünteté fel; és Jordánszkyt cáfolva, XIV. Benedek pápa következő nyilatkozatát idézé:

partitumhoz csatolt magyarázó jegyzetek közt olvassuk: „Quoties jura nostra poenam corporalem clerico infligendam statuant, semper intelligenda sunt: praemissa degradatione; per quam scilicet clericus statu suo, privilegio fori et canonis... spoliatur." — Csak egy eset ismeretes hazánk történetében, a Martinovicsot megelőző korból. Palya József nyitramegyei diaconus Mária Terézia alatt degradáltatott.

„A püspök, ki az egyházi jog által egykor reá ruházott hatóságot e részben is igénybe venné, oktalanúl cselekednék; mert lehetetlen dolog keresztülvitelére tenne kisérletet, és a nélkül, hogy az egyháznak használna, a fejedelem haragját idézné fel.“

A degradátióra térve át, constatálták, hogy a régi kánonokat, a melyek szerint azt csak zsinati törvényszék ítélete alapján lehetett foganatosítani, a tridenti zsinat végzése érvényöktől megfosztotta; minélfogva a degradátiót most a megyés püspök, vagy helynöke, hat apátnak, vagy legalább a jogban jártas hat áldozárnak közreműködésével hajtja végre. És habár azon intézkedés, mely a közreműködő áldozároktól a jogban való jártasságot követel, arra látszik utalni, hogy azok hivatva vannak mint bírák működni: kétségtelennek tartották, hogy oly esetekben, mikor a bűntény a polgári törvényszék illetőségéhez tartozik, ennek ítélete szolgál alapjául a degradátiónak, és külön egyházi ítéletre nincs szükség.

Martinovicsra nézve, abban a véleményben voltak, hogy mivel Bécsben volt állandó lakása, és ott fogták el, a degradátió foganatosítása a bécsi érseket illeti, a kitől joghatóságának az esztergomi érsekre való átruházását kérni kell. Verseghy, Makk és Juhász az esztergomi érsekség joghatóságához tartoznak. E szerint mind a négyet, a menynyiben halálra ítéltetnek, a királyi tábla ezen ítélete alapján, az esztergomi érsek pesti helynöke, a budavári plébánia-templomban, a római pontificalében előírt szertartások szerint, nyilvánosan fogná degradálni.[1]

[1] Jordánszky 1794. deczember 5-, Kondé 1795. február 14- és Kurbélyi dátum nélküli emlékiratai a primási egyházi levéltárban.

Midőn Martinovics halál-ítéletét a hétszemélyes tábla is megerősítette, Batthyányi bibornok, a fentebbi javaslatok alapján, pesti helynökét Kondé Miklós püspököt, ellátta a szükséges felhatalmazással és utasítással.[1]

Az érseki helynök a vett utasítástól csak egy pontban tért el. Németh ügyigazgató kívánatára, a börtönhöz közelebb fekvő ferencz-rendü templomot jelölte ki a degradátió színhelyéül.

Május 17-én Martinovics a gárda-épületből a ferencz-rendüek zárdájába vitetett át. Másnap reggel a kolostor étteremében kihirdettetett neki a királyi leirat, mely a kegyelmi kérvényt elutasítva, a halál-ítéletet megerősíti. Nyugodtan hallgatta végig, mire néhány szót intézett a bírákhoz, kiket szemrehányásokkal halmozott el.[2]

Beszédét félbeszakították, értésére adva, hogy degradátiója azonnal végre fog hajtatni. A börtönfelügyelő szobájában levették róla a bilincseket, és papi ruhát adtak rá. Így a szomszéd templomba vezették, melynek falai között, három év előtt, fényes és lelkesült közönség jelenlétében, Ferencz

[1] Batthyányi május 12- és 13-án kelt rendeletei ugyanott.

[2] Kazinczy Ferencz, naplójában, a következő beszédet mondatja el Martinovicscsal: „Hideg vérrel megyek a halál elé; megérdemlem büntetésemet a királytól, kit megbuktatni készültem; de a mi nem az én munkám lesz később. De mondjátok meg bírák, mily lélekkel ölhetitek meg azt a nemes lelkü, de minden jóra és roszra képtelen Sigrayt, kit én segédemnek csak azért választám, mert sietnem kellett, és kivetettem volna, mihelyt alkalmasabbat találok. Véthetett-e annyit, hogy meg kelljen halnia?“ Ettől a „Majestäts-process in Ungarn“ című röpirat által szájába adott beszéd egészen eltér: „Ismerem a törvényeket, tudom, hogy nem követtem el felségsértést. Szándékomért nem érdemlek halált. De ha azok, a kik a császárt és a státust kormányozzák, azt hiszik, hogy a státus java halálomat követeli, s ha ez bíráim lelkiismeretével megfér: kész vagyok meghalni. De ha bünös vagyok, bünösek bíráim közül mindazok, a kik 5 év előtt az országgyülésen ugyanazon elveket hirdették.“

magyar királylyá koronáztatott. Most is nagy sokaság töltötte be, némán várva a még szokatlanabb látványt.

Martinovics emelt fővel, szilárd léptekkel haladott a szentélybe, hol Kondé püspök, főpapi öltözetben, infulás apátok és segédkező papok által körülvéve, foglalt helyet. Közelében állottak a királyi tábla képviselői: Somogyi és Majláth ítélőmesterek, valamint Pestmegye küldöttei: Szabó János szolgabíró és egy esküdt.

Martinovicsnak magára kellett venni mindazon templomi öltönyöket, melyekben a pap az oltárhoz járul. Egész készséggel, a szabályszerű módon vette fel azokat. Mire, két áldozár által kisérve, a főpap elé ment, s itt térdre borúlt.

Kondé pedig a néphez fordúlva, rövid beszédben a szertartás jelentőségét magyarázá. „Az egyház — úgymond — azon papjait, kiket, súlyos bűntények miatt, a világi hatóságnak ki kell szolgáltatnia, mielőtt tőlök védő karjait elvonja, az egyházi rendtől megfosztja. Az előttünk álló szerencsétlen testvér, megfeledkezve egyházi állásának kötelességeiről, megvetve az isteni és emberi törvényeket, lábbal taposva az Isten, a király és az állam iránt köteles hűséget... lázadóvá lett,... összeesküvést szervezett,... miáltal érdemetlenné vált azon tisztességre és kiváltságos állásra, mely a papot megilleti.“ A mindenható Isten nevében, kinyilatkoztatja tehát, hogy őt minden egyházi hivatal- és javadalomtól megfosztja és degradálja.

Ezután felolvastatott a királyi cúria ítélete. És most kezdetét vette a szertartás.

A segédkező papok Martinovicsnak átadják a kelyhet, az áldozári fokozat jelvényét; a püs-

pök kiveszi azt kezeiből, leemeli róla a casulát meg a stólát; majd mindkét kezén azon helyet, melyet a fölszentelés alkalmával a püspök szentelt olajjal megkent volt, késsel érinti, annak jeléül, hogy a kenet hatásától megfosztja.

A többi egyházi rendek jelvényeit is egymás után Martinovics kezeibe adják; Kondé pedig mindegyiket elveszi, és az előtte térdelőnek haját kevéssé megnyirva, ezzel a hajkoronától megfosztja.

A szertartás minden egyes részletét, a pontificaléban előírt mély értelmü, gyakran megrendítő hatású formulák és imák kisérik.

Végre a főpap a polgári hatóság jelenlevő képviselőihez fordúl, és a pontificale következő szavait intézi hozzájok: „Ezen degradált egyént, a kit az egyházi rendtől és a papi kiváltságoktól megfosztottunk, ezennel átadjuk a világi bíróságnak. De, bíró úr, Isten szerelmére, hathatósan kérünk, hogy meghallgatva a vallás és az irgalom sugalmazását, tekintetbe véve a mi közbenjárásunkat is, ezen szerencsétlent a halál és a csonkítás büntetésétől kiméljétek meg!“

Martinovics, kezdettől végig, komolyan és iledelmesen viselte magát. Még az ő frivól szelleme sem szabadúlhatott az ünnepélyes óra nagy benyomásaitól. Mélyen meg volt hatva, és fölébredtek lelkében a vallásosság régóta szunnyadó érzései. Azon kéréssel fordúlt a püspökhöz, rendeljen számára gyóntatót; és azt az óhajtását fejezte ki, hogy Tóth pesti plébános részeszítse az egyház végső vigasztalásaiban. Mire Kondé bátorító szavakat intézett hozzá: helyezze bizalmát Isten irgalmába, és tegye magát arra őszinte bűnbánat által érdemessé.

A templomból Martinovicsot, saját kérésére, nehogy ismét a néptömeg között kelljen elvonulnia, a sekrestyén át vezették ki.[1]

Szobájába érve, az önuralom, melyet a templomban megtudott őrízni, elhagyta, és elájult. De mikor felocsudott, csakhamar új reménység költözött lelkébe. Ismételve mondá: „Lehetetlen, hogy Ferencz császár lefejeztessen; hiszen kezei között vannak atyja iratai.“ A mint váltakozva remény vagy kétségbeesés tölté el, majd mély áhitatot mutatott, és csókokkal halmozá el a feszületet; majd ismét vallástalan hajlamainak engedve, eltaszítá magától a keresztény hit jelvényeit. Egyszer folyamodásokat írt, kegyelemért, vagy legalább a kivégzés elnapolásáért esdekelve; máskor arra

[1] Kondé érseki helynöknek, május 18-án kelt hivatalos jelentése, a primási egyházi levéltárban. Lényegileg megegyez azzal Sághi Ferencz máj. 21-iki levele, a melyben írja, hogy Martinovics „az egész ceremonián keveset vagy semmit sem változott... Mindent szépen elszenvedett. Megköszönte Kondénak.“ Említi, hogy Kondé M. „kezét csak megérintette rézkéssel, hajából kérésére keveset metszett el. Midőn neki mondták: „Rebellis fuisti in Deum,“ fejét rázta, hogy nem; „in Regem et patriam,“ akkor hajtogatta, hogy igenis. Mikor Kondé mondá: „Indignum te reddidisti ejiciendi Daemonia, imo ipse obsessuse a Daemone“, kezét rázta és ábrázatját összehúzta. — A valóságnak nem felel meg Szirmay előadása (1809-ben). Szerinte M. megjelenése szánalmat keltett a közönségben; de ezt csakhamar indignatió fogta el vakmerősége felett; mert büszkén emelte fejét és hordotta körül szemeit, majd igenlőleg, majd tagadólag rázta fejét, és megvető mosoly vonult el ajkain. — Még később (1811-ben) jegyzé fel Kazinczy a hallottakat: „Egymásba öltött karral, kevély léptekkel, tétetett nyugalommal lépe a tele tömött templomba. Mikor az öltönyöket levették, a segédkező papok elvesztették a sorrendet. M. figyelmezteté a tévedésre. Mikor Kondé átadta a bíráknak mondván: „Átadom tehát nektek ezt az embert, a ki a haza ellen összesküvést forralt, közbe kiálta: „Nem igaz, a haza ellen nem, csak a király ellen.“ — Kondé nem intézett ily szavakat a bírákhoz, következőleg M. nem is tiltakozhatott. — Általán Kondé hivatalos jelentésének teljes hitelességét nincs okunk kétségbevonni; mert nem állott érdekében a primást tévesen informálni a történtekről.

kért írószereket, hogy lengyel tánczdarabokat, melyeket fogsága alatt szerzett, jegyezzen le.

Laczkovics is ily szélsőségek között hányattatik utolsó napjaiban. Mikor felolvasták előtte a királyi leiratot, mely a halál-ítéletet megerősíti, „összeszidta és teremtettézte az ily bírák lelkeit.“ Fütyörészve és káromkodva ment börtönébe. „Ördög teremtette — mondá — egyszer hittem papnak, s az is halálra vitt.“ „Nem bánom, akár sütnek, akár főznek; a mit vetettem, ki fog kelni; elvesznek a kopók, de megmaradnak a vadászok.“

Délután megjelent nála Kratucsek Antal exjezsuita, ki Kondé püspök kérésére, elvállalá a nehéz tisztet, melyben két más pap vonakodott eljárni, félve „ezen új Catilinától“. Kratucsek, belépve Laczkovicshoz, magyar nyelven, szívélyes szavakkal üdvözlé, és gyengéd kímélettel adta elő jövetelének okát. A fogoly durván elutasítá, hevesen kikelve Martinovics és a papok ellen. „Soha sem hittem — mondá egyebek között — hogy egy pápista pap csalárdsága halálra vezéreljen.“

A lelkész türelmesen hallgatta végig kifakadásait; és ügyesen kizsákmányolta czéljaira. „Igaza van — így szólott — jogosan neheztel Martinovicsra; de ha követte őt a csábítót, a ki halálra viszi, kövesse őt most is, a mikor útmutatója lehet az örök életre.“ És elbeszélé, hogy Martinovics gyóntatót kéretett magához.

Ezen közlés láthatólag meglepte Laczkovicsot. „De nem szükséges, — folytatá a lelkész — hogy nékem, egészen ismeretlen embernek gyónjon meg; válaszszon bárkit, a kihez bizalma van.“ Laczkovics kijelenté, hogy ő is meg fog gyónni. Másnap csakugyan meggyónt, és többek jelenlétében, meghatot-

tan vette magához az oltári szentséget, és szívesen beszélgetett Kratucsekkel vallási tárgyakról.[1]

Szentmarjay, a királyi leirat kihirdetésekor, hevesen megtámadta az ügyigazgatót. „Uraságod rászedett; igérte, hogy ha őszintén bevallok mindent, azzal megmentem életemet. Én meghalok, de elvárom uraságodat annak ítélőszéke előtt, a ki boszút áll az esküszegőn!“

Haragja csakhamar lecsillapúlt; és benső megilletődéssel vette igénybe az egyház kegyszereit. A megnyugvás érzete vonult lelkébe, és annak nemes kifejezést kölcsönözött atyjához írt levelében.

„Én pályámat immár elfutottam — írja többi között — és czélomhoz sietek. Egynehány óra múlva meghalok, és midőn ezen végső levelemet olvasni fogja, már a főszerzőnek kebelébe leszek. Az én ilyen véletlen kimulásomon uram atyám sokat ne küszködjék; mert én azt mint Istennek szent és igaz rendelését nézem.“ A vett jótéteményekért köszönetet mond. És megemlékezik testvéreiről. „Nevelje őket az isteni félelemben, a haza szeretetében, melynek én szerencsés vagy szerencsétlen áldozatja vagyok... Uram atyám jó és példás atyám volt... Én magam hibáztam, s azért büntetésemet jó szívvel szenvedem. Ezt hozzák magokkal az Istennek kitudhatatlan titkai, melyekkel a mindenséget kormányozza. Én mint ő szent felségének több czéljaira eszköze halok meg. Ebben tökéle-

[1] Mindezeket maga Kratucsek írja Szirmay Antalnak, május 22-én kelt levelében. — Kazinczy bizonyára tévesen volt informálva; mert azt írja, hogy Laczkovics csak azon feltétel alatt, ha természetes gyermekeit megláthatja, és hagyatékáról rendelkezhetik, határozá el magát a gyónásra; és hogy egyik vétkének a gyónásban azt vallotta, hogy papnak hitt!

tesen meg is nyugszom... Legyen az Istennek szent akaratja!"[1]

Hajnóczy nyugalommal hallgatá meg a végzetes királyi leirat felolvasását. Mikor az ítélőmester elvégezte: „Távozhatom-e?" kérdé, és meghajtva magát, visszatért börtönébe. Itt megcsörgeté lánczait, és fennhangon, hogy társai meghallhassák, így szólott: „Jobb meghalni, mint akár csak három évig viselni e lánczot."

Kevéssel utóbb belépett szobájába a parancsnokoló kapitány, és az őt kisérő pesti evangelikus lelkészt bemutatva, távozni készült. Hajnóczy visszatartá, és felkérte, hogy vezesse el a papot. „Személyem vagy hivatalom ellen van-e kifogása?" kérdé a lelkész. „Hivatalát — válaszolá a fogoly — egész életemben tiszteltem. Tudom, hogy jó emberek is vannak a papok között. De nem titok előttem, hogy ön protestáns jezsuitismusból a titkos rendőrséghez csatlakozott, és több polgártársát az udvarnál bevádolta."

A lelkész higgadtan válaszolt. Szavaiból Hajnóczy következtetheté, hogy üzeneteket hoz barátaitól. Bizonyára meg is bánta hevességét. És magánál tartá a papot,

Ezóta — mint Kazinczy Ferencz írja — „azon vídámság és nyugalom, melyek az erénynek s valódi nagyságnak társai, egy perczig sem hagyták el". „Ártatlanúl szenvedünk — mondá — az uralkodó párt áldozatai vagyunk; és valóban nem méltó élni, az emberek ily mély romlottságában."

---

[1] A levél, melynek másolata Kazinczy irományai között találtatik, többször jelent meg nyomtatásban. Legújabban Jakab Elek is közlé, a Petőfi-társaság 1879-iki évkönyvében.

Sokat foglalkozott jegyesének sorsával. Szerette volna biztosítani jövőjét, és e czélból oly tervet karolt fel, mely nem kevésbbé tanúskodik naiv felfogásáról, mint nemes érzelmeiről. Barátai közt Kazinczy Ferenczet becsülte legjobban, és belé helyezé legnagyobb bizalmát. Egy magyar katona által, a ki őrt állott börtönében, azt az üzenetet küldé neki, hogy ha kiszabadúl, menjen Sopronba, s vegye nőül az ő mátkáját; nyugodtan menne a hóhér kardja alá, ha tudná, hogy ezen óhajtása teljesül. Kazinczyt büszkeséggel tölté el az általa annyira tisztelt férfiú bizalma.[1] De kiszabadulása után, természetesen, nem is gondolt arra, hogy annak megfeleljen.

Míg Szentmarjay és Hajnóczy nyugodtan néztek a végső óra elé, Sigray grófot teljesen megtörte a csapás súlya. A királyi leirat meghallgatása után ájultan vitték ki a teremből. Töredelmesen meggyónt, de a vallás vigasztalásaiból sem merített erőt. Az utolsó éjszaka oly állapotban volt, hogy azt hitték, nem éli meg a reggelt.[2]

Május 20-án reggeli hat órára volt kitűzve az elítéltek kivégeztetése, a melynek végrehajtása

[1] „Hogy engem — úgymond — Hajnóczy óhajta mátkájának férjül, annak becsét egész mértékben érzem; s kevélykedem vele.“

[2] Az elítéltek végső napjairól Sághy Ferencz május 21-iki levele, — a „Majestäts-process“ czímü röpirat, — Kazinczy naplója és Szirmay emlékirata tartalmaznak részleteket. — A kivégeztetésről a következő egykorú tudósítások állanak rendelkezésünkre: Sándor István, Sághy Ferencz, Nyizsnyánszky György, Kratucsek lelkész és Bernáth József május 20—22. között irt leveleik; (az utóbbi három Szirmay Antalhoz van intézve, és ez által emlékiratába fölvétetett); Szabó János pestmegyei szolgabíró junius 9-én kelt hivatalos jelentése (másolata az országos levéltárban). Továbbá a „Magyar Hirmondó“ és a „Preszburger Zeitung“ május 26- és junius 2-iki számaikban közlött tudosítások. — Végre megemlítendők: a „Majestäts-process“ czímü röpirat, Szirmay emlékirata és Kazinczy naplója, mint közel egykorú források.

Pestmegye törvényhatóságára bizatott. A nádor május 16-án kelt rendeletének vétele után, az alispán a következő napra kisgyűlést hívott össze, mely Szabó János szolgabírót küldötte ki. Ez május 18-án, a megye nevében átvette a halálra ítélt foglyokat, és a börtön udvarán, négy megyei hajdút állított fel.[1]

Ugyanakkor a katonai parancsnokság rendkivüli előkészületeket tett, mintha lázadástól lehetne félni. A kivégeztetés napján, a laktanyában az ágyúk elé befogták a lovakat. A katonaság, melyet kemény töltéssel láttak el, a börtönül szolgáló gárdakaszárnyától, a bécsi kapun keresztül, le a vár éjszaki oldalán, a vesztőhelyig, sűrű sorfalat képezett. Mögötte beláthatatlan néptömeg, néma várakozásban, foglalt helyet.

Öt órakor megnyíltak a börtön kapui, és megindúlt a menet, melynek élén Szabó János pestmegyei szolgabíró és egy esküdt, megyei hajdúktól követve, lovagolt. Az elítélteket egyenként négylovas parasztszekerekre ültették; mellettök két-két hajdú, szemben a pap helyezkedett el. A menetet nagyszámú nehéz lovasság kisérte. Az első szekér Martinovicsot vitte, a ki Tóth plébánossal buzgón imádkozott. „Ajtatosságát és szép magaviseletét — mint egy szemtanú írja — csodálták.“

Hajnóczy philosophiai kérdésekről társalkodott a kisérő evangelikus lelkészszel, és nyájasan üdvözlé ismerőseit, a kiket megpillantott.

Laczkovics izgató gyógyszert vett, hogy lelki erejét fokozza. Kratucsek, a ki oldala mellett vala, inté, hogy mint katona bátran, mint nemes ember

[1] A nádor rendelete, és az alispán május 17-iki válasza az országos levéltárban.

illedelmesen, mint keresztény ájtatos lélekkel menjen a halál elé. „Nem rettegek a haláltól, — válaszolá — mint katona gyakran néztem szeme közé. De ember vagyok, érezem a halál félelmét, és küzdenem kell ellene, hogy bátran haljak meg; ha pedig vallásos gondolatokkal foglalkozom, eltünik lelkemből a bátorság.“ A látvány, mely szemei elé tárult, megragadta egész figyelmét. „Még a király coronátióján sem volt ennyi ember; — mondá — nem jó jel, mikor ennyi ember gyül ember vesztére.“ Mikor ismerősöket látott meg, nevetgélve üdvözlé őket. „Servus Latinovics!“ kiáltá egyiknek. S mikor ez elfordúlt, neheztelve mondá: „Nézzétek, ez még szégyenli, hogy ismert.“ A bécsi kapu alatt haladva, egy gyermeket vett észre, a ki magas gerendáról nézte a menetet. Megszólítá őt. „Vigyázz — úgymond — hogy rám ne essél, s agyon ne üss, mielőtt a vesztőhelyre érek.“

Szentmarjay szintén derült hangulatot igyekezett mutatni. A „marseillaise-t“ fütyörészte.

Ellenben Sigray most is félig ájult állapotban vala. Sírt és imádkozott.

A vesztőhelyet a „generalis kaszáló réten“ — mely azóta viseli a vérmező elnevezést — a bécsi kapu alatt jelölték ki. Faalkotmányt nem emeltek; kis magasságra földet hánytak fel. Magyar gyalog katonák négyszögben állták körül.

A mint a menet oda érkezett, Martinovics a vesztőhelyre vezettetett, hogy büntetésének súlyosbításául, társai halálát szemlélje. Szentmarjayt, Laczkovicsot és Hajnóczyt megkimélték ettől; a szekéren hagyták őket, a katonaság által képzett négyszögön kívül.

Sigrayt a hajdúknak kellett leemelni kocsijáról, és a vesztőhelyre vinni. Az ítélet felolvasása után, előállt a budai hóhér, hetvenéves aggastyán, a ki félelemtől reszketve, szerencsétlenül végzé véres tisztét. Az első csapás a gróf vállaira esett. A második csapás is csak sebet ejtett az áldozat fején. Végre a harmadikkal, és ekkor is — mint egy szemtanú megjegyzi — „reszelve vágta el" fejét a törzstől.

A nép hangos kifejezést adott méltatlankodásának. Az öreg hóhérnak el kellet vonúlnia. Az ifjú egri hóhér lépett helyére. Ugyanakkor a gróf tetemét elszállították, friss homokkal szórták be a vesztőhelyet, és elővezették Szentmarjayt. Ez imádságba merülve ült le a székre. A hóhér egy csapásra ütötte el fejét. Brávó-kiáltások hangzottak fel, melyek a hóhér ügyességét jutalmazák, de a melyekből „a történettel való megelégedést" magyarázta ki egykét hírlapi tudósító.[1]

Most Laczkovicsra került a sor. A kocsiról leszállva, gyors léptekkel sietett a vesztőhelyre. Mikor az ítéletet kezdék olvasni, „Ne olvassák — mondá — úgy is tudom mi foglaltatik benne". Míg a felolvasás tartott, a lelkészszel beszélgetett; fölkéré, hogy vigye meg atyjának utolsó üdvözletét és a börtönben írt levelét, köszönje meg a parancsnokoló tisztnek a börtönben tanúsított emberséges bánását. Maga vetette le felső öltönyét, és tette meg a többi előkészületeket. De csak némi vonakodás után engedé kezeit megkötöztetni. Azután megcsokolá a feszületet, búcsút vett a lelkésztől,

[1] A „Preszburger Zeitung" és a „Magyar Hirmondó" tudósítói. — De az utóbbi lap következő számában, egy másik tudósítótól helyreigazítást közöl.

leült a székre, és nyakát kinyújtva, fogadta a hóhér csapását.[1]

Hajnóczy nem kisebb bátorságot és egyúttal megható méltóságot mutatott. A négyszögbe lépve, egy ismerős katonát pillantott meg. „Köszöntsd hazámfiait, — mondá — beszéld el nekik, mint haltam meg. Ne higyjék, hogy gonosztevő valék. Szándékaim jók és tiszták valának. Az igazság áldozatja gyanánt halok meg.“ Majd az ügyigazgatóhoz fordúlt, azon kéréssel, eszközölné ki, hogy hagyatékát nővére kapja meg. Németh páratlan durvasággal felelt: „Te csak lelkedről gondoskodjál, ne nővéredről.“

Az ítélet meghallgatása után, szemeit a sokaságra, majd az égre fordítá, térdre esett, és Molnár prédikátorral imádkozott. Mikor fölkelt, és a hóhérlegények elébe mentek, hogy ruháját levegyék, nem engedé, hogy hozzányúljanak, s maga vetkőzött le. Megölelve a lelkészt, leült a székre. Arczvonásai nem változtak, szelíd mosoly vonúlt el ajkain, midőn feje a törzstől elvált.

Martinovics ezen egész idő alatt a vesztőhely közelében volt. A mint a hóhér Sigray fejére az első sikertelen csapást mérte, ájultan rogyott össze. Mikor magához tért, elébe állott a humánus Novák kapitány, hogy ne kelljen látnia a véres jeleneteket. De így is, ezen óra borzalmai kimeríték szellemi és testi erőinek végső maradványait. Lábai

[1] Kisérője, Kratucsek írja: „Fuit humanissimus, nihil inconveniens admisit, supra fidem praesens.“ Ezen tanúsággal szemben nem fogadhatjuk el Sándor István előadását. E szerint elutasította volna magától a papot, így szólva hozzá: „Hagyjon nekem békét, látja most is pap végett micsoda szerencsétlenségbe jutandok, s netalántán ismét pap végett örök kárhozatra jussak.“ A „Majestätsprocess“ rópirat előadását, mely szerint az ítélet felolvasásakor a bírákat szidalmazta volna, nem lehet alaposnak tartani.

nem bírták fenntartani; s a földön telepedett le. Folytonosan imádkozott, és ismételve kérte a lelkésztől a feloldozást bűneitől. Mikor végre reá került a sor, és ítéletét olvasták, szüntelenül csókokkal halmozá el, majd a feszületet, majd a pap kezeit. A hóhérlegények a székhez vonszolták és bekötötték szemeit. De a kendő lesíklott fejéről, épen akkor, mikor a hóhér csapást készült mérni pallosával, melyet Martinovics meglátott. Szemeit azonnal újra bekötötték, és néhány pillanat múlva, fejét, üstökénél fölemelve, a hóhér bemutatá a népnek.[1]

Martinovics és Sigray — így ítél Kazinczy — gyáván vesztek el; Szentmarjay eszes ember módjára halt meg. Laczkovics bátorságát vadságnak nevezi. Hajnóczy halálát Sokrates kimúlásához hasonlítja.

A kivégezések után, a hóhérok máglyát raktak, melyen a két katekizmust, a fölvételi szabályokat, és a császárhoz intézett nyilt levelet a közönség szeme láttára elégették. Ez alatt az ítéletek magyar és német fordításának példányait osztogatták a jelenlevők között.[2]

Egy negyeddel nyolcz óra után mindennek vége volt. A kivégezettek tetemeit egy ideig közszemlére kitéve hagyták; azután mindegyiket külön koporsóba tették, és a budai temetőn kivül temet-

[1] Martinovics magaviselete felől összhangzók a tudósítások. A „Magyar Hirmondó" egyik tudosítója, ki a négyszögön belül állott, írja, hogy „nagy ájtatossággal imádkozott, s a feszületet... mindíg csókolta. Meggyónt még künn is a mezőn... Azután leült a földre és szüntelen könyörgött". Nyizsnyánszky levelében olvassuk, hogy „humi prostratus jacebat" és „inter continua crucifixi et astantium sacerdotum manuum oscula, plus in extasim rapto, quam sibi praesenti animo, vivere desiit". s. a. t.

[2] Ily példányokat a M. N. Muzeum könyvtára is bír.

ték el. Két sírt ástak; az egyikben Martinovics maga, a másikban négy társa nyugszik.[1]

Másnap reggel a vesztőhelyen titkos kéz által elültetett rózsák virúltak.[2]

Két nappal előbb, a foglyok közül tizenketten, kiket a királyi cúria felmentett, — térítvény aláírása után — szabadon bocsáttattak.[3] Ellenben a tizenhárom halálra ítélt fogoly kínos bizonytalanságban élte napjait. Mindannyian folyamodtak kegyelemért. Rokonaik is megtettek mindent, hogy azt kieszközöljék. A főherczeg-nádor elé járultak, és igéretet nyertek tőle, hogy támogatni fogja esdekléseiket. Majd többen Bécsbe utaztak. A király ismételve kihallgatá, és kegyelmes válaszszal bocsátá el őket.[4]

De e közben több hét telt el, és a foglyok helyzete annál súlyosabb vala, mert társaik kivégeztetése nem maradhatott előttök titokban. Kazinczy Ferencz május 20-ika reggelén, ablakaiból láthatá mint foglalja el kiváncsi nép a szemben levő házak fedeleit. Balsejtelmű gondolatok támadtak elméjében. És csakhamar egy közlékeny tót katona megerősíté azokat. „Már oda vannak", mondá suttogó hangon. „Kik?" kérdé szorongó szívvel a fogoly. „Öten, — válaszolá az őr — a pap, a viczispán, a kapitány, a szép ifjú és a vak gróf."

---

[1] Nyizsnyánszky tudósítása. — Ellenben Kazinczy szerint „az öt testet kivitték a Duna mellett emelkedett halmokra: senki sem tudja, hol fekszenek".

[2] Kazinczy naplója.

[3] Abaffy, Fodor, Illés, Kazinczy Miklós, Lonovics, Marton, Nemessányi, Paiczkofer, Rosty Pál, Sehy, Szilla, Turós voltak azok, a kik szabadságukat visszanyerték; „némely punctumok aláírása mellett", írja Sághy Ferencz május 21-én.

[4] Kazinczy András és Dénes május 11-, 17-, junius 4- és 5-én, Bécsből rokonaikhoz írt leveleik.

De Kazinczy nagy lelke most sem veszté el derültségét. Magok a rideg őrök sem hallgathatták el csodálkozásukat a fölött. „Uram — így szólt hozzá egyik — mi dolog az, hogy te víg vagy, míg mások mindíg búslakodnak? Mit csináltál, hogy ide hoztak?“

„Minden vétkem az — válaszolá ő — hogy leírtam valamit, és hogy társaimat el nem árultam.“

„Hiszen úgy hunczfut volnál, ha azt cselekedted volna; — jegyzé meg a katona. — Mi vétek van abban, hogy valamit leírtál, ha magadnak írtad? S csak azért akarnak megölni?“ Fenyegető kézmozdulattal, adta hozzá: „Majd a németre is rákerül a sor.“

Ugyanazon őr másnap levelet hozott neki Szulyovszkytól, a ki bocsánatot kért tőle, hogy magát és őt is elárulta; egyúttal kérdezé, hogy jó hírei vannak-e Bécsből; mert úgy hallja, hogy mindíg jó kedvű, míg ő maga éjjel nappal sír.

Kazinczy felelni akart. Írószerei nem voltak; de leleményességével pótolni tudta azokat. Chocolade levébe mártott gombostűvel írta volt verseit. Most ebből is kifogyott, és a betűket tűvel lyukasztotta ki a papiron. Azt válaszolá Szulyovszkynak, hogy hírei nincsenek, és azért víg, mert nem akarja, hogy lelke elcsüggedjen. „Ha veszni kell — úgymond — veszszünk szépen.“

Néhány nappal utóbb, június elsején, komoly próbára tétetett lelki ereje. „Mi újság?“ kérdé az őrtől. „Nem jó — mondá az — mert annak a kövér papnak, és egy fiatal úrnak holnapután elütik a fejét.“ „Dehogy ütik — viszonzá Kazinczy — ha elakarták volna ütni, akkor ütötték volna el, mikor minap az ötnek.“

A katona káromkodva ismételé állítását. „De úgy elütik a feje lelkét, mintha soha sem lett volna a két válla között; a hóhér és a két koporsó már amoda által van?“ Hogy a kövér pap nem lehet más mint Verseghy, kétségtelennek látszott. De ki az a fiatal ember? Ezen kérdés foglalkoztatá Kazincyt. Hinni kezdé, hogy ő a vérpad másik jelöltje. A gondolat, hogy hóhér kardjával, mint gonosztevő fog elveszni, fájdalommal és keserűséggel tölté el. De azon volt, hogy bátorsága ne csüggedjen. „A rettegés nem segít a bajon; — így szólt önmagához — gyáván veszni rút, nyugalomban szép.“

Gyászos gondolatainak új táplálékot adott a szolgálattevő tiszt, a ki börtönébe lépve, elfordított arczczal, értesíté, hogy bírái elé kell mennie, meghallgatandó a kegyelmi kérvényre érkezett királyi leiratot. Gyorsan felkészült, és sietett az ülésterembe, melynek ajtaja előtt két sebész állott, az érvágó műszerekkel, hogy ha a foglyok közül valaki elájulna, rögtön eret nyithassanak. „Je suis perdu“ mondá magában Kazinczy — XVI. Lajos szavaival, melyeket ez akkor rebegett, mikor a nyaktilót megpillantva, lelkében az utolsó reménysugár is eltünt.

Az ülésteremben ketten ültek az asztal mellett. Somogyi ítélőmester, bús képpel, szemeit az előtte fekvő papirosra függeszté. Ellenben Németh hideg kegyetlenséggel legelteté szemeit a foglyokon, kik egymásután gyültek a terembe. Mikor tizenhárman együtt voltak, Somogyi felolvasta a május 29-iki leiratot, mely szerint a király, a hozzá fölterjesztett periratokból meggyőződött, hogy Őz és Szolárcsik, „tekintve a bennök meggyökeredzett gonosz elveket, melyek a javulásra reményt nem

nyújtanak", a kegyelemre érdemetlenek, minélfogva a halál-ítéletet megerősíti; ellenben a többinek büntetését fogságra változtatja, mely addig fog tartani, míg „az őszinte bűnbánat és a teljes javulás jeleit adván, a körülmények tekintetbevételével, más intézkedés fog tétetni".

Az ítélőmester kétszer olvasta fel a leiratot, „mivel — úgymond, a foglyokhoz fordúlva — uraságtok meg lévén zavarodva, talán nem fogták fel az értelmét". Ekkor előlépett Vrhovszky, és elkészült beszédben megköszönte a királyi kegyelmet.[1]

Öz és Szolárcsik halál-ítéletének megerősítését Némethnek tulajdonították, a ki „megáltalkodottságuk" bizonyítékául az előbbinek védiratában kifejtett elveket, és az utóbbi által a börtön falára szénnel rajzolt képet hozta fel. E rajz a szabadság fáját állítá elő, melynek törzse Martinovics, ágai az összeesküvés részeseinek neveit viselték; a törzset kard metszi ketté, és alatta e jóslat áll: „Laetius e trunco florebit." „A törzsből szebben fog felvirúlni."[2]

Június 3-án reggeli hat órakor ugyanazon vesztőhelyre vitettek ki, a hol két hét előtt társaik véreztek el. Szolárcsik díszesen öltözött fel, haját is gondosan beporozta. Utközben a kath. lelkészszel vitatkozott. Egyebek között megjegyzé, hogy ő is ártatlanul hal meg, mint az Üdvözítő. A pap megrótta, hogy a Megváltóhoz hasonlítja magát. „Valóban — mondá Szolárcsik mosolyogva — azt hiszem, hogy nemzetemnek új Krisztusa

[1] Kazinczy naplója.
[2] Szirmay elbeszélése.

leendek; s talán az én halálomból egykor több haszna lesz.“ A kocsiról leugorva, összeüté bokáját, és mintha tánczra menne, úgy sietett a vérpadra. Öz nyugodtan társalgott az oldala mellett levő református lelkészszel. A vesztőhelyről néhány szót intézett az egybegyült tömeghez. Feje csak a második csapásra esett le.

Ez alkalommal is a hóhérok máglyát raktak, melyen Öz védiratát, az általa és Verseghy által írt verseket és zenedarabokat, úgy szintén a Szlávy Jánosnál lefoglalt lázító iratokat elhamvasztották.[1]

Klaus tábori lelkész rövid beszédet tartott. „Az iszonyatos jelenet — így szólt többi között — mely e helyen a minap és ma véghezment, nemcsak a vétkesek megbüntetésére czélozott; intő például szolgál az minden rendű, korú és jellemű embereknek. Senki sem áll az erény- és bölcseségben oly szilárdul, hogy ha a buzgó keresztény, a hű alattvaló és az igazi patrióta kötelességeit szem elől téveszti, ne lenne kitéve az elvakíttatás és elcsábíttatás veszélyének. Rosz társaság és méreggel telt könyvek észrevétlenül csepegtetnek kárhozatos tanokat a lélekbe. A felforró szenvedély, a várt előnyök, a csábító hitegetések, képzelt boldogság árjaiba ragadják, és míg az aranyhegyek nyom nélkül eltünnek, borzasztó örvénybe sodorják az embert.“ Inti a hallgatókat, hogy ne engedjék magokat eltántoríttatni a vallás és a király, az állam és a törvény iránt tartozó

[1] A „Magyar Hirmondó“ és a „Preszburger Zeitung“ junius 9-iki tudósításaik. — Szirmay emlékirata és Kazinczy naplója.

kötelességektől. Végül felhívja őket, hogy a kivégezettek lelki üdvösségeért imát mondjanak.[1]

[1] A német nyelven mondott beszéd nyomtatásban is megjelent. — A kivégezettek vagyona — az ítélet szerint — a kincstárra szállott. Sigray gróf hagyatékát özvegyének és kiskorú leányának, Hajnóczyét nővérének engedte a király. — Martinovics vagyona elég jelentékeny volt; iratai között Inkey Menyhért 9000 forintról szoló kötelezvényeit találták; 6000 frt Martinovics Vincze árváit illette. Bécsi lakásának ingóságai elárvereztetvén, 566 frt folyt be. Passivái 700 forintra mentek. — A hét kivégezettnek a börtönben és budapesti lakásaikon talált ingóságaik augusztus 10-én árvereztettek; összesen 487 frt 34 kr. folyt be. — A könyvek és kéziratok a k. cúria levéltárába szállíttattak, a honnan 1875-ben a M. N. Muzeum könyvtárába kerültek. (Az ezen ügyekre vonatkozó iratok az országos levéltár kincstári osztályában.) 1804. május 30-án Martinovics János, nyugalmazott hadnagy, folyamodik nagybátyjának lefoglalt hagyatékáért. A cancellár június 18-án kelt felterjesztésében nem ajánlja a kérelem teljesítését, mivel „die Hinterlassenschaft des Justificirten, welche der Fiscus eingezogen hat, sei nicht einmal zum Theil hinlänglich, um jene Auslagen, die derselbe dem Staat verursacht hat, zu ersetzen". Ennek következtében a kir. resolutió így hangzik: „Locus non est petito supplicantis." (Az országos levéltárban.)

XXVI. FEJEZET.

Egyéb felségsértési perek. — Sándor főherczeg halála. — Az országbíró és a személynök elmozdíttatása. — József főherczeg mint királyi helytartó. — A szabadelvü tanárok üldöztetése. — A zemplénmegyei események.

Az általános rettegés, melyet a fölfedezett összeesküvésről szállongó hírek országszerte előidézének, a denunciatiók termékeny talajává lett. A félelem által felizgatott képzelem mindenütt az összeesküvés titkos szálait keresé. A loyalitás és kötelességérzet sugallataihoz az önérdek és boszúvágy rúgói csatlakoztak.

Egyesek túlbuzgósága magával ragadott egész törvényhatóságokat; mert amazok ellen felszólalni annyit tett volna e válságos időkben, mint a bünrészesség gyanúját vonni magára.

Bácsmegye nyitja meg ezen törvényhatóságok sorozatát. Egy Császár Ferdinand nevü nemes ember az 1794-ik évi júniusi közgyülésen véghezment tisztújítás eredményeivel elégületlen lévén, felháborodásának heves nyilatkozatokban adott kifejezést. „Az egész restaurátiónak folyamából — mondá — kitetszik, hogy a főispánunk egy impostor, factiosus rosz és gazember; a candidátió iránt más végződött a conferentiába, mást cselekedett a gyülésbe. Nincs igazság. Nincs mód benne,

lehetetlen tovább eltűrni. Revolutiónak kell lenni az országban, és ezt nem a parasztok, hanem a szegényebb nemesség fogja kezdeni; akkor a főispán fog legelőször gilotiníroztatni."

Egy más alkalommal pedig ily megjegyzést hallatott: „A királyok gyilkosok; boldog azon ország, a melynek nincs királya."

Császár elfogatott. Iratait átvizsgálták; és bár azokban „forradalmi kisérlet nyomára nem találtak", a (1794) szeptember elején tartott közgyűlés felhívta rá a király figyelmét.

„A fejedelem iránti hűség — olvassuk a megye feliratában — a hazaszeretet, a közboldogság megszerzésére és biztosítására irányzott buzgó igyekezet: velünk született tulajdonságaink... De bár felségedben a legjobb, legkegyelmesebb fejedelmet birjuk, a kit tőlünk a föld összes népei irígyelnek; és oly alkotmánynyal dicsekszünk, mely szintén általános irígység tárgya, minélfogva védelme alatt boldogoknak érezhetjük magunkat; bár jogaink és szabadságaink pajzsa megoltalmazhat a szerencsétlen elmék ellen, a kik okot találnak az eltévedésre és romlott vágyakat táplálnak az ál-szabadság után: mégis félünk attól, hogy a népeknek, a királyi tekintélyen alapuló, valódi boldogsága feldúlására összeesküdt franczia nép szerencsétlen vállalatainak vészteljes gyümölcsöket termő magvait még a mi boldog hazánk mezőin is elhintik; félünk attól, hogy az elvadult franczia nép gonosz követői hazánkban is meg fogják zavarni a békét és nyugalmat. Aggodalmaink annál alaposabbak, mert már más országokban és tartományokban is lázadások és zavarok törtek ki; és, mint benső megilletődéssel értesülénk, saját hazánkban is fölfedeztettek és

elfogattak oly gonoszok, kik hasonlót készültek megkisérleni."[1]

Ezen felirat következtében, a király utasította az ügyigazgatót, hogy Császár Ferdinand ellen a királyi tábla előtt a felségsértési pert indítsa meg.[2]

Azonban a királyi tábla — május 13-án tartott ülésében — Császárt fölmenté; mert egyrészről nem volt kellőleg bebizonyítva, hogy a királyokról valóban úgy nyilatkozott, a mint a vádirat felhozá; másrészről kitünt, hogy a forradalomra vonatkozó nyilatkozatot nem forradalom előidézése czéljából mondotta, hanem meggondolatlanságból, a vita hevében ejtette el; a miért a kiállott vizsgálati fogság által kellően bűnhődött. Ezen ítéletet, három nappal utóbb, a hétszemélyes tábla is megerősíté.[3]

Szintén forradalmi szellemű nyilatkozatok miatt, az 1795-ik év első felében, felségsértési perek indíttattak meg Rudinszky nagyváradi ügyvéd, Virág nagyváradi városi jegyző, Merli József mező-peterdi községi bíró, Vurman Salamon dévényi keztyűs, Deák István kecskeméti lakos és Réz József aradi szemorvos ellen.[4]

Rudinszky a per befejezése előtt, a börtönben meghalt. Virág védelmében ügyvédje arra helyezte a súlyt, hogy a tanúk, kiknek vallomásai leginkább terhelők valának, a vádlott személyes ellenségei; a királyi tábla három évi fogságra ítélte; de a hétszemélyes tábla csak a vizsgálati fogságot szá-

[1] Az 1794. szeptember 3-iki közgyülésből felküldött felirat eredetije az országos levéltárban.

[2] Az 1794. október 17-iki királyi leirat az országos levéltár kincstári osztályában.

[3] Az összes periratok az országos levéltár nádori osztályában őriztetnek.

[4] Nyilatkozataikat fentebb ismertettem.

mította be büntetésül. Merlit a királyi tábla fölmenté a felségsértés vádjától, mivel „a vád alapjául szolgáló szavakat az indulat hevében, könynyelműségből, és nem lázítás szándékával ejtette el"; a hétszemélyes tábla azonban húsz botra ítélte. Vurman ítéletében elismerte a törvényszék, hogy „a lázítás szándéka nem tünik ki", mindamellett négy esztendei fegyházi fogságot mért reá büntetésül. Deák István is súlyosan bűnhödött káromló szavaiért; bár a tanúk vallomásai nem voltak teljesen összevágók, és a védő ügyvéd kimutatta, hogy a vádlott elméje egy tűzvész óta meg van zavarodva: a királyi tábla tíz évi fogságra ítélte, a melyet a hétszemélyes tábla három évre szállított le.

De mindannyi között Réz József járt legszerencsétlenebbül. 1795 elején magán ügyei miatt, Gyulán tartózkodván, forradalmi szellemű nyilatkozatai által, alkalmat nyújtott ellenségeinek, hogy mint veszedelmes embert tüntessék fel. Békésmegye rendei februáriusi közgyülésökből jelentést tettek róla a helytartótanácsnak. A királyi ügyigazgató utasítást kapott, hogy indítsa meg ellene a felségsértési pert. A védő ügyvéd megingatá ugyan a tanúk vallomásainak bizonyító erejét; és kimutatá, hogy szóbeli nyilatkozatok, bármenynyire botrányosak, nem képezhetnek felségsértést: mindazáltal nem volt képes védenczét megmenteni. A királyi tábla bebizonyítva látta, hogy a vádlottban megvan „a romlott lélekből eredő roszakarat magas foka, és a király vesztére törekvő szándék"; minélfogva a fő- és jószágvesztés ítéletét mondotta ki, melyet a hétszemélyes tábla is megerősített; a királyi kegyelem meg nem

határozott ideig tartó fogságra változtatta át a büntetést.[1]

Hónapokon át, a felségsértési perek teljesen elfoglalták a királyi cúriát. De a törvényszék ítéletei az udvar szemeiben nem látszottak elégségeseknek arra, hogy a trón és az állam ellenségeit ártalmatlanokká tegyék. A „bünösök megfenyítése" után, a „gyanús egyének" üldözése következett, a mely az országos méltóságok legmagasabb köreit sem kimélte.

Ez Sándor Leopold főherczeg halála után vette kezdetét. Ismeretes, hogy az ifjú nádor, 1795. július 10-én, tűzijáték készítésénél, a lőpor véletlen felrobbanása által okozott sebeiben halt meg.

Alig három esztendőre terjedő hivataloskodása alatt kivívta a nemzet rokonszenvét és tiszteletét. Az alkotmány hű őre, a magyar nemzetiség ügyének erős támasza vala. Állásának természete nem engedé, hogy nyilt harczot folytasson az alkotmányellenes irányzatokkal. De soha sem téveszté szem elől feladatát: közbenjáró lenni a korona és nemzet között. Az ország jogai és érdekei mellett mindíg készséggel emelte szavát.

Uralkodók és azokhoz közelálló személyek hirtelen halála, a korábbi időkben, rendszerint mesés magyarázatokra szokott alkalmat adni. Most is, a főherczeg meglepő, rejtélyesnek látszó kimúlta, mely épen két hónappal Martinovics és társainak kivégeztetése után történt, összefüggésben az ő politikai magatartásával és népszerűségével, — különös hírek keletkezését vonta maga után.

Ezek szerint, az összeesküvés részeseinek lefoglalt irataiból kiderült volna, hogy Magyarország-

[1] Mindezen periratok az országos levéltár nádori osztályában.

nak elszakítása Ausztriától és a nádornak királylyá megválasztása terveztetett; és ennek következtében, halála az udvar által előkészített vagy helyeselt merénylet következménye, nem a véletlen műve vala.

Az a föltevés, hogy a főherczeg az összeesküvés részeseivel összeköttetésben állott, vagy azoknak lefoglalt irataiban compromittálva volt: a hivatalos ügyiratok legtávolabb vonatkozásaiban sem talál megerősítést. Az abból levont következtetéseket a gyülölet sugalmazta, és csak a könnyen hívő, felületes tömeg fogadta el való tények gyanánt.[1]

Úgy látszik, ezen hírek eljutottak a királyig, és ez szükségesnek látta a főherczeg emlékét minden gyanúsítás ellen megoltalmazni. A cancellárhoz intézett egyik kabineti iratában melegen emlékezik meg a főherczegről, a kit legjobb barátjának, leghívebb tanácsosának, és az igazi magyar alkotmány kitűnő védnökének nevez.[2]

A király a Sándor Leopold halála által megüresedett nádori méltóság betöltésére nem gondolt. E czélból országgyülést kellett volna tartania; már pedig annak összehívásától idegenkedni most még több oka volt, mint ezelőtt. Ennek következtében öccsét József főherczeget királyi helytartóvá nevezte.

[1] Döntő czáfolat gyanánt utalhatunk Izdenczy államtanácsosnak, a kabineti levéltárban őrzött, titkos előterjesztéseire. Ezekben kimélet nélkül szól a magyar arisztokratiáról; de egy megjegyzést sem tesz, a melyből következtetni lehetne, hogy a főherczeg bármily csekély mértékben compromittálva volt.

[2] „Nachdem es der ewigen Vorsicht gefiel, Meinen innigst geliebten Herrn Bruder, besten Freund und getreuesten Rathgeber, wie auch eines ausgezeichneten Vertheitigers der ächten hungarischen Constitution mir zu entreiszen...“ (1795. julius 20. Eredetije az országos levéltárban.)

Egyidejüleg ezen intézkedéssel, „az ország és a közszolgálat javára“ — mint a királyi leirat mondja — a legfőbb országos hivatalokban jelentékeny változások végrehajtására határozá el magát.

Gróf Zichy Károly országbírót, Ürményi József személynököt és gróf Haller József helytartótanácsi alelnököt és tartományi főbiztost, hivatalaiktól fölmenté; és „különös kegyelemből jelentékeny nyugdíjakat rendelt nekik. Haller grófnál azt az indokot hozza fel, hogy ismételve kérte nyugdíjaztatását. Az országbíró és a személynök fölmentésénél az indokolást mellőzi.[1]

Ezen váratlan esemény nagy meglepetést idézett elő. Mindenki érezte, hogy az kiváló fontosságú politikai tény jellemével bír; általánosan úgy értelmezték, hogy az udvar a reactió politikáját még erélyesebben és kiméletlenebbül akarja érvényesíteni, mint ekkorig; és hogy még teljesebb szolgálatkészséget igényel, mint a melyet a fölmentett két főúrtól tapasztalt és jövőre várhatott.

Zichy és Ürményi a „patriótákhoz“ tartoztak, a kik a demokratikus irány ellenségei, de egyúttal a magyar alkotmány rendületlen hívei valának. Most, mikor a német ministerek azt ajánlották, hogy az országgyülés mellőzésével kell adót behajtani és újonczokat szedni, határozottan ellenszegültek, és a főherczeg-nádort is a magok részére vonták.[2] Emellett az udvar soha sem felejtette el, hogy mily állást foglaltak el az 1790/1-ik évi országgyülésen. Izdenczy államtanácsos, — kinek

[1] Zichy 10,000, Ürményi 4000, Haller 3000 forint nyugdíjat kaptak. — Helyőket Végh Péter tárnokmester, Nagy József és Almásy Pál foglalták el.

[2] Pálffy cancellár 1795. augusztus 1-én kelt fölterjesztésében említi.

a magyarországi ügyek elintézésére az udvarnál döntő befolyása volt — minden alkalmat felhasznált, hogy a király gyanúját ébren tartsa.

A felségsértési perek tárgyalása alatt is nyilt erre alkalom. Gotthardi lefoglalt iratai között találtak egy papirdarabot, mely hanyagul oda vetett jegyzeteket tartalmazott; többi között a következőt: „Urmini javaslatot dolgozott ki, mily módon kelljen a magyar ezredeket lassanként terveinkre előkészíteni.“[1]

Mikor ezen irat az államtanács elé került, Izdenczy nem habozott kimondani, hogy „kétségkivül a személynökről van szó“. És ezzel kapcsolatban előadta, hogy II. Lipót trónraléptekor, miként törekedett a kormányhatalmat néhány hatalmas család a maga kezeibe játszani, és az olygarchiát megalapítani. Ezen terv szerzőinek, szerinte, szándékuk volt, új hitlevelet erőszakolni a királyra, az udvari cancellaria és a helytartótanács helyébe nemzeti tanácsot állítani fel, a magyarországi katonaságot a rendek hatalma alá hozni, Magyarországot a német örökös tartományoktól elszakítani, ellenben Gallicziát, Lodomériát és Erdélyt a magyar királyságba olvasztani, végre a magyar királyt II. Ulászlóhoz hasonló árnyképpé alakítani.[2]

Izdenczy ezen fejtegetéseihez nem csatolt javaslatokat. Egyelőre megelégedett azzal, hogy a gyanú és bizalmatlanság magvait hinté el a király lelkében. Zinzendorf gróf — az államtanács tagja — ki elfogúltság és szenvedély nélkül ítélt, nem

[1] „Hat Urmini das Project gemacht, nach und nach die Hungarische Regimenter für diesen Plan vorzubereiten.“

[2] A bécsi legfőbb törvényszék 1795 február 4-iki fölterjesztése; az államtanács február 22- és 23-iki votumjai, és a kir. resolutió a kabineti levéltárban.

akarta elhinni, hogy a kérdéses jegyzetben a személynökről van szó; és készebb volt föltenni, hogy Izdenczy olvasása nem helyes; mivel a kérdéses szó ép úgy volt olvasható Urmini-nek mint Cernininek. De Gotthardi, megkérdeztetvén, úgy nyilatkozott, hogy „a megnevezett egyén, a ki el volt határozva a magyar ezredeket körtársasági szellemben átalakítani: Ürményi, a pesti királyi táblánál személynök".[1]

Izdenczy most már egyenes támadást intézett Ürményi állása ellen. „Köztudomású — úgymond — hogy Ürményinek nagy része volt azok törekvéseiben, a kik a pragmatica sanctió mellőzésével, felséged boldogult atyját új hitlevél elfogadására kényszeríteni, a felségi jogokat megszorítani és a rendek hatalomkörét kiszélesíteni igyekeztek... Mindamellett az udvari cancellária ismételve ajánlá őt az alcancellári tisztre; és a magyarországi tanulmányi ügyek főigazgatását is, néhány ezer forint fizetéssel, rá akarta bízni. Ime miféle embereket pártfogolnak!"

A király Gotthardi iratát „esetleges felhasználás végett" a rendőrigazgatósággal közölte; egyelőre más intézkedés nem történt.[2]

Izdenczy gyanúsításai, kapcsolatban a Thugut-féle politika czélzataival, lassanként előkészíték Ürményi és a vele rokonszellemű országbíró bukását, mely hatalmas támaszuk, a főherczeg-nádor, elhúnyta után nem volt többé feltartóztatható.[3]

[1] A legfőbb törvényszék 1795. április 7-iki fölterjesztése ugyanott.
[2] Az államtanács 1795. április 13-iki votumai, a kir. resolutióval ugyanott.
[3] Híre járt, hogy Sándor főherczeg halála után, iratai között megtalálták Ürményi előterjesztését „hogy a Palatinus mint állítsa helyre a helytartótanács tekintetét a cancelláriáé fölött"; és beszélték, hogy ez Zichy terve vala.

Mint kegyvesztettek kényszerültek félrevonúlni; de a magyar arisztokratia tüntetőleg fejezte ki irántok tiszteletét és részvétét.[1]

Az udvar csalódott, midőn azt hitte, hogy József főherczegben önállóság nélküli eszközt fog találni. Valóban elmondhatjuk, hogy azon pillanattól kezdve, a mint Magyarországba lépett, benső rokonszenv ébredett fel lelkében azon nemzet iránt, mely kormányzására bizatott; és alig foglalta el helytartói hivatalát, azonnal érvényesíteni igyekezett befolyását azon ország javára, melyet csakhamar hazájául tekintett. Ennek bizonysága gyanánt szolgál első fölterjesztése.

Veszprémmegye rendei az 1795-ik év elején tartott közgyülésökből panaszt emeltek a pécsi akadémia ellen, mivel „gyermekeik, a kik ott végzik tanulmányaikat, romlott lelkületet és durva erkölcsöket hoznak onnan haza; sőt tanáraik tekintélyére hivatkozva, oly tételeket védelmeznek: hogy Isten léte kétséges, a vallás üres szó, a lélek anyag, a természeti ösztönök kielégítése meg van engedve".

A kormány szigorú vizsgálatot rendelt el. Az eredmény csak egy tanárt compromittált. Delingh János bölcsészet-tanár tankönyvében számos helyet találtak, a melyek megütközést keltettek. Delingh ugyanis Kant iskolájához tartozott, a

lett volna. (Kazinczy, fogsága naplójában.)

[1] Hogy valóban kegyvesztettek gyanánt bántak velök, arról tanúskodik Izdenczy opiniója, a melyben ajánlja, hogy nyugdíjaztatásukat cancelláriai leiratban, és nem királyi kéziratban kell tudomásukra hozni, mert királyi kéziratok kibocsátásának csak akkor van helye, mikor oly férfiak előléptetése vagy kitüntetése forog fenn, „a kik a közszolgálat terén és a közjó körül kiváló érdemeket szereztek". — Az arisztokratia magatartásáról Kazinczy érdekes részleteket beszél el.

melynek tanait a kormány az államra veszélyeseknek tartotta.[1]

A cancellár javaslatára, Delingh tanszékétől elmozdíttatott. De a király ezzel nem elégedett meg. A bajt gyökerestől szerette volna kiírtani. Ennélfogva a következő rendeletet bocsátá ki: „Minthogy Kant rendszere... indokolatlan kételyeket támaszt, és skepticismusra vezet; az új fogalmak és definitiók által veszélyessé válik, és annyira homályos, hogy a legtehetségesebb ifjak nehezen, a középszerű és gyenge elméjű tanulók épen nem képesek azt megérteni; minélfogva azon elvek részint megrontják őket, részint kétségeket támasztanak a legfontosabb igazságok iránt; — ennek következtében, Kant rendszerének tanítása Magyarország összes tanintézeteiben eltiltatik.“[2]

És ezzel megindúlt azon tanárok üldözése, a kik „veszedelmes elveket“ hirdettek, és a kiknek neve a Martinovics és társai ellen indított perben előfordúlt. Az új országbíró — kire egyszersmind a tanulmányi ügyek legfőbb vezetése bízva vala — egyetértőleg Németh ügyigazgatóval — a felségsértési perek egész sorozatát ajánlotta megindíttatni.

Ezen tanárok között a legkiválóbb Koppi Károly, a kegyes-tanítórend tagja, a pesti egyetemen a történelem tanára. Alapos tanulmányairól és művelt szelleméről nyomtatásban megjelent munkái tanúskodnak.[3] Tevékeny és tisztelt tagja vala a

[1] A cancellár 1795. április 23-án kelt fölterjesztése, — mely a megye feliratát is resumálja — az országos levéltárban.

[2] Az 1795. junius 11-én kelt kir. rendelet ugyanott.

[3] „Historica tentanima de Regibus Hungariae. (1777.) — Prolegomena historiae ecclesiasticae. (1786.) — Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum. (1796.) Historia Universalis. (1793),“ a melynek azonban csak első kötete jelent meg.

lelkes férfiak körének, kik a múlt század végén, a hazai tudományosság emelése körül nagy szolgálatokat tettek. Benkő, Cornides, Kazinczy, Kovachich bensö barátai valának. Az irodalom förangú munkásai és pártfogói: gróf Batthyányi Ignácz püspök, gróf Fekete tábornok, báró Orczy József, gróf Teleki Sámuel és mások barátságukkal tisztelték meg.[1]

Abaffyhoz is baráti viszonyban állott, és gyakran vett részt a lakásán tartott összejövetelekben és lakomákban. Már ez elegendö lett volna, hogy gyanússá tegye. De Abaffy vallomásaiban elöfordúlt az, hogy egy ízben Dumouriez jólétére és a franczia alkotmányra poharat ürített. Martinovics pedig megemlíté, hogy „valószínúleg közremúködött" a „Litterae ad Imperatorem" czímü irat lefordításában.[2]

Az ügyigazgató javaslatára, 1795. márczius havában, lefoglalták Koppi iratait; de azokban semmit sem találtak, a mi az összeesküvésben való részvétére utalt volna. Most a szabadelvü iránya és „vallástalan gondolkodás-módja" ellen általánosságban emelt vádak elégségeseknek látszottak a per megindítására.[3]

Szintén az Abaffy-féle körhöz tartoztak továbbá Barics, Haliczky, Kreil és Schedius pesti tanárok. Kreilt, ki az egyetemen a bölcsészet tanára volt, szabadelvü iránya már 1790-ben kellemetlen hely-

[1] Bizonyítja ezt levelezéseinek, a piaristák pesti könyvtárában örzött, egy kötete. (Kovachichhoz intézett levelei a M. N. Múzeum könyvtárában.)

[2] Martinovics 1794. szeptemb. 3-iki vallomása, a cancellár 1795. szeptember 11-iki fölterjesztése.

[3] Egy 1795. márczius 24-én írt levélben olvassuk: „Koppi ... elvett írásait a mai napig nem adták vissza." — Koppinak a nádorhoz intézett kérvénye, melyben iratai visszaadásáért folyamodik, a piaristák pesti levéltárában.

zetbe hozta. Azzal vádolták, hogy tévtanokat hirdet. De az udvari tanulmányi bizottság, mely kézirati tankönyvét átvizsgálta, szavazattöbbséggel fölmenté. Martinovics úgy nyilatkozott felőle, hogy „rosz jellemű ember, a kinek veszélyes elvei vannak". Szentmarjay pedig azt vallotta, hogy Kreil a marseillaise-t németre fordítá.

Schediust azon körülmény is veszedelmes embernek tüntette fel, hogy Öz, a börtönben szerkesztett védiratát, vele mint „benső barátjával" közöltetni kérte.

A vidéki tanintézetek több tanára szintén magára vonta az ügyigazgató figyelmét. Sigray gróf azt vallotta, hogy Piller kőszegi igazgató lakásán titkos összejövetelek tartattak. Sailer pozsonyi tanár, a kit a tankerületi igazgató egyszer már felfüggesztett hivatalától, Laczkovicscsal levelezett. Tichy kassai tanár Táncsicscsal és Szentmarjayval állott összeköttetésben, és 1793 tavaszán a sajtószabadságról röpiratot írt, melyben „az emberiség és az államok eredeti jogaiból" indúlt ki. Gróf Török Lajos, a kassai tanulmányi kerület főigazgatója — Kazinczy lelkes pártfogója és később ipja — ellen azt hozták fel, hogy „romlott elvei és veszélyes nézetei" vannak.[1]

A király nagy fontosságot helyezett ezen jelentésre; mindazáltal „mielőtt a vádak kellően

[1] Az ügyigazgató és az országbíró fölterjesztését nem ismerem. Tartalmára a későbbi ügyiratok vetnek világot. Hogy Németh felségsértési pert óhajtott a gyanúsított tanárok ellen indítani, tudjuk egy későbbi (1797) fölterjesztéséből, a melyben írja, hogy Szirmay Antal ellen a felségsértési per megindítását ajánlaná „nisi exemplum Professorum Koppi et Kreil obstaret, qui, licet in processu Abaffyano evictum sit, quod sanitatem generalis Dumouriez et constitutionis gallicae biberint, ictum tamen fiscalis actionis evitarunt".

bebizonyíttatnak, senkit sem akarván büntetni". József főherczegnek meghagyta, hogy részint a helytartótanács, részint az alispánok útján, a megfelelő óvatossággal, vizsgálatot rendeljen.[1]

Ezen királyi rendelet és az ügyigazgató czélzatai komoly aggodalmakat keltettek a főherczegben. Sajátkezűleg írt, terjedelmes fölterjesztést intézett ez ügyben a királyhoz. Jól tudja — úgymond — hogy kötelessége a királyi rendeleteknek még akkor is engedelmeskedni, ha fontos okok szólanak azok ellen. És leginkább most óhajtott volna hódolni a királyi parancsnak, mert épen hivatalának elfoglalása alkalmával kapta azt. Mivel azonban e rendelet oly tárgyra vonatkozik, „mely úgy a felségi jogok, mint a közjó és ezen ország biztonsága szempontjából, a jelen viszonyok között, nagy fontossággal bír", nem szabad elhallgatnia azon meggyőződését, hogy a király által kivánt intézkedések foganatosítása lehetetlen, sőt káros is, vagy legalább eredményre nem vezethet.

Minden egyes tanár ügyét külön tárgyalva, kimutatja, hogy az ügyigazgató előterjesztésében foglalt vádak a törvényes eljárás, sőt még a vizsgálat megindítására sem szolgálhatnak alapúl; mert részint egész általánosságban vannak fogalmazva, vagy oly iratokból vétetnek, melyeket többféleképen lehet magyarázni; részint azoknak vallomásaiban foglaltatnak, a kik a vérpadon kimúltak és így nem szembesíthetők. A vádlottak tehát, mert nem kell attól tartaniok, hogy meghazudtoltatnak, bizonyosan mindent tagadni fognak. A mi pedig a tanárok előadásainak szellemét illeti, erre nézve sem

[1] A cancellár 1795. szeptember 11-iki fölterjesztése és a szeptember 21-iki kir. rendelet az országos levéltárban.

társaiktól, sem tanítványaiktól nem várhatni hiteles értesítést.

Ezek után fölteszi azt a kérdést: lehetséges-e a vád alá helyezendő tanároknak a már elítélt felségsértőkkel való összeköttetéséből, vagy pedig további nyomozásokból oly bizonyítékokat nyerni, melyek bűnrészességöket a törvényszék előtt igazolhatják? Erre határozottan tagadólag felel.

De — kérdi tovább — mi történjék tehát a tanárokkal? Válasza úgy hangzik, hogy „az iskolákat meg kell tisztítani mindazon egyénektől, kikben nem lehet bízni"; a vizsgálat szükségtelen; mert nem elég az, hogy a tanárra ne lehessen súlyos bűntényt rábizonyítani; a tanár csak akkor tarthat bizalomra igényt, ha a „kipróbált keresztény szellem, becsületes jellem és tiszta hírnév" tulajdonságai meg vannak benne. „A mostani ifjúság — úgymond — mely a képzelt szabadság eszméivel meg van mételyezve, a vallásosságot és erkölcsiséget nélkülözi, mindenekfölött elszomorító látványt nyújt. És ezen romlást nagy részben tanárai idézték elő."

A főherczeg ezután szembeszáll azon felfogással, mely szerint előleges vizsgálat és a vádak jogérvényes bebizonyítása nélkül, senkit sem szabad hivatalától elmozdítani. Nézete szerint, ily elv felállítása veszélyes következményeket vonna maga után. A végrehajtó hatalomnak tetemes megszorítása volna az, ha az uralkodó a hivatalnokokat nem helyezhetné át, és nem bocsáthatná el legjobb belátása szerint. És ha a király most a tanárok esetében vizsgálat elrendelését látná szükségesnek: a jövő országgyűlésen, a rendek kétségkivül sérelem gyanánt panaszolnák el, hogy az imént elbo-

csátott főtisztviselők (Zichy, Ürményi) ügyében vizsgálat nem történt.

Azt ajánlja tehát, hogy a király gróf Törököt, Pillert, Koppit, Kreilt és Tichyt, „mivel veszélyes elveik és nézeteik miatt, nem képesek tanítványaikat jó erkölcsökre és engedelmességre oktatni", egy évi fizetésök utalványozásával, bocsássa el; Barics, Haliczky, Sailer és Schedius tanárok további magaviseletét egyelőre az ügyigazgató kisérje figyelemmel.[1]

A főherczeg e szerint az ország megnyugtatása érdekében, további pereknek és vizsgálatoknak elejét akarta venni; de nagyobb baj megelőzése végett, kész volt néhány tanférfiút áldozatul engedni; annál inkább, mert attól tarthatott, hogy azon esetre, ha az ügyigazgató javaslata fogadtatik el, azok tanszékeik mellett még szabadságukat is elveszthetik. És hogy a királyt a vizsgálat megindításától elvonja, hatásos eszközt használt fel. Jól tudván, hogy mennyire féltékeny Ferencz király az uralkodói hatalomra, úgy tünteté fel az ügyigazgató javaslatát, hogy az a királyi hatalom megszorítását vonná maga után. És ezzel biztosítá saját javaslatainak elfogadtatását.

A király csakugyan elállott a vizsgálattól, és az öt tanférfiút állomásától elmozdítá, és pedig a szabályszerű nyugdíj utalványozása mellett.[2]

Az ügyigazgató, úgy látszik, nagy mértékben elégületlen volt ezen eredménynyel. És kétségkivül, az ő sürgetésére történt, hogy a király utóbb Koppit és Kreilt Buda és Pest területéről kiutasítá.[3]

[1] Az 1795. október 7-iki fölterjesztés fogalmazata és eredetije ugyanott.

[2] Az 1795. október 19-iki k. kézirat ugyanott.

[3] Az 1795. deczember 13-iki k. kézirat ugyanott.

Koppi Szegedre, majd Marmarosszigetre küldetett; végső éveit pedig Nagy-Károlyban töltötte. Mindenütt folytatta buzgó tevékenységét, és kivívta a köztiszteletet. „Örök dísze szerzetének és hazájának", — mint Kazinczy mondja.

A következő években is, időnként felszítá Németh az üldözés lángját. A legjelentékenyebb a zemplénmegyei eset volt.

Már az 1795-ik év elején jött az udvarhoz Avezzani őrnagytól jelentés, hogy Zemplénmegye területén sok a „jakobinus", kik Kazinczy András házánál és egyéb helyeken is titkos gyűléseket tartanak, és Syulyovszky megszabadítására terveket koholnak; továbbá feladta báró Orczy József főispánt, a kire Szulyovszky nagy befolyást gyakorolt; Sztáray Kristófot, a ki a megye gyűlésén lázító beszédet tartott; és Szirmay Pált, a ki helyeselé, hogy a francziák királyukat kivégezték.

Kevéssel utóbb egy másik feladó levél — „több zemplénmegyei nemes" aláírással — jött, a mely szintén azt tartalmazá, hogy Kazinczy András, többekkel szövetkezve, kisérletet készül tenni Szulyovszky és Kazinczy Ferencz kiszabadítására.

Bármennyire valószinütlenül hangzott e vád, a magyar cancellária komolyan vette azt. „Ne vegye felséged könnyedén — írja az alcancellár — és ne gyakoroljon kegyelmet, a mikor a törvény szigorára van szükség; gondoljon felséged a franczia királyra."

Ferencz király Szentiványi Ferencz sárosi főispánt, mint királyi biztost, Zemplénmegyébe küldé, hogy a gyanús egyének ellen vizsgálatot indítson. Ez hosszú időt vett igénybe.

Az eredmény az volt, hogy a budai foglyok kiszabadítására senki sem gondolt, és a Martinovics összeesküvésében való részvétet senkire sem lehetett rábizonyítani. Egyik tanú bizonyos „titkos ligáról" beszélt, melynek tagjai volnának gróf Török Lajos, báró Sennyey János, Boronkay Zsigmond, Kazinczy András és Ferencz, Rhédey Lajos, a három Szirmay: Ádám, Antal, Pál, és Szulyovszky Menyhért. Ezen ligáról a királyi biztos semmit sem volt képes kideríteni. Mindazáltal vizsgálata folyamában, visszamenve a József császár halálát követő időkig, nyomára jött egy „conspiratiónak", mely abban nyilvánult, hogy a közgyűlés (1790) II. József törvénytelen uralkodása által, a pragmatica sanctióban megállapított örökösödés fonalát megszakadtnak nyilvánítá, és a megyei bandérium részére új esküformát fogadott el.

E mellett a királyi biztos tudomást nyert báró Orczy főispán, Bernáth alispán és a több előkelő nemes compromittáló nyilatkozatai felől, a melyekben a franczia alkotmány és forradalom iránt rokonszenvet, Ferencz király és kormánya iránt elégületlenségöket fejezték ki.

A királyi biztos jelentése, véleményadás végett, Németh ügyigazgatónak adatott át. Ez, szokása szerint, mindenütt felségsértést szeretett látni. Javaslata oda irányult, hogy a főispán, az alispán, gróf Sztáray Kristóf, Rhédey Lajos és Szirmay Pál ellen felségsértési pert kell indítani; Szirmay Antal kerületi táblai elnököt, Bernáth László megyei jegyzőt, Boronkay Zsigmond szolgabírót, Szemerei István számvevőt, Szemere László pénztárnokot hivataluktól és gróf Török Lajost nyudíjától meg kell fosztani; Kazinczy Andrást, Szirmay

András és Szirmay Pétert a megye táblabírái sorából ki kell törülni; báró Sennyey Jánost, Kóss Pált, Szentmarjay Imrét és Szirmay Ádámot a király nevében a megye gyülésén meg kell róni.

A cancellárnak elég bátorsága volt, szemben az ügyigazgató lelkiismeretlen túlbuzgóságával, az igazság és mérséklet követeléseit hangoztatni. Kimutatta, hogy a vádak nagy része nincs bebizonyítva, minélfogva a vizsgálat eredménye a felségsértési per megindítására nem nyújt alapot.

Mindazáltal nem hallgattak rá. A király az ügyigazgató javaslatait fogadta el.[1]

A királyi rendelet végrehajtatott. A főispán és a megyei tisztviselők nagy része elhagyta hivatalait. De felségsértési per csak egy indíttatott meg: Szirmay Pál ellen. És ezen esetben is, a királyi tábla úgy találta, hogy a vád nincs kellően megállapítva és az összeesküvés szándéka nem derül ki; mindamellett a királyi méltóságot gyalázó nyilatkozatokban büntetésre méltó cselekményt látván, Szirmayt az ítélet napjától számítandó három évi fogságra ítélte; a mely büntetést a hétszemélyes tábla az elfogatás napjától számítandó két évi fogságra változtatta.[2]

[1] A cancellár 1797. május 30-ikán kelt (298 lapra terjedő) fölterjesztése és az 1797. októb. 27-iki kir. resolutió, az országos levéltárban.

[2] A periratok, az 1799. márczius 1- és 5-én hozott ítéletekkel, ugyanott.

XXVII. FEJEZET.

Az összeesküvés bécsi részesei ellen indított perek kimenetele. — A magyarországi foglyok viszontagságai. — A királyi kegyelem.

A Martinovics összeesküvésének bécsi részesei ellen indított felségsértési perek nem követeltek annyi áldozatot, mint a magyarországiak.

Ausztriában is megtartották a rendes eljárást. Bécs város tanácsa, az alsó-ausztriai főtörvényszék és a legfőbb törvényszék valának a bíróságok. A katonai osztályhoz tartozó vádlottak a hadi törvényszékhez utasíttattak. Ezen utóbbi már (1794) deczember elején letárgyalta a pereket.

Hebenstreit főhadnagy, miután saját vallomásából is kitünt, hogy „lázító röpiratokat és költeményeket írt, a francziák és lengyelek számára hadigépet készített: az állam és a haza elleni árulás bünében“ elmarasztaltatván, kötél általi halálra ítéltetett. Január 8-án hajtották végre az ítéletet.

Billeck kapitány, Riedel főhadnagy és Wollstein állatgyógyintézeti tanár ellen csak azon bűntény volt megállapítható, hogy „államellenes és felségsértő tervekről tudomásuk volt, és azokat fel nem jelentették“. Az első tíz, a második nyolcz, a harmadik négy évi súlyos várfogságra ítéltetett. Az

ítélet megerősítésekor a királyi kegyelem mindegyiknek két esztendőt elengedett.[1]

A polgári törvényszékek halálra senkit sem ítéltek el; de annál hosszabb időre mérték ki a fogságbüntetést. Legelőbb Troll, Gotthardi és Hackl pereit vették tárgyalás alá. A városi tanács az elsőt teljesen fölmenté, a másodikat 35, a harmadikat 30 évi fogságra ítélte. A másod-folyamodású törvényszék mind a hármat „a honárulásban való részvétel" bünében marasztalta el, és Trollra 30 évi fogságot szabott büntetésül, oly ajánlattal, hogy a király, kegyelem útján, öt esztendőre szállítsa le; a másik két ítéletet pedig helybenhagyta. A legfőbb törvényszék (1795. február 4-én) Gotthardi és Hackl ítéletét szintén megerősíté, Troll büntetését pedig, szavazattöbbséggel, öt esztendei fogságban állapította meg.[2]

A vádlottak második sorozatában: báró Riedel, gróf Hohenwarth, Jeline, Prandstätter, Ruschitschka, Billeck Lipót, Fritz, Jutz és Franzel perei csak május havában kerültek a városi tanács, juliusban a legfőbb törvényszék ítéletei alá.

Riedel mint „honáruló és csábító" 60 évi, mások 35—30 évi súlyos várfogságra ítéltettek; hivatal-, nemesség- és jószágvesztéssel. És mindannyinak, három napon át, egy-egy óráig a szégyenpadon kellett kiállíttatnia.

A király megerősíté az ítéleteket. Csak Hohenwarth gróf javára tudták hatalmas rokonai a büntetés megváltoztatását kieszközölni. Az ő bűne, saját

[1] Az ítéletek a hadügyministerium levéltárában. — A „Magy. Merkur" január 6- és 9-iki számaiban ismerteti az ítéleteket.

[2] A legfőbb törvényszék 1795-ik február 4-iki ülésének jegyzőkönyve. — (Gotthardi még ugyanazon év nyarán elhúnyt.)

vallomása szerint, abban állott, hogy a szabadság és egyenlőség eszméit lelkesedéssel felkarolá, „a demokratiát a monarchiánál többre becsülé", lázító iratokat olvasott, báró Riedel terveiről tudomása vala, és Riedel elfogatása után, a hadigép mintáját, több röpirattal, megsemmisítette. Már a másodfolyamodású törvényszék, tekintetbe véve az enyhítő körülményeket, főleg a vádlott ifjú korát, azt ajánlotta, hogy a király a 30 évre terjedő súlyos várfogságot a rendőrségi épületben töltendő és meg nem határozott tartamú javító fogságra változtassa. A legfőbb törvényszék hozzájárult ezen javaslathoz, melyet a király elfogadott.[1]

Ellenben a többi foglyok, évek hosszú során át, senyvedtek Brünn, Kufstein és Munkács börtöneiben, a hol szomorú sorsuk ismét összehozza őket magyarországi elvtársaikkal. —

Összesen huszonhétre ment a magyar foglyok száma, a kik részint bizonytalan ideig, részint 1—10 esztendeig tartó fogságra valának elítélve. Egy ideig Budán hagyattak, a hol mindnyájan a gárda-épületben helyeztettek el.

Helyzetök itt tetemesen megjavult. Némi kényelemben és szabadságban részesültek. Egymással társalkodhattak, látogatásokat fogadhattak, könyveket és írószereket kaphattak. Ez utóbbi előnyt Kazinczy becsülte legtöbbre.

Mohó vágygyal élvezé az irodalmi munkásság rég nélkülözött örömeit. Egész nap szüntelenül dolgozott. Hasonlón tett Verseghi is, a ki nagy tervekkel foglalkozott. Adelung nyomaiba lépve, nagy magyar nyelvtant és szótárt szándékozott készíteni.

[1] Az ezen ügyre vonatkozó jegyzőkönyvek is a bécsi legfőbb törvényszék levéltárában.

A börtönben írt dolgozataiból fennmaradt egy töredék, mely azt a kérdést tárgyalja: vajjon „tól", „től-t" kell-e írni, avagy „túl", „tűl-t". Érdekes a kiindúlási pontja, mely szerint „a nyelvnek főregulái ily renddel követik egymást: a közönséges szokás, analogia, etymologia, euphonia".[1]

Kazinczy nem volt vele mindíg egy értelemben. Mikor Verseghy büszkén szokta hangoztatni: „Nincs philosophusabb nyelv, mint a mienk"; ő ezzel szemben hangsúlyozá, hogy „nem azt óhajtja, hogy nyelvünk philosophusi nyelv legyen és józan ész munkája, hanem hogy minél szebb, s alkalmatosabb szép munkákat teremteni rajta". Mikor Verseghy a grammatikát magasztalá, Kazinczy az ízlésre fektetett nagyobb súlyt, és ismételve fejtegeté, hogy „a nyelvet nem a grammatikus, nem a lexikographus viszi elő, hanem az író; a grammatikus elposhasztja magát s czirkalmaz, ahol szabad kézzel kell dolgozni, s így annyit ront, a mennyit épít".

Az eszmecsere gyakran élénk vitává fejlődött. A szelíd Kazinczy ilyenkor, a békesség helyreállítása végett, arra szokta kérni Verseghyt, hogy énekeljen; szép, csengő hangon előadott énekei már előbbi börtönében is, bár a távolból a szavak értelmét ki nem veheté, „gyakorta, mikor a kesergés elborította, hirtelen földerítéK".

Kazinczy, Verseghy és Bacsányi a börtön falai között egy kis irodalmi társaságot képeztek, melynek hatása a többi foglyokra is kiterjedett. Szulyovszky, például, a latin remekírókkal foglalkozott, Seneca munkáit szóról-szóra leírta és Tacitust

[1] Ezen értekezés fennmaradt, Kazinczy Ferencz irományai között.

tanulmányozta. De lelki erőt a nagy rómaiaktól sem tudott kölcsönözni. „Az övé a legkisebb lélek a háznál — írja Kazinczy 1795. julius 29-én. — Nem használ semmi bátorítás, vigasztalás."

Kazinczy egy napon Erdélyivel találkozott a börtön udvarában. Ifjú kora szánalmat keltett föl benne. Hozzá ment s bátorítá, hogy ne csüggedjen. „Uram, — válaszolá ez — nekem a te vigaszodra semmi szükségem." Kazinczy megfogta jobbját és Szulyovszkyhoz vezette. „Nézze uram bátyám ezt a gyermeket, tanuljon tőle szenvedni." „Könnyű nektek — viszonzá — mert nem vagytok atyák."

Benső barátság kötelékei fűzték egymáshoz a foglyok nagy részét, kárpótlást nyújtva azért, a mitől a börtön őket megfosztá. Rideg magányukat néha fölmelegíté egy tündér szépségű leány megjelenése is. Ez Hirgeist nővére vala. Kazinczy elragadó vonásokkal festi, és azzal végzi leírását, hogy „a természet egyezésben vala önmagával; arcza nem vala szebb, mint lelke".

A szépsége által szerzett hírét még növelé egy merész tette.

A budai királyi lak előtt elmenve, a cselédeket felszólítá, hogy vezessék a nádor elé. Azok mosolyogtak. „Önök — mondá nekik — jelentéktelen személynek tartanak; pedig én egy államfogoly nővére vagyok." A főherczeg kamarásához, gróf Eszterházy Józsefhez vezették. Térdre borúlva, megható szavakkal esdeklett bátyjának szabadonbocsátásáért: „Úgy vagyok mint a szegfű, mely elvesztette vesszejét, mióta nincs bátyám."

Kazinczy naplójában olvassuk, hogy „Eszterházy lángoló szívvel beszélte el mindenkinek, a mi történt; Pest és Buda eltelt a hírrel".

A foglyok bizonytalanságban valának aziránt, meddig fog tartani fogságuk, s vajjon a hazában vagy a külföldön fogják tölteni fogságuk idejét. Julius végén hírét vették, hogy Makk Domonkos rokonai a királynál kihallgatást eszközöltek ki, és szabadonbocsátásáért folyamodván, válaszul nyerték, hogy „ki kell mennie, de nem lesz sanyarú fogsága".

Már néhány nap múlva értesültek, hogy idegen tartományok váraiba fognak vitetni. Kazinczynak is meg kellett válnia legkedvesebb társaitól. Augusztus hetedikén és a következő három napon: Szabó, Erdélyi, Szén, Táncsics, Bacsányi, Landerer és Verseghy Kufsteinba szállíttattak. Az utóbbi megható sorokban vett Kazinczytól búcsút. „Kedvesem! — írja — köszönöm ereklyédet. Tisztelem és szeretem örökké szívedet. Vidd kevés részecskéjét énemnek, viszontag jó szívvel. Ha szenvedésemnek nem volna egyéb haszna annál, hogy szíveink szorosabbra összekapcsoltattak, dicsekednék vele, a helyett, hogy alatta szenvedjek. Élj, ha szerencsésen nem lehet, legalább oly állhatatos vidámsággal, minéművel a nap az alatta csattogó szélvészek felett szokott útját járja."

Néhány nappal utóbb Szulyovszky, Szlávy János, Juhász, Aszalay és Bujanovics Gráczba vitettek.

Végre szeptember második felében Kazinczy, Hirgeist, Laczkovics, Rosty János, Brehm, Lukács, Szmetanovics, Vrhovszky, Prusinszky, Szlávy György, Baranyay, Makk, Uza és Ujgyörgyi[1] útnak indíttattak Brünnbe.

[1] Kopaszt Kazinczy nem említi.

Az úton felügyelőik sok kedvezésben részesíték őket. Látogatásokat tehettek, sőt Pozsonyban a színházba is elmehettek. Azt reménlették tehát, hogy enyhe fogság várakozik rájok.

Annál kínosabb vala a kiábrándulás, mikor a spielbergi vár kapúi bezáródtak mögöttük. Mélyen fekvő, penészes, bűzhödt szobákban helyeztettek el, és undorító eledelt kaptak.

Kazinczy, ilyen élet következtében, csakhamar elgyengült. November végén nem birt fölkelni szalmazsákjáról. Ekkor engedély érkezett Budáról, hogy a foglyok saját költségükön élelmezhetik magokat, könyveiket és kényelmökre szolgáló podgyászukat használhatják.

A várparancsnok erről maga értesíté a foglyokat, s mintegy mentegetődzve eddigi eljárásáért, megjegyzé, hogy a tisztek, kik őket ide kisérték, utasítást nem hoztak. Kazinczy legelső kérése az vala, hogy nyittassák meg börtönének ablakát. A parancsnok igéré, hogy másnap felküldi a lakatost.

„Hogyan — mondá hévvel a fogoly — Excellentiád látja, hogy a mit szenvedtem, parancs ellen szenvedtem, hogy ez betegíte el, s ez vive a halál révébe; és Excellentiád ma sem engedi ide jönni a lakatost?!“ Mikor pedig a parancsnok kijelenté, hogy a lakatos azon a napon csakugyan nem jöhet, Kazinczy engedélyt kért, hogy kiüthesse az üvegtáblákat. És a mint az engedélyt megnyerte, oda vánszorgott az ablak mellé, összezúzta az üveget, és kéjérzettel szívta a rég nélkülözött tiszta levegőt.

E látvány meglágyította a zord katona szívét. Néhány hét múlva jobb szobát adatott neki.

Szomszédjai Uza és Rosty János valának. Ezekkel a falon át, a mely őket elválasztá, kopogtatva beszélgetett. Minden betűt bizonyos számú kopogtatással jeleztek. Csakhamar oly ügyességre tettek szert, hogy philosophiai problemákról hosszú társalgást folytathattak. És mikor Rosty elbetegedvén, öngyilkossági tervekkel foglalkozott, Kazinczy le tudta beszélni szándékáról, és versek írására buzdítá őt, a mi csakugyan némileg földeríté.

1796. január 21-én a spielbergi foglyok átszállíttattak a Brünn közelében fekvő obroviczi fegyházba, hol utóbb a gráczi foglyok is csatlakoztak hozzájok.

A szobák itt szintén szűkek és sötétek valának; a magasan fekvő ablakokhoz a foglyok az asztalra állított székről is nehezen férhettek. Az ajtókat két zár csukta el; az egyiknek kulcsa az igazgatónál, a másiké az ellenőrnél volt. A folyosón katonaőrök jártak fel s alá. Csak tavasz nyiltával engedték meg a foglyoknak, hogy naponként egy órán át a kertben sétálhassanak.

Kazinczy nemes magatartásával felügyelőiben és az egész személyzetben részvétet és tiszteletet kellett. Lehetővé tették neki, hogy az ellenőr nejével és leánykájával néha szót válthasson; írószereket, hírlapokat, sőt anyjától leveleket is kaphasson.

Társai szintén részesültek néha hasonló kedvezésekben. De Szlávy János oktalansága, — egy levelét, mely compromittáló részleteket tartalmazott, elfogták — újra súlyosabbá változtatta helyzetöket. Udvari vizsgáló bizottság küldetett ki; a foglyoktól elvették az írószereket, és megtilták nekik a falon kopogtatva egymással beszélgetni.

Az 1799-ik esztendő június 22-ig valának itt. A foglyok száma időközben jelentékenyen leolvadt. Szabó Lászlót és Aszalayt 1796. október 12-én, Vrhovszkyt 1797. augusztus 3-án a halál szabadítá meg. Bacsányi, Brehm, Lukács, Kopasz, Bujanovics, Makk, Juhász, Rosty, Prusinszky és Szlávy György a reájok mért bűntetést kiállva, visszanyerték szabadságukat.

Kazinczy, Szulyovszky, Hirgeist, Szmetanovics, Baranyay és Ujgyörgyi Kufsteinba vitettek. Az úton sokat kellett szenvedniök, felügyelőjük, egy részeges főhadnagy, durvasága miatt. De a rég nélkülözött bizalmas társalgás és a szabad természet élvezése kárpótlást nyújtott. Julius 6-án érkeztek Kufsteinba.[1]

A magas szirt ormán emelkedő várnak magánálló kerek tornya szolgált az államfoglyoknak börtönül. A szobák ajtaja csak egyszer nyilt meg hetenként; kis nyíláson nyújtottak be mindent. Az ablakból elragadó kilátást nyújt a szép vidék. „Gyönyörű lakás, de szabadnak", jegyzi meg Kazinczy. Ez itt is közszeretetnek örvendett. Nemes magaviselete, mindíg derült kedélye a durva őrökre sem maradt hatás nélkül. Pénze lévén, bőségesen főzetett, és az étel felét szegényebb társainak küldé. Általánosan „a jó úr" volt neve.

A következő (1800) év tavaszán szokatlan élénkséget nyert a vidék. Hadosztályok vonúltak el a vár alatt. Majd a távolból ágyúk moraja hallatszott fel. A francziák közeledtek. A foglyoknak sietve távozniok kellett, nehogy az ellenség feloldja lánczaikat.

[1] A honnan Erdélyi, Szén, Táncsis, Landerer és Verseghy már korábban máshová szállíttattak.

Június 30-án heten — mert Baranyay és Ujgyörgyi kitöltötték az öt éves fogságot — ismét útra keltek. Emberséges tiszt gondjaira valának bízva, a ki kellemessé tette nekik az utazást, melynek czélja Prága vala. Itt azon rendelet várta őket, hogy Munkácsra szállíttassanak. Folytatták tehát vándorlásukat. Steinban hajóra szállva, julius 26-án este Pozsonyban kötöttek ki. Kazinczy, a mint partra lépett, térdre borúlva adott halát a gondviselésnek, mely a haza földjére visszavezeté.

Az úton alkalmok nyilt szülőikkel, rokonaikkal, barátaikkal találkozhatni. Budától Munkácsig valóságos diadalmenet vala útjok. Mindenütt elhalmoztatának szívességgel. Egymást követék a legmeghatóbb jelenetek, melyeknek leírását, Kazinczy naplójában, ma sem lehet elérzékenyülés nélkül olvasni.

Nyolcz hétig tartott utazásuk és augusztus 25-én (1800) értek Munkácsra. Itt a Zrinyi Ilona hősies védelme által történeti jelentőségűvé vált erősségben, a bécsi összeesküvés több részese őríztetett: báró Riedel, Hackl, Jeline és mások.[1]

A magyar foglyok szigorú őrizet alatt tartattak, és csak ritkán bocsáttattak szabad levegőre. Azonban nem sokára elérkezett a szabadulás órája.

Nem múlt el esztendő a nélkül, hogy a foglyok rokonai, részint magok, részint mások közbenjárása által, lépéseket nem tettek volna, a királyi kegyelem kieszközlésére. Igyekezeteik eredményte-

[1] Kazinczy Ferencz, — a ki ezekről naplójában említést tesz — mindvégig nem is sejté, hogy közös szerencsétlenség áldozatai. „Miért szenved itt Riedel — így szól — soha nem tudakozám, sem ő nem mondotta; annyit azonban ki lehete venni szavaiból, hogy republicanus gondolkodásáért s talán készületeiért."

lenek maradtak. A királyi resolutió mindíg egyszerűen, indokolás nélkül, tagadó vala.

Kazinczy Ferencz édes anyja, testvérei és rokonai, bár pénzáldozatoktól sem riadtak vissza,[1] és Zemplénmegye részéről több feliratban támogatást nyertek, szintén nem voltak szerencsésebbek. A kérvényezőktől távol tartá magát a fogoly egyik testvére: László, a ki katonai szolgálatban állott (1801-ben alezredesi rangot viselt), és részint neveltetésének hatása alatt, részint előmenetelére való tekintetek miatt, óvakodott a részvét érzelmeit nyilvánítani testvérének sorsa felett; sőt mikor elfogatásáról értesült, szívtelen nyilatkozattal tetézte anyjoknak fájdalmát.[2] Pedig az ő közbenjárásától vártak legtöbbet, és nem szüntek meg őt ostromolni, hogy befolyását az udvarnál érvényítse. Végre 1801. április havában engedett anyja esdekléseinek. Folyamodást nyujtott be, a melyben tizenkilenz éven át tanúsított hű szolgálataira hivatkozik; de egyúttal nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy ezen lépésre nem határozta volna el magát, ha azt nem parancsolja „fiúi kötelessége, egy elaggott anya irányában, kinek életét kiválóan szeretett fia jól megérdemlett büntetése elkeseríti.“[3]

A király ekkor hajlandónak mutatkozott meghallgatni a kérelmet; sőt kész volt a többi foglyokra is kiterjeszteni a kegyelem áldásait. Emiatt felhívta József főherczeg-nádort, hogy a periratok tanulmányozása után, tegyen javaslatot az iránt,

[1] Bujanovics udvari ágens egy ízben 1000 forintot kapott Kazinczy Ferencz anyjától „költségei“ fejében.

[2] „Keine Gnade dem Revoltanten“ mondá. Ezt Kazinczy Ferencz panaszolja 1795. julius 3-iki levelében.

[3] 1801. április 14. Németújhelyben kelt kérvénye az országos levéltárban.

hogy a foglyok közöl kiknek lehet már visszaadni szabadságukat.

Azonban a főherczeg környezetében befolyással biró férfiak, úgy látszik, még mindíg azon rémület hatása alatt állottak, melyet Martinovics tervei, nyolcz év előtt, idéztek elő; minélfogva ugyanazon álláspontra helyezkedtek, melyet a per tárgyalásakor a bírák foglaltak el.

Így történt, hogy a főherczeg a foglyok közül különösen azokat ajánlá a király kegyeibe, a kik „az összeesküvésnek kévésbbé jelentékeny tagjai valának", azaz, a kik csak az egyik katekizmust bírták, a titkos társaságok valódi czélját nem ismerték, és tagokat nem vettek fel; továbbá azokat, a kik a fogságban „javulás jeleit adták".

Ezen szempontokból, a tíz fogoly közül, Kazinczyt, Laczkovicsot és Szmetanovicsot tartá legérdemesebbeknek a királyi kegyelemre. És ezek néhány héttel utóbb, csakugyan visszanyerték szabadságukat.[1]

Kazinczy előtt (1801) julius 28-án nyíltak meg a munkácsi börtön zárai. Távozásakor kötelező nyilatkozatot nem kellett kiállítania; csak arra hívták fel, hogy lakhelyét a királyi ügyek igazgatójának jelentse be.

De félhivatalos úton, értesére adták, hogy működését figyelemmel fogják kisérni, és intették, hogy „a múltról beszélni óvakodjék".[2]

„Azon leszek — válaszol Kazinczy — hogy soha se kövessek el bármit, a mi által ő felsége

---

[1] A főherczeg 1801. május 9-iki felterjesztése és a június 18-án kelt királyi leirat az országos levéltárban.

[2] Bujanovics udvari ágensnek 1801. június 26-án Kazinczy Andráshoz intézett levele, a Kazinczy-irományok között.

kegyelmére méltatlanná válnám. És erre nem azon félelem, hogy a király haragját vonom magamra, hanem inkább az őszinte hála és hódolat ösztönöz. Meg akarom ellenségeimnek mutatni, hogy a gonosz ember hálójába nem roszakarat vezetett. A törvényszék titkai felől eddig senki előtt sem szólottam, és ezentúl sem fogok szólani. Tudom, hogy az ilyen dolgokat nem tanácsos nyilvánosságra hozni. Nem szokásom, szónoki előadásokat tartani szenvedéseimről. De ha, rokonaim unszolásainak engedve, egyet-mást el is beszélek, senki sem veheti rosz néven; mert minden alkalommal hálásan magasztalom a kegyes fejedelmet, a ki engem és enyéimet nem sújtott oly keményen, mint másokat."[1]

És igéretét híven teljesíté. A katekizmus, a titkos társaságok, a per lefolyása felől még bizalmas körben sem beszélt; emlékirataiban is mélyen hallgat.

Kazinczy szabadonbocsátása után, a következő két esztendő alatt, többi társai is visszanyerték szabadságukat. Verseghy volt az utolsó. A merész szellemű költőt az udvarnál kiválóan veszedelmesnek tartották. Végre, nyolczvanéves anyjának folytonos esdeklései megindították a fejedelem szívét; és 1803. augusztus 28-án Verseghi is elhagyhatá a spielbergi várat.[2]

[1] 1801. június 19-én Bujanovicshoz írt levelének általa készített másolata, ugyanott. Jegyzetben megemlíti, hogy „a gonosz ember" alatt — úgymond „a gaz Martinovicsot, nem Hajnóczyt" érti.

[2] A cancellár 1803. julius 15-iki fölterjesztése, a kir. resolutióval; a haditanácshoz augusztus 19-én intézett kir. rendelet, a haditanács szeptember 7-iki jelentése az országos levéltárban. Ugyanott Verseghy pensiójának visszaadása és az irregularitástól való pápai dispensátió kieszközlése iránt folytatott tárgyalásokra vonatkozó ügyiratok.

Sem az ő, sem Kazinczy lelkét nem törte meg a hosszú fogság. Ujult lelkesedéssel és lankadatlan erővel szentelték magokat a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztése nagy munkájának. Tevékenységök sikere és a nemzet tisztelete csakhamar elfeledteté velök a kiállott szenvedéseket.

Tartósabbak valának a Martinovics-féle összeesküvés gyászos utóhatásai a nemzet életében.

Azon tényezők között, melyek a II. Lipót halála óta hatalomra törekvő reactió uralmának megszilárdításában és állandósításában közreműködtek, az összeesküvés fölfedezése, a legjelentékenyebbek egyike.

Hatalmas fegyvert nyújtott azok kezeibe, a kik a középkor állami és társadalmi rendjének fenntartásáért küzdöttek. A királyt és az udvart, a clérust és a kiváltságos osztályokat most már könnyen meglehetett győzni a felől, hogy nem hiú agyrém az a félelem, hogy Magyarország is a franczia forradalomhoz hasonló vészteljes törekvések és véres jelenetek színhelyévé válhatik. Ily veszélylyel szemben azon politika oltalma alá menekültek, mely a francziák ellen viselt háborúnak végső erőfeszítéssel való folytatását és a szabadelvű irányzatok erőszakos elnyomását követelte.

És míg a conservativ politika új életerőt merített a Budán kiontott vérből: a szabadságért és haladásért lelkesülő férfiak körét csüggedés és kétségbeesés szállotta meg. Nem éreztek magokban elegendő erőt, hogy szembeszálljanak a helyzet nehézségeivel. Az intézményeink korszerű átalakítására, az 1790/1-iki országgyülésen megindult mozgalom vezérei, reményt vesztve, lelépnek a közélet teréről.

Pangás és hanyatlás áll be. A sajtót a szigorú censura bilincsekbe veri. Minden szabadabb nyilatkozat forradalmi merényletnek bélyegeztetik. Az országos bizottságok reform-munkálatai félretétetnek. Az országgyülések csak arra vannak hivatva, hogy adót és ujonczokat szavazzanak meg. Sőt a kormány nem respectálja azon alkotmányt sem, melynek megváltoztatását akadályozza; ismételten túlteszi magát leglényegesebb rendelkezésein. E mellett a franczia háborúk által követelt áldozatok és a nyomaikban járó pénzválságok az anyagi jólét alapjait is megingatják.

Egy negyed-századnál tovább, a dermedtséghez hasonló állapotban, mintegy érzéketlenül viselte a nemzet a csapások súlyát, és tűrte az alkotmányon ejtett sérelmek hosszú sorozatát. Végre elérkezett az ébredés órája. De ismét közel egy negyedszázadnak kellett, elkeseredett küzdelmek között letelni, míg a nemzet kivívja jogait, biztosítja érdekeit és megtestesíti azon eszméket, melyekért a Martinovics összeesküvés részeseinek legjobbjai lelkesültek és szenvedtek.[1]

[1] A nemzet a kivívott szabadság első diadalmámorában megemlékezett az 1795-iki budai áldozatokról is. Az elnyomást követő visszahatás első nyilatkozataihoz tartozik a pozsonyi rendeknek április 8-án tartott kerületi ülésökben, Beöthy Ödön indítványára hozott azon határozatok, hogy „a nemzeti szabadság 1795-iki véráldozatai Martinovics és társainak hamvai felásatván, a nemzeti hála kifejezése és a maradék megnyugtatásául nemzeti díszszel takaríttassanak el". Azonban ezen határozat az alsóház nyilvános ülésében nem került szőnyegre, és foganatosítása iránt nem történt intézkedés.

FÜGGELÉK.

FRANCZIA CATECHESIS.

Mi az ember?

Okos, teremtett állat.

Mi az okosság?

Olyan tehetség, mely által az ember képzelődéseket, ítéleteket, okoskodásokat formál, az elmúlt dolgokra reá emlékezik, és a következendőkről jövendöl.

Vagyon-e az embernek még valamije az okosságon kivül?

Igen is, t. i. az organisált és oly természeti erőkkel felruháztatott teste, mely az okosság ösztöneinek végbenvitelére alkottatott.

Mi lészen az emberből, ha a maga okosságát nem követi?

Olyan állat, mely természetére embert képzeltet, de valósággal nem egyéb baromnál.

Mit javasol az okosság az embernek?

Tartsd meg és tedd szerencséssé magadat.

Miképen tarthatja és teheti szerencséssé az ember magát?

A maga természeti és erkölcsi szükségeinek eleget tevő munka által.

Melyek ezek a szükségek?

Magát ruházni, táplálni, lakhelyének lenni, a maga talentumait kipallirozni és használni a magokhoz hasonlóknak.

Melyek azok az eszközök, melyek eleget tesznek ezen szükségnek?

Mindazok, a melyek az embernek az okosságtól sugalltatnak, a milyenek p. o. ingó vagy ingatlan tulajdonok keresése, a kereskedés, a mindennapi házimunka, a földmívelés, a tudományok, a kézi mívek és a mesterségek.

De mit kell cselekedni, hogy az okosság béoltsa az emberbe mindezeket, melyeket kiszámláltam?

Szükség, hogy az okosságnak ne légyen semmi nyavalyája.

Melyek az okosság nyavalyái?

A tudatlanság, a vakhit, a mely két erkölcsi nyavalyák szülik a tévelygést, a mely a szokás által elfogja az embernek szívét és utóljára oktalan állattá teszi.

Mit kellene ellene szegezni a tudatlanságnak és a vakhitnek?

Az oktatást és a tapasztalást, és a mi ezekből következik: a világosságot.

Melyik maximája ezen eszköznek az ember szerencsésséé tételire?

Légy szabad és szabadságodat vezéreld az okosság által.

Miben áll ez a szabadság?

Hogy mindazt meglehessen cselekedni, a mi hasznos a maga megtartására és a mi másnak semmit sem árt.

Háboríttathatik-e meg valaki a maga szabadságának gyakorlásában?

Igen is, t. i. a magához hasonlók gonoszsága által.

De mit ostromolnak ők főképen az ember szabadságának megszorításával?

Két dolgot: életét és tulajdonát az embernek.

Mit tészen a tulajdona?

Oly dolgot, mely egyedül az emberhez tartozik.

Hányféle tulajdonai vannak az embernek.

Kétféle: az egyik veleszületett, mint p. o. meggondolni és beszélleni az igazságról, és azt közleni másokkal akármi lehető móddal; a másik szerzett tulajdona, mint p. o. nem tilalmas szerzése a földnek, mezőknek stb.

Vagyon-e valaki az emberek között, a kinek jussa volna valakit életétől megfosztani, megháborítani szabadságát s tulajdonát?

1. Egy teremtés sincsen és semmi emberi hatalom nem sújthat halálos büntetést a magához hasonlókhoz, minthogy az ember élete a természet ajándéka, és azért nem a más dolga, hanem a természeté, azt elvenni.

2. Minthogy a szabadság és tulajdona, birtokának gyakorlása önként következik az ember maga megtartásából és minthogy az igen ártatlan igen szent ösztön és igen természeti igazság: az következik belőle, hogy egy embernek is, és egy emberi hatalomnak is nincsen legkisebb jussa akár szabadságát, akár tulajdonát ostromolni az embernek.

3. Az emberek, kik maguk tesznek bizonyos állati nemet, mind egyenlők a maguk jussokban,

és tartoznak megtartani azt a közönséges egyenlőséget a maguk tulajdon szentségjekért.

II. RÉSZ.

A polgárokról.

De mit kell cselekedni az embernek, ha a gonoszok veszedelemmel fenyegetik az ember életét, szabadságát és tulajdonát, megvetvén a természeti igazságot?

Az elnyomattatásnak való ellentállással kell fenntartani a mondott jussokat.

Ha az emberek ereje nem elégséges épen az elnyomattatás ellentállására, micsoda orvosságokkal kell akadályoztatni?

Az ilyen történetben szükséges, hogy minden elnyomattatott emberek kapcsolják öszve magokat valamely közönséges és társasági kötés által erősül nemzettel, és úgy formálják az ugynevezett polgári társaságot.

Mi czélja ennek a társaságnak?

A közönséges és különös boldogság, azaz: a társaság minden tagjainak bátorsága.

Miképen neveztetnek a polgári társaságnak tagjai?

Polgároknak; minden más fejedelmi, grófi, nemesi, főpapi, püspöki stb. nevek és privilegiumok igazságtalanok, vétkesek, mint a melyek a társasági kötést terhesen sértik.

Miben áll a társasági kötés?

E következendő formulába foglaltatik be: Mii, a polgári társaságnak polgárai ellent akarunk állani a mi testi és elmebeli erőnkkel minden elnyomattatásoknak, és fogadni a mi természeti

jussainknak, t. i. az életnek és a szabadságnak, a tulajdonoknak és egyenlőségnek oltalmazását.

Melyek a társaságot fenntartó eszközök?

A bölcseség által feltalált és a szívnek egyességétől diktáltatott törvény.

Mi a törvény?

A népnek közönséges és legfelsőbb akaratja, a mely a közönséges bátorság fenntartására céloz.

Tartoznak-e minden polgárok megjelenni a törvénytételben?

Igen is, és pedig akár önnönmagok, akár a magok közül ő általuk kerestetett képviselők által.

Miért ez?

Azért, mert mivel a törvénytételben a közönséges és minden polgároknak különös haszna forog fenn a kérdésben, szükséges, hogy minden tag megjelenjék a törvénytételben. Egyébaránt minden emberek egyenlők levén a magok természeti jussokban, senki is ki nem rekesztethetik a társasági kötésnek megsértése nélkül.

Van-e valami dolog, a mi meggátolhatná a nép törvénytételét?

Semmi sincs. A népnek természeti és elmebeli ereje a legfeljebb valók. Ezek állanak ellent a közönséges belső és külső akadályainak és ezek az erők, a melyek fenntartják a főhatalmat, és ezek teszik a népfelséget.

A polgári társaságban melyek azok a tulajdonok, a melyek a társasági kötést fenntartják?

E következendők:

1. A fundamentumos törvényeknek egybenszedése, a melyet constitutionak neveznek, melyet a nemzetgyűlés javaslott, és önnönmaga a nép helybenhagyott, a mely magára vállalja minden

polgároknak életét, szabadságát, tulajdonát és egyenlőségét.

2. Mint a másik fő, a törvénynek gyüjteménye, melyek a fundamentumos törvény szerint kormányozzák a polgárok cselekedeteiket. Végre

3. A főigazgató hatalom, mely magában foglalja a végrevívő, igazgató és ítélő hatalmat.

Mi módon kell felállani a társaságban ezen különböző hatalmaknak?

A constitutió tétettetik vagy az egész nép által, vagy az ő képviselői által, oly gyülésben, mely nemzeti gyülésnek neveztetik, és a melyben a képviselők nemzeti hatalommal felruháztatnak. A törvényt tevő testnek minden nap fenn kell állani a törvénytétel végett; a constitutionak principiumai szerint ezen törvényttevő testen áll egyenlőképen a képviselőknek dolga. E között a két test között az a különbség vagyon, hogy az első a közönség alkotmányáról való négy projectum alatt készíti a fundamentumos törvényeket, melyeknek a polgári testületek fundamentumául kell szolgálni. A második törvényeket javasol, de mind a kettő megegyezik abban, hogy mindenik projectumnak egyenesen a néptől kell megerősíttetni. Utoljára az igazgató hatalom azért van, hogy véghezvigye a törvényttevő test törvényeit, a melytől egyenesen kell annak függni.

Miképen gyakoroltatik a nép felsősége?

Gyakoroltatik az egész városnak gyülésében, ha az sokkal felyül nem mulja a városok nagyságát vagy népességét; de ha a város igen nagy helyet foglal el, vagy a lakosok száma igen nagy az egyben való gyülhetésre nézve, akkor a főhatalom gyakoroltatik az első egybengyülésben,

avagy a népnek kisebb részíben, a melyek választják a maguk képviselőjüket és helyhenhagyják a constitutionalis munkákat, vagy az ő általuk javasolt törvényeket; mindenik főtag és mindenik alsó gyülés a másiktól független, mivelhogy az ő felsőségének igazsága az ember természeti jussából önként foly.

Miképpen veszi az igazgató hatalom a maga felsőségének tételét?

A nép az első gyülésekben együgyü igazgatás módjával választja az igazgató hatalmat és a mi ott a fődolog a választó gyüléseket, melyek azért állíttatnak, hogy maguk közzül adjanak polgári hivatalokra való személyeket; ezek először a gyülésektől függnek, a maguk együgyü választásuk szerint, és ez a függés teszi a közhatárt az igazgatás és a főhatalom között. Azok a gyülések bizonyos idő szakaszaiban megújíttatnak, valamint ő általuk a tisztviselők is, kik az ő feleletjek által függenek az e végre állíttatott törvényszékektől.

Vagyon-e valami főuralkodás az igazgató hatalomban?

Igen is, az igazgató hatalomnak szintannyi biztosai vannak, mint az igazgató hatalomnak ágai, a kiktől függenek valamely tartományok, vagy más osztálynak főtanács-székei melyek a választó gyülésektől választattak, és a melyek megint elhagyattatnak és elosztatnak több közönségekre és azok ismét több szakaszokra: a katonaság, finánczia, a polgári és halálos ítélőszék, a nemzeti nevelés, a munkásság, a kereskedés a tengeren, megannyi ágak, melyek a főuralkodás általi igazgatást kivánják.

Mi a törvények principiuma?

1-ör az, hogy egy közönséges tárgya legyen, mely az egész népet illeti; 2-or az, hogy törvénytevő testtől proponáltasson, és egyenesen a népnek terjesztessék eleibe az első gyülésekben, a hol nagyobb szám végképen meghatározza, mert semmi sem lehet törvény, a mi a néptől helyben nem hagyatik.

Hány erkölcsi személyek vannak a városban, a polgári társaságban?

Három: a főhatalom, a mely a nép; az igazgató hatalom, a mely a főhatalomból előállíttatott igazgató test; a közönség, mely maga a status, már tekintetbe vétetvén, azaz: mindazon törvény alatt valók, melyeket maga csinált, u m. a főhatalom és a melyet az igazgató hatalom végbe viszen.

Van-e valami különbség a társasági testben?

Csak egyedül a közönséges szolgálatban levők (a kiktől áll az igazgató hatalom alkotása) vagyon elsőségök a többi polgárok között, addig, a míg a hivataluk tart, és a még a hatalom megszünik övék lenni, minthogy addig ők a törvény nevében igazgatnak. Ez az oka: miért kell minden felállíttatott méltóságokat becsben tartani.

Melyek azon tulajdonságok, melyek által valamely polgár megérdemli a közhivatalt?

A virtus és az elmebeli tehetség; egyik a másik nélkül nem elégséges. Az elmés gonosz ember épen olyan veszedelmes a gonoszság által mint a jó, de ostoba ember, az oktalanság által.

Mikor lehet azt mondani, hogy a társaság a maga czéljához siet, a mely az ember természeti jussainak bátorságban való létek?

Akkor, mikor a három erkölcsi személyek, melyekből a társaság áll, együtt kezet fognak, úgy hogy az igazgató hatalom ne cselekedjék többet, csak a mennyiben befolyása vagyon a statusba, a melytől vette a főhatalmat, akkor a polgári társaságban oly egyenlő mértéke uralkodik, a mely szüli a jó rendet, az egyességet és a polgári förendnek szentségét. A főhatalom isten gyanánt vagyon a közönség között, az igazgató hatalom annak ministere és a polgárok — mint a törvénynek allattvalói — annak szeretett gyermekei.

Ha e közönségben semmi más erkölcsi személyek nincsenek, mik mégis a polgári társaság tagjai, melyeket mi most látunk?

Mind ezek korcsos állatok, a polgári társaság gyötrelmei, és a kik szemtelenül azon dolgoznak, hogy lerontsák a természet leányának a politikának munkáit, a mint ezeket alább meg fogjuk látni.

Mi légyen a polgárnak mindenkori gondolatja?

A virtus, hazájának szeretete, bátorság vagy a halál.

III. RÉSZ

A szolgaságról.

Mi a szolga?

Olyan ember, kinek akarata az ő urától függ.

Miképen neveztetnek a szolgák a szabad tetszésű uralkodás- vagy igazgatásban?

Jobbágyi névvel gyaláztatnak.

Miben áll a szabadtetszésű uralkodás (despotia)?

A nép főhatalmának bitangolásában.

Miképen bitangolhatja valaki a népnek fôhatalmát?

Ha a polgári fôhatalmat elfoglalják egy vagy több személyek; az elsô monarchiának, a második aristokratiának hivatik.

Mi a természete ezeknek az igazgatásoknak?

Mind a kettô erôvel uralkodó hatalom, midôn egy magános ember, kit királynak, császárnak vagy fejedelemnek neveznek, vagy kevés számból álló familiák kények szerint tesznek rendeléseket a szélesen kiterjedett népség életéről, tulajdonáról és állapotjáról.

Ezekben az igazgatás állapotjaiban mi a fôbb tetemes rosz?

A nép egyedûl csak a királyoknak és fôrendeknek boldogságokért munkálkodik, az alatt míg maga a nyomorúságok terhei alatt nyög.

Miképen élnek vissza a király és fôrendek a hadban?

Ôk hadat indítanak a maguk tulajdon hasznukért, és parancsolják a népnek, hogy az ellenségre, a kit az ô kevélységek és hûtlenségek támasztott, maga menjen el, a ki az alatt az idô alatt is tartozik eszközöket, u. m. pénzt, eleséget, hadi erôsségeket, köntöst szolgáltatni, ennek az igazságtalan hadnak fenntartására.

Mire valók ezek a haddal való visszaélések?

Arra, hogy megfojtassék a nép a hadaknak mészárszékein, melyet úgy gondolnak mint dicsôségeknek mezejét a vérengzô haramiák, az alacsonok, kik ha dicsekedéseket a poeták mindenkor versbe hirdették, és a pompás beszédek alatt elrejtvén az emberi lélek gyalázatját, e rettenetes dolgokhoz von za vak buzgóságok, és így a termé-

szet ellen vak öldökléseket forditottanak a nép gazdagságának erőszakos kicsikarására, a közönséges fizetések és az adók nevelésére, a bitang tolvajok adósságának nevelésére, és hogy amazak annál hatalmasabbak s tyranusabbak legyenek, menynyivel erőtlenebbedett a nép az említett adósságok által.

A nevezett igazgatás formájában kérdenek-e tanácsot a jobbágytól, mikor az adónak nevelése vétetik munkába?

Nem, a jobbágyok valóságos szolgák lévén, azaz nem bátorkodván a maguk akaratjukat kinyilatkoztatni, tartoznak megfizetni az adót, akár mely felettébb való legyen is, azaz: uralkodó fejedelem kedve szerint.

Vagyon-e az igavonó barmok és a szolgák között valami különbség?

Épen semmi sincsen; amiképen hajtja az úr az igás barmokat a maga tetszése szerint való huzásra, úgy hurczolják, hajtják és kényszerítik az ő jobbágyaikat maguk kényekre a királyok és a főrendek.

Ugy de a főrendek és a királyok segéllik-e a maguk jobbágyaikat az éhségtől való veszedelemben?

Igenis: az igás barmok urai is épen azt cselekszik, hogy megtartsák a következendő munkára, melyek által az ő gazdagságoknak kell szaporodni.

IV. RÉSZ.

A felzendülésről, támadásról, insurrectióról.

Elvesztette-e egészen a maga természeti jussát a szolga?

Épen nem egészen, az embernek jussai épen nem tétethetnek semmire; valamig él az ember, mindaddig jussa van oltalmazni a maga életét, szabadságát s egyenlőségét.

Micsoda befolyása van az erőszakosan uralkodó erőnek az emberi jussokba?

Az erőszakos uralkodó némákká teheti az embernek természeti jussát; de mihelyt kedvező alkalmatosságot talál a maga szolgai lánczainak elszaggatására, tartozik azt legottan megcselekedni a felzendülés által.

Micsoda a felzendülés?

A nemzeti erőnek a maga erőszakos uralkodói ellen való kinyilatkoztatása; a felzendülés a szolgaságnak határa, a szabadságnak kezdete.

Miképen formálódik a zendülés?

A szolgaság jármát nem szenvedhető jobbágyok tartoznak egy közönséges vélekedést formálni az embernek természeti jussairól, akár irás, akár társalkodás, akár valamely társaságok által legyen az, és a kiket a megvilágosodott józan okosság (philosophia) érzékenyekké tett a magok polgári társainak szerencsétlenségek aránt, elevenen lerajzolják a királynak és a főrendeknek istentelenségeket, és azt mondják a népnek: Fegyverre polgárok! esküdjünk mindnyájan, hogy szabadon élünk vagy meghalunk!

Mit tartozik cselekedni a nép a felzendülés alkalmatosságával?

Egyik része fegyvert fogni. A szolgaságban levő katonák ismét egyesítsék magokat a polgár atyafiakkal, a másik folytatja a felzendülés fenntartására szükséges dolgokat. Szükséges, hogy a nép válaszszon nemzetgyülést teendő választókat,

a kik minden késedelem nélkül gyülés formájában öntsék magokat, az erőszakos uralkodónak és azok segítő híveinek megbüntetésekre, és végre az erőszakos uralkodás s minden istentelenségek eltörlésekre.

Vagyon-e elégséges inditó okok az európai statusoknak a felzendülésre.

Igen is sok minden statusban, (kivévén most Francziaországot és Helveciának némely osztályait) mert Európának minden státussai egy nehány familiák által a magok hasznok szerint igazgattatnak, a nép nyög feudale systema járma alatt, megfosztatván minden természeti jussaitól, egyedül csak a nyomorúság és az alacsony megvettetés öröksége.

Elégségesek-e a nemzeti erők a felzendülésnek feltartására és a szabadságnak visszanyerésére?

Igen is, az országok dolgaiban (politica) ez egy principium: a mely nemzet szabad akar lenni, az is lesz. Az erőszakos uralkodó elhagyattatván a nemzettől, visszatér a maga semmiségére, a nemzeti sokaság minden baj nélkül elnyeli őket.

Minemű eszközök által kell vezéreltetni a felzendülésnek?

Az erőknek és az értelmeknek egyesítések és a virtusok által.

Mit kell cselekedni az erőszakos uralkodókkal és az árulókkal?

Mindeniknek el kell veszni a szabad nemzet megmaradásáért.

A felzendülés után micsoda igazgatás módját kell felállítani?

Egyedül a néptől függő köztársaságot, a mely jót áll a felzendülés czéljairól, a mely az ember természeti jussainak jó talpra állása.

Micsoda különbség vagyon a felzendülés alatt a megvilágosodott és bárdolatlan nép között.

Az első vérontás nélkül változtatja meg a maga tetszésétől függő igazgatás módját, és a nélkül szerzi meg a szabadságát; a másik a hadakozás által öldöklésre, kegyetlen büntetésekre és a köznép zabolátlan uralkodására (anarchia) vetemedik. Ez a zűrzavart okozza, a melyből származik aztán a rend és a szabadság.

Kik azok, a kik az emberi nemzetet elnyomják és igen szükségessé teszik a felzendülést?

A különös szabadsággal uralkodó (privilegizált) rendek, u. m. a királyok, nemesség, a papok sat. A józan okosság úgy nézi ezeket, mint az emberi nemzetnek hármas ostorát

V. RÉSZ.

A királyokról.

Mi a király?

Épen olyan ember, a ki a maga kénye szerint teszen rendeléseket a népről és annak tulajdonáról; ő oly szabadságot képzel magának, mely szerint az embereket eladhassa, megvásárolhassa, megcserélhesse a tartományokat, megengedhesse a bűnösöknek és megbüntethesse azokat, a kik magokat ellene merik szegezni.

Honnét eredett a királyság?

Minden társaság a nép kormányzása formáján (forma democratia) kezdette először a maga igazgató módját, de mihelyt egy találkozik a polgárok között, a ki kevélységgel és tehetlenséggel, hadi virtussal a többit fejül haladta, és a nemzetet a hadba vezérelte, mindjárt győzedelmessé

hóditóvá leve, — az akkor uralkodó tudatlanság ötet bálványnyá változtatta, a mely úgy esett meg, hogy a nemzet nekie engedte a főhatalmát, a melylyel ő visszaélvén, a szabad embereket szolgákká változtatta, behozván a maga imádtatását, a melyet a megvilágosodott nép a maga nyomorúságaival fizet.

De azt mondják, hogy a királyok Istentől vették hatalmukat?

Semmiképen nem; ez szemfényvesztő csalfaság (impostura), a melyeket a királyok a vak századokban hasznukra forditottak a végre, hogy magukat annál rettenetesbbé tegyék, és hogy a maguk méltóságukat megerősítsék, erővel azt kivánván, hogy isten gyanánt tiszteltessenek.

Vagyon-e jussa egy nemzetnek, hogy a királyokat a királyi székből letaszítsa?

A nemzetnek nemcsak jussa vagyon eltörölni a királyokat, hanem tartozik is azt megcselekedni, ha szabad akar lenni, és ha maga szentséges jussaival élni akar.

* De én azt hiszem, hogy ez a cselekedet akkor szükséges, ha a királyok roszak és erőszakosan uralkodók, de nem akkor, ha a királyok igazságosok, bölcsek és jók. . .*

Mindenik történetben: ha a királyok roszak, úgy a királyság, mely a néppel való erőszakos bánásra eszközöt szolgáltat, istentelenné leszen; ha a királyok jók, a királyi igazgatásnak systemája, mely természet szerint mérges és vétkes, a maga mérgét a mi fejünkre önti ki.

A * * közötti pont, a mely az utána következővel egyenes ellenmondásban van, kétségtelenül egyik másolónak megjegyzése, a ki a katekizmusban foglalt tanoktól megijedt.

A SZENT-IVÁN-ÉJI ÁLOM.

Irta Shakespere. Fordította Arany János.

Konewka 24 rajzával.

Pompás album-kiadás. Fényes nyomdai kiállításban és díszkötésben. Ára 9 frt.

Konewka világhírű, költészet- és humorteljes rajzai a Szent-Iváni álomhoz már eddig is majd minden művelt nyelven számos kiadásban jelentek meg, és elragadtatással lettek fogadva. Ezen magyar kiadásom szerencsés volt azokkal Arany János mester-fordítását díszíthetni, melynek az igen díszes nyomdai kiállítás és rendkivül sikerült díszkötés méltó keretét képezik.

Shakespere minden munkái.

Fordították:

Arany J., Petőfi, Vörösmarty, Lévai, Szász K., Greguss, Arany L., Rákosi, Ács, Lőrinczy, Győry V., Szigligeti.

Második jutányosabb kiadás. 19 kötet. Egyszerre véve fűzve 16 frt. Hat pompás díszkötésben aranymetszettel és Shakespere aczkép-vignettejével 23 frt. Ugyanily kötésben aranymetszés nélkül 21 frt. Hét díszkötésben Greguss „Shakespere pályája" czímű kötettel 27 frt.

Egy-egy kötet ára 80 kr., a 11. kivételével, melynek ára 1 frt 20 kr.

SHAKESPERE VEGYES KÖLTEMÉNYEI.

Kiadja a Kisfaludy-társaság.

Venus és Adonis. Lucretia. A szerető panasza. A szerelmes vándor. Sonettek.

Ára fűzve 1 frt. Pompás díszkötésben 2 frt.

ARANY-ALBUM.

Arany János költeményei, Than M. és Lotz K. fényképezett rajzaival.

Uj, fényesen kiállított Album-kiadás, számos nyomdai ékítménynyel. Rendkivül gazdag uj díszkötésben. Ára 10 frt.

Báró Eötvös József

ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI.

Székely Bertalan és Keleti Gusztáv rajzaival.

Uj pompás Album-kiadás. Fényes díszkötésben. Ára 9 frt.

A kereszténység első százada Magyarországon.

Irta **Horváth Mihály.**

Díszes 8-adrét; merített papiron: a XVII. századbeli elzevir-kiadások mintájára, számos initialéval és nyomdai ékítménynyel.

Ára fűzve. 4 frt, stylszerű díszkötésben 5 frt 20 kr., antik félbőr-kötésben 6 frt, hártya (pergament) kötésben 7 frt.

Tóth Kálmán
KÖLTEMÉNYEI.

Első teljes díszkiadás.

Ára 2 frt 40 kr. Fényes modern díszkötésben a költő fényképezett arczképével 3 frt 80 kr. Nyolczadr. kiad. Ára 1 frt 40 kr. Csinos vászonkötésben 2 frt 20 kr. Díszkötésben 2 frt 60 kr.

HOMO SUM.

Regény. Irta **Ebers György.** Fordította **Törs Kálmán.**

Díszkiadás. Ára 2 frt 40 kr.

UARDA.

Regény. Irta **Ebers György.**

2 kötet. Fűzve 4 frt 80 kr. Díszesen kötve 6 frt.

A felvidék.

Politikai tanulmány. Irta **Grünwald Béla.**

Ára 1 frt.

OROSZORSZÁG KELETI TÖREKVÉSEI.

Irta **Kállay Béni.**

Ára 1 frt 20 kr.

MEZŐGAZDASÁGI VIZMŰTAN.

A magyar tud. akadémia által a 3000 frt. Fáy-díjra érdemesített pályamű. Irta **Kvassay Jenő.**

Ára 4 frt 50 kr.
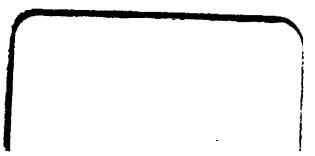
Nyomatott Bécsben, Fischer J. C. és társánál.